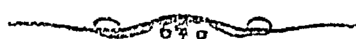
કાવ્યમાધુર્ય.

એટલે

આધુનિક (ઇ. સ. ૧૮૮૫ થી ૧૯૦૯ સુધીના સમ-
યમાંના) લેખકોના કાવ્યોમાંથી ઉત્તમ
કાવ્યોનો સંગ્રહ.

(સંક્ષિપ્ત માર્ગદર્શક ટિપ્પણ તથા લઘુ શબ્દકોષ સહિત.)

સંગ્રહ કરનાર.

હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિયા. એમ. એ, એલએલ. બી.

Poetry gives treasures 'more golden than gold,' leading us in higher and healthier ways than those of the world, and interpreting to us the lessons of nature.

F. T. Palgrave.

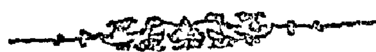
મુખ્ય એજંટસ—એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,

મુંબઇ.

વિ. સંવત ૧૯૮૧. ઈ. સ. ૧૯૨૫.

કિમ્મત રૂા. ૨—૮—૦

મુદ્રકઃ—જાદવજી પીતાંબર ઠક્કર, લેડી નોર્થકોટ હિંદુ ઓર્ફનેજ
ડે. એન. સેલર પ્રેસ, ૭૭-૭૯, ચોપાટી રોડ,
મુંબઈ, નં. ૭.

પ્રગટ કરનાર:

હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિયા,
ભૂલેશ્વર મારકીટ, કાલબાદેવી, મુંબઈ.

પહેલી આવૃત્તિ, ૧૯૦૩.
બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૦૬.

ફરી છપાઇ ૧૯૧૦, ૧૯૧૬, ૧૯૨૦ જાન્યુઆરી
તથા સપ્ટેમ્બર, અને ૧૯૨૫.

અર્પણ.

ગુજરાતી સાહિત્ય તરફનું દુર્લક્ષ કંઇક ઓછું કરી તેના ગુપ્ત ભંડારમાંથી કંઇ કંઇ, જગતના પ્રકાશમાં લાવવાની નમ્ર વિનંતિ સાથે મારા બંધુઓ—ગુર્જર ગ્રાજ્યુએટોને સપ્રેમ અર્પણ કરૂં છું.

સંવત. ૧૯૬૭ હિં. મ. અંજારિયા.

મુદ્રકઃ—જાદવજી પીતાંબર ઠક્કર, લેડી નોર્થકોટ હિંદુ ઓર્ફનેજ
કે. એન. સેલર પ્રેસ, ૭૭–૭૯, ચોપાટી રોડ,
મુંબઈ, નં. ૭.

પ્રકટ કરનાર:

હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિયા,
ભૂલેશ્વર મારકીટ, કાલબાદેવી, મુંબઈ.

પહેલી આવૃત્તિ, ૧૯૦૩.
બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૦૬.

ફરી છપાઇ ૧૯૧૦, ૧૯૧૬, ૧૯૨૦ જાન્યુઆરી,
તથા સપ્ટેમ્બર, અને ૧૯૨૫.

પ્રસ્તાવના.

આ સંગ્રહનો જે સ્વીકાર થયો છે તે ઉપરથી પહેલી આવૃત્તિ વખતે રખાયેલી આશા સારે અંશે પૂર્ણ થયાનો સંતોષ થાય, અને તે જાતની પ્રવૃત્તિ આગળ વધારવા પ્રેરણા મળે એ સ્વાભાવિક છે. ઈ. સ. ૧૮૮૫ થી ઈ. સ૦ ૧૯૦૯ સુધીની જે સમય મર્યાદામાં રહી આ સંગ્રહનુ સ્વરૂપ સાચવી રાખવામાં આવ્યું છે તે સમય પછી પણ એટલાં બધા નવા કાવ્યો રચાઇ ચૂક્યાં છે કે હવે કાં તો આ સગ્રહને મોટો કરવો જોઇએ અગર તેની અનુપૂર્તિ તરીકે બીજો સંગ્રહ તૈયાર કરવો જોઇએ. આ સંબધમાં ઈ સ. ૧૯૧૬ ની આવૃત્તિ વખતે જે ધોરણ પસદ કરવામાં આવ્યું છે તે ધોરણનેજ વળગી રહી, સર્વપ્રિય થઈ પડેલા સગ્રહના સ્વરૂપને બદલાવવાના કરતાં, અનુ-પૂર્તિ રૂપે બીજો સંગ્રહ ઇલાયદી રીતેજ તૈયાર કરવો એ વધારે યોગ્ય માન્યું છે. તે અનુસાર ઈ. સ. ૧૯૦૯ પછી પ્રકટ થએલાં અગર લખાએલાં કાવ્યોમાથી પસંદગી કરી 'કાવ્ય માધુર્ય–અનુપૂર્તિ' ગુજ-રાતને ચરણે ધરવા વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. તે વિચાર જલદી અમલમાં મૂકવાની અનુકૂળતા પ્રભુ આપો એવી પ્રાર્થના છે. પ્રભુ ઇચ્છા હશે તો સંવત ૧૯૮૨ ના પ્રારભમાંજ અનુપૂર્તિ તૈયાર થઈ જશે.

આ આવૃત્તિ છાપવામા કે. એન. સેલર પ્રેસના ઉત્સાહી કાર્ય-વાહકોએ અને મેસર્સ એન એમ ત્રિપાઠીની કંપનીએ હમેશ પ્રમાણે સદ્ભાવપૂર્વક મદદ કરી છે તેમનો ઉપકાર જાહેર રીતે માનવાની આવશ્યક ફરજ બજાવતાં આનદ થાય છે.

આંહિં પુસ્તકો છપાવનારાઓને જેવી અંગત કાળજી રાખવી પડે છે તેવી કાળજી કેટલાંક અનિવાર્ય કારણોને લીધે રાખી શકાય એમ નહોતુ તેવા સમયમાં રા. રામપ્રસાદ બક્ષીએ જો દેખરેખનું કામ ઉપાડી ન લીધું હોત તો આ આવૃત્તિને પ્રકટ થવામાં કેટલો વધારે વિલંબ થાત એ કહી શકાતુ નથી. તે વખતસરની મદદ માટે રા. બક્ષીનો તથા સોંપેલુ કામ શ્રમ લઇને જલદી પાર પાડવામાં રાખેલી કાળજી માટે રા. શંભુલાલ બેચરલાલ દવેનો ઉપકાર થયો છે.

" પ્રભુ કૃપા ", લક્ષ્મીનગર,
મુ. સાન્તાક્રુઝ, મુંબઈ.
સંવત ૧૯૮૧ શ્રાવણ સુદ ૧.
તા. ૨૧ જુલાઈ ૧૯૨૫.

હિ. ગ. અંજારિયા.

૧૯૧૬ની આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તક તરફ ગુજરાતી પ્રજાનો સદ્ભાવ એટલો સંતોષકારક છે કે તેને ફરી છપાવવાનો પ્રસંગ થોડે થોડે અંતરે મળ્યા કરે છે. હમણાં ફરી છપાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે એક પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થયો કે તેના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરી, વર્ષોના વહેવા સાથે ગુજરાતી કવિતામાં ભળેલા નવા પ્રવાહોમાંથી નવી નવી પ્રસાદી ઉમેરવી કે નહિં ? તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં એક જ વિચારને વળગી રહ્યો, અને તે એ કે પરિચિત પુસ્તકના સ્વરૂપમાં વારંવાર ફેરફાર કરવાથી તેના વાંચક અને પ્રશંસક મંડળને દર વખતે નવી આવૃત્તિ લેવાની ફરજ પડે છે. અને એમ પણ બને કે એકવાર રૂચિકર થયું તેમાં ફેરફાર થવાથી કદાચ માઠી અસર પણ થાય તેથી ઉત્તમ એજ કે રૂચિકર નીવડેલું સ્વરૂપ જ કાયમ રાખવું અને નવા ઉમેરા માટે નવી પ્રવૃતિને અવકાશ રહેવા દેવો. એ વિચાર પ્રમાણે આ સંગ્રહની બીજી આવૃત્તિ વખતનું તેનું જે સ્વરૂપ હતું તેજ લગભગ કાયમ રાખ્યું છે. એકાદ બે ફેરફાર બહુ સ્વરૂપ ફેરવી નાખનારા નહિં મનાય એવી આશા રાખી છે.

કવિતાના ટુંકા અવલોકનમા, સક્ષિપ્ત ટીપ્પણમાં, અને શબ્દકોષમાં થોડાક ફેરફાર–આવશ્યક હતા તેટલા–કર્યા છે, પરંતુ ઘણે ભાગે ઉપરનું ધોરણજ રાખવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાંથી થોડુંક ફરીથી.

સ્વલિખિત પુસ્તકમાં લેખના ઉદ્દેશ તથા હેતુ જણાવવા પૂરતી તક હોય તોપણ પ્રસ્તાવનાના બે બોલ કહેવાની રીત સર્વમાન્ય થઈ પડી છે, તો પછી જેને અન્યના લેખનો સંગ્રહ કરવાનો હોય તેને તો તે પ્રયાસનાં પ્રયોજન તથા પ્રારંભ વિષે પ્રસ્તાવ લખવો પડે એ આવશ્યક છે.

લખાણ વધ્યે જાય છે, પણ જીંદગીની અવધિ વધતી નથી, એટલે સર્વને બધું વાંચી જવા અવકાશ રહે જ નહિ, તેથી સારા લેખકોના લેખોમાંથી રસમય ચુંટણી કરી એકત્ર સંગ્રહ કરવાનો પ્રથા ઘણા સમય થયાં પ્રચલિત થયો છે, અન્ય દેશોમાં તેમ આ દેશમાં પણ. જૂના ભક્ત કવિઓનાં પદ, આખ્યાન વગેરે ઘણાં છપાયાં છે. તેમાંથી 'શામળ સતસઈ' 'કાવ્યનિમજ્જન' વગેરે ચુંટણી થઈને પણ છપાયાં છે. લગભગ બે વીશી થયાં તદ્દન નવી જાતની કવિતા ગુજરાતીમાં લખાવા લાગી છે. તેના વાચકો થોડા હોઈ વધારવાના હેતુથી પુસ્તક રૂપે કે અન્યથા છપાયેલી કે નહિં છપાયેલી કવિતાઓમાંથી યથાશક્તિ ચુંટણી કરવાનું કામ ઘણા વખત થયાં અનેક વાચકોના મનમાં ઘોળાતું હશે-તે ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાને મને તક મળી તેથી કૃતાર્થ થયો છું.

ગુજરાતી ભાઇઓમાંથી જે ભણેલાઓ વિદેશી કવિયોનાં કાવ્યથી મોહિત થાય છે તેવામાંથી ઘણા તો ગુજરાતી કવિતા માટે તદ્દન બેદરકાર જ માલમ પડે છે. આ ચુંટણી તેવાઓ માટે ખાસ થયેલી છે.

* * *

જ્યારે મારા આ પ્રયાસ વિષે બીજાઓએ જાણ્યું ત્યારે તેઓએ અંગ્રેજી ગોલ્ડન ટ્રેઝરી જેવું આ પુસ્તક થશે એવી આશા બતાવી. પરંતુ

બધે અંશે તેમ થવું આ સમયે સંભવતુ નથી. અંગ્રેજી કવિયોની જનસમાજને પિછાન હતી, તેની કદર થયેલી હતી, તેના કેટલાક કાવ્યખંડો બહુજ લોકપ્રિય થઇ સર્વવ્યાપી જેવા થયા હતા. તેવા બધાને ભેગા કરવાનું કામ-લોકપ્રિય થયેલામાથી કયા સર્વને સરખી રીતે ગ્રાહ્ય અને પ્રિય થશે એટલુંજ જોવાનુ કામ-ગોલ્ડન ટ્રેઝરીના સગ્રહ કરનારનુ હતુ અહિં સ્થિતિ તેથી જુદી છે લેખકોની જનસમાજને પિછાન નથી–તેમની કદર નથી–બહાર પડેલ પુસ્તકો થોડા છે–ને તેની કવિતાના વાચકો પણ ગણ્યા ગાઠ્યાજ છે તેથી આ સગ્રહ કરનારનો કંઇક ઉદ્દેશ કવિની ઓળખ આપવાનો, ગુજરાતી કવિતામા દાખલ થયેલ નવીન રસ બતાવવાનો, કવિતાને લોકપ્રિય કરવાનો અને ભણેલાઓને ગુજરાતી માટે થઇ ગયેલો તિરસ્કાર કઇંક દૂર કરવાનો છે.

* * *

કહેવાની જરૂરિયાત નથી કે આમાં જે છે તે બધુ બીજાનુજ છે. ટિપણ વગેરેમા પણ જ્યા સુધી બીજાના વિચાર ને બીજાની મદદ મળી શકેલ છે ત્યા સુધી પોતાપણુ ઘુસાડવાનુ યોગ્ય લાગ્યું જ નથી તોપણ કહેવુ જોઇએ કે તેને માટે જવાબદારી મારી પોતાની છે.

પોતાના લેખો છપાવવાની પરવાનગી આપવા માટે સર્વ લેખકોનો ઉપકાર થયો છે પ્રોફેસર બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે પોતાના વ્યવસાયી વખતમાંથી પણ અવકાશ મેળવી વારંવાર જે સૂચના અને ઉપદેશ આપેલ છે તે ખાતર તેમનો સવિશેષ ઉપકાર થયો છે. રા રા ગણુજનરામ વાવાભાઈ, જેની સાથે આ પ્રસંગને લઇનેજ મારે પ્રથમ પિછાન માત્ર પત્રથીજ થયેલી છે, તેમણે પણ અનન્ય સહાય આપી છે તે માટે તેમનો તથા રા. રા. નરસિંહરાવ હરિલાલ ધ્રુવ, રા. રા. રમણભાઈ, રા. રા મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ વિગેરેએ કરી દીધેલી સગવડના ખાતર તેમનો પણ ઉપકાર થયો છે.

તે ઉપરાંત મારા સ્નેહી અને સંબંધી રા. રા. સાકરલાલ મોતીલાલ, બી. એ, રા. રા. રતિલાલ મગનલાલ અંતાણી, બી. એ, રા. રા. જન્મશંકર મહાશંકર બુચ (લલિત,) તથા રા. રા. પ્રભુલાલ છોટાલાલ બુચ, તેઓએ વખતો વખત આપેલ ઉમંગભર સહાય માટે તેમનો ઉપકાર થયો છે.

પોષ, સંવત્ ૧૯૬૦.
ગોંડળ—કાઠિયાવાડ.

—:o:—

અનુક્રમણિકા.

ગુજરાતી કવિતાના વિકાસનું ટુંકામાં અવલોકન.

ગુજરાતની ભાષાની ઉત્પત્તિ અને તેના ઇતિહાસ વિષે જોઇએ તેટલું હજી લખાયું નથી. ક્રમભાગ્યે જે ભણેલાઓ તે કામ સાથે લેવાને અધિકૃત ગણાય તેમાંથી ઘણા તો તેને માટે લેશ માત્ર પણ દરકાર રાખતા ન હોય તેવું લાગે છે. પરંતુ વીશમી સદીનો ઉત્સાહક પવન તેની સાથે કંઈક નવીન જુસ્સો લાવ્યો હોય એમ લાગે છે, જેને પરિણામે કંઇ નવો આવેશ ગુજરાતી ભાઇઓમાં રેડાયો હોય તેમ તે ઉપેક્ષિત વિષય તરફ આજ કાલ વિશેષ ભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે; આશા છે કે તે વિશાળ ક્ષેત્રની શોધમાં હળવે હળવે વધારે મુસાફરો નીકળી પડશે.

આજ સુધીમાં તે વિષય તરફ પ્રયાણ તદ્દન નથી થયું એમ નથી. કવિશ્રી નર્મદાશંકરે કરેલી શરૂઆત અનેક રીતે જારી રહી છે ખરી. બૃહત્કાવ્યદોહનમાં અપાયેલાં કવિજીવનો, તથા પ્રાચીન કાવ્ય માળાના અંકમાંના ગ્રંથવિવેચન તથા કવિચરિત્રો ઉપરાંત જુદી જુદી સભાઓમાં વંચાયેલા નિબંધો તથા માસિકોમાં આવેલાં લખાણો ઘણાં થયાં છે અને હજી થતાં જાય છે, તો પણ હજી સુધી તે વિષય પર એકે* સ્વતંત્ર સંપૂર્ણ ગ્રંથ લખાયેલો માલમ પડતો નથી.

---

* અંગ્રેજીમા Milestones of Gujarati Literature, નામનો એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ ઈ. સ. ૧૯૧૫ મા પ્રગટ કર્યો છે. તોપણ ગુજરાતી માટે તો ઉપરની ટીકા હજી જેવીને તેવીજ છે, જો કે પહેલી, ત્રીજી અને પાંચમી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખોનાં ભાષણો, અને પરિષદ નિમિત્તે લખાયેલા કોઇ કોઇ નિબંધો કાંઇક વિશેષ પ્રકાશ આપનારા પ્રગટ થયા છે ખરા. 'સાહિત્ય પ્રવેશિકા' નામે એક લઘુ ગ્રંથ આ લેખક તરફથી પ્રગટ થયેલ છે તેમ રા. કૃ. મો. ઝવેરી કૃત અંગ્રેજી પુસ્તકનું ભાષાંતર પણ થયું છે.

તેણે કાદમ્બરીનું ભાષાંતર કર્યું છે. વચ્ચેના ગાળામાં સંસ્કૃત પુસ્તકો વિષે એટલું બધું અજ્ઞાન વ્યાપી રહ્યું હતું કે કાદમ્બરીનાં ભાષાંતરના એક લહિયાએ કાદમ્બરીને બદલે કાદમ્પરીની વાર્તા એમ લખેલું છે. ભાલણે દશમસ્કંધ, નળાખ્યાન વગેરે લખેલાં છે અને રામ કૃષ્ણ વિષે છુટક પદો પણ લખ્યાં છે. 'ભાલણ પ્રભુ રઘુનાથ'વાળાં કેટલાંક છુટક પદો પ્રચલિત પણ રહ્યાં છે. પણ એકંદરે જોતાં ભાલણનાં લખાણ સમસ્ત પ્રજામાં બહુ ટકી રહ્યાં નહોતાં. તેનું એક સારૂં પરિણામ એ આવેલું છે કે ભાલણના વખતની ભાષા ઘણે ભાગે મૂળ સ્વરૂપે જળવાઈ રહી છે. હાલના સમયમાં અંગ્રેજી ગ્રંથોના અનુકરણ કરનાર વિદ્વાનોના લેખની જેવી સ્થિતિ છે તેવી જ તેની કવિતાની પણ હતી.

નરસિંહ મ્હેતાએ તો પોતાના હૃદયના સ્વયંભૂ વિચારો જ પદ્યમાં બહાર કાઢયા—જગત્કર્તાના મહિમાના ગુણમાં જ તે મસ્ત હતા. તેની કવિતામાં ભક્તિ અને રસ ભળેલાં હોઇ તે જનવૃંદમાં એટલી બધી પ્રસરી રહી છે કે નવા સુધારાના ઝળહળતા તેજના આકરા અમ્બારમા પણ તેની કવિતાનો પ્રકાશ જરા પણ ઝાંખો પડયો નથી; એટલું જ નહિં પણ વિદ્વાનો ને સાક્ષરોની સાથે ઇતર વર્ગમાં પણ તેની પિછાન અને કદર સારી પેઠે થયા જ કરે છે. તે ધર્માત્મા મહાપુરૂષના પદોમાં ભક્તિભાવનાં સંપૂર્ણપણા સાથે હૃદયની અંતરભાવનાનો ઉકેલ એવી ચિત્તાકર્ષક રીતે થયેલ છે કે વાંચનારનું હૃદય સમાન સ્વરનો રણકાર ઝીલી લઇ તન્મય બને છે. આ હૃદયના ગાનની સાથે ભાષાની સર્વરંજની સરળતા અને મોહભરી મીઠાશ ભળવાથી તે પદો વાચકને વાંચતાંવેંત જ સચોટ અસર કરે છે.

તેનું જીવન ઇશ્વરપરાયણ જ હતું. નાત, જાત, સગાંસંબંધી, રીત રિવાજ તથા માણસોએ કરેલા ભાગ વિભાગની ગણનાને તેના ઉદાર હૃદયમાં સ્થાન હતું જ નહિં. તેને તો 'સખી ભૂમિ ગોપાળકી'

આ કાવ્યસંગ્રહને સીધી રીતે તેવા કશા ઉપોદ્‌ઘાતની આવશ્યકતા છેજ નહિં, તેમ સંગ્રહ કરનારનો ઉદ્દેશ પણ અહીંઆં તે સંબંધે વિસ્તારથી લખવાનો નથી. તોપણ આપણી ભાષા કેળવતાં કેળવતાં કેવાં ને કેટલાં રૂપ રંગ બદલતી ચાલી, તથા તેની કવિતામાં પણ કેવી નવીન મીઠાશ અને નવું સૌરભ ઉદ્‌ભવ પામતાં ગયાં તે બતાવવું એવો કંઇક હેતુ છે. અને તેમ કરવા જતાં જરાતરા સિંહાવલોકન કરવું પડે તો તેમાં અતિ વિસ્તારનો દોષ આરોપવામાં નહિં આવે એવી આશા છે.

ઓગણુસમી સદીની શરૂઆત સુધી તો કવિતા અને ભાષા બન્નેનો ઇતિહાસ ઘણે અંશે સરખો છે, કારણ ભાષામાં કવિતા સિવાય બીજું કશું લખાતુંજ નહિં. તે પછી ભાષામાં અનેક જાતનાં લખાણો વધ્યાં; તો પણ અહિંઆં તો કવિતા સંબધેજ બોલવાનું હોઇ માત્ર કવિ અને કવિની ભાષા વિષેજ ટુંકામાં બોલવાનું રહેશે.

બહુ લંબાણ વિના ઇષ્ટ હેતુ બર લાવવા માટે પ્રારંભથી તે આજ સુધીના વખતના ચાર ભાગ પાડવા યોગ્ય લાગ્યા છે. તે અકેક ભાગને તે તે સમયના વિશિષ્ટ કવિનો યુગ એવું નામ આપ્યું છે. ૧. નરસિહ મહેતાનો, ૨. પ્રેમાનંદનો, ૩. નર્મદાશંકર તથા દલપતરામનો, અને ૪. નવીન યુગ. આપણી ભાષાના આદ્ય કવિ* નરસિંહ મ્હેતો ગણાય છે.

પ્રથમ યુગ.

તે પહેલાં કવિતા નહિં થતી હોય તેમ માનવાને કશું પ્રમાણ નથી. પ્રત્યુત, ભાલણ કવિ તેની પણ પહેલાં થઇ ગયા એમ વિદિત છે; છતાં આદ્ય કવિ નરસિંહ મ્હેતોજ ગણાય છે.

ભાલણની કવિતામાંનો મુખ્ય ભાગ ભાષાંતર કે રૂપાંતરનો છે.

---

* આદ્ય કવિ નરસિંહ મહેતો ગણાય છે અને ગણાશેજ પરંતુ તેની પહેલાં થયેલામાથી કોઈ કોઈ હળવે હળવે બહાર આવતા જાય છે.

તેણે કાદમ્બરીનું ભાષાંતર કર્યું છે. વચ્ચેના ગાળામાં સંસ્કૃત પુસ્તકો વિષે એટલું બધું અજ્ઞાન વ્યાપી રહ્યું હતું કે કાદમ્બરીનાં ભાષાંતરના એક લહિયાએ કાદમ્બરીને બદલે કાદમ્પરીની વાર્તા એમ લખેલું છે. ભાલણે દશમસ્કંધ, નળાખ્યાન વગેરે લખેલાં છે અને રામ કૃષ્ણ વિષે છુટક પદો પણ લખ્યાં છે. 'ભાલણ પ્રભુ રઘુનાથ'વાળા કેટલાંક છુટક પદો પ્રચલિત પણ રહ્યાં છે. પણ એકંદરે જોતાં ભાલણનાં લખાણ સમસ્ત પ્રજામાં બહુ ટકી રહ્યાં નહોતાં. તેનું એક સારૂં પરિણામ એ આવેલું છે કે ભાલણના વખતની ભાષા ઘણે ભાગે મૂળ સ્વરૂપે જળવાઈ રહી છે. હાલના સમયમાં અંગ્રેજી ગ્રંથોના અનુકરણ કરનાર વિદ્વાનોના લેખની જેવી સ્થિતિ છે તેવી જ તેની કવિતાની પણ હતી.

નરસિંહ મ્હેતાએ તો પોતાના હૃદયના સ્વયંભૂ વિચારો જ પદ્યમાં બહાર કાઢયા—જગત્કર્તાના મહિમાના ગુણમાં જ તે મસ્ત હતા. તેની કવિતામાં ભક્તિ અને રસ ભળેલાં હોઇ તે જનવૃંદમાં એટલી બધી પ્રસરી રહી છે કે નવા સુધારાના ઝળહળતા તેજના આકરા અમ્બારમાં પણ તેની કવિતાનો પ્રકાશ જરા પણ ઝાંખો પડયો નથી; એટલું જ નહિં પણ વિદ્વાનો ને સાક્ષરોની સાથે ઇતર વર્ગમાં પણ તેની પિછાન અને કદર સારી પેઠે થયા જ કરે છે. તે ધર્માત્મા મહાપુરૂષના પદોમાં ભક્તિભાવનાં સંપૂર્ણપણા સાથે હૃદયની અંતરભાવનાનો ઉકેલ એવી ચિત્તાકર્ષક રીતે થયેલ છે કે વાંચનારનું હૃદય સમાન સ્વરનો રણકાર ઝીલી લઇ તન્મય બને છે. આ હૃદયના ગાનની સાથે ભાષાની સર્વરંજની સરળતા અને મોહભરી મીઠાશ ભળવાથી તે પદો વાચકને વાંચતાંવેંત જ સચોટ અસર કરે છે.

તેનું જીવન ઇશ્વરપરાયણ જ હતું. નાત, જાત, સગાંસંબંધી, રીત રિવાજ તથા માણસોએ કરેલા ભાગ વિભાગની ગણનાને તેના ઉદાર હૃદયમાં સ્થાન હતું જ નહિં. તેને તો 'સબી ભૂમિ ગોપાલકી'

અને **वसुधैव कुटुम्बकं** હતું, તથા જ્યાં ઇશ્વરનાં સ્મરણ કીર્ત્તન થતાં તે જ સ્થળ તેને મન વ્યાજબી રીતે રહેવા લાયક હતું. તેના સંસ્કારી હૃદયમાં ઇશ્વરભક્તિમાં ખલેલ પહોંચાડનાર સર્વ વસ્તુ શલ્યની પેઠે સાલતી અને પોતાની પત્નીનો સ્વર્ગલોકમાં વાસ થતાં 'ભલુ થયું ભાંગી જંજાળ, હેતે ભજશું શ્રી ગોપાળ' એવા શબ્દો નીકળ્યાનું સર્વ કોઇને વિદિત છે. આ મહાત્માના ગુણસંધનું વિવેચન કરવાનું આ સ્થાન નથી:—ઐહિક જીંદગીની અસારતાનું તથા સંસારના વિકટ રસ્તાઓનું તેનું જ્ઞાન, તેમાંથી સફળતાથી પસાર થવા માટે આપેલો બોધ, ભક્તિની સાધેલી ઉત્તમતા, અને ખાસ પ્રેમભક્તિમાં તેની તન્મયતા; અને આ બધા સાથે 'જ્યાં લગી આત્મા તત્ત્વ ચિન્યો નહિ' ઇત્યાદિ પદોમાં બતાવેલી જ્ઞાનની પરા કોટિ, તથા પોતાના અનન્ય જીવનથી પામર પ્રાણીઓને આપેલું એક અત્યુત્તમ દૃષ્ટાંત: આ અને એવા બીજા અનેક ગુણોનું વિશિષ્ટ વિવેચન અતિ ઇષ્ટ છે ખરું; પણ અહિં તો તે પ્રસંગ અસ્થાને હોઇ માત્ર તેની કવિતા વિષે જ બે બોલ કહેવાનું રહે છે. તેની કવિતા ગુજરાતી ભાષામાં—અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષામાં-જુનામાં જુની અને સર્વ કાળે સર્વને અતિ પ્રિય થાય તેવી છે. નરસિંહ મ્હેતો આપણા આદ્ય કવિ છે અને બીજા દેશના આદ્ય કવિઓની માફક તેની કવિતા સરળ છતાં ગંભીર અર્થવાળી, હૃદયના ઉદ્‌ગારોને સચોટ રીતે કહાડનારી, ઘણાજ સાદા પણ ઉત્તમ અલંકારોથી શણગારાયેલી અને અનંતકાળ સુધી ટકી તેની છાપ સજજડ રીતે પાડનારી છે.

મ્હેતાના વખતમાં માન પામતી ભાષા સંસ્કૃત ને હિંદી હતી. તોપણ તેને તો બીજાનાં માન કે વખાણની કશી પરવા નહિં હોવાથી તેણે તો સ્વભાષામાં જ પોતાના ઇષ્ટદેવનાં ગુણકીર્તન ગાયા કર્યાં. પોતાના જ સંતોષને માટે હોઇ તેની કવિતા અમુક અંશે સ્વાનુભવથી જ લખાયેલી છે અને તેથી તેમાં હૃદયની ખરી લાગણી ઠેકાણે ઠેકાણે ઉછળતી ઉભરાતી માલમ પડે છે,

નરસિંહ મ્હેતાનો હેતુ વાલ્મીકિની પેઠે કંઇ લખવાનો હતો જ નહિં—તેણે તો ભક્તિરસમાં મગ્ન રહી, મસ્ત થઇ, ગાયું, ગાતાં ગાતાં અજાણતાં પણ ઉત્તમ કાર્ય આરંભ્યું; અને ગુજરાતી ભાષાના આદ્ય કવિનુ પદ મેળવ્યું.

કાઠિયાવાડ જે ખરી રીતે જ નવી અને જુની કવિતાના આદ્ય* કવિ ઉત્પન્ન કરવાનું અભિમાન ધરાવે છે ત્યાં જ્યારે મ્હેતો ભક્તિની ધુનમાં મચી રહ્યા હતા ત્યારે શરૂઆતમાં બીજી જગ્યાએ, પણ પાછળથી તો કાઠિયાવાડમાં ગિરિધરનાં ગુણનાં ગાન કરતાં મીરાંબાઇ ગિરધારીના સ્વરૂપમાં તન્મયતાને પામવા અપૂર્વ મનોબળથી મથી રહ્યા હતાં. મીરાંબાઈનાં પદો ઘણાં ખરાં હિંદીમાં છે અને કેટલાક ગુજરાતીમા પણ છે.

નરસિંહ મ્હેતાનાં પદોમા સેવકની અને પૂજારીની સેવ્ય તથા પૂજ્ય તરફ હોય તેવી ખરી લાગણી દેખાઇ આવે છે, ત્યારે મીરાંબાઇનાં પદોમા તેથી પણ એક ડગલું આગળ ભરાયું છે. પોતે સ્ત્રી હોઈ, કૃષ્ણને વરેલી હોઇ, પતિપત્ની વચ્ચે જે અનન્ય સંબંધ બંધાઈ રહે છે તેવા સંબંધનાં ગાન તેનાં પદોમાં થયાં છે. પતિ-પત્નીનાં જીવનની અભિન્નતાથી જે ઐકયની ગાંઠ તે વચ્ચે બંધાઇ રહે છે તેવી ગાંઠ બીજા એકે સંબંધથી બંધાતી નથી, અને તેવીજ રીતે મીરાંબાઈનાં પદોમાં જે પ્રેમ, જે ઐકય, જે ભક્તિ અને જે રસ વ્યાપી રહયો છે તે બીજા પુરૂષ ભક્તોમાં ભાગ્યેજ મળી શકે છે. અલબત, પુરૂષો જ્યારે ગાય છે ત્યારે ખરા ભાવથી ઉદ્દગાર પામતા ખરા ઉભરા ઘણા જ અસરકારક બની રહે છે, તોપણ સ્ત્રીની કોમળતા અને સ્ત્રીની મોહભરી નરમાશની તેમાં કંઇક અંશે તો ખોટ રહે છે જ. મીરાબાઇનાં પદોમાં આ કોમળતા અને હૃદયમાં તીર પેઠે સચોટ અસર કરે તેવું મોહક સામર્થ્ય સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું છે. 'પ્રેમની

---

* જુની કવિતાના આદ્ય કવિ નરસિંહ મ્હેતો તથા 'જુનીને નવી વચ્ચેના પૂલના જેવા' દલપતરામ બંનેને જન્મ આપવાનું માન કાઠિયાવાડને છે.

પ્રેમની પ્રેમનીરે' 'કાનુડો ન જાણે મોરી પ્રીત,' 'સત્યભામાનું રૂસણું' ઇત્યાદિ પદો જેણે જેણે સાંભળ્યાં હશે તેને તો આ ભક્તબાઇના ઉભરાતા ભાવ અને તેનાં જોમભર્યા ગાનનો અનુભવ થયો હશે.

પ્રથમ યુગના આ બે મહાન લેખકો હતા. બીજામાંથી ભાલણની કૃતિ હળવે હળવે પ્રકાશમાં આવતી જાય છે. શોધખોળને પરિણામે બીજા પણ જાણમાં આવતા જશે. પરંતુ તેમના સ્વર આ બેના ઘોષમાં વિલીન થઇ ગયા છે અને સાંભળનારને કાને તો માત્ર આ બે ધ્વનિઓ જ પડી રહ્યા છે. આ યુગ ભક્તિનો હતો. ભક્તિ શુદ્ધ, નિઃસ્વાર્થી અને હૃદયના ખરા ઉમળકાથી ઉઠી નીકળેલી હતી, તથા કોમળ, અસરકારક, અને પરવશ કરી નાંખે તેટલી બધી મોહકતાથી ભરેલી ભાષામાં, સરળ અને સ્વભાવજન્ય નિર્મળતાથી ઉભરાતી બાનીમાં, અને કેળવણી કે કળાના ચાતુર્ય વિનાની, પણ ઉત્તમ ગુણથી ભરેલી શૈલીમાં આવિર્ભાવ પામી હતી.

પ્રથમ યુગનાં બે ભક્તો પછી અનેક ભક્તોએ જુદા જુદા ભાગમાં પોતપોતાના ઇષ્ટદેવનાં સ્તોત્રો ગાયા કર્યાં અને ધીમે ધીમે એકાંત ભક્તિમાં તે તે દેવનાં અદ્ભુત પરાક્રમનું વર્ણન તથા તેના ગુણનું વિસ્તારથી કથન થવા લાગ્યાં. આમ આખ્યાનનું રૂપ દાખલ થવા પામ્યું. જ્યારે તેમ થયું ત્યારે લખાણમાં કંઇક કળા આવવા લાગી, કંઇક શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની આકાંક્ષા થઇ અને કંઇક સ્વાર્થ પણ ભળવા લાગ્યો.

દ્વિતીય યુગ.

લગભગ દોઢ સૈકા સુધી આવા પ્રયાસ થયા કર્યા. ભાષાની સુધારણા ખાતર અથવા તો તેને કેળવવા માટે કે તેમાં લખાણો વધારી રસકસવાળી કરવા માટે આ પ્રયાસો થતા ન હતા. હજી વિદ્વાનોની ભાષા તો સંસ્કૃત જ ગણાતી હતી, અને કવિતા હિંદી ભાષામાં જ થાય એવી માન્યતા સર્વોત્કૃષ્ટ હતી. પરંતુ ભક્તિ માટે તો બોલાતી ભાષા જ વધારે માન્ય હતી, તેથી જુદે જુદે રૂપે હરિગુણકીર્ત્તન તો તેમાં જ થયા કર્યાં.

ઘણા વખત સુધી આમ ચાલ્યા પછી પ્રેમાનંદના વખતમાં ભાષા માટે લાગણી ઉત્પન્ન થઇ. કવિતા માટે હિંદી, તથા ધર્મવિષય આખ્યાનો માટે સંસ્કૃત જ, એવી જે માન્યતા થઇ પડી હતી તે પ્રેમાનંદના સ્વભાષાભિમાની હૃદયને ગમ્યું નહિં અને ભાષાની કેળવણી માટે તેમાં નવી પદ્ધતિ નવો રસ તથા નવું જ્ઞાન ભરવા માટે તેણે પ્રયાસ શરૂ કર્યા. પોતાના શિષ્યોમાંથી જુદા જુદાને જુદી જુદી રીતની કવિતા રચવાનું કામ સોંપ્યુ અને આવી રીતે દરેક ભાષાના સદ્‌ગુણો લેવા માટે મરણ પર્યન્ત ખરા જીગરથી તેણે શ્રમ લીધા કર્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે નિરાળી ભક્તિ માટે જ ગુજરાતીમાં કવિતા થતી, તે ઉપરાંત હવે બીજા વિષયો પણ ચર્ચાવા લાગ્યા. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો તથા [1]કાવ્યો ભાષાના ઉત્કર્ષ માટે કરાયેલા અમિત પ્રયાસના પ્રત્યક્ષ નમુના છે.

પ્રથમ ભક્તિભાવ, કોમળતાથી, દીનપણાથી, સેવકભાવથી પ્રદર્શિત થતો અને તેથી ભાષા પણ કોમળ હૃદયના ઉદ્‌ગારોને નમ્રતાથી જણાવનાર તથા સ્વસંતોષાર્થે જ પ્રેરાયેલી હતી. પરંતુ હવે ભક્તિ સાથે આખ્યાનો ભળ્યા તેથી તેમાં દર્શાવાતા અનેક રસ અને અનેક ભાવ ભાષામાં દાખલ થયા. શૃંગાર, વીર, કરૂણા તથા કોઇ કોઇ ઠેકાણે હાસ્ય અને રૈદ્ર એ બધા રસો કેળવાવા લાગ્યા અને તેથી ભાષામાં પણ તેવા સુધારા વધારાને લીધે નવા શબ્દો દાખલ થતા ગયા. તેમાં ઘણે ભાગે સંસ્કૃત ને થોડે ભાગે હિંદી તથા ફારસી શબ્દોનો પણ ઉમેરો થયો. પહેલાં, પદો, લખનાર યા ગાનાર માટે જ, અને બહુ તો સમાનગુણી ભક્તોને માટે લખાતાં, પણ હવે આખ્યાનો, બીજા માટે લખાવા લાગ્યાં. શ્રોતાજનને રસ ઉત્પન્ન કરાવવો, તેઓને આનંદ આપવો, આનંદ સાથે જ્ઞાન આપવું, જ્ઞાન સાથે ભાષા તરફ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવવી

---

૧ તેના નામથી પસાર થતાં નાટકો ખરેખર તેની કૃતિ છે એમ માની શકાતુ નથી. જ્યાં સુધી યોગ્ય પુરાવો મળે નહિં ત્યાં સુધી માત્ર તેનાં નામથી પ્રગટ થયાં માટે તેનાં એમ માની લેવાની જરૂર લાગતી નથી.

વગેરે વગેરે હેતુ પ્રધાન ગણાવા લાગ્યા; પરંતુ એકંદરે જોતાં હજી જનસમાજ અશિક્ષિત અને અજ્ઞ હોઇ તેમને રંજન કરવાનું ધ્યાનમાં રાખતાં વખતે યોગ્યતા તરફ લક્ષ રહેતું નહિં અને પ્રેમાનંદનાં લખાણમાં પણ કોઇ કોઈ ઠેકાણે અરૂચિકર અતિશયોક્તિ મળી આવે છે.

પહેલા યુગમાં છુટક છુટક પદો અથવા તો ન્હાના ન્હાના પ્રસંગોનાં ટુંકાં વર્ણનો લખાતાં હતાં તેને બદલે હવે સંબંધવાળાં મોટાં આખ્યાનો રચાવા લાગ્યાં એ તો કહેવાઇ ગયું છે. આવાં આખ્યાનના લખનારાઓમાં પ્રેમાનંદ પ્રથમ અને ઉત્તમ સ્થાને બિરાજે છે; પરંતુ આખ્યાનો ઉપરાંત પ્રેમાનંદે કાવ્યો પણ લખેલાં છે. કાવ્યો ગુજરાતી ભાષામાં વર્ણન ચાતુર્ય તથા રચનાવૈદગ્ધ્ય દાખલ કરવા માટે તથા આખ્યાનો, જનસમાજને માટે લખાયેલા લાગે છે. તેની કવિતામાં જુદા જુદા રસોની જમાવટ સારી થયેલી છે, એટલુંજ નહિં પણ તે લખવા માટે તેણે ખરા જીગરથી અભ્યાસ કર્યો હોય એમ દેખાઇ આવે છે. તેનો ભાષા ઉપરનો કાબુ ખરેખર અજબ જ હતો. તેણે જો કે પોતાના લેખોનાં વસ્તુ, સંસ્કૃત ઉપરથી લીધેલાં છે, તોપણ પ્રસંગ અને સમયને અનુકૂળ સુધારાવધારા કરી, ભાષામાં હમેશ માટે રહે એવા લેખો દાખલ કર્યાં છે. અલબત, આજની સુધરેલી નજરથી અને કેળવાયલી રસદૃષ્ટિથી જોતાં તેમાં કાંઈ કાંઇ ન્યૂનાધિકતા ભાસે એ સ્વાભાવિક છે; પણ આપણે ભુલી જવું ન જોઇએ કે લેખકોને તે જે સમયમા લખતા હોય તેની અસર એટલી બધી થાય છે કે તેનાં સંસ્કારી હૃદય પણ તેની સત્તાથી ન્યારાં થઇ શકતાં નથી અને તેથી તેવા લેખકોની કદર કરતાં તે સમયની સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઇ, તેવે વખતે તેઓ કેવું કરી શકયા તે જ જોવું જોઇએ; અને પોતાના સમયના જનસમાજને તે જેટલા સુધારી શકયા હોય તેના પ્રમાણમાંજ તેઓના જીવનસાફલ્યની કિંમત કરવી જોઇએ. આવી રીતે જોતાં પ્રેમાનંદની કવિતાએ ગુજરાતના મોટા ભાગને મોહથી સાંકળી લીધો હતો તે જાણીએ છીએ ત્યારે જ તેની

કવિતામાં રહેલી અસરનુ આપણને યથોચિત જ્ઞાન થાય છે. જેવા શ્રોતાઓ માટે તે લખતા હોય તેવા જ વિચાર, તેવી જ શૈલી, તેવી જ ભાષા અને તેવો જ રસ કવિતામાં દાખલ કરતા જ્યારે આપણે તેને જોઇએ ત્યારે તેની કલમની સર્વશક્તિમત્તાનું આપણને ભાન થાય છે; અને ત્યારેજ તેની ખરી ઉસ્તાદીની આપણને ખાત્રી થાય છે

આવી રીતે સર્વ જાતના લેખોમાં સફળ પ્રયાસ કરી કવિતામાં તેણે સુધારો તથા વધારો કર્યો. દરેક જાતના રસને સ્થાન આપવા સાથે જુદી જુદી જાતની શૈલી પણ દાખલ કરી—સંસાર વ્યવહારના જુદા જુદા પ્રસંગો લઇ તેને સમજાવવા તથા તેમાંથી બોધ લેવાનુ ઉત્તમ કાર્ય કવિતાદ્વારા બજાવ્યું. ભાષા માટે અભિમાન ઉત્પન્ન કરાવ્યું, વિદ્વાનોએ તજી દીધેલી ગુર્જરી ગિરાને અનેક રત્નોથી વિભૂષિત કરી, સર્વનું લક્ષ તે તરફ ખેંચ્યુ, અને આવી રીતે ભાષાની અને દેશની એક ઉત્તમમાં ઉત્તમ સેવા બજાવી પોતાનો જન્મ સફળ કર્યો.

જ્યારે પ્રેમાનંદ, આવી રીતે વિદ્વાનો તથા મધ્યમ વર્ગને કાવ્ય અને આખ્યાન લખી, ભાષા તરફ ભાવ અને જ્ઞાન તરફ પ્રયાણ કરાવતા હતા ત્યારે શામળભટ્ટ તદ્દન અજ્ઞાન લોકોમા પોતાની વાર્તાઓ સંભળાવી કવિતાનો પ્રસાદ આપતા હતા. માત્ર હરિના નામ સાથે જ કવિતાની વ્યપ્તિ થઇ હતી. તેમાથી કોઇ કોઇ ન્હાનાસુના લેખકે જરાતરા વિચલન તો કર્યું હતું, પરંતુ તે રસ્તો મુકી ધીટ રીતે બીજે રસ્તે ચઢવાનું સામર્થ્ય તો શામળભટ્ટે જ દાખવ્યું હતુ. પ્રેમાનંદે આખ્યાન માટે વસ્તુઓ પુરાણોમાથી લીધેલ ને તેથી ધર્મ સાથે તેને સંબંધ હતો. શામળભટ્ટે તો વસ્તુ પણ મરજીમાં આવે ત્યાથી લેવાની શરૂઆત કરી. વાર્તામાં દાખલ કરવા પડતા ભાવનાં અને રસનાં ચિત્રો પાડવા માટે તેણે ઠેકઠેકાણેથી યોગ્ય શબ્દોની ચુંટણી કરી ગુજરાતી ભાષાને અમૂલ્ય શબ્દભંડોળ આપ્યો છે.

તેની કવિતામાં અકકલની ઝીણવટ અને વ્યાવહારિક નીતિના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવાના પ્રયાસ માલુમ પડે છે સામાન્ય વર્ગની અકકલ હુશિયારી ચકાસવા તથા કેળવવા શમસ્યાઓ ખુબી ભરેલી રીતે દાખલ કરેલ છે. તેની કવિતામાં ઉપદેશ તથા વ્યાવહારિક ચતુરાઇ સમાયેલાં છે અને ઉપદેશાત્મક કવિતાની શરૂઆત કંઇક અંશે તેણે કરી એમ કહિયે તો ખોટું નહિં કહેવાય. તેની વાર્તાઓ 'સર્વાનુભવસિક' કહી શકાય ખરી, પણ હાલ 'સર્વાનુભવરસિક' કવિતામાં જે જે ગુણોનો સમાવેશ થાય છે તેવા ગુણોની તેની કવિતામાં આશા રાખવી એ વસંતની મનહર ખુબીની આશા શીતળ શિશિરમાં રાખવા જેવું છે.

આમ જ્યાં પ્રેમાનંદે કવિતા માટે ભક્તિને રૂપાંતર આપી આખ્યાન રૂપે લખી અને શામળે તેને માટે તદ્દન નવું જ ક્ષેત્ર શોધી કાઢયું ત્યારે અખાએ જ્ઞાનને પણ કવિતામાં ઉતાર્યું. અખાનો ઉદ્દેશ કવિતા લખવાનો ન હતો એટલુંજ નહિં પણ પોતાને કવિ નામ અપાય તે પણ તેને યોગ્ય લાગતું નહિં. પોતાના વિચાર દર્શાવવાને હજી સુધી બીજો એક રસ્તો ખુલ્લો હતો નહિં, તેથી તેણે જ્ઞાન વિષય પણ કવિતામાંજ ઉતાર્યો. ગદ્ય લખાણની શરૂઆત થઇ હોત તો તે પદ્ય લખતજ નહિં. તેની કવિતા પણ કવિતા કરતાં ગદ્ય લેખને વધારે મળતી આવે છે. લખાવટ ટુંકી, સંક્ષિપ્ત અને ગૂઢ છે તથા તેમાં બીજાની ટીકા એટલી બધી તીક્ષ્ણતાથી થયેલી છે કે તે ઇષ્ટ અસર એકદમ કરે છે. તેના શબ્દો કહેવત પેઠે સદાને માટે ભાષામાં ઘર કરી રહ્યા છે. વેદાંતના પારિભાષિક શબ્દો તેણે દાખલ કર્યા છે તથા ટુંકામાં ઝાઝો અર્થ સમાઈ જાય તેવી સંકુચિત પણ સચોટ શૈલી એ તેની કવિતાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ થઈ રહ્યું છે.

આ ત્રણ મુખ્ય લેખકોની એકત્ર થયેલી અસર સામટી કરીએ તો તેને ગુજરાતી કવિતાના વિકાસનો બીજો યુગ કહી શકાય.

આ બીજા યુગમાં કવિતાનું ક્ષેત્ર વિશાળતર થયું, ભાષામાં

શબ્દભંડોળ વધ્યો, વિષયોનું બાહુલ્ય સ્વીકારાયું, તથા શ્રોતાજનને જ્ઞાન આપવા તેમ જ રંજન કરવાના આશયનો અંગીકાર થયો. ભાષાને કેળવી બીજી ભાષાઓ સાથે સરખામણીમાં પાછી ન પડે તેવી તેને કરવાની અભિમાન વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઇ; સહેતુક પ્રયાસ થવા લાગ્યા, અને ભાષોદ્ધારનું કામ ઉત્કંઠાથી, ઉત્સાહથી અને ઉદ્યમથી થવા લાગ્યું. પરંતુ તે ખળભળાટ જગાડનાર મહાન્ આત્માઓ સંસારમાંથી મુક્તિ પામતાં ઘણા કાળ સુધી સમર્થ પુરૂષની ખોટ રહી. લખાણો તો વધ્યે જતાં હતાં પણ તે બધામાં અનુકરણ અને પુનરૂકિત જ થયા કરતી. થઇ ગયેલ ત્રણ મહા સમર્થ લેખકોથી આગળ કોઇ વધી શક્યું નહિં અને પ્રેમાનંદ તથા અખાના અનુયાયીઓ, ગુરૂનાં વચનનો વિસ્તાર કરવામાં અથવા તો અનુકરણ કરવામાં જ મગ્ન રહેતા.

આવી રીતે કવિતાની સરિતા રસળતી રસળતી પ્રારંભમાં કોમળ, કર્ણપ્રિય, મધુરા ઝંકારથી દિશાઓને ભરી દેતી, વખતે ખારામાં કે રણમાં ઉંડી ઉતરી અદૃશ્ય થતી, વળી પાછી વહેન વધારતી, આવેગ અને પ્રકૃતિમાં ફેર કરતી કેટલોક વખત વહેતી વહેતી પાછી અદૃશ્ય જેવી થઇ ગઇ.

ઝળહળતી નવીનતાના તેજ વિનાના અંધકારમાં કોઇ કોઇ તારો, જરા બહાર પડતા ચળકાટથી ચમકારા કરતો, પણ ચિરસ્થાયી નામના પામ્યા વિના, તે થોડી વારમાં ખરી પડતો.

કેટલોક સમય આમ વિત્યા પછી ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં દયારામ થયા અને તેણે કવિતામાં કાંઈ નવો જુસ્સો, નવો આવેશ, નવો રસ અને નવું જોમ ઉમેર્યાં. તેનું લખાણ હરિકીર્ત્તનનું જ હતું; તોપણ તેના કીર્ત્તનમાં કેળવણીનો પટ લાગ્યો હતો. ગુજરાતી ભાષાને અને કવિતાને આટઆટલા વખત થયાં જે કેળવણી મળી હતી, તે કેળવણીની છાયા દયારામની કવિતામાં દેખાઇ આવે છે. તેની ગરબીઓ અને તેનાં મીઠાં, (દયારામ પોતાનાં પદને

'કડવાં' નહિં પણ 'મીઠડાં' કહે છે તે) હૃદયના ભાવની ઉંડી છાપ પાડી રહે છે. તેની કવિતા ઋતુરાજ વસંતના ઉત્સાહક સમીરની પેઠે વાચકના મનને રસથી સિંચી ઉદ્દીપ્ત કરે તેવી છે. 'રંગીલા છકેલ, ફાંકડા, લાલાજી કવિ'ની કવિતા વિદ્વત્તાભરી, રસભરી અને કેટલેક ઠેકાણે તો ફાંકડી અને રંગીલી જ છે. ઓગણીસમી સદીમાં પ્રવર્તવાના નવા યુગની કેમ જાણે આગમ વાણી હોય તેવી તેની કવિતા, પાછળથી થયેલી વિદેશી કવિતાની અસર વિનાની પણ આગળ થયેલા સર્વ સુધારાવધારાની છાપથી અંકાપેલી છે.

ત્રીજો યુગ.

આજ સુધી દેશમાં ખળભળાટવાળો સામલો જામ્યા કરતો. ઉદરપોષણ અને જાનમાલના રક્ષણની ચિંતા હૃદયને ચીમળવતી, અને તેથી કવિતાના વિષયમાં જેવો ઉત્સાહ હોવો જોઇએ તેવો હતો નહિં. પરંતુ ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતથી દેશની સ્થિતિ ફરી ગઇ હતી. મુસલમાનોના ધર્મના જુસ્સાથી ક્રૂરતર થતા હુમલાઓ અટકયા હતા, મરાઠાઓના ધનલોભથી દોરાતા સિપાઇઓનો ત્રાસ બંધ થયો હતો, અને દેશમાં સર્વત્ર શાંતિ અને સુખની શીળી છાંય પ્રસરી રહી હતી. તદ્દન જૂદી જ જાતના લોકો–વિચારે ને આચારે જૂદા, વિદ્યામાં અને જ્ઞાનમાં જૂદા, રીતરિવાજે અને ધારાધોરણોમાં જૂદા, અને ધર્મ, સંસાર તથા વ્યવહારની ભાવનામાં પણ તદ્દન જૂદા જ લોકો–ગુજરાતમાં સર્વોપરિ થયા હતા.

આ સંધિમાં ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં કવિશ્રી દલપતરામનો અને ઈ. સ. ૧૮૩૩ માં કવિશ્રી નર્મદાશંકરનો જન્મ થયો હતો.

નવા પ્રવર્તેલા યુગમાં તે બે મહાન વ્યક્તિઓએ દેશ સુધારણા માટે ખરા જીગરથી અને અડગ ધીરજથી મહાભારત પ્રયાસ કરેલ છે. દેશની ફરી ગયેલી સ્થિતિ જોઇ તેમાં સફળ થવા માટે ગુર્જર પ્રજાને કયો માર્ગ સરળ અને લાભકારક થશે તે દીર્ઘ દૃષ્ટિથી બનેએ વિચાર્યું હતું. બંનેનો ઉદ્દેશ એક જ હતો—ભાષાસાહિત્યની કેળવણી

વધારી દેશનો રંગ ફેરવવો અને નવા રાજકર્તાઓના નવા સમયમાં જરૂર લાગે તેવા નવા સુધારાવધારા કરી દેશને બીજાની સાથે ટક્કર ઝીલે તેવો કરવો; તે હેતુની સિદ્ધિ માટે એકે શાંત બુદ્ધિથી અવલોકન કરી, વ્યવહારોપયોગી બોધ લેવાનું વિનવી, સામાના મનને ગંભીરતાથી અસર કરી શ્રોતાઓના મનના વિકાસ પર તથા તેમની પવિત્રતાપર લક્ષ લગાડી, ગુજરાતને સુખકર, શાંત અને સમયોચિત રસ્તો લેવા બોધ આપેલો છે, ત્યારે બીજાએ તો તદ્દન નવી જ રીત ગ્રહણ કરી છે. અંગ્રેજી તનમનાટ તેની રગેરગમાં વ્યાપી રહેલો છે. સ્પાર્ટામાં જન્મેલ બાળમાં જેમ શૌર્ય, હિમ્મત અને જુસ્સો એ સ્વભાવથી જ ઉદ્ભવતાં, તેમ આ કવિને પણ અંગ્રેજી પુસ્તકોનો નવો સહવાસ થયાથી તેનામાં તેનો જ જુસ્સો રેડાયો હતો; અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનથી, તેના વિશાળ સાહિત્યભંડારમાં પ્રવેશ મળ્યાથી, અને અંગ્રેજોના આવેશ તથા જુસ્સાનાં ચિત્રો વાંચવાથી તેના હૃદયમાં કંઈ અનેરો ક્ષોભ વ્યાપી રહ્યો હતો; અને જેમ અંગ્રેજો જયાં જાય ત્યાં પોતાપણું ઘુસાડવાના અભિલાષી—આગ્રહી—હોય છે તેમ આ કવિએ પણ પોતાના જ હૃદયને ઉભરાવી, પોતાપણું બધામાં રેડવા સમર્થ પ્રયત્ન કરેલ છે.

આ બે મહાન્ કવિવરોએ ગુજરાતી ભાષાને અને કવિતાને તદ્દન નવું જ સ્વરૂપ આપ્યું છે દલપતરામ "જુની ને નવી 'સ્કુલ' વચ્ચેની સંયોગી કડી" જેવા છે; તેનામાં જુના કવિઓની અસર દેખીતી છે અને બીજા બધા કરતાં શામળની છાયા પૂરેપૂરી છે. તેની લેખન શૈલી હિન્દીને અનુસરતી છે. તેઓ તે ભાષાના પણ સારા વિદ્વાન હતા. અને તે ભાષાની ઝડઝમક, શબ્દરચનાનું સૌંદર્ય, અને લેખ પ્રવાહની ઝપટ એ એનામાં વિશિષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે. આ સાથે અંગ્રેજ સરદારો સાથે સારી પિછાન હોઇ, વિદેશી રીતરિવાજ, હુન્નરકળા, નીતિશાસ્ત્ર, સંસારશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર આદિ વિદ્યાઓ તથા તેમની રહેણીકરણી વગેરે જાણવાનો તેમને લાભ મળેલો હતો. આમ તેમનામાં જુનાં ને નવાં તત્ત્વોનું યોગ્ય સંમીલન થયેલું હતું અને

તેની કવિતામાં તેની અસર સંપૂર્ણપણે માલમ પડે છે. આથી ઉલટું નર્મદાશંકરમાં જુના કોઇ કવિની છાયા પણ વિશિષ્ટપણે માલમ પડતી નથી. અલબત, શામળની પેઠે વાર્તાઓ લખવા તેમણે પ્રયાસ કરેલ છે ખરો, તોપણ તેમની લખાવટમાં તો તદ્દન નવીનતાજ દેખાઇ આવે છે. જેમ શામળે વાર્તા લખવાની શરૂઆત કરી ગુજરાતી કવિતાને માટે વિશાળ ક્ષેત્ર આપ્યું તેમ કવિશ્રી નર્મદાશંકરે પણ તદ્દન નવુંજ ક્ષેત્ર બતાવી, તેના વાસેલા દરવાજા ઉઘાડયા અને તેમાં પોતે પણ થોડું ઘણું ઘૂમ્યા. તેની કવિતામાં બધેય નવું નવુંજ લાગશે. જે વિચાર, જે રીત, જે જુસ્સો, જે ઉત્સાહ, જે રંગ, અને જે ઉમંગ ગુજરાતી ભાઇઓમાં આગળ કદી પણ જણાયેલાં નહિં તે તેણે જગાડયાં; ભવિષ્યને માટે નવા રસ્તા બતાવ્યા, અને આખા ગુજરાતમાં નવીજ જાતના વિચાર, આચાર અને આવેશ રેડવા, મરણ-પર્યંત, સચોટ ભાષામાં તેણે લખ્યા કર્યું.

આપણે આહિં ગુજરાતી કવિતા વિષે યત્કિંચિત્ કહેવાનું હોઇ, કવિશ્રી નર્મદાશંકરે ગુજરાતમાં શાં શાં નવાં તત્ત્વો દાખલ કર્યાં તે વિષે વિવેચન કરી લંબાણ કરવાની આવશ્યકતા નથી. પણ સર્વ વાચકને એટલું તો માલમ હશેજ કે આ જમાનામાં જે જે નવા વિચારો, સાહિત્યમાં કે સંસારમાં, દ્રષ્ટિગોચર થાય છે તે બધાને પ્રથમ જન્મ આપનાર તેજ કવિ હતા.

કવિશ્રી નર્મદાશંકરે જ્યારે પદ્ય અને ગદ્ય બંનેમાં લખી પોતાના વિચારોને ધીટપણે બહાર કાઢયા ત્યારે કવિશ્રી દલપતરામે ઘણે ભાગે કવિતાનેજ પોતાના વિચારનું વાહન કરી. ગદ્યમાં લખવા જેવા નિબંધો પણ તેણે કવિતામાં લખ્યા; તેની કવિતામાં એવું તો સામર્થ્ય હતું કે લક્ષ્ય કદી ચુકતીજ નહિં. ગમે તેવો સામાન્ય વિષય હોય તો પણ સર્વ સમજી શકે ને કદર કરી શકે તેવી રીતે તે કવિ તે વિષયને આશ્ચર્યકારક રીતે કવિતામાં ઉતારતા. તેણે કવિતાને બધાય ઉમંગે વાંચી શકે તેવું, ઘણુંજ સરળ, સુલભ અને વ્યવહારકુશળ રૂપ આપ્યું

છે. તેની કવિતામાં આવેશનો ઉન્માદ કે લખાવટની આણુયાળી તીવ્રતાનાં ચિન્હ સરખાં પણ મળે તેમ નથી. શાંતિથી, વિવેકથી, અસરકારક રીતે સુબોધ આપવામાં તેણે કશી કચાશ રાખી નથી. તે પોતાને માટેજ લખતા નથી, પણ સાંભળનારને માટે લખે છે—અમુક હેતુ તરફ લક્ષ રાખી લખે છે. સામાની સમજની કોટિ જાણી લઈ, તેને જરાક ઉંચે લેવા, ગમત સાથે જરાક બોધ આપી વધારે સારો કરવા, તથા અમુક સ્થિતિએ મુકી પોતાના સર્વ વિચારો તેને રગે રગે ઉતારી દેવાને પ્રયત્ન કરે છે અને તેમાં તે બહુધા સફળજ થાય છે. ક્ષોભ કરવો કે ઉથલપાથલ કરવી, કે બીજાના મનને અરૂચતું લાગે તેવું બોલવું એ તેને મન પાપ છે. તેનો ઉદ્દેશ—

"પ્રીત ધરે પરબ્રહ્મપદે, વળી નીતિ ધરે સુધરે નર નારી;
તેમ જ જેમ વહેમ તજે, વળી સંપ સજે સમજી સુખકારી;
સર્વ પ્રકાર સુખપ્રદ થાય, સ્વદેશ તણી સુધરે સ્થિતિ સારી;
પુસ્તક એજ પ્રયોજનથી રચવા રચના ચિત વાત વિચારી"

આવો છે, અને તે તેણે ઘણી સફળતાથી, સાધ્યો છે. જનસમાજને કંઇક ઉંચે લાવવામાં, વહેમ દૂર કરી સત્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ બતાવવામાં મનુષ્ય જાતિના પ્રસંગે પ્રસંગે બદલાતાં સ્વરૂપની પિછાન આપવામાં, તથા અનેક નવાં શાસ્ત્રોનાં મૂળતત્ત્વોનું જ્ઞાન સરળતાથી સહેલાઇથી, અને રસભરી રીતે આપવામાં તેણે ખરેખર દેશની ઉત્તમોત્તમ સેવા બજાવી છે અને કવિતાને સરળ, શુદ્ધ, ઝડઝમકવાળી, અને અર્થચાતુર્યવાળી બનાવી છે.

આમ જ્યારે દલપતરામની કવિતા જનવૃંદને ઉંચે લેનારી છે, ત્યારે નર્મદાશંકરની કવિતા કંઇક સારા અને સુધરેલા કહેવાતા દેશીઓ આગળ ઉચ્ચતર આદર્શો ખડા કરનારી છે. દલપતરામ શ્રોતા પર લક્ષ રાખી લખતા, જ્યારે નર્મદાશંકર પોતાની જ લાગણી દર્શાવવા લખતા. તેનું સાંભળવા તેના જેવા થઇ રહેવું જોઇએ, તેની કોટિએ

પહોંચવું જોઇએ, અને તેના રસ સાથે મળવું જોઈએ. તેના ઉદ્દગારો, મહા કાર્ય માટે પ્રવૃત્ત થયેલા ઉન્મત્ત હૃદયનાં આવેશભર્યાં વચનો છે. સામાની લાગણીની તેને ઝાઝી દરકાર નથી. તે પોતે તો પોતાને જે ખરૂ લાગ્યું તે જણાવવામાં જ પોતાનું કર્તવ્ય માને છે. સ્વતંત્રતા, શૌર્ય, પ્રેમ અને દેશાભિમાનથી તેનું હૃદય ઉભરાઇ ગયું છે, અને ઉકળેલા મગજમાંથી શાંતિની વાણી નીકળવી એ અસંભવિત જ છે. ગુજરાતી ભાઇઓના હૃદયના વિચારોને ટકોરો મારી બહાર આણે છે ને તેને માટે જોઇતો જુસ્સો તે રડે છે.

નર્મદાશંકરે તદ્દન નવું જ ક્ષેત્ર શોધી કહાડ્યું. અંગ્રેજી વિદ્યાનો લાભ તેણે બીજાને સારી પેઠે આપ્યો. અંગ્રેજી કવિતાના છુટક છુટક કાવ્યખંડોનું ભાષાંતર કરી તેનો રસ પણ ઉતારવા પ્રયત્નો કર્યા. વિદેશી કવિ તથા કવિતાનું અધ્યયન, દેશની બદલાએલી સ્થિતિ, અને પોતાની નૈસર્ગિક સ્વતંત્ર ને શુદ્ધ વૃત્તિઃ એ ત્રણેનો લાભ લઇ તેણે ગુજરાતી કવિતાની એક નવી જ “સ્કૂલ” સ્થાપી.

દલપતરામની શૈલીનું અનુકરણ કરનારા પણ ઘણા થયા છે. તેઓમાં સમયોચિત્યના અભાવને લીધે તથા ભણેલાઓ જ્ઞાનમાં, વિચારમાં અને વૃત્તિમાં વધી ગયેલ હોવાને લીધે તે સાદી, સરળ, સભારંજની અને તત્ક્ષણ જ વિનોદદાયિની શૈલીવાળી સ્કુલ, હાલમાં પોતાની મૂળ સ્થિતિ જાળવી શકી નથી.

આ ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં દયારામ, તથા બીજી ને ત્રીજી પચ્ચીશીમાં નર્મદાશંકરને દલપતરામ, એ ત્રણ મોટા કવિઓ થયા અને નર્મદાશંકરે ને દલપતરામે ગુજરાતી કવિતાને તદ્દન નવું જ રૂપ આપ્યું.

આ યુગને ત્રીજો યુગ કહી શકાય. તેમાં પ્રેમાનંદ તથા શામળના પ્રયાસથી કેળવણી પામેલી ભાષા વધારે કેળવાઇ. કવિતામાં માધુર્ય, રચના ચાતુર્ય, તથા સરળ અને મનગમતી બાની અને જુસ્સો

શૌર્યનો ઉકળાટ. દેશદાઝની લાગણી, હૃદયની વૃત્તિઓને સચેતન કરી ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનાર તનમનાટઃ એ નર્મદાશંકરે જગાવ્યાં. કલ્પના એ કવિતાનું જીવન છે એમ મનાવા લાગ્યું; અક્કલ હુશિયારીના છંદબદ્ધ પ્રશ્નોતર, ધર્મ આખ્યાનનાં ગાણાં તથા જે કાંઈ ગવાય તે કવિતા એવી માન્યતામાં ફેર થયો, અને કવિતાના ખરાં સ્વરૂપનાં જ્ઞાન તરફ પ્રયાણ થવા લાગ્યું. 'કવિતા કહિયે કલ્પના જનમનરંજન જાણ'—એમ કવિતાની વ્યાખ્યા આપનાર દલપતરામમાં ઉંચી જાતની કલ્પનાનાં ખરાં તત્ત્વો દૃષ્ટિ-ગોચર થતાં નથી. અર્થાંતરન્યાસ, ઉપમા, રૂપક કે એવા અલંકારોને માત્ર બંધબેસતા આણવા તેને આજની દુનિયાં 'કવિતા' નહિં કહે.

આ યુગમાં, ત્યારે, જે નવીનતા દાખલ થઈ તે કલ્પનાની જાગૃતિની–કલ્પના એ જ કવિતાનું જીવન છે એવી માન્યતાની-હતી. તેની સાથે સાથે રસવૃત્તિ કેળવાઈ, તરંગવૃત્તિને જન્મ મળ્યો અને શબ્દચાતુર્ય કે અર્થસમસ્યાના કરતા શબ્દની સરળ તથા અસરકારક મિલાવટ, અર્થનુ ગૌરવ અને વૃત્તિઓની રસિકતા તરફ વધારે વલણ થયું.

આ ઉપરાંત બીજો ફેર કવિતાની રચનાનો થયો. અગાઉ જે પદો લખાતાં તે ઇશ્વરના ગુણનાં ગાન ખાતર અથવા તો બોધ ખાતર જ. તે સિવાય તો મોટાં આખ્યાનો કે કાવ્યો લખાતાં. હવે અમુક લાગણી કે અમુક પ્રસંગનુ સુંદર સપૂર્ણ બ્યાન આવી જાય તેવા ન્હાના ન્હાના લેખો વધ્યા.

વળી, પહેલાં સંગીતવિદ્યાનાં રાગરાગણીઓમાં કવિતા થતી ન હતી. પ્રભાતીયાં, ઢાળ કે દેશીમાં જ કવિતા લખાતી. તેમાં ફેર થયો અને જુદે જુદે પ્રસંગે શોભે તેવા જુદા જુદા રાગોમાં લખાણ શરૂ થયાં, તથા છંદ પણ વધારે લખાવા લાગ્યા. આ યુગમાં સંગીતની મીઠાશ જો કે જોઈએ તેવી દાખલ થઈ ન હતી તોપણ તે તરફ વલણ થવા લાગ્યું હતું.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે વિકાસ પામતી કવિતા જ્યારે નર્મદાશંકર તથા દલપતરામના હાથમાં આવી ત્યારે તેના સ્વરૂપમાં ને સૌંદર્યમાં, તેની કળાઓમાં ને છટાઓમાં, તેની શૈલીઓમાં ને બાનીઓમાં તથા તેના હેતુમાં ને લક્ષમાં, ઓર તરેહનો ફેરફાર થઇ ગયો. આથી પણ વધારે ફેરફાર થવાનો તેને માટે બાકી હતો. નર્મદાશંકરે અંગ્રેજીનાં જુસ્સો ને જોમ એ ગુણો બતાવ્યા હતા, પણ તેની ઉચ્ચ વર્ણનશક્તિની, મોહક તરંગ વૃત્તિની, તથા રસભરી સુંદરતાની છાપ તે સંપૂર્ણપણે પાડી શક્યા નથી. નવા પ્રવર્તેલા યુગમાં અંગ્રેજીનો અભ્યાસ વધ્યો હતો, અને અંગ્રેજી સાહિત્યના શિક્ષણે સંસ્કૃત સાહિત્યનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો હતો તથા ફારસી ભાષાના સાહિત્ય સાથે પણ ગુજરાતી ભાઇઓની પિછાન વધારી હતી. આમ નર્મદાશંકરે ગજવી મૂકેલ ગુજરાતમાં નવો વા વાતો હતો. વિદ્યા વધી, જ્ઞાન વધ્યું, માણસોનાં મનનો વિકાસ જુદી તરેહનો થવા લાગ્યો. પરંતુ એક સાથે જુદી જુદી જાતના જ્ઞાનનો પ્રચાર થતાં, વાંચન વધી ગયું અને ખળભળાટ થઈ રહ્યા, પણ પરિણામમાં સતતપ્રવાહી ધોધ વહી શક્યો નહિં; તોપણ ભિન્ન ભિન્ન રસે પરિપૂર્ણ એવાં મીઠાં ઝરણાં વહેવા મંડ્યાં ખરાં.

ઓગણીસમી સદીની છેલ્લી પચ્ચીશીમાં આ પ્રમાણે અનેક સાક્ષરો પોતાના હૃદયના ઉદ્‌ગારો કાઢી રહ્યા હતા, અને ભાષાને વિચારને શૈલીને અને વિષયોને નવું રૂપ આપી રહ્યા હતા. જેમ કોઇ બાળક આશ્ચર્યથી આકાશને ચહેરે પોતાને મળેલાં નવાં રમકડાંની ભાગફોડ કરી રહે તેમ આ નવા યુગમાં ગુર્જર ભાષાના નવા સાક્ષરો પણ ભાષા પર પડેલા નવીન પ્રકાશથી મોહિત થઇ, જેને જેમ રૂચે તેમ તેને નવે રૂપે ઘટાવવા લાગ્યા.

નવીન યુગ

એ વખતે ઘણે અંશે અંગ્રેજીની ને સંસ્કૃતની, તથા થોડે અંશે ફારસીની અસર થઇ છે. કવિતામાં વિચાર અને વસ્તુ, અંગ્રેજી

---

* કયા રાગો ક્યારે ક્યાર દાખલ થયા તેનો ઈતિહાસ ખરેખર આનંદકારક થઈ પડે.

કવિયોથી સૂચિત થયેલ છે, તથા શબ્દો ને રચના ઘણા સંસ્કૃતમાંથી અને થોડા ફારસીમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

તેની અસર તરીકે પહેલાં તો ભાષાંતરો થવા લાગ્યાં. અંગ્રેજીમાંથી છુટક છુટક કાવ્યખંડોનાં થયાં છે, તથા સંસ્કૃતમાંથી તો નાટકો ને કાવ્યો આખે આખાં ગુજરાતીમાં ભાષાંતર પામ્યાં છે. તે બધામાં સ્વ. મણિભાઈ નભુભાઇ તથા સા. શ્રી કેશવ હર્ષદ ધ્રુવનાં ભાષાંતરો હંમેશને માટે ઉત્તમ સ્થાને વિરાજી રહે તેવાં છે.* ફારસીની ગઝલો ને તે દ્વારા તેના શબ્દો ઘણા દાખલ થઈ ગયા છે, પણ તેનાં ભાષાંતરો તો માત્ર એક જણે જ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું.

સામાની ખાતર જ કવિતા લખવી એ ઉદ્દેશ હવે ફરી ગયો હતો. કવિતામાં તો પોતાની લાગણી, પોતાના જુસ્સા, પોતાના ઉન્નત વિચાર અને પોતાના હૃદયના ભાવ જ દર્શાવવા જોઇએ એમ મનાવા લાગ્યું. જે કવિતામાં હૃદયનો ઉભરો વધારે જોરદાર, વધારે પ્રમાણિક અને વધારે અસરકારક હોય તેજ કવિતા ઉત્તમ. નર્મદાશંકરે આ સિદ્ધાંત દાખલ કર્યો અને તેના પછીના યુગમાં તો તે જ વિચારની કેળવણી થઇ છે.

દલપતરામની શિક્ષણદાયક કવિતામાં જેવું કવિત્વ હતું તેવું કવિત્વ ત્યાર પછી થનારામાં ન રહ્યું–તેણે કવિતાને બોધ આપનારી–સીધી રીતે ઉપદેશ આપનારી અને આમ નહિં ને આમ કરવું એમ ગુરૂ પેઠે કહેનારી કરી હતી. દલપતરામમાં કલાચાતુર્ય હતું, રચનાવૈદગ્ધ્ય હતું, ઉચ્ચગ્રાહ હતો અને તેથી તે જેવા તેવા પ્રસંગો પર પણ કવિતા લખી, વિનોદે વાંચી શકાય તેવું રૂપ તેને આપી શકતા. પરન્તુ તે રીતિમાં આગળ વધતાં કવિતા માત્ર બીજાના ગુણ ગાવાને કે બીજાને રાજી કરવાને પણ લખાય એવો વિચાર દાખલ થયો ને તેથી તેની

* સ્વ. કિલાભાઈ ઘનશ્યામનાં ભાષાતર પણ મૂળ ગ્રંથનો મોહ જારી રાખે તેવાં અને રસભર્યાં છે.

સ્કુલવાળાઓ તો હવે માત્ર જોડકણાં કરનારા જ ગણાઈ રહ્યા છે. પરંતુ નર્મદાશંકરની સ્કુલનો પાયો નવીન યુગની નવીન રીતિ પર બંધાયો હતો. અંગ્રેજી સાહિત્યનો પટ તેને લાગેલો હતો અને ભાવિ રૂપનું દર્શન તે કરી શકયા હતા; તેથી તેની સ્કુલ વધી, અને કવિતામાં કલ્પના, તરંગવૃત્તિ, રસ અને નિર્દોષ વિલાસ દાખલ થયાં.

આમ ફરેલા રૂપમાં જે જે લખનારાઓ થયા તે બધા વિદ્વાન જ છે. તેઓએ પદ્ધતિસર શિક્ષણ લઇ અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત કે ફારસીનો સાવધાન અભ્યાસ કરેલો છે, અને તે તે ભાષામાં કવિઓની કદર કરેલ છે. પરંતુ આ નવીન યુગના વિદ્વાન્ લખનારાઓનુ લખાણ જોતાં તેમને કવિ કહેવા કે કેમ એ મોટો સવાલ થઇ પડે છે. આ સવાલ આજ કાલ સર્વ હૃદયમાં ઉઠે છે. કલાપી પોતાના પત્રમાં તે વાત ચર્ચે છે અને કવિના આવશ્યક ગુણોનું સ્પષ્ટ કથન કરતાં લખે છે કે "કવિતા અવશ્ય કળા સાથે જ હોય, જે કળા હાલ અત્ર નથી. "'કવિ' અને કવિતા લખનાર' એ જુદાંજ પ્રાણીઓ છે. હૃદયનાં "અશ્રુ સર્વ પ્રકારે ઉત્તેજનને પાત્ર છે, પરંતુ એ હૃદયનાં અશ્રુ જેટલાં "વધારે ઉદાર હોય તેટલા કવિતામાં ગણવાને વિશેષ પાત્ર થાય * * * "કવિ, કવિ છે કેમકે ઉદાર છે. હાલ અત્ર કવિતા નથી કેમકે "હાલ અહિં ઔદાર્ય નથી. હું આમ કહું છું ત્યારે આપ કદાચ "ચમકશો, પણ આપ જાણી શકશો કે ડેન્ટી કે બ્લેક હાલ અહિં "જન્મતા નથી. આપણી હાલની સારામાં સારી કવિતા શું સંસ્કૃત કે "યુરોપના કવિઓ જે ત્રીજા વર્ગના કવિઓ ગણાય છે તેની સાથે "મુકી શકાય તેવી છે!" (લલિતને પત્ર, તા. ૨૮-૨-૯૮.) તેનો છેવટનો નિર્ણય તાજેતરમાં સાક્ષર લેખકોને "રસિક" નામ આપ્યાથી કરાયો છે તે વાસ્તવિક છે. એરીસ્ટોટલ કહે છે કે 'A man is virtuous when virtue is a continuous activity' તેમ જેણે કવિતાને જ પોતાનું જીવન સમર્પણ કરેલ છે તેને જ કવિ કહેવામાં આવે તો તો હાલના લેખકોમાંથી કોમને 'કવિ' ઉપનામ આપવું ઠીક

ન લાગે. તોપણ 'તેથી કોઇએ નાઉમેદ થવાની જરૂર નથી. જે માણસ એક સારી લીટી લખી શકયો છે તેને વધારે લખવાનો હક્ક મળી જ ગયો છે.' (કલાપી, લલિતને પત્ર, તા. ૨૮–૨–૯૮) અને આપણે પણ તે જ નિર્ણય સ્વીકારી આ નવી જાગૃતિમાં કેવાં કેવાં તત્ત્વો ભળ્યાં છે તેનું યત્કિંચિત્ અવલોકન* કરિયે.

ઉપર કહ્યું તેમ† હાલની કવિતામાં ત્રણ અસર મુખ્યત્વે કરીને દેખાય છે. તેમાંથી અંગ્રેજી કવિતાની પ્રતિચ્છાય પાડવામાં અત્યાર સુધીમાં પ્રથમ પદ સા. શ્રી નરસિંહરાવને આપવું જોઇએ. 'કુસુમમાળા'માં અંગ્રેજી કવિયોનાં છુટાં છુટાં ન્હાનાં ન્હાનાં કાવ્યોની અસલ છાપ પડી રહેલી છે. સૃષ્ટિવર્ણનમાં નવીનતા ઉમેરાઇ છે અને આજ સુધી નહિં અપાયેલાં એવાં સુંદર અને તદ્રુપ ચિત્રો પાડવામાં આવ્યાં છે. પુરાણમાંથી પ્રસંગ લઇ પોતાની સમર્થ કલમથી રસમય વાર્તાઓ લખાઇ છે અને તે બધામાં પણ અંગ્રેજી ખંડકાવ્યોની છાયા તદાકાર માલમ પડે છે. 'કુસુમમાળા'નાં કાવ્યોમાં વિલાસ, વિનોદ, હર્ષ અને સંતોષ છવાઇ રહ્યાં છે. અને 'ચંદા' જેવાં રમતીયાળ કાવ્યની દિલચમન તરંગવૃત્તિ સર્વ વાચકને મોહ પમાડે છે. ત્યાર પછીના 'હૃદયવીણા'માં હૃદયને કરૂણ ભાવથી આર્દ્ર કરી નાખે તેવા પ્રસંગો ઘણા છે. તેમાં કલ્પના ઉચ્ચગામી થયેલી છે, તરંગવૃત્તિનું વિલાસીપણું ગયું છે, અને 'કુસુમમાળા' માં વ્યાપી રહેલ સુખવાદ ખસી ગયો છે, પણ તેને સાટે ગંભીરતા આવી ગઇ છે. 'ફુલની સાથે રમત' માં જણાવેલ દુઃખવાદ 'હૃદયવીણા' મા કંઇક પ્રધાનપણે જામ્યો છે અને 'દિવ્ય-ગાયકગણ' અને 'કવિહૃદય' સિવાયનાં બીજાં ઘણાંખરાં બધાં કાવ્યો

---

* જેઓ હજી લખે છે તેઓ સંબંધે છેવટનો નિર્ણય આપવો એ અશકય છે. તોપણ જે જે સંપૂર્ણપણે પ્રકાશમા આવ્યું છે, તેનું વલણ તપાસી પગભર થયેલી નવી પ્રવૃત્તિનુ નિરીક્ષણ કરવું એ ઇષ્ટ લાગતાં આંહિ તેમ કર્યું છે.

† કહેવું જોઈએ કે હાલમાં પણ કવિતાની 'બે સ્કુલ' પ્રચલિત છે. તેમાથી એક જ સ્કુલની કવિતાનો અહિં સંગ્રહ થયો છે.

માં થોડે ઘણે અંશે લાગણીનો વિષાદ, સાંસારિક સ્થિતિનો ખેદ અને ઐહિક સુખ સાથે પણ ભળી રહેલ દુઃખવાદની માન્યતા માલમ પડે છે.

જો કે રા. શ્રી નરસિંહરાવ તરફથી કુસુમમાળા તથા હૃદયવીણા ઉપરાંત આપણા કાવ્યપુસ્તક ભંડારમાં બીજું કાંઈ *મળ્યું નથી તોપણ તેટલાથી પણ આપણને તે કાવ્યના લખનારની કવિત્વશક્તિ વિષે ઉચો મત બાંધ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. તેના લેખો ખરેખર નવીનતાથી જ ભરેલા છે. શબ્દો પણ નવા, રચના પણ નવી, લેખનપદ્ધતિ પણ નવી, ભાવનું આલેખન પણ નવીજ તરેહનુઃ આમ તે કવિતામાં બધું નવું જ નવું માલુમ પડે છે. નર્મદાશંકરે જે નવો યુગ પ્રવર્તાવવા યત્ન કરેલ તેનો પુષ્પકાળ હોય એમ ધારી શકાય તેવી આ કવિતાઓ છે. સૃષ્ટિના જુદા જુદા પદાર્થો અને તેની રચના પર દ્રષ્ટિ પડતાં સંસ્કારી હૃદયમાં ભાવોર્મિ ઉછળવા લાગે છે અને તે ભાવોને યથાસ્થિત રીતે, મૂળ સ્વરૂપમાં, આકર્ષક રીતે જણાવવા તેમાં જ કવિતાનું સામર્થ્ય રહેલું

નવીન તેજના આકારમા નહિં અંજાયેલ એવો એક સમુદાય આ નવીન યુગમાં કવિતા ગાઇ રહયો છે તેની નોંધ લેવાનું પણ ચુકવું જોઇએ નહિં. 'સુધારા'ના નામથી ઓળખાતા ધર્મ, નીતિ અને રીતિમાં ચાલેલા વિપર્યયથી અલગ રહી એક વર્ગ એવો નીકળ્યો છે કે તે હિંદુ ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોનું અનુસરણ પૂર્ણ ભાવથી અને વિવેકથી કર્યા કરે છે. આ વર્ગ શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગને નામે પ્રસિદ્ધ છે તેના મૂળ સ્થાપક શ્રી મટ્ટ નૃસિંહાચાર્ય હતા અને હાલ તેના લખનારામાં રા. છોટાલાલ, રા નગીનદાસ સંઘવી, તથા રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ છે તેમની કવિતાઓમા જો કાંઈ નવીનતા પેસવા પામી હોય તો તે રાગરાગણીની છે, અને તે તો એટલે સુધી કે વેદાંતના ગંભીર વિષયને નાટકના રાગમાં ઉતારેલ દેખાય છે. વિષયની પસંદગીમાં નહિં પણ શૈલીમાં, વિષયની ઇકેલમાં, વિચારોની સરણીમાં તથા લખવાની છટામાં, આ વર્ગ કવિ દલપતરામની સ્કુલને જાળવી રહ્યો હોય એવું લાગે છે

* "નૂપુરઝંકાર" નામનો ત્રીજો સગ્રહ અને ત્યારપછી 'સ્મરણસંહિતા' નામનું કાવ્ય એ બે પુસ્તકો તેમના તરફથી ગુજરાતને મળ્યાં છે.

છે. પોતાના હૃદયનાં આંદોલનનો બીજાને અનુભવ કરાવવો તેટલું જ નહિ પણ એવાં પરમ આનંદ આપનારાં આંદોલનનો વાંચનાર પણ ભોક્તા થાય એ કવિનું લક્ષ્ય હોવું જોઇએ. ન્હાના ન્હાના કાવ્યખંડોમાં આવાં આંદોલનનો આધાર સરલ છંદ અને ગેય પદબંધ ઉપર પણ રહે છે, અને ભાવોર્મિનાં નર્તનને અનુકૂળ પડી જાય તેવા છંદ અને પ્રસંગાનુસાર રાગબદ્ધ પદ્યબંધ દાખલ કરી સર્વ રીતે સમર્થ અને મોહક કાવ્યખંડો લખવામાં હજી સુધી આ લેખક જેટલો જય કોઇએ મેળવ્યો નથી એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિનો દોષ નહિં આવે એવી ખાત્રી છે.

આ અંગ્રેજી અસર જે થોડે ઘણે અંશે તો હાલના સર્વ લેખકોમાં વ્યાપી ગઈ છે, તે જ્યારે આ શ્રી નરસિંહરાવમાં વિશિષ્ટપણે દૃશ્યમાન થાય છે ત્યારે સા. શ્રી ગોવર્ધનરામમાં આ અંગ્રેજી અસર સાથે સંસ્કૃત કાવ્યોના સંસ્કાર પણ ભળ્યા છે. સંસ્કૃત કાવ્યો તથા નાટકોનાં વિશિષ્ટ અધ્યયનથી વિચારની પ્રૌઢતા. અર્થનું ગૌરવ, અને શૈલીની ભવ્યતા તેમાં આવી રહેલાં છે. જગત વર્ણન ઉંચા પ્રકારનું છે અને તેમાં બોધનો અંતઃપ્રવાહ સવેગ વહી રહ્યો છે. એકાંત વિનોદ આપવાનો કે તરંગવૃત્તિનાં ઉડ્ડયનોથી કલ્પનામય સૃષ્ટિમાં જ વાચકને પ્રવાસ કરાવવાનો પ્રયાસ થયેલ નથી; પરંતુ સત્યની શોધ, સ્વરૂપનું વર્ણન અને આનંદપ્રદ વર્ણનો સાથે ઉપદેશનું દાન એ ઉદ્દેશ બહુધા રખાયેલો છે.

આમ એકે અંગ્રેજી ને બીજાએ સંસ્કૃત સાહિત્યના ભંડારમાંથી કેવી રીતે લાભ લેવો તે બતાવ્યું છે, તેમ ફારસી ગઝલો દાખલ કરી ગતાસુઃ સા. શ્રી મણિલાલભાઇએ ગુજરાતી ભાષામાં ઉત્તમ ઉમેરો કરેલો છે.

તેમણે કવિતા ઘણી થોડી લખી છે અને લખેલીમાંની ઘણી ખરી બધી આત્મજ્ઞાન સંબંધની જ છે; તોપણ રાગરાગણીમાં અને સર્વથી ગવાઈ શકે તેવી ગઝલોમાં તે કવિતાઓ લખાયેલી હોવાને લીધે 'આંખ ભયે શું થાય,' 'આંસુડાં મારાં લુવે' 'ઉડી જા તું ગાફેલ ગાભરા,' 'દૃગ રસભર મોરે દિલ છાઇ રહી' જેટલી ગવાતી સાંભળિયે છીએ તેટલી લાગે જ નવી કવિતામાંથી બીજી કોઇ ગવાતી હશે. તેની ગરબી, તેની ભજનની ધુનની

કવિતા, ને તેની અમર આશાઃ તેનાં થોડાં (બધાં મળી ૫૦ થી કોણ જાણે વધારે થતાં હોય તો) કાવ્યોમાંથી પણ લગભગ બધાં બહુ જ સારી રીતે પ્રસરેલાં છે. તેનાં બે કારણો છેઃ એક તો તેનું ગેયત્વ અને બીજું તેનો વિષય. મૂળ વિષય જો કે આત્મજ્ઞાનનો જ છે તોપણ દ્વિઅર્થી ભાવના હોવાથી કેટલાક પહેલી સટે ભૂલ ખાઈ વાંચે, સાંભળે, ને લેખકની સરળતા ને મોહકતામાં પછી ફસાઇ જાય. આવી રીતે તેની કવિતા પ્રસરી ને પ્રસરવા સાથે ગઝલનો પણ ફેલાવ થયો. ફારસી ગઝલોમાં ફારસી શબ્દો દાખલ કરી ગઝલોનો જુસ્સો ને તેની મસ્તી કાયમ રાખેલ છે.

સા. મણિલાલે 'આત્મનિમજ્જન' ઉપરાંત 'કાંતા' નામનું સ્વતંત્ર નાટક લખ્યું છે; જેમાંની કવિતા, કવિતા તરીકે તો ઉચી યોગ્યતા ધરાવે છે. આ ઉપરાંત માલતીમાધવ તથા ઉત્તરરામચરિતનાં ભાષાંતર પણ તેઓએ કરેલ છે. સંસ્કૃતની મજા જો કોઇ ભાષાંતરે સાંગોપાંગ જાળવી રાખેલ હોય તો તે આ જ છે એમ ખુશીથી કહી શકાય તેવું છે. 'જય જય ગરવી ગુજરાત' એ લાવણીના અનુકરણથી એવી સુંદર કવિતાઓ લખાઇ છે કે તે લાવણીને હવે મણિભાઇની અગર તો ઉત્તરરામચરિતની લાવણી, એવું નામ મળી ચૂકયું છે.

ફારસી ભાષાની ગઝલ તથા જોઇતા શબ્દો દાખલ કરવાનુ કામ સા. મણિલાલે કર્યું છે, પણ તે ભાષાની ખરી મીઠાશ અને તેની મસ્તી—જે અંગ્રેજી કે સંસ્કૃતમાં મળી શકે જ નહિં તે દાખલ કરવામાં સ્વર્ગસ્થ રા. રા. બાલાશંકરે બહુ ભાગ લીધો છે.

તેણે પશ્યર્ન કાવ્યોનાં ભાષાતરનું કામ આરંભ્યું હતું. પશ્યર્નમાંધી પ્રસંગો ને વસ્તુ ઉપરાંત ગઝલો પણ દાખલ થઇ હતી, ને તેની સાથે અનેક નવા શબ્દો પણ દાખલ થયા હતા; પરંતુ હજુ સુધી તેના ભાષાંતરનું કોઇએ વિચાર્યું નહોતું. તે કામ તેઓએ લીધું, પરંતુ કમભાગ્યે તે કામ તેની સાથેજ અવસાન પામ્યું. રા. બાલાશંકરનું લખાણ ઘણું થોડું છે, ને તે પણ હાલમાં મળી શકે તેવું નથી. પણ જેના વાંચવામાં હરિપ્રેમપંચદશી આવેલ હશે તે તો જાણતા

જ હશે કે ફારસી ગઝલની મીઠાશ, તેની મસ્તી, અને તેની તન્મયતા, તેના લેખમાં કેટલે સંપૂર્ણપણે દાખલ થઇ ગયાં હતાં. હાલમાં સંસ્કૃતનો આગ્રહ વધતાં પસ્ર્યનની કદર ગઇ છે ને એનો અભ્યાસ પણ મંદ પડી ગયો છે. તોપણ બે સમર્થ પુરૂષોએ દાખલ કરેલ અસર રહી ગઈ છે, અને સર્વ લેખકોમાં કંઇ ને કંઇ અંશે તેના સંસ્કાર ચોટી ગયા છે.

આ ચાર લેખકો ઉપરાંત ગયા જમાનામાં થઇ ગયેલા લેખકોમાંથી રા. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, રા. ભીમરાવ તથા સ્વ. ભોળાનાથભાઇની પણ નોંધ લેવી જોઇએ. રા. હરિલાલ ધ્રુવે પોતાની કવિતાનો સંગ્રહ ‘ કુંજવિહાર ’ નામના પુસ્તકમાં કરેલો છે. રા. હરિલાલની લેખનપદ્ધતિ કાંઈ ઓર જ તરેહની હતી. તેની વિચાર દર્શાવવાની શૈલી, શબ્દોની ચુંટણી અને રચનાની ખુબી કાંઈ વિચિત્ર રીતનાં જ છે. જ્યાં કાંઇ ઉડો વિચાર કે નવો ભાવ ન હોય ત્યાં તો તેનું લખાણ કાંઇ બહુ અસર કરે કે નવું લાગે તેવું માલમ પડતું નથી; પણ જ્યાં કાંઇ નવું જ હોય છે ત્યાં તો તેની વિચિત્રતામાંથી જ કાંઇ અજબ પ્રદેશ ઉઘાડો થઈ જાય છે, તેનો વિલાસ તો કાંઇ અદ્‌ભુત નૃત્ય કરતો માલમ પડે છે, તેના જુસ્સાના ઉછાળા પણ અનુપમ જોરથી મારપછાડ કરી રહે છે અને તેના વિચારો એક પછી એક એમ નવાં ને નવાં જ ક્ષેત્રમાં દોરી જાય છે. શૌર્ય ઉદ્દીપ્ત કરે તેવા લેખ પણ તેણે લખેલા છે. જો કે તેના બધાય લેખોમાં ઉંચા ગુણો સર્વને માલમ ન પડે તોપણ તેની કવિતામાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે ઝળહળતો પ્રકાશ કે ઉકળતો જુસ્સો કે અનુબંધવાળા વિચારો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે એમાં તો ના પડાય તેવું નથી.

પણ સ્વ. શ્રી હરિલાલનો પોતાનો, લેખો કરતાં ગુજરાતી કવિતા ઉપર બીજી જાતનો ઉપકાર થયો છે, અને તે એ કે ‘ચંદ્ર’ ના તંત્રી તરીકે તેઓએ અનેક નવા લેખકને જન્મ આપ્યો હતો. લેખકો તરફ સદ્‌ભાવ, નવા લખનારાને જોઇએ તેવું યોગ્ય ઉત્તેજન, સંસ્કારી

જણાતા હોય તેવાને પ્રશંસાભર્યાં નિમંત્રણ અને નવાનવાને ગુજરાતી કવિતા તરફ ફેરવવાના ઉપાયો પણ તેઓએ ઘણા યોજેલા હતા. જો કે એમ કહેવાય છે કે હાલમાં ગુજરાતી કવિતામાં નવા વિચાર કે નવો જુસ્સો કે નવું જીવન લાગતું નથી, તેથી તેને ઉત્તેજન આપવા જેવું જ નથી; તોપણ એટલું તો કહેવું જોઇશે જ કે શરૂઆતમાંથી બધા ગુણો દેખાતા નથી. નાનપણમાંથી હળવે હળવે કેળવાતાં મોટપ આવે છે ને તેવી કેળવણી કે ઉત્તેજન ન હોય તો કોઇ દિવસ ભવિષ્યમાં સારાની આશા રખાય જ નહિં. રા. હરિલાલ આ વાત સારી પેઠે જાણતા અને તે પ્રમાણે વર્તતા. તેમણે વાવેલાં બીજનાં કંઇક ફળ આજે દેખાત, પણ કમભાગ્યે બીજો કોઇ તેવો ઉત્તેજન આપનાર નીવડ્યો નહિં અને તેથી તે વખતના નવા લખનારામાંથી ઘણાએ હરિલાલભાઇના અવસાન સાથે પોતાની કલમ પણ છોડી દીધી એટલે તેના શ્રમનાં ફળ આપણે જોઇ શકતા નથી. તોપણ તેમણે કરેલા પ્રયત્ન તેટલા માટે ભૂલવા જોઇએ નહિં.

સ્વ. ભોળાનાથ ભાઇના નામથી કોઇકજ ગુજરાતી–ભણેલો ગુજરાતી–અજાણ્યો હશે. તેમની ઈશ્વર પ્રાર્થનામાળા એવાં ઉચ્ચાં ભક્તિ-કાવ્યોથી ગુંથાયેલ છે કે જે કોઈ ભાવિક તે વાચે તે પ્રથમ વાંચીને જ તેના ભક્તિભાવથી માનચકિત થઈ તેનો હમેશનો વાચક બની જાય છે.

સંસ્કૃત મહાકાવ્યનાં સારા અનુકરણ તરીકે ઇન્દ્રજીતવધ કાવ્યની નોંધ લેવી ઘટે છે. રા. દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યાનું તે કાવ્ય, સંસ્કૃત પદ્ધતિને અનુસરતું છે અને એક અભ્યાસ કરવા લાયક કાવ્યગ્રંથ તરીકે ભાષાસાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓએ જોઇ જવા જેવો તે ગ્રંથ છે. તે લેખકનો સુમનગુચ્છ નામનો એક કાવ્યસંગ્રહ વાચકોમાં પ્રિય થઇ પડેલો છે.

ઉપર કહેલી ત્રણ ભાષામાંથી પૃથક પૃથક અસર નવીન રીતે થઈ અને ત્યાર પછી થોડે વખતે તે અસરથી રસબોળ થયેલ હૃદયમાંથી ગુર્જર ભાષામાં નવાં નવાં સ્વરૂપના ચિન્હો દેખાવા લાગ્યાં.

૧૯ મી સદીના છેલ્લા દશકામાં છુટક છુટક કાવ્યોનાં લખાણ વધ્યાં ચોપાનિયાઓ–માસિક ને ત્રિમાસિક સાહિત્યની કેળવણીને અર્થે વધવા લાગ્યાં અને તેમાં કવિતાના લેખો પણ વધતા ગયા. માસિક મારફત લખાતી કવિતાના લેખકોમાં 'કાંત' 'કલાપી' 'મકરંદ' 'સેહેની' 'પ્રેમભક્તિ' 'લલિત' 'સુમંત' એઓનાં નામ વિશિષ્ટ-પણે ગણાવા લાગ્યાં. તેમાં 'કાંતે' કવિતામાં કુમળી સરળતા અને મોહક માધુર્ય બતાવ્યાં. તેનાં કાવ્યોમાં પ્રધાન ગુણ સંગીતની મોહ-કારી મીઠાશનો છે. સૈકાના આરંભમાં દયારામે જે મીઠાશ દાખલ કરી હતી તે મીઠાશ પાછી તે જ સૈકાના અંતમાં સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં પ્રકાશી નીકળી. સ્ખલનકુંઠનનો લેશ માત્ર પણ અનુભવ થયા વિના તેનાં સંગીતના મધુર ધ્વનિથી પ્રમોદ પામી, ઉંચા આકાશમાં નિરંકુશ વિહાર કરતી તેની માર્દવભરી મીઠી મજા અનુભવતાં જાણે આપણે પણ ઉડીએ છીએ અને ઘડીભર તો-સંસારની કર્કશતાને વિસારે પાડીએ છીએ.

આમ જ્યારે 'કાંતે' કવિતામાં સંગીતની મધુરતાને ખીલવી છે—પકવી છે, ત્યારે 'કલાપી'એ લાગણીને કેળવી છે. તેનું નરમ કોમળ અને ઉદાર દિલ લાગણીઓથી સહજ વારમાં આંદોલિત થાય છે અને તે લાગણીઓ સરળ અને સ્વચ્છ શૈલીમાં ઉદ્‌ગાર પામે છે. જુદા જુદા પ્રસંગોથી હૃદયમાં થતા ખળભળાટનો અભ્યાસ થયો છે. સંસારમાં અનુભવાતી લાગણીઓને સત્યપણે જાણવામાં આ ઉદ્‌ગારો બહુ સહાયકારક થઇ પડે તેવા છે. જે જે પ્રસંગો શોધાયા છે તે બધાને સંપૂર્ણ સ્વાનુભવથી, પરમ કૌશલથી અને સાવધાન કળાવિધાનથી વર્ણવવામાં આવ્યા છે. તે વર્ણનમાં તન્મયતા અને તેજ એવાં માલમ પડે છે કે વાચક પણ તે જ અનુભવનો આસ્વાદ લેવા મંડી જાય છે. તે લેખકનાં કાવ્યો હમણાં જ પ્રકાશમાં આવ્યાં છે અને આશા છે કે જે ગ્રેજ્યુએટ ભાઈઓ ગુજરાતી કવિતા નીરસ અથવા તો કંટાળા ભરેલી ગણતા હશે તેનું પણ ચિત્ત એ 'કેકારવ' ખેંચશે. *

---

* કલાપીની લોકપ્રિયતા હવે તો સિદ્ધ થઈ ચુકી છે

પ્રારંભમાં 'સેહેની' નામે લખનાર પ્રોફેસર બલવંતરાય કલ્યાણુ-રાય ઠાકોરનાં લખાણુ આ બન્ને વ્યકિતથી ભિન્ન પદ્ધતિનાં જ છે. તેમના લખાણુમાં કુદરતવર્ણનનાં આબેહુબ રસભર્યાં ચિત્રો અને તેટલા સંક્ષિપ્ત શબ્દોમાં પણુ સુંદર રીતે પાડવામાં આવ્યાં છે. વાણીની મિઠાશ કરતાં શૈલીની મિતાક્ષરતા તથા સચોટતા તરફ વધારે વલણુ છે, વિચારો ગૂઢ રહસ્યભેદક તથા 'તલસ્પર્શી' છે. પણુ તત્ત્વજ્ઞાન કે સત્યશોધનના પટથી તે અસ્પૃષ્ટ છે. તેના કાવ્યોમાં કલ્પનાના ઉડ્ડયન સાથે વિચારનું સંમેલન એવું થયું છે કે પહેલી વાર વાંચતાં તો તે કેટલાકને અગમ્યજ લાગે છે. પરંતુ જરા પ્રયાસ કરી તેના વિચારમાં તદ્રુપ થયા પછી તેની શ્રેષ્ઠતા પામી શકાય છે, અને કાવ્યકળાનું સાવધાન અધ્યયન થયેલું માલમ પડે છે. તેમનાં લખાણુ ઘણા થોડાં છે, પણુ જે લખાયું છે તે બધું ઘણે ભાગે સંપૂર્ણતાથી અંકિત છે. વિચારને બહુ જ ટુંકામાં, ન ચાલે તેટલા જ શબ્દોથી બતાવવાના પ્રયાસમાં કેટલીક વાર સરળતાનો ભોગ અપાય છે ખરો, પણુ તેથી કાવ્યોમાં કોઈ જાતની અશુદ્ધિ કે અપૂર્ણતાનો આરોપ થઇ શકે તેવું નથી.

'મકરંદ'ના ઉપનામથી લખનાર સુવિખ્યાત મહીપતરામભાઇના વિદ્વાન ચિરંજીવીનાં લખાણુ પણુ ઉપર જણાવેલા વિદ્વાન રસિક લેખકો-માંથી રા સેહેનીનાં લખાણોને કાંઇક વધારે મળતાં આવે છે; અલબત્ત તેથી તેના જેવા જ છે એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી; કારણુ તેમનું પણુ વ્યકિતત્વ સ્ફુટ જ છે. પરંતુ વિષય, વિચાર અને વર્ણન પરત્વે બીજાના કરતાં રા. સેહેનીનાં કાવ્યોનાં જેવાં લાગે છે. માત્ર તેમની શૈલી એટલી બધી સંક્ષિપ્ત નહિં હોઈ વધારે સહેલાઈથી સમજી શકાય છે; તેની લખાવટ શુદ્ધ અને રસભરી હોવા સાથે સરળ અને સુગમ્ય છે. લખાણુમાં લાગણીની છાપ કાંઈક વધારે પડેલી છે અને બીજા બધા કરતાં ઇશ્વરગુણુગાનમાં વધારે પ્રવૃત્તિ લાગે છે.

'પ્રેમભક્તિ' નામે લખનાર કવિશ્રી દલપતરામના કવિપુત્રની કવિતા બધાથી કાંઈ ન્યારી જ પ્રતિની છે. હૃદયનું નિખાલસપણું અને

વૃત્તિનું વિલાસીપણુ તેનામાં પદે પદે દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ તેની કલ્પનાનાં ભ્રમણો એટલાં ઉચ્ચાં ને ફરતાં છે કે સહવાસ વગર તેની સાથે ઉડવું ભારે થઈ પડે છે. તેની લખાવટમાં કોમળતા, સહૃદયતા અને મધુરતાનું સારૂં સંમિશ્રણ થયું છે, તથા કવિત્વનાં ઉજમાળાં આશાભર્યાં ચિન્હો દેખાઈ આવે છે. તેની કવિતા માટે કેળવાયેલા વર્ગમાં પણ ભારે મતભેદ ફેલાઈ રહ્યા છે. કેટલાક તો તેના લેખોને 'નીરસ' કહેવા સુધી પણ હિમ્મત ધરે છે. તોપણુ સાક્ષર વિદ્વાનોમાં તેની કદર નથી થઈ તેમ નથી. સાધારણુ સપાટીથી જરા વધારે ઉચ્ચગામી કલ્પના અને લેખનપદ્ધતિ હોવાથી સામાન્ય વર્ગના વાચકમંડળને તેમાં રસ ન પડે તેમાં કાંઈ વિસ્મય જેવું નથી. પરંતુ સંસારના અટપટા વ્યવહારની ધમાલમાં મશગુલ થઈ રહેલા સામાન્ય જનને કોઈના સંસ્કારી આત્માની ઉચ્ચ કલ્પનાના ઉન્નત ઉડ્ડયનોમાં આનંદ ન આવે તો તેમાં કોઈનો દોષ કાઢવાપણું નથી. *

આ ઉપરાંત 'બુલબુલ'ના લેખક અને સાખીગઝલની શરૂઆત કરનાર રા. દેરાશ્રી, જટિલ (જી. લ. દવે), લલિત (જન્મશંકર મહાશંકર બુચ), સુમંત, મહ્ડાકાર વગેરે અનેક લખનારાઓ પૈકી કોઈ લખે છે ને કોઈએ લખવું પુરૂં કીધું છે. ટુંકા અવલોકનમાં બધાની સવિસ્તર નોંધ લેવાનું બની શક્યું નથી. કહેવાની જરૂર નથી કે રા. લલિતમાં કલાપી તથા રા. ગોવર્દ્ધનરામભાઈનાં યોગ્ય સંમિશ્રણથી થયેલી વિષાદમય અને ભવ્ય છાપ પડી રહી છે. હૃદયને અસર કરી એકદમ કવિતાની મીઠાશ આપવાનો દુષ્પ્રાપ્ય ગુણ તેનામાં સુવ્યક્ત છે તથા અંગ્રેજ કવિ 'શેલી' ના જેવી 'રોતા રાગની મૂર્છના' તેનાં સર્વ કાવ્યોમાં વ્યાપી રહી છે. માત્ર માસિકોમાં જ અને તે પણ બહુ લાંબે અંતરે આવવાને લીધે અને પ્રાકૃતજનને મોહ પમાડે તેવા બાહ્ય અલંકારો મેળવવામાં બેનસીબ હોવાને લીધે તેનું નામ ઘણા થોડા જ

* રા. ન્હાનાલાલ–પ્રેમભક્તિ–નાં પુસ્તકોથી ગુજરાત હવે તો એટલું બધું પરિચિત છે કે તે પુસ્તકોનાં નામ ગણવાની પણ જરૂર રહેતી નથી.

જાણતા હશે, અને તેથી તેને સંબંધે વિશેષ વિવેચન આંહિં ઇષ્ટ ગણાય ખરૂં, પરંતુ બીજાં કેટલાંક કારણોને લઇને હાલ તેમ કરવું યોગ્ય ન લાગતાં ‡ વાચકો તેનાં કાવ્યોમાંથી જ અનુમાન બાંધે એ બહેતર ધાર્યું છે.

રા. સુમંતે તો થોડું લખી હવે કવિતા લખવાનું મુકી દઈ નવો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે. સાહિત્યની સેવા તો જો કે તે રસ્તે પણ થશે અને ગુજરાતી ભાઇઓને તેની શક્તિનો લાભ તે દ્વારા પણ મળશે, પરંતુ કવિતાના ક્ષેત્રમાંથી જેના પર આશા બંધાય તેવો જણ નિવૃત્ત થાય એ કવિતાના વાચકોને દીલગીરી આપનારૂં છે.

આવી રીતે હાલના લેખકો દ્વારા અંગ્રેજી, સંસ્કૃત તથા ફારસીની અસર ગુજરાતી કવિતામાં સારી રીતે થઇ છે અને તે ઉપરાંત તે ભાષાઓની નવીન પદ્ધતિથી થયેલા અભ્યાસને લીધે કવિતામાં કળા ભેળવવાનો પણ સારો પ્રયાસ થયો છે.

એક ફુટનોટમાં જણાવ્યા પ્રમાણે હાલમાં કવિતાની બે સ્કૂલો પ્રચલિત છે, ને તેમાંની એક નવીન—શુદ્ધ નવીન—વિષે જ આંહિ થોડું કહ્યું છે. કારણ બીજીના લખનારા હવે થોડા થતા જાય છે ને ભાવિષ્યના લખનારા જેને "નવીન" નામ આપ્યું છે તે સ્કુલમાં જ ભળશે એવી આશા રખાય છે. તોપણ અહિં બીજી સ્કુલની એક નવીન શાખા વિષે નોંધ લીધા વગર ચાલે તેવું નથી, અને તે શાખા પારસી લેખકોની છે. જો કે પારસીભાઇઓ ઘણા કાળથી આપણી સાથે હળીભળી રહ્યા છે, ને આપણી નિશાળોમાં ગુજરાતી જ શીખતા આવ્યા છે, છતાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્ય તરફ તેઓની પ્રવૃત્તિ બહુ હતી નહિં. બેતો ને ગઝલો લખનાર ઘણા થયા હશે; છતાં કહેવું જોઇશે કે તે કવિતા શુદ્ધ ગુજરાતી કહી શકાય તેવી નથી. 'નીતિવિનોદ' બહાર પડયું ત્યારથી ગુજરાતી ભાઇઓને પણ લાગ્યું કે બધી પ્રવૃત્તિમાં સાથે કામે લાગેલા અને કેટલીકમાં તો

‡ રા. લલિતના બે સંગ્રહ હવે તો ગુજરાતને સુપરિચિત છે—'લલિતનાં કાવ્યો' તથા 'વડોદરાને વડલે'.

આગળ પડી કાર્યધુરા વહન કરનારા આપણા ઉત્સાહી પારસીભાઈઓ હવે સાહિત્ય વિકાસમાં ભાગ લેવા માંડ્યા છે.

'નીતિવિનોદ' ના જ લખનારા આપણા માનવંતા મી. મલબારી તરફથી 'અનુભવિકા' અને 'સંસારિકા' નામની બે ન્હાની ચોપડી બહાર પડી છે, જે બતાવી આપે છે કે પારસીભાઈઓ પણ ગુજરાતીમાં—શુદ્ધ ગુજરાતીમાં—ઘણું સારૂં લખી શકે છે. તેઓ પછી હમણાં બહાર આવેલા જુવાન મી. ખબરદાર પણ ઘણું સારૂં ગુજરાતી લખે છે એમાં કોઇથી ના કહેવાય તેવુ નથી. તેનું 'કાવ્યરસિકા' બહાર પડ્યા પછી હમણાં 'વિલાસિકા' બહાર પડયું છે અને તેની અંદર તે ઉગતા કવિની પાંખ કવિત્વના વિશાળ રસમય પ્રદેશમાં ઉંચે ઉંચે ઉડવાના પ્રયાસમાં સફળ થતી આપણને લાગે છે. હાલના સમયના નવીન લેખકોનો કેટલા રસથી અને કેટલા ફાયદાથી તેમણે અભ્યાસ કર્યો છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાઇ આવે છે, અને આશા છે કે હજી પોતાના અભ્યાસમાં જારી રહી આપણા કંગાળ ભંડારમાં મહત્ત્વભર્યો ઉમેરો કરવા તે સમર્થ થાય ! *

એ ઉપરાંત બીજા પારસી ભાઇઓમાંથી મી. ભેદવાર, મી. દાદી તારાપોરવાળા, મી. પાલસકોટ પણ ગુજરાતી ભાષામાં લખવાનો શોખ ધરાવે છે.

આમ જુદા જુદા લખનારાઓએ જુદા જુદા અલંકારોથી ગુજરાતી ગિરાને અલંકૃત કરી છે અને કોઇએ વિચારગૌરવ, કોઇએ સંગીતમાધુર્ય કોઇએ લાગણીનો પરિપાક, કોઇએ કલ્પનાનાં મજેદાર ઉડ્ડયનો તથા કોઇએ રચનાચાતુર્ય ભેળવી ગુજરાતી કવિતામાં જે કળાની ખોટ હતી તે કળા કંઇક અંશે દાખલ કરવા સમર્થ પ્રયત્નો કર્યા છે.

આટલું છતાં હજી પણ વિશિષ્ટ લેખો માત્ર ગણ્યાગાંઠયાજ છે, અને નૈસર્ગિક શક્તિનો સંપૂર્ણ પ્રકાશ ઉદયમાન થયો જણાતો નથી; તોપણ રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટની (કાંત) સાથે આપણે પણ

---

* તેમણે પણ 'પ્રકાશિકા' તથા 'ભારતનો ટંકાર' નામના સંગ્રહો ગુજરાતને આપ્યા છે.

આશા રાખવી કે કોઈ કવિ તો ગુજરાતને અને હિન્દુસ્થાન સુદ્ધાંને થોડા વખતમાં દર્શન આપશે.'

ઉપસંહાર

આવી રીતનું ઉપર ઉપરનું વિવેચન કરી અંતે આવતાં ઉપસંહાર કરીએ. ગુજરાતી કવિતાના પાડેલા ચાર યુગમાં પહેલામાં પ્રભુભક્તિ અને પ્રભુપ્રેમનાંજ ગાન થયાં છે. તેમાં ખરો ભાવ ચિત્તાકર્ષક શૈલીમાં અસરકારક રીતે પ્રદર્શિત થયેલો છે. કવિતા કરવા માટે જ પ્રયાસ થયો હોય તેવું નથી. તેમ કવિતા એક કળા છે ને તેને માટે સશ્રમ પ્રયત્ન આવશ્યક છે એવી માન્યતા ઉદ્ભવ પણ પામી નથી—માત્ર મનુષ્યની પ્રેરણાબુદ્ધિ, તેને કિરતારનાં ગાન કરવાનું સુઝાડે છે ને ભાવમય પ્રેમમય, ભક્તિમય હૃદયો તે સૂચન ઝીલી લઇ પોતાના જ તાનમાં ભક્તિની ધુનમાં મચ્યા રહી ગાય છે. બીજા યુગમાં ભાષાનું અભિમાન જન્મ પામ્યું છે. કવિતા તો માત્ર પરભાષામાં જ થાય ને સ્વભાષા તો 'ઘર કુકડી' ની ગણાય એવી માન્યતાથી લાગણીવાળાં હૃદય દુઃખ પામે છે. ઇશ્વરની કથા પણ સંસ્કૃત પુરાણોમાં જ વંચાય તે નિયમને લીધે અભણ બ્રાહ્મણોથી થતા વિપરીત આચાર તરફ સમજુ લોકોનો તિરસ્કાર વધ્યો અને તેથી તેવાં કથાનકોને સ્વભાષામાં ઉતારવાની જરૂરીઆત જણાઇ. આમ સ્વભાષાની ગણાતી નિરૂપયોગિતાથી ખિન્ન થયેલ પુરુષોએ સ્વભાષાના ઉદ્ધાર માટે સમર્થ પ્રયત્નો કર્યા. આખ્યાન, વાર્તા અને જ્ઞાન કવિતામાં ઉતારી શકાય ને ગુજરાતી ભાષા પણ બીજી ભાષાઓ જેવીજ અર્થભરી, ગૌરવભરી ને યોગ્યતાભરી કરી શકાય એમ સિદ્ધ થવા લાગ્યું.

આ બે યુગમાં કવિતાનો વિષય ભાષાના ઇતિહાસથી બહુ જુદો પડે તેમ નથી; કારણ, ભાષામાં કવિતા સિવાય બીજું કાંઇ લખાયું જ નહોતું. હવે પછીના યુગમાં કવિતા એ ભાષામાંનાં લખાણોનું ભલે વિશાળ તોપણ એકજ અંગ મણાવા લાગ્યું, અને તેથી ત્રીજા યુગમાંથી કવિતાની કેળવણી જુદી રીતે થયેલી માલમ પડશે. જો કાંઇ

બીજી રીતે સમજાવી શકાય તે બીજી રીતે લખાવા લાગ્યું. વાર્તા વગેરેમાં ગદ્યનું લખાણ કવિશ્રી નર્મદાશંકરના યુગથી શરૂ થયું તેથી હવે કવિતા ભાષાનો માત્ર એકજ ભાગ થઇ રહેલ છે.

હિન્દીની અસર શામળના વખતથી દાખલ થઇ હતી તે કવિશ્રી દલપતરામમા પણ સારી પેઠે વિકાસ પામી હતી. તે પછીના લેખકો-માંથી કેટલાકમાં પણ તે પ્રત્યક્ષ થાય છે ખરી, પરન્તુ તે અસર હવે નાબુદ થવા આવી છે. તેના કરતાં વધારે બળવાન, વધારે પ્રતિભા-વાન અને વધારે પ્રકાશવાન ભાષા દેશમાં શીખાવા લાગી અને તેથી તેની અસરમાં બીજી બધી સમાઇ ગઇ. કવિશ્રી નર્મદાશંકરથી આનાં ચિન્હો શરૂ થાય છે, તે આજના વખતમાં દરેક લેખકના હૃદયમાં સંપૂર્ણપણે દાખલ થઇ ગયાં છે.

આમ અંગ્રેજીનાં અધ્યયનથી તેની સાથે સંસ્કૃતની ફરી પિછાન નવાં તેજથી થઇ અને પશ્ચિમની મીઠાશ તથા મસ્તી પણ દાખલ થવા લાગ્યાં. પ્રારંભના લેખકોમાં તે અસર પ્રબળપણે માલુમ પડે છે. તેને પરિણામે કેટલાંક નાટકો તથા કોઇ કોઇ કાવ્યનાં ભાષાંતર થયાં છે. પૃથુરાજ રાસા તથા ઇન્દ્રજીતવધ કાવ્ય એ બે સંસ્કૃત મહાકાવ્યનાં અનુકરણમાં લખાયાં છે. આટલા ઉપરાંત સામાન્ય અસર તો એટલી બધી પચી ગઇ છે કે પછીના લેખો તદ્દન નવે રૂપે જ આવિર્ભાવ પામે છે ને કવિતામાં અનન્ય નૂતનત્વ દર્શાવે છે. ભાષામાં સગીત-ની મંજુ મીઠાશ લાવવાના, છંદ પ્રાસના બંધનને જરા દૂર કરી, નિર્ણીત છંદોમા પણ રસિક ફેરફાર કરી, તેને નવું રૂપ આપવાની રસભરી પદ્ધતિ દાખલ કરવાના, તથા વર્ણનોમાં કુદરતના નિકટ સહવાસમાં આવી તેનાં સત્યો સંક્ષિપ્ત પણ ઉત્કૃષ્ટ રીતે બતાવવાના સફળ પ્રયાસ થવા લાગ્યા; હૃદયના ભાવ તથા લાગણીને અને અંતઃ-કરણના ઉડા તળીઆમાં થતાં ધમસાણોને સ્વાનુભવની જોરદાર લેખ-ણીથી રાગરાગણીમાં લખવાના પ્રયત્ન થવા લાગ્યા અને ગુજરાતી કવિતા ખરેખર મનોરમણીય અને સંસ્કારભર્યું રૂપ ધારણ કરવા

લાગી. કવિતામાં જોઇતી કોમળતાની તથા સરળતાની કળાનો એક સફળ અભ્યાસી, કલાપી, કેકારવના પડઘા સર્વ રસિકના કાનમાં ઘુમતા રાખી અનંતતામાં ભળી ગયો છે; અને તેથી તે લાગની કેળવણીની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચનાર કોઇ બીજો નીકળશે ત્યારે વાત. બીજા લેખકો હજી ગુર્જર ગિરાને ખીલવવા–શણગારવા–મહા સમર્થ પ્રયત્નો કરશે એવી આશા સાથે ગુર્જરી ગિરાનો ઉત્કર્ષ દિનપરદિન વૃદ્ધિને પામતો રહો એવી પ્રાર્થનાથી આ લઘુ લેખ સંપૂર્ણ કરીશું.

તા૦ ક૦ આ ટુંક લેખ પ્રથમ તો બહુ વર્ષો પહેલાં લખાયો હતો. તેમાં જરૂર પુરતા જ સુધારા વધારા કરવા ઉપરાંત વિશેષ ફેરફાર કરવામાં આવે તો એક પરિચિત લેખ અપરિચિત થઇ જાય એવી ધાસ્તીથી તે જેવો છે તેવો ને તેવો—માત્ર અત્યંત આવશ્યક સુધારા વધારા સાથે—આ પુસ્તક સાથે રાખવામાં આવ્યો છે. હમણા હમણા ગુજરાતી કવિતાના લખનારાઓ અને તેમના તરફથી બહાર પડેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા સારી માલમ પડે છે એટલે તે પુસ્તકોની મર્મગ્રાહક નોંધ ઉપયોગી થઈ પડત ખરી, પરંતુ તે કામ તો ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યની એક સ્વતંત્ર ગ્રંથિકા લખનારને માટે જ મુલતવી રાખવામા ડહાપણ માન્યું છે.

સાક્ષર સપ્તક.

(જુની પદ્ધતિથી લખનાર, હિન્દી ભાષાનો સંસ્કારી લેખક નવી પ્રવૃત્તિને કેવા વિચારથો વધાવી લે છે તે જાણવામાં આ ‘સાક્ષર સપ્તક’ કંઈક માર્ગદર્શી થશે એમ માની અહિં તેને સ્થાન આપવું યોગ્ય લાગ્યું છે.)

૧

(શિખરિણી)

અલંકારો અંગે ધરી અજબના, આસ્ય ખુલતી,
કટાક્ષેથી જોતી, દ્વિનત સરસા અંગ ઝુલતી;
નતિ લેતી ઝાલી, અગણિત જનોની ક્ષણગણી,
નિહાળી શું નારી? નહિ, નહિ; સુવાણી [1]હરિતણી!
સુવર્ણે શોભંતી, અભિનવ કલા અંગ ધરતી,
સુહાવે હાવેથી, અનુભવ ભલા— ભરતી,

સુરીતિવાળી એ, પિયુષ ઝરણી ક્લેશહરણી,
નિહાળી શું નારી ? નહિ, નહિ; સુવાણી હરિતણી !
સુઅંગી, રંગીલી, મુદભરણી આમોદસદની,
રહી રાગે રાચી, શુભગુણવતી પૂર્વ પદની,
અદોષી ઓચિન્તિ નજરપથ આવી બહુ બણી,
નિહાળી શું નારી ? નહિ, નહિ; સુવાણી હરિતણી !

૨

મીઠું બોલી મ્હારૂં, મનહરણ કીધું પલકમાં
રહી રાગે રાચી, ખુશનુ ભર ખાંતે ખલકમાં;
કહી વાણી કાંઇ કુદરત ભરી શૈલ વનની,
મળી'તી શું મધ્યા ? નહિ નહિ; કવિતા [૧]કુસુમની ?

૩

(હરિગીત–)

અતિ કર્ણપ્રિય ઉચ્ચાર ચાલે, ચરણમાં ધ્વનિ ધારતી,
પ્રતિ વાક્યમાં વરસાવતી, રસ ગુણભરી, લક્ષણવતી,
પ્રીતિ મહિં પરિપક્વ રીતિ શુભ ગ્રહે અણુમૂલની,
હાલા વખાણે વ્હાલીને ? ના, બોલી આ બુલબુલ [૨] તણી !

૪

ઝીલી રહી અનહદ રસે, મદછક બનેલી માનિની,
શોભ અલંકારો ખચ્યાથી, ચોગુણી ચન્દ્રાનની;
પ્રીતિ ભરેલા પ્રસવતી આનન્દ કેરા ઉભરા,
આનન્દસંમોહા પ્રિયા ? ના, બાલ [૩] મસ્ત તણી ગિરા !

---

૧. કુસુમ માળાના કર્તા રા નરસિંહરાવ.

૨. 'બુલબુલ' ના લેખક રા. શ્રી ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાશરી.

૩. રા. 'બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ કન્થારિયા.

૫

(માલિની–)

સરસ સરલ વાક્યે, ચોરતી ચિત્ત પ્યારી,
ચરણ સુવરણોથી સોગુણી કાંતિ ધારી;
સુગુણવતી સુરૂપા, સુરીતિવાન શાણી,
નવ ત્રિય ? નહિ,ભાળી, [1]કાન્તની શાન્ત વાણી !

૬

(શિખરિણી–)

ધરે છે શૃંગારો, પણ ન વધતી ભા તનતણી,
જણાયે છે રાગી, પણ અતિ વિરાગી મનતણી;
મિઠાઇને માટે વદતી કુગિરા મ્લેચ્છ ભણિતિ,
વિલોકી શું વૃદ્ધા ? નહિ, નહિ, સખા વાણિ [૪] મણિની !
ઘડી માંહિ રાગી, ઘડી મંહિ વિરાગી બનિ જતી,
ઘડી સ્વીયા સાથે, ઘડિક પરકીયા તણિ ગતિ;
રસે ભીની જોઈ, ઘડિક રસહીની રહી બની,
શું દેખી સામાન્યા ? નહિ, નહિ, સખા વાણિ [2]મણિની ?

૭

(હરિગીત.)

તોડી વછોડી ભૂષણો, કરી દૂર સર્વ સુવર્ણને,
રસ રાગ બેઠી ખોઇ, ખુબ કઠોર કીધા ચર્ણને;
સૂતી છુપાવી મુખ, દુઃખણીએ ન જોયું અમ ભણી,
શું મિત્ર ! માનવતી પ્રિયા ? ના, ગિરા ગોવર્દ્ધન[3] તણી !

નથુરામ સુંદરજી કવિ.

---

૧ રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ. ૨ રા. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી.
૩ રા રા ગોવર્દ્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

કાવ્ય માધુર્ય.

૧

મંગળાચરણ.

સુન્દર શિવ મંગળગુણ ગાઉં ઇશ્વરા,
વિભુવર ભવભયહારક, નમું મહેશ્વરા—સુન્દર૦ ધ્રુવ.
મધુર કુસુમ વિશે રમે ગંધ સુન્દરા,
કૌમુદી સુદમદા, ઉષા મનોહરા,
મૃદુલકંઠકોકિલરવ શ્રવણસુખકરા;—
સહુમાં વસતી હસતી
પ્રતિફલિતા–શી લલિતા–સુન્દરતા—
તુજ જગદ્ધરા...સુન્દર૦

વિપ્રલંભી વિષયમોહની મધુસ્વરા,
દિવ્યધામપંથ જતાં આવી વિષધરા.
વિપથ દોરવા મથે, અહો દયાકરા!
ક્ષણ તે, હૃદયે, બળ દે,
કર ધરી આ—પરિહરવા—મધુરરવા—
મોહનીસુરા...સુન્દર૦

વિમલ સાધુ હૃદય વિશે વિપદજલધરા,
વ્યાપી દમે સત્ય દૃષ્ટિ ઘનતિમિરકરા,
તે સમે વિશુદ્ધ પ્રેરી જ્ઞાનરવિકરા,
કરૂણા ધરીને, ફરીને,
હરી તમને, સદય મને, મનગગને,
શાંતિ દે સ્થિરા...સુન્દર૦

નરસિંહરાવ.

૫

(માલિની-)

સરસ સરલ વાક્યે, ચોરતી ચિત્ત પ્યારી,
ચરણ સુવરણોથી સોગુણી કાંતિ ધારી;
સુગુણવતી સુરૂપા, સુરીતિવાન શાણી,
નવ ત્રિય ? નહિ,ભાળી, [1]કાન્તની શાન્ત વાણી !

૬

(શિખરિણી-)

ધરે છે શૃંગારો, પણ ન વધતી ભા તનતણી,
જણાયે છે રાગી, પણ અતિ વિરાગી મનતણી;
મિઠાઇને માટે વદતી કુગિરા મ્લેચ્છ ભણિતિ,
વિલોકી શું વૃદ્ધા ? નહિ, નહિ, સખા વાણિ ૪ મણિની !
ઘડી માંહિ રાગી, ઘડી માંહિ વિરાગી બનિ જતી,
ઘડી સ્વીયા સાથે, ઘડિક પરકીયા તણિ ગતિ;
રસે ભીની જોઈ, ઘડિક રસહીની રહી બની,
શું દેખી સામાન્યા ? નહિ, નહિ, સખા વાણિ [2]મણિની !

૭

(હરિગીત.)

તોડી વછોડી ભૂષણો, કરી દૂર સર્વ સુવર્ણને,
રસ રાગ બેઠી ખોઇ, ખુબ કઠોર કીધા ચર્ણને;
સૂતી છુપાવી મુખ, દુઃખણીએ ન જોયું અમ ભણી,
શું મિત્ર ! માનવતી પ્રિયા ? ના, ગિરા ગોવર્દ્ધન[3] તણી !

નથુરામ સુંદરજી કવિ.

---

૧ રા મણિશંકર રત્નજી ભટ. ૨ રા મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી.
૩ રા રા ગોવર્દ્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

૩

ઓ હૃદયરવ રેલાવનારા કવિવરો ! ગાયકગણો !

(હરિગીત.)

ઓ હૃદયરવ રેલાવનારા કવિવરો ! ગાયકગણો !
સૂર જીવનમાં ઊતારજો તમ વેણુ ને વીણાતણો;
'કુદરત–કલા' પ્રિય કોકિલા તમ આત્મમન્દિર પાળજો,
દ્રવી દિવ્ય કૂજન, અમીરસે અમ અંતરો અજવાળજો.
મનુજ-તુડાં બન્દી પડયાં, અંધાર કારાગાર આ
સંસારપંક અપાર, કેવલ ક્લેશવિષયાગારમાં;
પ્રકટો હૃદયરશ્મિ તમે, વિકસો વિમલ ઉદ્યોત ત્યાં,
હણી બેડી બન્ધનતણી, જીવન વિલસાવજો આનંદમાં.
ઓ મર્ત્યભૂમિના ફિરસ્તા ! દુઃખદાવાનળ બધે,
દુનિયાં મહિં, ચોતરફથી ભડભડ દહન્ત દીસે, ખરે !
વિષવહ્નિ બાળે, ઉડ્ડયન અમ વ્યોમ બાળે, ઉદ્ધરો,
અમ જીવિત; વાંસલડી વિરલ તમ વાઇ વિશ્વ સુધા ભરો.
ઉરવાંસળીના સૂર ઊંડા સૃષ્ટિસિન્ધુ ઉલ્લંઘતા,
અવકાશ—અવનિ અમલ મંજુલતા ભર્યા કરી મ્હાલતા,
રવિકિરણતન્તુના ગુંથી તંબૂર ગંભીર ગાજતા,
અથવા વહન્તા ઇન્દુમન્દિર મન્દ સુન્દરતા ભર્યા;
આકાશની રૂપેરી * આન્તર કુંજકુંજે કૂજતા,
કંઈ દેવદૂતો–ધૂમકેતુ જ્યોતિ ઝળઝળ ઝૂઝતા;
પુરી માર્ગ મણિમય મોતીડાંથી દૂર દ્યુતિ વિસ્તારતા,
તે સહ સુનન્દન મન તરંગ સરન્ત રસપૂરે ભર્યા;
સજી રંગબેરંગી વસન આહ્લાદ-મદભર માનિની,
આલાપ અદ્ભુત ઝમતી સુખકર વાદળી ગજગામિની;
ક્ષણ, તિમિરપટ નભ ઇન્દિરા સંકેલી સ્મિતમય સુંદરા,

૨

અવતરણ.

(તોટક.)

રમતાં ભમતાં કદી દિવ્ય વને,
ફુલડાં જડિયાં રૂડલાં સુજને,
બહુ વેળ રહ્યાં પડી મુજ કને,
ગૂંથી આજ દઉં રસિકો! તમને.

* * * *

મૃદુ ગંધ મનોહર કોઇ વિશે,
વળી ઉત્કટ ગંધ બીજે વિલસે;
વળી કો મહિં ગંધ ગભીર સુવે,
ગણિયા નહિ જાય અહિં સહુ એ.
વળી રંગ અનેક, ઝીણા, કુમળા,
વળી દીપ્ત, ગભીર અને વિમળા,
રમતા વિવિધે ફુલડે સઘળા,
મળી નેન હિયે સુખ તે રસિલા.

* * * *

સહુ રંગ ભળે અનુકૂળ રીતે,
વળી ગન્ધવિરોધ કહિં ન પીડે,
ત્યમ એ કુસુમોતણી આજ દિને,
ગૂંથી માળ દઉં રસિકો! તમને.

નરસિંહરાવ.

૩

ઓ હૃદયરવ રેલાવનારા કવિવરો! ગાયકગણો!

(હરિગીત)

ઓ હૃદયરવ રેલાવનારા કવિવરો! ગાયકગણો!
સૂર જીવનમાં ઊતારજો તમ વેણુ ને વીણાતણો;
'કુદરત–કલા' પ્રિય કોકિલા તમ આત્મમન્દિર પાળજો,
દ્રવી દિવ્ય કૂજન, અમીરસે અમ અંતરો અજવાળજો.
મનુજ-તુડાં બન્દી પડયાં, અંધાર કારાગાર આ
સંસારપંક અપાર, કેવલ ક્લેશવિષયાગારમાં;
પ્રકટો હૃદયરશ્મિ તમે, વિકસો વિમલ ઉદ્યોત ત્યાં,
હણી બેડી બન્ધનતણી, જીવન વિલસાવજો આનંદમાં
ઓ મર્ત્યભૂમિના ફિરસ્તા! દુઃખદાવાનળ બધે,
દુનિયાં મહિં, ચોતરફથી ભડભડ દહન્ત દીસે, ખરે!
વિષવહ્નિ બાળે, ઉડ્ડયન અમ વ્યોમ આળે, ઉદ્ધરો,
અમ જીવિત; વાંસલડી વિરલ તમ વાઇ વિશ્વ સુધા ભરો.
ઉરવાંસળીના સૂર ઊંડા સૃષ્ટિસિન્ધુ ઉલ્લંઘતા,
અવકાશ—અવનિ અમલ મંજુલતા ભર્યાં કરી મ્હાલતા,
રવિકિરણતન્તુના ગુંથી તંબૂર ગંભીર ગાજતા,
અથવા વહન્તા ઇન્દુમન્દિર મન્દ સુન્દરતા ભર્યા;
આકાશની રૂપેરી * આન્તર કુંજકુંજે કૂજતા,
કંઈ દેવદૂતો–ધૂમકેતુ જ્યોતિ ઝળઝળ ઝૂઝતા;
પુરી માર્ગ મણિમય મોતીડાંથી દૂર દ્યુતિ વિસ્તારતા,
તે સહ સુનન્દન મન તરંગ સરન્ત રસપૂરે ભર્યા;
સજી રંગબેરંગી વસન આહ્‌લાદ-મદભર માનિની,
આલાપ અદ્‌ભુત ઝમતી સુખકર વાદળી ગજગામિની;
ક્ષણ, તિમિરપટ નભ ઇન્દિરા સંકેલી સ્મિતમય સુંદરા,

ઘન ગગનગર્જનમાં ઝબુકતી ભવ્ય ગાન પ્રભાભર્યાં;
ગૃહ-તારલા કંઇ ગીત મીઠલડાં સુરસ મ્હસ રેલતા,
નભગંગ ઉજ્જ્વલ રંગ, સંગીત રમ્ય ધ્વનિ જ્યાં ખેલતા;
ગિરિ, સર, સરિતા, નિર્ઝરો, સ્વર અવનવીન ઝકારતા,
વનવલ્લરી, તરૂપલ્લવો, રવ સિંચતાં પ્રીતિભર્યાં;
કુસુમસુગન્ધ અમન્દ મંજુલ કુંજકંદર ખોળતા,
અનુપમ વિહંગમ હૃદય-'સારીગમ' રસે જગ રોળતા;
સૌરભવિલીન અનિલ નીલ સમુદ્રઉર્મિ સ્ફુરાવતા,
સજી લલિત, મધુરી શીત લહરી શાન્ત સુખસારે ભર્યાં;
નટવ્યોમ, ઇન્દ્રધનુ સુરમ્ય રચન્ત, સૂર મધુઝરા,
કુદરતતણા તે શું ઝોણા ભરી, મદમીણા કર લે વીણા;
નાચંતી પૃથ્વી નાયિકા, રજની પુરન્તી તાલ, ને
સન્ધ્યા-ઉષા મળી, વિશ્વમંડળ વાદ્યરવ રેલી રહે.
કોકિલસુકુજનની સુરા, બુલબુલની વાણીતણી સુધા,
સારંગી તંબૂર ને મૃદંગી અંગ સંગીતનાં બધાં;
દિવ્યાંગનાના કંઠ કોમળ, નિર્મળાં ગાયન કવે;-
એ નિત પ્રણયમય તમ જીવનમાં કાવ્યરસગીતા દ્રવે:
થતી મધુર કવિવર મયૂર ! ગાયક ચાતકો ! રસવૃષ્ટિએ,
તમકાજ માત્ર ! પિપાસિતા તમ સાથ આખી સૃષ્ટિ છે;
ખુલ્લાં મૂકી દો મન સદન છો સતત અમી ઝરણાં ઝરે-
અમ તૃષાપીડયાં હૃદયહરણાં સ્નાનપાન ત્યહાં કરે.
ઉછળન્ત ઉંચા તાર ચિત્તસતારમાં ઉંડા શસે,
ચિન્તા અનન્ત, તિમિર, નિરંતર શોક જે અંતર દમે;
પળવાર તમ સ્વરલીન, હૃદતલ્લીન તમમય થઈ અમે,
આશા નિરાશા, દુઃખ સુખ, વિજય પરાજય ભૂલિયે.
મંજુલ ઝીલન્તી મંજીરા પ્રીતિ ભક્તિ પદ તાનો મીઠાં;
ત્યાં મૂર્ત્તિમય મનુહૃદય મોહિની તમથી સર્વ થતાં દીઠાં;

મંજુલ વહુન્તી વેણુ, મોરલી રવ લવન્તી નવનવા,
કહો ક્યાંથી, પશુ ખગ પ્રાણી ત્હેમાં; વશ કરન્ત સૂરો પુર્યા ?
વીણા વિધુરી, પ્રણયપુરી, રસભરી વાગન્ત જ્યાં,
તમ હૃદય કેરી, કંઇ અનેરી લહરીઓ જાગંત ત્યાં.
રસબસ થયેલી સુરવ–હેલીમાં જગત તરતું રહે,
લીલી જીવનવેલી, જગપિતાતરૂને વીટેલી ઉંચે ચ્હડે.
ગતિમાન ગાનવિમાન તમ ઉંચાં ઉડે ગગનાંગણે,
કવિતાની કમનીય, કનકમય, પ્રભ પાંખપર પ્રભુબારણે;
રસ પ્રેમ–કોકિલ બુલબુલો સ્વર્ગીય સંગીત જ્યાં ભણે,
અમ આત્મપંખી ત્યાં વહાવો, પથ ચ્હડાવો તમતણે.

સુમન્ત.

૪

સ્વર્ગીય ગાન.

(હરિગીત.)

હે પુત્રી કુદરતની ભલી ! માતા અહો આનંદની !
હે દિવ્ય નારી ! હોરનારી સકળ સૃષ્ટિવૃંદની !
હે વિમળ મધુરા પ્રેમકેરી હેમ સંયોગીકડી !
હે ગાન ! ત્હારી સાનની રે કોણને બુટ્ટી જડી ?
પ્રભુતા ખરી તું ઇશની ! ત્હારૂં રહસ્ય અગમ્ય છે !
તુજ ભવ્યતા બ્રહ્માંડમાં પૂરી પ્રતાપી રમ્ય છે !
આજ્ઞા ન કોઇ તુજ ઉથાપે, તેજ એવું દૃષ્ટિમાં;
તુજ આંગળી પર નાચતું રમતું દિસે સૌ સૃષ્ટિમાં !
આ ઉભય રવિ ને ચન્દ્ર તો થઇ લીન ત્હારી લેહમાં,
આકાશમાં ઘુમતા ફરે છે નિત્ય નિર્મળ નેહમાં;
તુજ મોહદંડ અદૃશ્ય રહી તેં મારિયો એવો અરે,
અગણિત વર્ષ થયાં હજી ફરતા નહિં અટકે ખરે !

વળી આ અસંખ્યજ તારલા ને ગ્રહ દીપે નભમાં ફરી,
તે એકતાન બની રમે તુજ ધ્વનિ વિશે લગની ધરી;
નહિં કો ચળે તુજથી, સુણે રજની બધી સૌ ચકચકી,
તે તુજ હાલરડાં થકી દિવસે રીઝી સૂએ નકી!
રજની વિશે સૌ તારલા એ દેખતાં એકાંતમાં,
તુજ શકિત કળવા ઉરતરંગો જાય છે નભ પ્રાંતમાં!–
તુજ કાવ્યપોથીનું હશે શું પાન આ ઉઘાડિયું,
જેમાં પવિત્રજ ઝલકતું ધ્વનિ–ચિત્ર આ તુજ પાડિયું?
કે તુજ મુખથી કૈં મધુર ધ્વનિ–બુંદ ઝરતાં ઝડપીને,
તેજસ્વી આ નભમાં જડયાં શું કામદેવે તલપીને?–
એવા તરંગો આવી આ મુજ હૃદયને ઉછળાવતા,
હે ગાન! તોપણ મર્મ તુજ ઉકેલવા નહિં ફાવતા!
તેં કૈંક કવિવર જગતમાં ઉપજાવી ઉછેર્યા અરે,
ને તેમના ઉરસ્વર્ગમાં સ્વરધાર તુજ રેડી ખરે;
એ ધારના ઉભરા થકી ઉદ્‌ગાર ફૂટી નીકળ્યા,
જે જગતને તુજ મોહમાં ઘસડી પૂઠે પશે પળ્યા;
એ સર્વ કવિ, રવિને લજાવે નવલ દિન રચી એહવો,
હે ગાન! ઘસડાઇ ગયા તુજ તાણમાં ભવના ભવો!
નહિં પાર પામ્યા કોઇ તુજ, કે પામશે નહિં કો કદી!
બલિહારી ત્હારી એવી ભારી, શું શકે જગ સો વદી!
આ જગતમાં દુઃખશોકની નદીઓ ભરાઇ ઉભાય છે,
તેના તરંગો આવી આ મુજ હૃદયતટ અથડાય છે;
તે વેળ તો હે ગાન! તુજ ઉંડા ધ્વનિ મુજ કાનમાં,
ઉતરી ઉઠાવી તરંગ એ, ઉર રીઝવે તુજ તાનમાં!
છે તુજ અલૌકિક શકિત એવી, ઠામઠામે વ્યાપતી!
તુજ સ્મરણવિદ્યુત્ માત્ર જનદુઃખતિમિર તોડે કાપતી!
જન આત્મપર તુજ શીતળ છાયા છે સદા પથરાયલી,

તો દેહબંધ રહી શકે આ આત્મ તુજ આશે ભલી !
રે પારણામાં ઝુલતું બાળક ન જગને જાણતું,
હસવું ગુલાબી હોઠ પર દીસે અકારણ આણતું;
તે આત્મ તેનો મધુર ત્હારા સ્વર સુણીને રીઝતો,
કે આશ મધુરી ભાવિકેરી તુજ કૃપાથી સિંચતો !
હે ગાન ! તુજ ઝીણા સ્વરો જે આજ નહિં સુણિયે અમે,
તે કોઇ વધુ દીપતા દિને સુણીશું વધુ રસથી શમે;
તુજ ધ્વનિજ અંહિંથી માર્ગ અમને સ્વર્ગનો દેખાડશે,
ને ત્યાં સદાય અનંત નિજ રસરેલમાંહિ રમાડશે !
આ સિન્ધુના ઘોંઘાટમાં કે પવનની મૃદુ ચાલમાં,
ઉંડા અનંતાકાશમાં કે પૃથ્વીમાં, પાતાળમાં—
જ્યાં જોઉં ત્યાં હે ગાન ! તુજ અસ્તિત્વ તો મુજને મળે,
સૌ જગતને તું રીઝવે તુજ સર્વવ્યાપકતા-બળે !
હે ગાન ! હું આ જગતમાં ભુખ્યો છું તુજ આશીષનો,
તું તો અરે છે સત્ય શ્વાસ જ સર્વવ્યાપક ઇશનો !
તો તુજ વિના આ સૃષ્ટિકેરી કાય કેમ નીભી શકે !
નિશદિન મને તું કરે ઝુલંતો દિવ્ય ત્હારે હીંચકે !
રે તારલા તુજ ધ્વનિ વિશે આ ધ્યાન નિજ પ્રોઈ રહ્યા,
ને એકતાન બની સહુ જયમ લીન આ તુજમાં થયા;
હા, ત્યમ નિમગ્ન રહી જ, હે સ્વર્ગીય ગાન ! તણાઉં હું,
તુજ મધુર ધ્વનિના સ્વપ્નમાં આ જગતથી સરી જાઉં હું !

ખબરદાર.

૫

વીણાને આવાહન.

(વસંતતિલકા)

જે આદ્ય દિવ્ય સહુ વાદ્યની ક્યાં તું વીણા !
રાગે ભર્યાં મધુર તે સુર આપી ઝીણા;

મ્હેલી વસી સુતનુ નારદકંઠ રાગે,
આવી પછી સુર સમાન જ લોક લાગે.
તે કયાં દિસે મધુરવાદિની રસ્ય વીણા !
તારા વિભાવ સઘળા પ્રણયચ્છળીના;
કે તું રહી લટકતી વનવૃક્ષ ડાળે,
બેસી તળે વિરતવાદિતને નિહાળે !
તે કયાં વસે સ્મિત કરી ફરતી જ વીણા ?
કો વાર તે મદભરી, વળી કાંઈ દીના;
કોવાર ભાવ ધરી નાચતી સોતી વેરે,
અન્ય ક્ષણે સદય તે થઇ આંસુ રેડે.
ગા તું ફરી અતુલ ગાયન એક વેળા,
હે દિવ્યવાદિનિ ! તુને અમરો વરેલા.
પૂરા સુણાય નહિં આજ સુરો સતીના,
તે થાય શું લય હતી નહતી થતી ના ?
માટે તું ગા ફરીથી એક જ વાર રૂડું,
કેવી પ્રસન્ન ! તુજમાં રતિરૂપ ઉંડું.
આપી શતાંશ તુજ પ્રેમતણો પ્રભાવે,
ગા તું ફરી, રહિજ ભકિત તુંમાં સ્વભાવે.

ભીમરાવ.

૬

વિનશ્વર ગાન.

(જય જય ગરવી ગુજરાત' એ લય)

બન્ધુ હો ! ગાન સુણી તે સાંઝ,
હૃદય મુજ દીન બન્યું સહસા જ;
મધુરતા-ઉદરે જનમ્યાં બાળ,—
હર્ષ ને શોક, ઉભય—તે કાળ;

અને મુજ હૃદય કરી રણભૂમિ,
બાળ એ સબળ રહ્યાં તહિં ઘૂમિ.–
"મૌન સનાતનમાં મધુર આ રવ થશે વિલીન !
ને શું ફરી નવ મ્હેં સુણવો એ ?" એમ વિચારે દીન;
બની હું સ્તબ્ધ રહ્યો ક્ષણવાર,
ગાન સુણ્યું ઉડું અવર તે ઠાર...બન્ધુ હો !
વિરમતાં ગાન વિરમી સહુ જાય,
મધુરતા એ નવ સાંચી રખાય;
મધુરતા અનુપમ કેરો સાર,
વિનશ્વર કેમ કર્યો ? કરતાર !
કવિતપદ મુજ ટકશે કંઇ કાળ,
ગાન તુજ શમશે શમતાં વાર;
વિનશ્વર આત્મા સ્થાયિ શરીર;–
જોઈ અન્યાય થયો હું અધીર.
તરંગ એવા મન વિશે ઉછળી ઉપની આશ,–
ગાન મધુરતા રાખું સનાતન, પામે ન કદિ વિનાશ,
વાસ કરી અનન્તતાને દ્વાર,
કવિત, સંગીત વસો ચિરકાળ...બન્ધુ હો !

નરસિંહરાવ.

૭

એક ચિત્ર.

(લાવણી.)

મધુર કંઈ મંદ મંદ રવ વાય,
વીણા ઉર અંગુલી નાચતી જાય;
રમણી રસપૂર્ણ સુકોમલ ગાય,
વિમલ પરિમલમય કુંજની છાંય;

જીવનવન કલકોકિલ મલકાય,
મૃદુલ અનુપમ 'સરિગમ' છલકાય;
સુખદ સૂરગન્ધ સુગન્ધ સુહાય,
ઉછળી લળી ઉર્મિ લલિત લહકાય;
હૃદયમાં પ્રણયરવો રેલાય;
મિઠલડાં સ્મરણઝરણ શું ન્હાય,–
અનિલ અહિં ગાનવિલીન, ચન્દ્રાય,
અમીદ્રવ, આત્મ સુરસભર છાય.

સુમન્ત.

૮

સહસ્રલિંગ તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણ.

(રોળાવૃત્ત)

અહિંયાં સહસ્રલિંગ તળાવ વિશાળું હૂતું.
અહિયાં પાટણ જુનું અહિં આ લાંબું સૂતું,
અહિયાં રાણીવાવતણા આ હાડ પડેલાં,
મ્હોટા આ અહિં બુરજ મળ્યા માટીના ભેળા.
એમ દઇ દઈ નામ કરવી રહી વાતો હાવાં,
પાટણપુરી પુરાણ! હાલ તુજ હાલ જ આવા!
ગુજરાતનો પૂત રહી ઉભો આ સ્થળમાં,
કોણ એહવો જેહ નયન ભીંજ્યાં નહિં જળમાં?
જળ નિર્મળ લઈ વહે કુમારી સરિતા પેલી,
ન્હાસે, પાસે ધસે, લાડતી લાજે ઘેલી,
ઇશ્વર કરૂણા ખરે, વહી આ નદી સ્વરૂપે,
સ્મિત કરી પ્રીતિભરે, ભરે આલિંગન તુંપે;
તુંપે પાટણ! દયા ધરંતી એ સૂચવતી,
ભલે કાળની ગતિ મનુકૃતિને બૂઝવતી,

મુજ પ્રેમસરિતપૂર વહ્યું જાશે અણખૂટયું,
છો ધન વિભવ લૂટાય, ઝરણ મુજ જાય ન લૂંટયું.
તોડી પર્વતશૃંગ મનુજ મદભરિયો મ્હાલે,
જાણે નિજ કૃતિ અમર, ગળે કાળ જ તે કાલે;
ને મુજ તનડું ઘડયું કોમળું પાણીપોચું,
તે તો તેમનું તેમ રહે યુગ અનંત પ્હોંચ્યું.

નરસિંહરાવ.

૯

હિંદનું ઐતિહાસિક સિંહાવલોકન.

(વસન્તતિલકા.)

ઉગે વને સુતરૂ સુન્દર આમ્ર આદ્યે,
વિખ્યાત જ્ઞાનબળમાં વસુરાગવાદ્યે;
દેવાંગના સરખી જયાં હતી અંગનાઓ,
શૈલપ્રવાહપુર ભારતવર્ષ આવો.
જ્યાં લંક અંક ધરી હેમ હિમાંશુ સારાં,
દ્વીપાકૃતિ રહી ભરી નદી ન્હેર નાળાં;
અત્યંત પૂર્વ રણ રાઘવનું સ્મરાવે,
મૌલીમણિજડિત દક્ષિણ એવી આવે.
પૂજ્યા અખંડ શિવ જાણી કૃપા કરે એ,
સીતા ગઇ ફરી મળે મનમાં ભળે એ;
જેને નમ્યા અસુર ચિત્ર ગવાઇ ગાથ,
સોજે મહાલય મનોહર રામનાથ.
એ હસ્ત અદ્રિ બની બે ગઢ મુષ્ટિમાંથી,
ભૂલાય કેમ તુટિ જે પડતા ત્યહાંથી;
અંગાર જાદુગરના કરમાંહિ બેઠા,
વર્સે જ તે શરતથી વિખર્યા મરેઠા.
વેણુ સુણી વિરહથી બની જે અધીરી,

વેણી સરી ન ગણુતાં ધરી સંગ વીરી;
ગોપીસહાય વ્રજ કુંજ છકેલ છૈયો,
કાલિંદી રમ્ય તટ રાસ રમ્યો કન્હૈયો.
હંસે હસાવી કલિએ કલહો કરાવ્યા,
અર્ધાર્ધ વસ્ત્ર વનમાં નળરાજ્ય લાવ્યા;
ભૂલી ભમી ભટકતી તજી સેજ દીધી,
વ્યાધે વિરોધી, વિધિએ જ ઉગારી લીધી;
વેપારીવૃંદ મળી ક્રૂર અસહ્ય મારી,
દાસી થઇ, નૃપસુતા શિર ચોરી પાડી;
રોતી રહી પિહરમાં, સહસા જ સ્વામી,
પામી સતી સુભગ એ દમયન્તી નામી.
સત્યસ્વરૂપ યુદ્ધમાં સ્થિરધર્મ યોગી,
ભીમસ્વરૂપ સુત મારુત મત્ત ભોગી,
અગ્નિ સ્વરૂપ નર ભારત સૂર્ય સો'તો,
વર્ણાગમાં નકુલ બન્ધુ ભવિષ્ય જોતો.
પાંડુકુમાર વનવાસ વિહાર શોભ્યો,
સૌન્દર્ય જેનું દમ્યું દુર્મતિ જેમ લોભ્યો.
શ્રી માધવીસમ દિવાકર શૌર્ય તૃષ્ણા,
રાખી વરી, રણ ફરી, હતી એક કૃષ્ણા.
ધારી ઉમંગ પ્રિય શ્યામ સુમૂર્ત કીધો,
અન્તે દીવાની બની પ્રાણ સમર્પી દીધો;
રૂકમાભિમાની તુછકારી વિદર્ભલક્ષ્મી,
ચાલી સતી હરિ વરે કરી શત્રુ જખમી.
આકાશવાસ દઇને દુભિ ઊભિ ઊભિ,
સૃષ્ટિ નીહાળતી, અનંગસુતે વિલોભી;
છાનો છળ્યો ચતુર શૂર સુરંગ નોખા,
રાખી રમી રતિની લાડકવાઇ ઓખા.

ન્હાની નદી વનવને, પ્રતિ જાતિ છોડે,
રંગીન પંખી, સુમે તરૂવૃન્દ મોડે;
ગાજે ત્રણે દિશ સમુદ્ર મરુત સુગંધિ,
સર્વ પ્રકાર પરિપૂર્ણ વિલોકી સંધિ?
પાષાણ રત્નતણી ખાણ, વખાણ શાં શાં?
સૂને રૂપે અધિક ઓપતી છે ભૂમિ જ્યાં;
અન્તર્વિકલ્પ કરી લોક ન અલ્પ બોલે,
પૃથ્વીતણો સુભગ બાગ જ એમ તોલે.
ક્યાં ક્યાં થકી ઉલટીને પરદેશી આવ્યા?
કેવા પ્રયત્ન : મન કેવી રીતે ભમાવ્યાં!
પાસે વિદૂર થકી જ્યાં થઇ થોક થોક,
લૂંટયા જનો અવનિમાં પસર્યોજ શોક.
શું જોર? શું કશું પરાક્રમ? શૌર્ય તે શું?
ક્યાં કોઇ માન મળ્યું દુર્બલને જીત્યે શું?
જ્યારે કુસંપ ઘર કલેશ વિશેષ પેસે,
એ નીમ નિત્ય પર તે ઘર આવી બેસે.
જ્યાં કોઇ કાળ રમતી સઘળી કળાઓ,
ગર્વે ગવાય ત્યમ ભારત બોલ આવો;
યોગે મહા મુનિવરે અવધાન ધારી,
પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ કરી સૃષ્ટિવિભા વધારી.

* * * *

જ્યાં વિક્રમાર્ક અતિ વિક્રમ યુક્ત વીરે,
શત્રુ થયા શઠ હણ્યા, ખસ્યું ધ્વાંત ધીરે;
તેથી પ્રચંડ શક સંવત એક સ્થાપી,
ઉગ્ર પ્રકાશ રવિ કીર્તિ અનન્ત આપી;
જે તેજ માંહિ કવિ પંડિત સર્વ ડુબ્યા,
આકાશના ઉડુગણો સમ દિવ્ય ઉભા;

જેના પ્રતાપ થકિ ભૂતળ ભવ્ય ઉભું,
રાત્રિ થતે રવિ પડયો, નૃપ તેજ ડૂબ્યું.
યોગે કરી વશ જ ઇન્દ્રિય જ્યાં વસિષ્ઠે,
ધાર્યું મહા મુનિતણું બહુ માન શિષ્ટે;
આત્મપ્રભાવ થકી મંત્ર મહાન ગાયા,
જે આદ્ય ધર્મ ગુણ આ જગમાં જણાયા;
જેના સમાન પરિપૂર્ણ પૃથુ પ્રજામાં,
આવી શકે ન બળમાં નૃપ કોઈ સામા,
એવા રવતે૮ થકી સર્વ દિશે જણાયો,
ધર્માર્થિરૂપ કવિએ નૃપ રાસ ગાયો.
સ્વર્ગીય ભૂમિ ઉપન્યા સુરતુલ્ય લોક,
ઉત્તંગ જ્યાં નગ પડયા થઈ થોક થોક;
રાખી વનસ્પતિ મહૌષધિ ખાણ પાસે,
સૌને મહોચ્ચસમ જીવન આપી રાચે.
જ્યાં સિંધુ ઓઘ અટકી અટકી પવિત્ર
સ્નાને કરે પુનિત ગાઈ મહા ચરિત્ર;
જ્યાં શત્રુનાં દળ પડયાં રગડાઈ રોષે,
ને રોઈ મૈથિલસુતા પતિના વિયોગે;
જ્યાં આર્ષ છંદ કરી ઉન્નત આ પ્રજાને,
ભારે વિકાર શમવે દઈ શુદ્ધિ પ્રાણે;
અત્યંત દુશ્ચર તપી તપ જ્યાં તપસ્વી,
ટાળ્યું તમિસ્ત્ર, બહુ વીર થયા યશસ્વી;
જ્યાંહાં મહામુનિ ધરી દૃઢ વૃત્તિ ધીરે,
સત્વે કરી શમદમે થઈ સર્વ શિરે,
ધારી સમાધિ ચિત્તમાં નિજ રૂપ સ્થાપી,
વેદાન્તજ્ઞાન શિખવી દૃઢ ભક્તિ આપી;
સંધાનનો મુકર, તીવ્ર પરાક્રમેથી,

સંહારનાર સહુ દુર્ગુણનો જ તેથી,
પ્રેમાવતાર થઈ, બંધુવિરોધ છાયો,
જ્યાં વિષ્ણુરૂપ કહી કૃષ્ણ પુરાણ ગાયો.
પિતૃવ્યઘાતભય ધારી અડી ઉભેલો,
આણી વિરાગ, સહસા યુદ્ધમાં પડેલો;
સદ્ધર્મતત્ત્વ ખરૂં અર્જુનને જણાવી,
ગાણ્ડીવઘોષકૃતિ કારમી જ્યાં કરાવી.
જ્યાં પ્રેમનાં ભરત તાત શકુંતલાનાં.
સૌભાગ્ય ખોઈ તપતી જનકાત્મજાનાં,
ગાઈ ઉદાર ચરિતો, પદ શારદાનાં,
પૂજી થયા અમર બે કવિ મુખ્ય માન્યા.
જ્યાં બિંદુમાં ગ્રહ ગણી રવિ નાભ ધારી,
કીધો સ્વકાર્યવશ સર્વ ખગોળ ભારી;
વિસ્તારિ તે ગણિતની સહુ દેશ લીલા,
લીલાવતી વિરચિ સત્કૃતિમાં રસીલા.
આકાશથી ઉતરી ગહ્વર ગુહ્ય ભેદી,
ગાઢાં શિલા તરૂચયો બળમાંહી છેદી,
જેને તટે મુનિવરે ધર્યું ધ્યાન લોભે,
ભાગીરથીસમ સરિત્ નહી કોઈ શોભે.
ને ક્યાં હિમાલય સમો પણ અદ્રિ એવો,
ઉંચો શિલા હિમતણી ધરિ કોટ જેવો;
જેણે ઉતારી દળ દાનવ દીન કીધાં,
આ દિવ્ય ભૂમિ ઉદરે જ શમાવી દીધાં.

ભીમરાવ.

૧૦

ત્રિખંડ ત્રિવેણી.'

[લાવણી]

અહા ! શા પડયા હતા અમ તુતક–મસ્તકે સ્વસ્થ!
મધુર રજની–અંકમાં, શયનમાં, અર્ધ સ્વપ્ન નિદ્રસ્થ !
તે વેળા અમ નીચે સુતું શું સમુદ્રજળ પણ ઉજ્જવલ,
રસીલું કટિ અંબર પરિધાન,
તારલે રૂડલે શોભાવાન્ !
છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી !
એ ત્રિવેણી અમ નયન ખિલવશે, અવયવ સઘળે
અમારે, સરિતા આનંદની શી રે'શે વહી !
છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી !

૨

ચંદ્રા શી નભમાં હસી રહી !
બાદળી પટ નિપટ શું રસી રહી !
અસતુ વસન કિરણે કિરણે કસી રહી !
એ પણ હોડકું, કળા કળાયે, રસીલું, છબીલું લેઇ તરતું,
કાંઇ દૃષ્ટિથી ડુબતું,
કાળ સરિતામાં ખેલે અહીં !
કંઇ થાકે ! શી રસની હેલી વહી !
છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી !
એ ત્રિવેણી અમ હૃદય રીઝવશે, અવયવ સઘળે
અમારે સરિતા આનંદની શા રે'શે વહી !
છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી !

૩

હતી એક કાળ ચંદા ! શું નહિ
જનમેદિનિ ?—તારાગણે કંઇ !

રોમન ગ્રીક યવનો હવણે કાંહું ?
મિસર ધુસર રગદોળ્યું કાળ તેં! બેશુદ્ધ યહુદી!
નહિં ગ્રીસ ઇટલી કરમાઈ કળી.
એશીયાઇ વાડી વિલાસ ગઇ!
નહિં નામ નિશાનીય તેની રહી!
છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી!
એ ત્રિવેણી અમ સ્મૃતિ પ્રબોધશે, રતિ વિરતિ
કે અગતિ સહિત કોઇ રે'શે વહી!
છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી!

૪

વિલસે કંઈ નવનવા જ પ્રસંગ!
ખીલે કંઈ અદ્‌ભુત નવલા રંગ!
નવલ યૂરોપ ઘૂમે શું ઉમંગ!
જસ જે જુગલ આ ખંડ અખંડિત સાંધી રહી'તી,
સ્વેઝ હવેજ કપાઈ ગઈ.
શોણિત ભૂમધ્યથી શોણિત સિંધુએ મળ્યું જઈ!
નદી નીલનું સલિલે મળ્યું જઇ!
છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી!
એ ત્રિવેણી કયમ મન ન મુંઝવશે ઝરણુ ન ઝરશે,
નયન નીતરશે હરશે નહીં;
છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહિ!

૫

સાત્ત્વિક જંબુદ્વીપ રંગ—
રાજસ યૂરોપના અંગ—
આફ્રિકા તામસ અડબંગ—
ત્રિગુણ ત્રિકાલ ત્રિખંડ ત્રિભંગી મળી ત્રિપુટી!

શું હશે હવે? કોઇ કહેશે? કહિં?
હરિ હરિ હરિ! કાંઇ કળાય નહિં!
છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી!
એ ત્રિવેણી નવ ચેતન કોઈ દિન અમને ચેતવશે,
ઉર્જિત કરશે અકળ કળા!
કોઇ એ ખૂટ અહિં!
છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી!

હરિલાલ ધ્રુવ.

૧૧

ઉષા.

(સાખી-ગઝલ)

સનાતન યૌવને રાતી હસું આનંદ હુ વ્હાલી;—
આનંદ કુસુમ વીણતી દિવ્ય ઉપવનની માંહિ,
ને કુસુમો દો વેરતી મર્ત્ય લોકમાં કાંઇ:
કુસુમ વેરી મનુજલોકે સુખસુગંધો ભરૂં થોડે,
કુલિ એ ઉદ્દારને યોગે મધુર ગાન હું રહું ગાતી;...સનાતન૦

મુજ પ્રિય રવિના ઉર માંહિ દિનભર રહુ લપાઈ,
સંધ્યારૂપ ધરી ફરી સુઉં ઉદધિની માંહિ;
સૂતી રવિનાથની સંગે ઉઠું વ્હેલી કંઈ ઉમંગે,
ગગનનું આંગણું રંગે પૂરૂં હું કાંઈ મલ્હાતી...સનાતન૦

૧૨

પ્રભાતની વાદળીને

(તોટકમણિ)

વધ, કોમળ વાદળી! આગળ જા,
તુજ સુંદર કોમળ વસ્ત્ર ધરી,
ઉગતા રવિ પાસ ઉમંગભરી.
નિધિમાતતણું લઈ કાગળ જા!
નિજ દ્વાર પ્રભાત ઉઘાડી દઈ
રવિની પધરામણી દેવી કરે!
નિજ આંગણમાંહિ ગુલાલ ભરે;
વધ, જો તહિં શી સુખવાડી થઈ!
વધ, વાદળી! તું ઉડતી નભમાં,
સુસમીર વિમાન વિશે હસતી,
નભ ઘુમટમાં લહરે લસતી;
બહુ મોહ ધરૂં તુજ સૌરભમાં.

* * * *

વધતી વધતી બહુ રંગ નવા
કસબી તુજ અંગ વિશે ભર તું;
ખીલતું તુજ ઉર વધે સરતું
રવિની પ્રીતનું કંઈ અંગી થવા!

* * * *

વધ વાદળી! તું તહિં જ્યાર જશે,
રવિ ત્યાર તને ગણીને વનની,
અતિ તેજમયી દિવ્ય કંચનની
શુભ માળ જ તુજ શિરે ગુંથશે!
અથવા તુજ સુંદર અંચળાને

કસુણી સૂકશે કંઈ કોર નવી;
કરશે ટ્હીં અર્પણ તાત રવિ
મણિમાણિક્યનો શુભ હાર તને !
તવ હું તુજ [illegible] સહુ સુંદરતા
કલપી બહુ મોહ ધરૂં મનમાં;
તુજ રંગ બધા મુજ આ તનમાં
પ્રસરી કંઈ નૃત્ય નવું કરતા.

* * * *

મધુરાં કંઈ સ્વપ્ન વિશે પડી હું
નભમાં તુજને તરતી નિરખું;
તુજને પૂછતો સુણતો હરખું,
પણ જાગી ભૂલું સહુ તે ઘડી હું
તદપિ રવિ પૂર્વગૃહે નીકળી
ઉંચકે મુજ દૃષ્ટિ ઊંચે ગગને,
તવ હે પ્રિય વાદળી ! જોઉં તને
[illegible]સણા હરખે સ્મરી વાત વળી !
તુજ સાથ મને લઈ ત્યાર હવાં
વધ આગળ તું [illegible] પૂર્વ ભણી;
તુજ [illegible]ખુ કરી શુભ ત્યાં, રચ્યાણી,
તુજને ઘડી એક જ દે કરવા !
રવિ ત્યાં મુજને બહુ પ્રીતથકી,
તુજ અંતર સર્વ બતાવી [illegible]શે,
તુજ ને રવિના કંઈ રંગ હશે;
વધુ જે સહુ તે સમજીશ નકી—
વધ, કોમળ વાદળી ! જા ઝટ તું !
રવિ પાસ - રે અહિં [illegible]ની ગયાં !

અહિં શાં ઝરણાં દિવ્ય જાય વહ્યાં !
અહહા ! અહિં હર્ષ ભરે ઘટ શું !

— ખબરદાર.

૧૩

ગોપિકા.

(વસંતતિલકા.)

દોહી રૂપાળી મધુરી મુજ ગાવડીયું,
ને દૂધડાં ઝિઠલડાં ભરી તાસડીયું:
ચારો નીરી, જળ સહિં સુખી ધેન, ચાલી,
જોશું રૂડાં જળ હવે જમનાજી વ્હાલી !
સાહેલી સાથ સરખો, ઠીક જોડ જામી,
આનંદ ગોઠડી મિઠી પનઘાટ પામી;
સાંજ્યાં, સુનેરી દીપતાં શિર, બેડલાં આ,
ને પાણીડાં ભરી વળ્યાં ઘર સર્વ જાવા.
રાંધ્યુ ઉન્હુ ઉન્હું ધર્યું પકવાન્ન આણી,
ઠાકોરથાળ પીરશી; મન મોજ માણી.—
ખાધાં પીધાં, શયન સેજ લીધાં; થઈ ત્યાં
જાવાની વેળ લઈ ગોરસ વેચવાની.
ઝુલે ખીલી નવલી સુન્દર મંજરીયું,
ડોલે પરાગ ઝરતી ફુલ પાંદડીયું;
વૃંદાવને ઝઝુમતી નદીતીર કુંજો;—
ક્યાંથી મધુર સૂર ?—શો વનભેદી ગુંજ્યો !
કોયેલ ગીતડું શરમ્યું, મનવેગ કંપ્યા,
ગાયો અને હરણિયાં ભર લ્હેર થંભ્યાં;

વાગે રસીલી અસી રેલતી વાંસળી જ્યાં,
ગોપાળ બાળ, ઉર આ સરી જાતું ત્યાં ત્યાં.
(સંસાર—ઉપવનમાં વૃક્ષકુંજ શોભે,
કર્તવ્યધેનુ પય અમૃતશું સ્રવે દે;
પ્રીતિપનોતું શુભ સ્નેહી કુટુમ્બ રાજે—
ત્યાં ચે સદા સતીહ્રદે પતિવેણુ ગાજે.)
ખેલ્યાં બધાં વિવિધ રાસલીલા અનેરી,
ચન્દ્રા ઢળી, સખીરી ! વેળ વીતી ઘણેરી;
હૈડું ન ત્હોય બનતું થિર સૂર પેલો,
ઘૂમ્યા કરે જીવન ડોલતી વાંસળીનો !

સુમન્ત.

૨૪

વ્હાણું.

[ગોવિન્દજીના સંદેશાના ગીતનો ઢાળ]

ઉગ્યો સૂરજ જો લીલુડાં વનમાં રે,
ઉગ્યો ઉગ્યો સરવર ગિરિવરને તટે
જાગ્યાં ઘોર ઘટાઓનાં પંખેરૂ રે,
જાગ્યાં જાગ્યાં મેના પોપટ, મોરલા.
ધણ લઇને ચાલ્યા વન બાળ ગોવાળો રે,
ગાયો લઈ જાશે રે આથી આરામાં.
ફરતો ફાલ્યો આંબલિયાનો ફાલ રે,
શીળો રે સરવરિયા ફરતો વાયરો.
ધણ ચરશે લીલમડું ઘાસ લવિંગ રે,
સરવરનીર પીશે ને તેમાં ઘૂમશે.

ઘાડાં જામ્યાં જાંબુડીનાં ઝાડો રે,
તેને શીળે ધણ, વેરાતું ઢળી જશે.
દૂરનાં સરવર ભરતાં ઝરણાં જેવાં રે,
ગીતડાં ગાતાં નાદ રાયકો રેલશે.
આંબાની મંજરીઓ ખાતી કોયલ રે,
વસન્તની વાંસલડી સરિખી બોલશે.
—માં છેડીશ તું આજે ત્હારી વેણુ રે,
પ્રભુનાં ગીત વનવનથી વહી તને વધાવશે.
ચીલામાં ચળકન્તા ઝરવા વીણી રે
છાંયે બેઠા રાયકો ભાત આરોગશે.
વૈશાખે વંટોળ ઉન્હાંધખ વાસે રે,
ધુળનાં વાદળ રચશે વનના વાયરા.
બળતાં કિરણોના વરસાદ વરસશે રે,
બળશે ધરતી, બળશે પ્રાણી, પાંદડાં.
વિયોગ શો કંઈ ઘોર વખે આકરા રે,
સૂકવશે સૃષ્ટિ, રસ આંખે સીંચશે.
ચરતાં પંખી ડાળે ભેળાં થાશે રે,
વિસામે વિરમશે જગના પન્થીઓ.
કડવી લીમડીઓની મીઠી છાયે રે
રૂમાલના ઓશીકે રાયકો પોઢશે.
કિલકિલ કરતાં વ્હાલપડાં પંખેરૂ રે,
વ્હાલા ગોવાળ હાલરડે ઉંઘાડશે.
લળીલળી નમતી ઝુલવતી નીચી ડાળયો રે,
પોઢ્યા ગોવાળ ઉપરથી માંખ ઉડાડશે.
લીલમણાં પલ્લવમાં ફરતો વાયુ રે,
થાકેલા ગોવાળનો થાક ઉતારશે.

—સંકોરી લે પાલવ ત્હારો ઉડતો રે,
વસન્તના પાલવની લીજ્જત જો ! ઘડી.
નમતો પ્હોર થશે ને સૂરજ નમશે રે,
વાદળિયા સરવરમાં લ્હેરો આવશે.
તડકા ઘાસ વિશે મધમાંખ્ય ગગણશે રે,
પાળોને શણગારશે ફાગની વેલડી.
તરૂવર કરતાં વાધી તેમની છાયા રે,
પશુપંખી પણ લાગ્યાં સહુભર ડોલવા.
પોઢ્યા રાયકા આળસ મરડી ઉઠ્યા રે;
ઉઠીને બજાડી ચતરંગ વાંસળી.
આવી આવી ખોઆં બળતી ગાયો રે,
વાંસલડી સાંભળશે, રૂપ ત્યાં ઉભશે.
જળજળનિર્મળ કમળો છુંદતી ભેંશો રે,
વાંસલડી સુણશે ને જળને ત્યાગશે.
—જોજો ! પેરા ભવ્યયમુનાતટ રમતા રે,
અનહદ રે બજાડે ગોવિન્દ બાંસળી.

સુણ, સજન. આચર એ ગીતના ભેદો રે,
પશુથી સૌ પામર શું આપણ માનવી?—
સાંઝ પડી, આ તડકા કુમળા થાય રે,
સૂરજ પણ ધરતીના ઉરમાં ઢળી પડ્યો.
ક્યાં છે કાન ? એ ક્યાં છે બાલ ગોવાળ રે,
ક્યાં છે વાંસલડી એ જનમન વીંધતી.
રાજ સરોવરજલમાં રમતાં ભાળું રે,
દોડતી વાદળીઓનાં રૂપેરાં લ્હેરિયાં.
—આછા ઘુંઘટ ઉપાડ, વદન વિકસાવ રે,
વાદળિયોને વેર, પ્રગટ સુખચાંદની.

પ્રિયતમપ્રિય જોઇ લોકડિયાં લજાશે રે,
વસન્ત તો પાંખડિયે પ્રેમ વધાવશે.
ધન્ય નયન ! શું હાસ્ય સરલ ! હું પાસ્યોરે
આશિર્વાદ હૃદયમાં ઉભરાતા ઝીલ્યા.
ભાલકમળ સૌભાગ્યસુધા મ્હેં પીધી રે,
ધણમાં નવ એ દુર્ઘડિયાં લાધ્યાં મ્હને.

ન્હાનાલાલ.

૧૫

સાગર અને શશી.

આજ, મહારાજ ! જલ પર ઉદય જોઇને—
ચન્દ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે !
સ્નેહઘન કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગહન—
નિજ ગગન માંહિ ઉત્કર્ષ પામે !
પિતા ! કાલના સર્વ સન્તાપ શામે !
નવલરસધવલ તવ નેત્ર સામે
પિતા ! કાલના સર્વ સંતાપ શામે !
જલધિજલદલ ઉપર દામની દમકતી !
યામિની વ્યોમસર માંહિં સરતી !
કામિની કોકિલા કેલિકૂજન કરે !
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી !
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી !
સરલ તરણી સમી સરલ તરતી !
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી !

મણિશંકર.

૧૬

સરોવર

૧

નરી સરલતા કોણ પૂજશે !
નથી તેજ, નથી તરંગ:
તુજ મુખ શું ભર્યું સૌમ્ય, મુજ લાડિલી !

૨

અલૌકિક નીલ પટ સન્ધ્યા લઈને
પ્રશાન્ત નિદ્રિત બાલ પ્રભાત
અન્તરિક્ષના રંગ ધરી સૂતું
તુજ નયન સમા જલહૃદયે, મુજ લાડિલી !

૩

એ સુન્દરતા કોણ નિરખશે ?
કોણ સમઝશે ? કોણ સુહવશે !
કોણ નીર ચંચુ ત્યાં ભરશે ?
—અનિમિષ, અકલ ગહન સૌન્દર્ય:
તુજ નયનમાં ઉંડું શોભતા આત્મન સમું, મુજ લાડિલી !

૪

વિશાલ નભ વીંધતા ગરૂડ ઉડશે,
પ્રભા વીણન્તા દિગન્ત ઘન ઘૂમશે;
સઉ શમશે, સઉ શમશે, ઉતરશે,
તુજ હૃદય સમા સરવર પર, મુજ લાડિલી !

૫

મુજ કુંજ પેલી જો ! ઝુલે,
પ્રભુનાં દીધાં કંઈ સુખ ફુલે.

મ્હારાં—ત્હારાં કઇ કંઇ કુસુમ મધુરાં ખીલે;
સખિ! તુજ હૃદયજલ ત્યાં અમલ સીંચી શોભજે,
મુજ લાડિલી!

ન્હાનાલાલ.

૧૭

વનવર્ણન.

[હરિગીત.]

મંદમંદ સમીર વ્હે તરૂકુંજમાં બહુ મ્હાલતો,
ગિરિગહ્વરે અથડાઇ મીઠા રાગ મૃદુ આલાપતો;
લ્હેર જલમાં ચાલતી વાંકી ચુંકી લચકાઇને,
એકાગ્રતાથી મળી મળી તટપર પડે મીઠે રવે.
તાલ દે તે ગાનને તરૂવર ઝુકે બહુ ઝુંડમાં,
દે માન તે શુભ ગાનને વળી ધવલ પુષ્પ વધાવતાં;
વ્યોમ તરૂ તટ વિશ્વ, સઘળું નાચતું પ્રતિબિંબમાં,
ઉંચા સુણે ગિરિવર રહી બધું ગાન ગંભીરતાઇમાં.

મણિલાલ.

૧૮

આરોહણ.

(પૃથ્વી છંદ)

સખે, હૃદય! ક્યાં હશો? પથ કયો ગ્રહ્યો આ સમે?
ગ્રહ્યો અવર કોઈ સંગ થઇ કે રહ્યા એકલા?
અને નયન જે સદા મધુર દીપતાં, તે હજી
લસે અસલરૂપ, કે કંઇ શું થાકઝાંખાં થયાં?
જરા વિષમ આ ચ્હડાવ, સહુ સાથી હારી ગયા,
વળ્યા પગથી અન્ય, જે ઉતરતી તળેટી વિશે.

અપોર સહુ ગાળશે સ્ફટિક કો ગુહાકુંડને
પડયા હિમશિલાતટે, નિરખતા નીચે ઝરનાં
વિસર્પિં સરિતાકુલો, ઉટજકુંજ છુટી છુટી,
અને વનવીટેલ ખેતર વિશાળ વાળી ખીણો.
મ્હને પણ ઘણું કહ્યું વિરમવા નીચે સાથમાં,
પરંતુ ચ્હડવું, હજી ચ્હડવું, એજ મ્હારી તૃષા.
ચ્હડું, વળી ઉભો રહું, પ્રતિપદે દિશાઓ ખસે,
બને વિમલ તીક્ષ્ણ અંતર ઉકેલતાં લોચન.
નિહાળું જગચિત્રની પલટતી જ છાયાપ્રભા;
વિચારૂં કંઈ જીવતી નિધનવાહિ કઇ પંકિતઓ;
વિલોકું નર, ચિંતવું પ્રકૃતિશાયિ નારાયણ;
અને વિધિસમુદ્રમાં નિરખું ભંગ સંકલ્પના.
જલો અવનિનાં સજી અનિલ પાંખ, નિર્મલ બની,
તરે વિહગમાલ સંગ ફરતાં જ આકાશમાં;
સુવે ઢળતી ઝાડના ઘુસળકેરી શય્યા વિશે,
રચે ઝુલતી લસગ્રંથિ કર સાહી તરુયુગ્મના;
ભરે કુસુમકોશમાં સ્ફટિક, મોતી વેરે દલે,
શકુંતકલગી બચે અળકણું હીરામય;
વિદગ્ધ તરૂ ઢાંકી લે, ક્ષણ કરે કપિ શોભતા,
શિલા પણ પરિપ્વજે, કઠિન ચિત્ત કોમલ સરે.
વસે અહીં સઠો વિષે 'સુરતીઓ' ધરી ખાખને
વિરાગ વદને, પરંતુ ઉર અન્ય સૌ જેહવાં;
નીચેની વસતી તણા સતત 'પંચભાગો' વળી
'પ્રસાદ' ચ્હડતા અહિં, જઠર તેથી ભરતા જ એ;
ચ્હડે ઉપર ભાવિકો, હરખથી જ જાત્રાળુઓ;
ધરે 'ફુલ નહિ-તથાપિ ફુલપાંખડી' તે ગ્રહે;

ઘણી ગિરિની ઓષધિ, વન અનંત ફાલ્યાં ફળ્યાં;
કુઠારિ, વળી કાછિયા, કણબી, માળી, વૈદ્યો, અને
વિવેકહત દર્દીના અધમ ઉંટવૈદ્યો જ એ;
સમાધિછલ જાગુતા, કપટબ્રહ્મચારી, સદા
અધોગતિ સ્વીકારતા ચશચશી જ ગાંજાકળી.
સ્મરે કવિ કહ્યું તમે, "કુદરતે બધું સુંદર,
અને ફકત માનવી અધમ,"—એ અહીં તો ખરૂં !
અરે નહિં નહિં ! અહિં પણ કદાપિ એકાદ કો
મઠોની કર્કશ શિલાભૂમિ વીંધી જ મૂલો ઉંડાં,
તજી ફલક વર્તમાન, પ્રાચીનથી પોષીને,
પુરાણ ઋષિયોગિનો તપ શમે અને જ્ઞાનમાં
સુમોવડ બની રહે, હૃદય-બુદ્ધિ-આત્માથકી
પ્રસારી વળી કૌમુદીધવલ સામ્ય કિરણો સદા,
ન હોય જડ કુદરતે ધરી રહે જ સૌન્દર્ય તે.
ચ્હડું ઉપર. હા ! સખે, વિકટ આ ચ્હડાવે તમે
નહિં નિકટ, કર ચહે તમ ખભો જુની ટેવથી.
નહિં પગથીયાં રચ્યાં; પથર ધારવાળા લીસા,
અને તરૂલતા તણી નિબિડ ઝાડી આ કારમી !
પદેપદ વળું નીચો, ઉઝરડા તથાપિ ખમું,
અને કયંહિં કયંહિં દીસે પદવિ વ્યાઘ્ર ચિત્તાતણી.
અહા ! ગઇ જ ઝાડી નિર્મલ લસે ઉંચું વ્યોમ શું !
—અરે, પ્રખર સૂર્ય, સત્યવર વત્સને શો દમે !
દીસે કુદરતે અહીં રચ્યું શિલાતણું આસન,
તપાવ્યું રવિએ, તથાપિ ઘડી થાક ઉતારૂં હું.
નિહાળું પથ જે ચ્હડયો; જલ રસો જ નીચે રહ્યા;
જણાય ન જણાય સૃષ્ટિ સુંદર ગુંથેલ રંગેલ એ !

હવાદલ વિશાળ આ ભુખર દીપતું, તે મહિં
સરે રસળતાંજ મીન, ખગવાદળાં એ ડુબ્યાં !
મ્હણેની ઘનશ્યામ છાય નિજ સોહિનીમાં પુરી
લપેટી જતનેથી ખીણ, લોભાવતી લોચન.
અહા, સ્વર મીઠો ! ફરી ! નગર આ શું ગંધર્વનું ?
ફરી જ રણકાર ?–હા, અનિલ, આવ, રમ આ દિશે.
પડેલ-તજી દીધ આ ઉંચી ટુકો વિશે મંદિરો
રહ્યાં વિવિધ પથ ને વિવિધ કાલનાં સ્મારક,
ધરે હજી સુકંઠઘંટ, અનિલો જ પૂજામિષે
વગાડી રમતા, વળી વહી જતા ધરી એ સ્વર,
સુનાવી પથિકો કરે ચકિત લોક વ્હેમી ભલા.
અહા મધુર ઘંટ, મંદિર વિષે અનાયાસથી
થતા મુખર,–શા વિચાર પ્રકટો તમે આ ઉરે !
રહ્યો શું પૂર્વજ મહા પ્રબલસત્વ આર્યો તણો
અરે વિમલ ધર્મ—ઘંટરવ મિષ્ટ આ કેવલ ?
અહો જગતવંદ્ય ધર્મધુતિ સેવતા પૂર્વજો !
ભગીરથ પ્રયત્નથી જગરહસ્ય પામ્યા તમે;
વહે અનિલ ઇશ્વરી નિયમથી, કદાપિ વહે
સ્વરો તમતણા, પડે શ્રવણ, તોય સમજાય ના.
કદાપિ નજરે પડે સજીવ મૂર્તિ તમ ધર્મની,
ન એ નિજ પ્રકાશ, રાખ–કજળ્યા જ તણખા સમો,
નપુંસક, શકે કરી પ્રકટ અન્ય આત્મા વિશે.
ગઇ ઘણી પ્રજા; ગયા વિરમી ધર્મ પણ કેટલા;
રહ્યાં વચન એમનાં, ફકત કલ્પનાસૃષ્ટિ એ
ગણાય, ગત કાલનાં સાહિત્ય-ઇતિહાસના.
જશે ગરવી આર્ય જાત, પ્રજ્ઞાની પુત્રી વડી ?

ત્રયી શમી જશે અભંગુર શું ક્ષીરસિન્ધુ વિશે ?
થશે શું ભારત યુનાની હોમર તણાં જ કાવ્યો સમું ?
નહિં શશિકલા ધરી, ક્રુસ શું ધારશે મંદિરો ?
સખે ! ઉર તુટે રૂંધાય જીવ કાલ—ઓથારથી
—અને મુજ વિશે બળે અચુત આર્યકુલ પિતૃઓ
પ્રભો કિરણ આશનું ! ધરતી કોરી દુષ્કાલમાં
ચહે સલિલજ્યોતિમેઘ ઊગારવા સંતતિ !
સ્હડું ઉપર; હોંસ નાઃ ફક્ત પૂર્વ નિશ્ચયથકી
વધે પગ,—પડે કઠોર પડઘા પદાઘાતના.
અવાજ પણ એ સુવે પલ સહિં સુના આ સ્થલે,
સળી, ડુબી અશબ્દમાં ગળી જઈ થતો ના થયો.
વસે શ્વસી લસી રહે વિશદ દિવ્ય શાંતિ અહીં,
ગભીર અવિલોલ,—જે જગત મેલ આત્મા તણો,
વળી જગત પાપડંખ, દુઃખ સ્થૂલ રાગોતણાં,
ઉતારી ભુલવી વળી રૂઝવી, અંક પોઢાડીને,
કરંતી નિજ ધાસ યોગ્ય ભ્રમમગ્ન આત્માશિશુ.
અનંત અવકાશનું હિત સૃજંત ચેતન ઉર
અનન્ત—તત કાલનું સતસ્વરૂપ શાશ્વત્પ્રભ !
અવિકૃત નિધાન આદિ અવસાન સંકર્ષણ !
અનંત જીવયોનિના સગુણ કોટિ સંકલ્પના
અનંતસુખ જે સ્ફુરે, સ્ફુરણમાં જ જીવી રહે,
વિચાર—અભિલાષ—ગાન—રતિ, તે તણો ભાસ્કર !
ભજે ઉર ઉમંગથી, સરલ દીન શિશુભવથી,
અનેક યુગદેશના કંઈ મહાનુભાવો તન.
પીતાં મૃતસંજીવની વિમલ વારૂણી તાહરી
દૃગો સકલ દેશ—કાલ—લખરૂપ ઝાંખાં લહે,
રગેરગ વસી રહે અચલ જ્યોતિ શ્રદ્ધાતણી.

જશે કંઇ પ્રજા ? પડે કડડ ભાંગી શું રાજ્ય કો !
થશે અમુક ધર્મસંસ્કૃતિ તણો પ્રલય કે કદા ?
—ભલે વિવિધ ખેલ કાલ નટરાજ વર્તાવતો,
વસે તું નિજ રંગમાં, સકલ સૂત્ર તુજ હાથમાં.

બલવંતરાય.

૧૯

ગિરનારને ચરણે.

[વસંતતિલકા]

ઊગ્યું સવાર સુખરૂપ સખી ! અમારૂં,
યાત્રા હજો શુભમુખી અમ ઊર્ધ્વગામી;

માંડી સિંહાસન રવિ ગિરનાર શૃંગે,
યાત્રાળુને કનકઅંગુલિથી નિમન્ત્રે.
આકાશમાંથી ઉડુમંડલ સંચર્યું'તું,
આતિથ્યઅર્ધ્ય રવિ એક જ અર્પતો'તો:
તે લેઇ લેઇ નમણું ઉર નામતું' તું,
લીલાવિમુગ્ધ પડતું લચી દેવપાદે.
પ્રાચી વિશે વિચરતા અમ સૂર્યદેશે,
જ્યાં તેજનાં ઝરણ કોટિક ફૂટતાં'તાં:
જ્યાં ઉડતા અમિત ભર્ગતણા ફુવારા;
આત્મનતૃષા છીપવવા લીધ પન્થ ત્યાંના.
ન્હોતી સીમા ગગનનીય રચન્તી બાધા.
ન્હોતી સીમા જગત કે જગબન્ધનોની,
ન્હોતાં જ સંકલન તે સ્થલકાલકેરા:
નિઃસીમ એમ વહતા પ્રભુના પ્રવાહે.

લેતા વિરાટ પગલાં સખિ ! વિશ્વગોળે,
વર્ષો સહસ્ર કુદતા મૃગલાંની ફાળે;
ઊભા પુરાણતીર, લોચન વર્તમાનઃ
એવું હતું બલ વિભુ નવ પ્રેરણાનું.

હા ! કાલરાશિ સરિખા ગિરિ રાજતા તે,
ને એક ભૂતકણ ત્યાં ચરણે પડેલોઃ
રાજેન્દ્ર કો થઈ ગયા સખિ ! ધર્મગોપ્તા,
તે ગાય વંશવિધુની ગુણવંત ગાથા.

શું સ્થૂલસૂક્ષ્મ લહરી નથી એક પૂરે ?
શું સ્થૂલ નેત્ર નવ ચેતનમન્ત્ર વાંચે ?
શું સૂક્ષ્મની ન વસી સુન્દરતા સ્થૂલોમાં ?
શું સ્થૂલમાં ન ઉભરે ચિર ચેતનત્વ ?

જોયું અમે ગિરિકણે, સ્થૂલની શિલામાં,
જોયું અમે ઉંડું ઉંડું, અદ્‌ભુત દીઠું;
તે એક શૈલકણના ઉરમાંહિ જોતાં
ઇતિહાસવાહી લીધ દર્શન ત્યાં પ્રભુનાં.

આદ્યન્ત આ જગત જીવનને ભરીને
ચોરે અઘોર નીર સાગર કાલ કેરો;
ને તે મહાકમલની દલપાંદડીમાં
મોંઘો સખિ ! પરમ બ્રહ્મપરાગ ઊડે.

મારી છલંગ સખિ ! સાગર એક કુદ્યાઃ
નિહાળ્યું ભારત સુસાત્ત્વિક વન્દનીયઃ
નિહાળી શ્વેત ગિરિમાળની હિમભૂમિ,
ને સાધુસાધ્વીની દીઠી મહિં શિવ રેખાઃ
ઓળંગી એ હિમભૂમિ, જલધિની ઝાડી,
આહ્‌લાદિની વિચરતી દીઠી ધર્મધેનુઃ

ત્યાં નિરખી સુભગરાઘવપાદ લંકા,
ને વીરવીરી બટુકો મહિં સ્તોત્ર ગાતાંઃ
સિદ્ધાર્થદેવ દીધ ભારતી એક વત્સા
પોષી સહર્ષ સુરનન્દિની ચન્દ્રગુપ્તે;
દે ખંડ ખંડ દુધ રાજર્ષિ અશોકઃ
સૌ એક શૈલકણુમાં ગૂઢ પ્રાણ ! દીઠું.
ગાલે ઢળે નમણી પાંપણ અર્ધ મીંચી,
ઢાંકે પુનઃ પુનઃ પાલવ ઉરદેશ,
સંકોરી કોર સરતી કરવેલડીએ,
તેના નથી રસિક શાસ્ત્રીય ભાષ્યકારો ?
દીઠી શિલા મહિં ય સાગરની સમૃદ્ધિ,
દીઠો સ્થૂલે મહત્ ચેતનઓઘ વ્હેતોઃ
તો શૈલને જડ પછી વદવું સખિ ! કાં ?
તો શૈલને જડ કહી સખિ ! નિન્દવું શેં ?
જ્યોતિ ઝીલી મહત્ભાવ દિનેશ કેરી,
સત્કાર સપ્રભ વિશાલ કૃપાની ધારા,
ચાલ્યા અમે પછી પીતા જ વરેણ્ય ભર્ગ
આતિથ્ય દેવકુલનું સખિ ! યાચવાને.

ન્હાનાલાલ.

૨૦

ટેકરિયોમાં એક સાંઝનો સમય.

ગરબી.

[ઇતિહાસની આરશી, એ ચાલ.]

પડ પાછળ પડ રચી ઉભાં શિખર ગિરિવર કેરાં,
રચી અર્ધચક્રનો વ્યૂહ ગુંથાયાં અહિં ભેળાં;

ઘેરી ઉભાં આ ઉચ્ચભૂમિ, નિરખી રહેતાં
ટગટગ કરી ભરઆશ્ચર્યભાવ અંગે લેતાં.
નિર્જન વનમાં આ વેળ શૂન્યતા શી વ્યાપી,
વ્યાપી પેઠી ગિરિહૃદય, શાંતિસત્તા સ્થાપી;
અહિં શાંતિશૂન્યતાપૂર સીંચ્યું અંગો અંગે,
ધારે ટેકરિયો સર્વ, વૃક્ષ પણ તે સંગે.
ગંભીરશાંતિસરજળે વિશ્વ અહિંનું ડૂબ્યું,—
અહિં ભય આશ્ચર્યનું સત્વ મૂર્તિમત્ શું ઊભું!
આ સ્થળ મીઠી નીંદરે સૂતી શાંતિદેવી,
તેને ટેકરિયો સર્વ નિરખી રહી આ કેવી!
આ એક શિખરના સ્કન્ધ ઉપર ડોકું જ કરી
પાછળ ઊભું બીજું શિખર નિરખતું શું ફરી ફરી!
ગિરિટોચ છુટાં તરુ ઊભાં ચોકી કરતાં જ થકે!
તે પણ અહિં અચરજ ધરી શાંતિ સૂતી નિરખે;
નિરખે જો વળી આ ઊંચે ચઢી વ્યોમ-અટારી
ચંદા કૌતુકથી ભરી મંદ સ્મિત મુખ ધારી;
નિરખે વળી સન્ધ્યા દેવી રંગ નારંગ ઉરે,
ધરી શુક્રતારલો બાળ, ભરી આશ્ચર્ય પૂરે;
એ શુક્રબાળ પણ રહ્યો નિરખી કૌતુકભરિયો
નિજ દિવ્ય રુપેરી નેન નાખતો શો ઠરિયો!
આ વેળા રઝળતું કોઈ પંખી રવ ઝીણુ કરે,
કે દૂર ગ્રામના વાસ વિશે કલકલ ઉભરે,
તે પણ અહિં જાતા ડૂબી શૂન્યતાપૂર મહિં,
ને શાન્તિતણું સામ્રાજ્ય અડગ રહેતુંજ અહિં:
ને મધ્યરજનિ નભકુહર વિશે ધસમસી ભારે
વ્હેતો અણદીઠો પવનસિંધુ ઘુઘવે જ્યારે,

ત્યારે પણ અહિં જે સૂતી શાંતિ તે નવ જાગે,
ગાજે સ્વચ્છંદ સમીર ભલે એની આગે.
આ નિબિડ શાંતિનું સ્થાન, ઈશ ! તેં વ્યર્થ નહિં
રચિયું, કંઇ ગૂઢો ભાવ અર્પિયો એહ મહિં.
આ શાંતિપૂરનો અંશ હૃદય મુજ સીંચી લઈ,
એ અમોલ ફળનો લાભ લઈ હું કૃતાર્થ થઉં.

નરસિંહરાવ.

૨૧

ક્રૌંચસાગર.

(મંદાક્રાંતા.)

શાંતિ ! શાંતિ ! ઝરમર ઝરી ગઈ ગળી વાદળી આ,
અંધારી નીરવછદગતિ શૈલશૃંગે સરી આઃ
ઉંચો દીપે ઘુમટ ફરીથી વ્યોમકેરો વિશાલ,
જેમાં તારાજડિત લટકે કેક રેખાભ્રમાલ
બેઠો બેઠો સખી સહિત હું માલતી મંડપે ત્યાં
ધારા જોતો, શ્રવણ ભરતો નૃત્યથી બુદ્બુદોનાં,
ત્યાં ગઇ ધારા, શમી વળી ગયા બુદબુદો, ને નિહાળ્યા
શૈલો વચ્ચે સર નભ સમું મસ્તકે વ્યોમ, તારા.
ને કોરેથી સલિલ ફરક્યું, શુભ્ર ચળક્યું, અને જ્યાં
વૃક્ષો સીંચી જલ નથી રહ્યાં ડાળીઓનાં ભૂમિમાં
ત્યાં એ આખું સર લસી રહ્યું નીલશુક્તિ જ જેવું,
પાછું જોતાં, ગિરિયર લસે ઈન્દુનું બિંબ કેવું !
" વ્હાલા, જોયું ! "—અયિ શશિગણે સાર આ ચિત્ર કેરો
જાણે ! ત્હારો સ્વર સરગિરિ વ્યોમમાં સંજુ કેવો !

બલવંતરાય

૨૨

એક ચિત્રદર્શન.

(હરિગીત છંદ.)

કવિઆદ્ય વાલ્મિક, વ્યાસ, કાલિદાસ આદિ વિનાશથી,
ગંધર્વ વેદ પ્રકાશ નારદકળા શારદ જ્યાં શસી:
જ્યાં વિશ્વકર્માદિ કળાધર સ્મરણ રણુ રઝળ્યા પછી–
અતિ રસિક હૃદય રસાવતી થઈ ચિત્રવિદ્યા અણુછતી !
જ્યાં ચિત્રપ્રતિમાકાર, ગાયક, કવિ રુડા ભુજ સુખ નહિં–
ઉદ્વેગ પામી સ્વતંત્ર બળકળ વિકળ ધારી તું રહી !
હા ! નૂર ક્યાં તુજ ઉડી ગયું ? શું શૂર પણ સ્વપ્નું થયું ?
ઉલ્લાસ ને ઉત્સાહનું પણ પૂર હાય ! ગયું વહ્યું !
આ ભરતભૂમિ સચેત ! તુજ મૂર્છા હવે પાછી વળો !
તુજ કળા–શ્રી ઝળકાવતો પામો ઉદે દિન ઉજળો !
સમૃદ્ધિ સર્વ પ્રકારની ગઈ, નિરખિ દુઃખિ સરસ્વતી
નિજ હંસ ગુણ અવતંસ ચિત્ર કળાંશ પ્રેરે ભાવથી !
વાહન વિના આ તેહનાં સૌભાગ્ય ક્યાં બીજે ખુલે;
કલ્પના રૂપી કમળ તંતુ ન હંસ સુખ તો ક્યાં મળે;
જન સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય તાદૃશ દાખવે ચેતન દઈ !
વરતર્ક મુક્તાફળ ચરે, પછી સંભવે શું ત્યાં નહિં !
અરણ્ય આ રમણીય રેખા, રાગ, રસ સૌભાગ્યથી
અવનવું આલેખ્યું સુઅદ્ભુત, ગુણ પરાગ અથાગથી !
શી ઝરણી વાંકી ચુકી વ્હે છે ધરણિ આ સફળા કદી
સુ–વનસ્પતિ રોમાંચ શોભિત ગિરિચરણ ચુંબન કરી !
આકાશમાં શરદભ્ર મંડળ વિમળ શું શોભી રહ્યું !
જુગ પક્ષી દૃગ આનદતું મન મોરને લોભી રહ્યું !
શુભ શ્વેત પુષ્પની ચમરીથી દીપંતી, માળા મુગટથી–
હરિયાળી ક્ષેત્રભૂમિ શી ઝળકી આ રહી અહિં ઓપતી !

આ કોર ખેડુત આપડો, તરુ છેદવા વાંકો વળે !
આ મસ્તકે ધરી ઘાસ કે જળ–પાત્ર વનિતાદિક વળે !
ત્યાં સુધા ધવલ સુબંધથી દીપતા કૂપની આગળે
ધોરી ધુરંધર ધીર થંભિ રહ્યા, રહ્યું થાળે જળે !
શી પગથિ કાપી કાઢિ છાયા શી આલેખી સમસ્તની !
અહિં ખુશનુમા કુદરતી ખુબી ચિતરી ! કલમે મસ્ત શી
આ વૃક્ષ શોભિત સામસામાં વાત અભ્રથિ કરી રહ્યાં–
નિજ વિમળ પત્ર પ્રભાથી ઉજળી ડાળ બાહુ ભિડી અહા !
કુપિદળ સ્વછંદ રમણ કરે ભ્રમણા વિશે ન ભુલાં પડે !
કંઈ કોઇ જોડ ઘચુમલે તરુને ઠરે કોડે વડે !
આ ચડે વૃક્ષ વિલોકિ વિમુખ કપિ, ભિડે એ બાથ ત્યાં !
ઘુરકી રહ્યો વાનર ! ખભે વાંસી ધરી ભરવાડ જ્યાં !
આ આમ તેમ છુટાં છવાયાં અજાજૂથ નિડર ચરે
ત્યાં હરિણમંડળ હરખમાં નિઃશંક એક હરે ફરે !
ઓ ઉતરવા તત્પર થઈ વૃક્ષાગ્રથી કેકી નમે !
ગંભીર રસ શૃંગારપ્રતિમા સરસ સારસ આ ભમે !
ગિરિ શિખર શોભા ખડક ખૂણી–નદીના સુપ્રવાહમાં
ચકચકિત સર્વ સકેત સઢ ફરફરે એવાં નાવ આ–
ગુલમ્હોરઆદિ સપુષ્પ વૃક્ષ અનેકની રચના રુડી–
વીંટાતિ વેલડી આ અહિં ! તહીં બધાથી હદ વળી વડી
આ દૂર પર્વત ટોચ ઉપર પૂર્ણ ચંદ્ર કળા સમી
શી દેરડી ઝબકી રહી ! પવને ધજા શી રહી નમી !
તે માર્ગ ચડતા ઉતરિ વળતો ખિણ વિશે કે ગિરિશિરે–
સુવિચિત્ર વેષથી ભક્તજન ભાવિક સ્થળસ્થળ તરવરે !
એક ચકિત અશ્વ વિલોકિ મહિષ તથા પુરૂષ બીજો વળી
પગ ખડગ આગળ વક્રધારી, પૂંઠ વરણે ઉજળી

ધરી-તરતિ કરતો ચમર પુચ્છે જળ પીએ મન મોહતું;
એમ જોઉં જંગલી હયતણું સરિતા પ્રવાહે સોહતું !
આળો બનેલો આ ઉભો રહ્યો થઈ કર સારડી
ભડાક ભડકી જડ ભેંસ પણ પાણી પિયે ના એ ઘડી !
એવી રીતે ચિતરી અલૌકિક રસ ભરી નાનાં વિધે-
વન આમ લીલા સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય જેની ખુબી વધે.
આ ચિત્રમાં મુજ ઉક્તિ નબળી ક્યમ ઠરી પુરી વર્ણવે ?
આનંદ આશ્ચર્યથી દૃષ્ટિ સ્થળે સ્થળ જ્યાં ઠરી રહે !
મુજ ધન્ય ગુર્જરભૂમિ તું ! બડ ભાગ્ય આ તુજ બાળથી !
પૂરધન્ય વીર-ક્ષેત્ર તું ! દીપતું તેમ વિશાળથી !
અંકે લહી આનંદ માને આજ ચિત્રક હંસ આ !
ગાયન તથા કવિતાતણા શશિ સુરજ પણ તારા અહા !
તે પૂર્ણ પ્રેમાનદ અનુપમ અક્ષમાલા સાથમાં
દિન દિન કળાથી ધવળ ઉજ્જ્વળ હંસ ઉદયે રો' સદા !

હરિલાલ ધ્રુવ.

૨૩

વર્ષાવર્ણન.

[કટાવ.]

ધન્ય ધન્ય ઓ ચિત્ત મુજ તું ! ભાગ્યશાળી ના
તું જેવું કો મ્હેં તો દીઠું: ભમી ભમી દુઃખ-
પારાવારે, દુસ્તર વીચિ ઘણી તરીને,
દિવ્ય દેશને કાંઠે આખર આવ્યું છે તું;
રાચ ! રાચ ! રતિ સજી રે ! વિશ્વમાં રતિ ઘણી હજી રે !
ગિરિવરકેરે શૈલે શૈલે, વૃક્ષમાત્રને
પત્રે પત્રે, નદીની ઊર્મિ ઊર્મિ ઉપર,

વાયુની લહરી લહરી સાથે, પશુ પક્ષોને
અંગે અંગે-શબ્દે શબ્દે, મેઘમાળને
ખંડે ખંડે, અંશુનાથને કિરણે કિરણે,
નાચે લક્ષ્મી વિવિધ વેશથી વિવિધ રંગમાં
ચંચળ ચપળા હાવભાવ કરી રમણીય કેવા?
જોની જોની રતિ સજી રે! વિશ્વમાં.

* * * *

અહો! રતિ જડ જળધરગણમાં શી આ દેખું-
નહિ ચેતનમાં જે કદી દીઠી! ઉંઘું છું કે
જાગું છું આ? વિવિધ રૂપ લઈ વારિપુંજ એ,
કંઈ હાથી બની શુણ્ડ ઉછાળી ગંભીર ગાજે;
વ્યાઘ્રાકારી પુચ્છ પછાડી દોડે પેલો.

* * * *

વળી પણે શી સુન્દર જાળી શ્વેત મેઘની
પડી રહી છે! વળી અગાડી ધીર સમીરે
સરવર ઉપર રમ્ય રચેલી નાજુક લહરી
વાંકીચુકી એક બીજાની આગળ પાછળ
કંઇ સંધાતી કંઈ ત્રુટતી ધીમે ધીમે
પ્રસરે, તેવી જ પાડી મેઘમાં ભાત શી દીસે
લ્હેરિયાંની આ! સ્તમ્ભ સમાંતર મ્હોટા મ્હોટા બની
વ્યોમઘુમટને ધરી રાખવા પણે રહ્યા છે.
પણ એ પાછા ગતિમાન આ થયાજ દીસતા
રવિરાજની પાસે આવે ગજગતિથી ગજ—
ચરણસમાન શું? પણ અંધારૂં આગળ આ શું
થતું દીસે છે? હાં હાં—એ તો સલિલભારથી
શ્યામ ચળકતો મૃદંગ સ્વર્ગની-નીકર રતિની—
બની ગાજતો મન્દ્ર મનોહર, પવન પીઠ પર

એસી દોડે સાથે પયોધર, બીજા મેઘને
ભેટી કરતો લીન સ્વહૃદયે, થાકી ગયેલા
ઉષ્ણુરશ્મિને ખભે સુવાડી, વધ્યો અગાડી
દિગન્ત સર્વે દીધા જ છાઈ! મેઘ સર્વ, રવિ,
તારા, ને નભ, સર્વ આજ રતિ હૃદયે ગ્રહીને
એકરૂપ જે થયાં જ તેનું દિગન્તવ્યાપી
શરીર જળધર કૃષ્ણુવિષ્ણુરૂપ આ છે નક્કી!
સ્નેહ એકલો એને ચિત્તે—સ્નેહ એકલો
એને ચિત્તે—તે જ સ્નેહને દેખી મ્હારા
ઉરથી ઉછળ્યો સ્નેહ નક્કી આ! સ્નેહ, લક્ષ્મી, ને
આનંદની આ ત્રિપુટી આજે એક બીજાને
વળગીને વા એકબીજામાં લીન થઈને
એક બીજામાં શીવાઈ જઈને આજ રહી છે!
નથી હૃદય મુજ ભુવનથી જુદું; નથી ભુવન વા
મુજથી જુદું! એક, એક, આ સર્વ ભુવન છે.
ભુવન, લક્ષ્મી, આનંદ, એકઠાં ગાનયોગમાં
લીન બની જશ રતિના ગાતાં! નહિં હું પણ કંઈ
મુજને દેખું! અન્ય બની રતિ-કીર્તિ ગાઉં છું!
ગાઉં છું રતિ સજીરે! વિશ્વમાં૦

*　*　*　*

જો! જો! જો! આ તુટી પડ્યો શો મેઘ જોરથી
નભકટિપરથી, પ્રસારી લાંબા ધારાકરને
ધરતીને ઝટ બાઝી પડવા! અહો પવન પણ
વચમાં આવી સુ સુ સુ સુ કરતો ઝટ ઝાપટી
ગભરાવી લઈ લેઈ બાથમાં ધારાપટને
શો આ દોડે હા હા હા હા કરીને હસતો

ઉચ્ચ સ્વરથી ! અરે, મુકી આ પાછો દેઈ
તેને ચાલ્યો અવર દિશામાં બાલરશ્મિ, ને
મન્દ ઝાપટું પડી ગયું ને ઝૂમઝુમ ઝૂમઝુમ
ઝૂમઝુમ કરતું થાકી હાંફતું હળવે હળવે
પાછું પડી એ જાય ભૂમિ ભણી. જીવતો રહેજે !
જીવતો રહેજે ! અગણિત વર્ષો ત્રિષે તું, રસધર !
સ્નેહગર્ભ તું મ્હારી પેઠે, જોને, આજે
ભુવન સર્વ છે, અમી દૃષ્ટિ તે ઉપર કરી તું

શાચ ! રાચ રતિ સજીરે ! વિશ્વમાં૦

ચડી રહ્યો એ મેઘ એટલે શાં ખેચરનાં
ટોળે ટોળાં સ્વતંત્ર થાતાં સ્વસુખ કેરા
અંક વિષે ફરી કલોલથી કોલાહલ કરતાં
આવે પાછા ! હર્ષ–પ્રમત્ત બનીને આવે
એક બીજાને અંટીવાળે, ઉંડે ઉપર ને
નીચે પાછાં ! ચક્રગતિ કરી, રાસ રસી, ગીત
મનહર ગાઈ આણી મુક્યું વૃન્દાવન આજે,
વિષ્ણુપદમાં શું આ પાછું ? અહો ! પણે પણ
જોને, અધિક જ કૈતુકકર્ષિ થાય શું પેલું ?
સ્નેહવિષ્ણુરૂપ કૃષ્ણમુકુટશિખિકલાપકેરી
કમાન સુંદર ! આછી આછી દિવસદીપસમ
પ્રથમ ભાસતી ! વધ્યો પ્રકાશ ! વધ્યા વળી રંગ
વિલાસી બન્યા રતિમૂઢ કરાકર સૂર્યતણાં
જલદોદરમાં પ્રસરી નવ રૂપ ગ્રહે અતિ સુન્દર;
નામ કહે જન “ અરુણુહચાપ,” મને પણ લાગતી
સ્નેહકમાન વીંટી સઉ ભૂમિ અને નભને
લઈ લેતી સ્વગોળ વિષે જયિની; મન જો ! મન જો.
રતિ રંગ કરે ઈતરેતરશું, બહુ આજ સકે;

નીલ, લાલ, પીળો, વળી ચાર બીજા, રમી એક બીજા
તણી સાથ રહ્યા, કરઅશ્વઉપર રવિએસી ફરે,
મુખ સપ્ત ધરે હય તે જ ! તું તે, મન જો ! મન જો !
ફરી જો ! ફરી જો ! પણ એ ભળી ગઇ નિજ મૂળ વિષે
રતિ ગાઢ ધરી:—પ્રભુ સ્નેહતણી અકળિત લીલા
મન તેં પરખી,—નીરખી લઈ લઈ—નીરખી પરખી
લીધ ! લીધ રતિ સજીરે વિશ્વમાં૦

ગોવર્દ્ધનરામ.

૨૪

વૃષ્ટિ.

(મહીદીપની ચાલ.)

રસ રસ રસ કરી દીધું જ જગત પલકમાંહી !
શીત શીત શીત કરી જ ગાત્ર ઉંઘને વધારી ! (ધ્રુવ.)
રસદ ઘન ઉરેથી ઉતરી હું કવિતા
ઝાપટે પડું છું ત્યાં જ દ્રવતી ધરતી ધીરા—રસ૦

* * * *

પડું પડું ઉંચ અભ્રઉરથી; સરૂં જ ધરતી ઉરે,
રસ રસ થતી ધરતી એવી લીલું વપુ ધરી ઝુરે...રસ૦

* * * *

કદી હું રમતી રમતી ઉતરૂં આડી ધીમી ધીમી તે
નિસરણી મુજ સમીર થાય, મુકું પડતું વળી પડીને...રસ૦
ટપક ટપક પડતી બોલું મીઠડું ઝીણું હું,
ધડ ધડ વળી દોડી પડું ખડ ખડ જ હસું હું...રસ૦
કુસુમવૃષ્ટિ સમી જ દેહ—કદી વળી સરૂં—ધારી,
ઉભી ઉભી પડું કો દી જેમ ઝરતી ઘણીક ઝારી...રસ૦

કદી સરતી ન દેખાઉં. તોય પડું જ નીચી આવી;
ચમ સરી પડું એમ પણ હું પડું જીવને જ લાવી...રસ૦
જગત આ સમય ઉંઘતું, તોય ગતિ મ્હારી
પરખશે, પ્રભાતની જ નવલ છબી નીહાળી...રસ૦
રસ રસ રસ કરી જ દીધું જગત આમ મ્હેં તો !
રડતું હોય તોય રસથી ઓગળ્યું જ એ તો !...રસ૦
રસ રસ રસ ઉરમાં જનો તણે હું પ્રેરૂં;
રસ ચેપી ભરૂં સૃષ્ટિમાં તો રસ જ દ્રવે મેરૂ....રસ૦
મુજ પ્રભાવ એમ વિષય સકળ જગત ઉરે
લલિત ચલિત રસની લહરી ફુંકી ફુંકી ખુલે...રસ૦
રસસમીર ફુંકું, ત્યાં જ કંઈક હૃદય કમ્પે;
કંઈક હૃદય કેરી વળી જુની ઝાળ જમ્પે...રસ૦
નાચું તરૂને પાંદડે ને ઉડું બાશું બાઝી
ઘનથી નીચી ઝુકું જ, ત્યાં રહે તડિત ગાજી...રસ૦
પૃથ્વીમાં ને વ્યોમમાં ને અંતરાલભાગે
રસથી એમ ઝુકું, ત્યાં જ ચમકી જગત જાગે...રસ૦

ગોવર્દ્ધનરામ

૨૫

લાગટ હેલી ઉઘડતી વખતની રચના.

(જમનાજળ ભરવું મ્હારે કુંવર કન્હેયા રે એ ચાલ.)

દ્યૌદેવી દીર્ઘકાળ મેઘે બંદી કીધી રે,
ઘન કારાગ્રહની માંહ્ય પૂરી દીધી રે,
એવું નિરખી દેવીનો કાંત રવિ આ ઠારે રે
તોડી નાંખી કારાદ્વાર પાદપ્રહારે રે,
કીધી દ્યૌદેવીને મુક્ત, એ હસતી ઉલ્લાસે રે,
તેને ભૂમિસણી નિરખંતી રહી પ્રતિહાસે રે.

હવે જાણું જે પ્રલય કરત મેઘ જશે હારીરે,—
ત્યારે જો ને એકાએક રચ। આ શી રે!

(સાખી.) પવનતુરંગ પલાણીને આવ્યું ઘનદળ આમ!
જોતામાં સહુ દિશ ઝુકી કરે વૃષ્ટિપ્રહારો સહુ ઠામ;

ક્હિં સંતાયલી જો સેના મેઘની આવીરે,
ઘોદેવીને ગ્રહી લઈ જો રે આંતશ અકળાવી રે.
ફરી વર્તાવ્યું સામ્રાજ્ય જો ઘનરાયે રે,
ક્યાં સંતાયો રવિરાય, કંઈ ના જણાયે રે.
આહા! પાછી જો પલટાઇ રચના કેવી રે,
પડચે જાતી વૃષ્ટિની ધારા એવી ને એવી રે,
તો એ કો કો સ્થળ રવિતેજ ભેદી પ્રકાશ્યું રે,
ઘતિલીલા વૃષ્ટિની સંગ પ્રકાશી આ શું રે?

(સાખી.) જેવી કો મૃદુ સુંદરી રુદન કરતી જાય,
મહિં વેરે સ્મિત ચળકતા, એવી રચના આ રમ્ય જણાય!

હવે જાશે ઘનનું જોર એવું ભાસે રે,
અટક્યો વર્ષાઘાત, ને આમ જો આકાશે રે
છિન્ન ભિન્ન થયો શતખંડ મંડપ ઘનનો રે,
ને દેખાયો ભૂરો ગંભીર ઉદધ ગગનનો રે;
ભુરા ઉંડા એ સાગરમાંહિ ધોળા દ્વીપલીલા રે
શા મેઘખંડ સુવિશાળ ઠર્યા રંગીલા રે!
ને નીચે લીલેરૂં આ ક્ષેત્ર ટેકરી તે પારે રે,
દેવાલય ઊભું ભવ્ય ટોચે ત ઠારે રે,
રવિકિરણે ચુમ્બિત તેનાં શિખર વિરાજે રે,
તેની ઉપર ઇન્દ્રધનુ રમ્ય રચ્યું રવિરાજે રે;

(સાખી.) ઇન્દ્ર—ધનુ આલેખિયું ગગનપટે રવિરાય,
મેઘાસુરસંહારનું એ વિજયતોરણ શું જણાય!

આમ વિજયી જો રવિરાય દ્યોદેવી સંગે રે
રંગે રમતો મલકાઈ પડયો તે ઉછંગે રે !
જેવાં વિજયલગ્નનાં ગીત ચોગમ ગાજ્યાં રે,
મીઠાં પંખીડાં હર્ષનાદ કરીને નાચ્યાં રે,
અને મધુર મધુકરવૃન્દ સ્થળ સ્થળ ગુંજે રે;
વૃક્ષવેલી કુસુમ ઉપહાર અર્પે કુંજે રે,
લીલી ભૂમિ વર્ષાબિન્દુ તૃણતૃણ ધારી રે,
અર્પે ભરીને મરકત થાળ મોતીડાં ભારી રે;
(સાખી) એમ વિજય વ્યાપી રહ્યો, જગ રેલ્યો ઉછરંગ,
એવાં વિજયી લગ્નનો મુજ હઈડે લાગ્યો રંગ;
રંગાઈ હઈડું મ્હારૂં કરે ગુંજારો રે,
હું એ અપું પ્રેમે કાવ્યકુસુમઉપહારો રે.

નરસિંહરાવ.

૨૬

મેઘને.

(મિશ્રહરિગીત.)

૧

ઓ મેઘ ! વૃષ્ટિ લાવજે,
તુજ રેલ અહિં રેલાવજે !
ગડગડ કરી,
ભડભડ ભરી,
રણવાદ્ય તુજ વગડાવજે !—
ધરણી વિશે કંઇ તાપના સંતાપ છે,
પૂઠે પડયાં મનહરમુખી કંઇ પાપ છે;
એ સર્વને તુજ રેલમાં ઘસડી જઇ હોમાવજે:
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! દૂર દુર સર્વ એ વ્હેવડાવજે !

૨

આકાશને સહુ છાઈ દે,
તુજ સફળ દર્દનો વધાઈ દે;
સરસર સરી,
રસરસ ઝરી,
જગને અમીરસ પાઈ દે !—
નિર્દોષ કંઈ જગબાળકો અથડાય છે,
જીવન નીરસ ગણીને નિરાશ જ થાય છે,
તું તેમનાં ઉર છાઈને આશા નવી અંકાવજે,
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! રસરસ અંતરે ઉછળાવજે !

૩

તુજ બાણ રંગિન તાણજે,
મહિં રંગ હસતા આણજે;
દિનકરતણા,
સુખ સપ્તના,
હૃચના ખુંખાર પ્રમાણજે !—
શુદ્ધ પ્રેમને જગમાં હું જોઉં રીબતો,
બહુ શોકઘેરા રંગમાં, ડૂબી જતો;
એ પ્રેમમાં તુજ બાણના રંગો મુદિત રંગાવજે;
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! તુજ શીત હાસ્યમાંહિ હસાવજો

૪

તુજ દાન દેતો ઘૂમીને
કર તૃપ્ત ભૂખી ભૂમિને
સહુ ભય હરી,
જય જય કરી,
ઉર ઠારશો પદ ચૂમીને !—

ભૂખ્યાં ભૂખ્યાં આ જગતનાં બહુ માનવી,
તૃષ્ણા ઉંડી અતિ વિકટ છે સહુ જાણવી;
જરી વેળ પણ તું તેમની ઉંડી ભૂખને ભૂલાવજે !
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! જય જય ત્હારી ત્યાં ઉચરાવજે !

૫

અયિ ! કૂદતો કંઇ આવજે !
ભર સિંધુને ઉછળાવજે !
જળપૂરમાં
ખુબ શૂરમાં
નદી ને ઝરા દોડાવજે !
આ દેશનું વીરત્વ મંદ પડી ગયું;
ઉડયું તેજ, કાળપ્રહાર સહી જ રડી રહ્યું;
તેને જગાવી મંત્ર ફૂંકી ઊર્મિઓ ઉકળાવજે,
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! હરહર વીર હાક પડાવજે !

૬

જળઘોષ ત્હારા ઢાળતો
પડ ગ્રીષ્મને અગ દાળતો;
નભ ભરી નારે
તુજ રિપુશિરે
નાચે રહે રણુ રોળતો !
જૂઠા કલહ ને કપટ આ સંસારમાં,
વળી ક્રૂરતા ને દ્વેષ કંઇ નરનારમાં,
એ સર્વ સુખરિપુને જગતમાથી હરાવી હઠાવજે !
ઓ મેઘ કર કર વૃષ્ટિ ! સૌ તુજ ઘોષમાં વ્હેવડાવજે !

૭

ઓ મેઘ ! વૃષ્ટિ લાવજે !
પશુપંખીને હરખાવજે !

તુજ રવ ભરી,
છલછલ કરી,
ઉર ગાનમાં છલકાવજે !
કવિ-અંતરે કદિ શુષ્કતા આવી વસે !
નીરસ કદર્યહીણુ જગતથી મંદ જ થશે;
તેને ફરી તું જગાવીને તુજ ગાનપાન કરાવજે !
ઓ મેઘ ! કર ઠર વૃષ્ટિ ! તુજશું કલ્પના ન્હેવડાવજે !

૮

રસધર ! ઉતર આકાશથી !
રમિયે અહીં ઉલ્લાસથી
જગ અનુદિઠા
અદ્ભુત મીઠા
કંઈ ખેલ રસવિલાસથી !
મુજ હૃદયને ચમકારથી ચમકાવી દે !
રસ દિવ્યધારા થઈ ઉંડા મધુ લાવી દે !
રે આવ ! કુદિયે નાચિયે ! કંઈ વિવિધભાવ જગાવિયે !
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! જગને રસરસે ન્હવડાવિયે !

ખબરદાર.

૨૭

સર્ગદર્શન

(શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ)

મધ્યાહ્ને વરસાદ થૈ દિવસમા માધુર્ય રેડી ગયો,
વ્યોમે એકજ વાદળી કનકની ગુંથેલી મેલી ગયો;
જોતામાં મુજ નેત્ર ત્યાં ઠરી ગયું ને સ્તબ્ધ ઇન્દ્રિયગણે
જોયું સાંભળ્યું જેહ અંતર લહ્યું, વાણી ક્યમે તે ભણે.
એ સૌવર્ણ પયોદમાં નિરખી મેં જ્યોતિર્મયી જટા,
જેના શુભ્ર મરીચિ સ્વર્ગ ચ્હડીને બ્રહ્માંડમાં વ્યાપતા;

ને એ દેશકલાપધારિ નિરખ્યો અભ્રાસને શોભતો,
મૂર્ત્તિ યોગ તણી, છબી પ્રણયની, સર્ગધ્વનિ ગુંજતો.
એ ગુંજારવના સુકોમલ અને ગંભીર મીઠા સ્વરો,
વાધ્યા શાંતિ પ્રસારતા, ઉઘડતા આત્માકલિનાં દલો;
ને એ ગીતપ્રવાહ, એ શુચિ જલા જ્યોતિ ફુવારા મહીં,
આત્માઓ ઉડતા અસંખ્ય નિરખ્યા, પીતા દ્યુતિ ને ધ્વનિ.
જ્યોતિસ્તંભ જલાશયે રવિ રચે ત્યાં જેમ મત્સ્યો બધા,
રહે સર્વત્ર પરંતુ સ્તંભજલમાં આવી જ થાતા છતા;
રંગો જેમ અનંત વારિકણમાં છૂપા રહે સર્વદા,
ને જ્યાં મેઘ કમાન ખેંચી વિલસે ત્યારેજ થાતા છતા;
ગંધો જેમ અસંખ્ય દ્રવ્યકણમાં રાચે લપાઈ સદા,
ને જ્યારે ઋતુરાજ રાસ રમતો ત્યારે જ થાતા છતા;
પ્રેમો જેમ ચરાચરે સતત બંધાઈ રહે મુગ્ધ, ને
અંતર્દીપ જહાં સ્ફુરે તુરત ત્યાં જાગી પ્રવાહી બને;
આત્માઓ ત્યમ ગીતજ્યોતિમય એ શાંતિ વિષે આવતા,
એના પ્રાણપ્રવાહમાં ભળી નવા વેગો જહાં પામતા,
ત્યાં જાગી જ સ્વતંત્ર શુદ્ધ બનતા, જ્ઞાની બલી થૈ જતા,
સૃષ્ટિસર્ગ તણા બધા નિયમ ને સંકેત પામી જતા;
જોતાં જે નિજ ભૂતજીવન તણો ચીલો પડયો સૃષ્ટિમાં,
માન્યાં જે સુખ દુઃખ તે નિરખતા તેના ખરા રૂપમાં;
લાભાલાભ ગણી લહ્યા અનુભવો તે સર્વને તારવી,
યોગપ્રેમ સ્ફુરંત એ વહનમાં ઘડતા પ્રવૃત્તિ નવી.
એ સૌવર્ણ પયોદ સૌમ્ય જટિલપ્રેમી દ્યુતિસ્રોત એ,
વ્યાપંતો નિરખ્યો દિગંત ત્યહિંથી આ સ્તબ્ધ ઈંદ્રિયગણે.
સંધ્યા ફાગભરી હસી ઝળકી ત્યાં લોપંતી એ દર્શન,
પણ એ જ્યોતિધ્વનિછબી સતત આ ધારી રહેશે મન.

બલવંતરાય.

૨૮

નદી.

(લાવણ્યમયી.)

મુજ વ્હેવું થાય ઘડી ધીર,
મુજ વ્હેવું ઘડી વણ ધીર,
મુજ રહેવું ઘડી નવ સ્થિર,
મુજ વહે નીર ગંભીર·ઘસડતું તીર તિમિરમાં ગાજે,
મદભર્યો અન્ધ સંસાર સુણે નહિ ત્હોય નીર છલકાયે.
વનમાં જ્યમ કોકિલમાળ
ઘડી જોતામાં વહી જાય,
પડી ન પડી નજર ચલી જાય
ઝીણું ઝરતી કૂજિતગાન,
અનુસરતી માળ પુઠ માળ;
ત્યમ બન્ધુર લહરીહાર
વહી જતી મુજ એકાન્ત,
વનમધ્ય ભરતી ઝંકાર;
પણ તિમિરોદરમાં સર્વ થાય એ, કોઈ જાણે ન, ન દેખે,
વધી જતો ત્હોય ઉર-છાક! અહો મુજ છાક! અચળ તું રહેજે!
વહી જતી હું તિમિરની માંહિ ઉદધિ છે જ્યાંહિ લેતી ત્યાં ભેટો!
સમદૃષ્ટિ રહે દિનનિશામાંહિ જ્યાં વહી રહે રતિલહેરો!
દિન અને અહો દિનનાથ!
શું કામ તેજ-અમ્બાર,
ઘડી થાય ન જો ઉર-લાસ?
સ્વર્ગંગા! તુજ ભંડાર
નિજ આભોગે ભરી રાખ!
પણ તિમિરે સંગમસ્થાને
મુજ જેવી ગર્જના થાયે.

ઉર-ઊર્મિ સુરત રચાય,
કો શકે ન પામી પાર,
એ રમતગમતના ઢંગ હૃદયના સંગ પરિચિત કોને?
નભ કે શુચિ આવો માસ!
નીર ભરાવ તે સુકાવ!
સઉ કાળ ત્હોય રહી એક, ઉરે પ્રિયનેજ ગાઢ હું ભાળું.
અર હોય વિજન એ સ્થાન,
અર હોય નગર પડયું પાસ,
અર ભર્યાં સર્વ મર્યાદ,
રહે જોઈ સૂર્ય શશી તાર,
અર જરે જ રચ્યાં કાજ
મૃદુ વાલુ કે પાષાણ,
અર હોય શૈત્ય કે તાપ,
અર શોક્ય ઉભી રહે પાસ,
અર હોય ગમે તે કાળ:
ઉરસુરત નિરંતર હૃદય મચી રહ્યું સદા, સદા મચી રહેશે,
ઉરઉદધિતણું અવકાશ જડશે મુજ ઉરને જ જડી રહેશે!

ગોવર્દ્ધનરામ.

૨૯

આકાશ.

(હરિગીત)

હું વિશ્વમંડળમાં વસું ને વિશ્વ વસતું મુજમાં!
વિભુના પ્રભુને એમ અનુકરૂં, વિભુ થઇ વસું વિભુમાં.
અણુમાં વસું, વિભુમાં વસું વિભુ-ઉર જેવું વ્યોમ હું!
અણુને ધરૂં, વિભુને ધરૂં, વિભુ ઉર જેવું વ્યોમ હું.

દૂરથી બિન્દુસમા દેખાય જે મનુનેત્રને,
પણ નિકટથી ન મપાય વીતતાં જુગ જેના ક્ષેત્રને,
અગણિત એવા સૂર્ય સરખા ઉદરમાં ગર્ભો ધરૂં,
પણ તોય માનવ-ને ‑ ‑વા ગર્ભ । પણ પોષું હું.
પોષું હું એવા નેત્ર‑ પોષું હુ એવા શ્રોત્રને,
સમદૃષ્ટિ મારી સર્વનાં ‑ ‑ખા ગણે છે ‑ાત્રને.
દુઃખિયારી પૃથ્વી ‑ ‑ખી તે તણા ઉર ઉપરે,
હસ્તસ્થળી સમ ફેરવું ઘન ‑ ‑ણું વળી નગચિબુકને.
ઊંચું નીચું એ ભેદ ‑ભે ‑સતી દૃષ્ટિ ભાળતી,
વિભુ સૃષ્ટિમાં એ ‑હ ‑ર આ ‑ ભેદ ભૂલી મ્હાલતી.
મનુમન્દિરે મુકું છાપગ ‑ રૂવે હસે જન જોઈ તે,
કંઈ ગરૂડ તેને ભેદીને મોસે ‑ડી ઉભા રહે.
તે વીર રાચે ‑ ‑ ‑ીને અ‑ અમળ ‑જ અનન્તતા;
મુજ જેવું ઉર કરી કરી કુસે કુ‑ ‑ જ‑ ‑ જીતતા.
ધુંમસ સમા ધૂમકેતુ છાય ઘ‑ ‑ક ‑તની દૃષ્ટિને,
ઉડી જાય પણ તે ‑ડીકમાં ને ‑વે એ ‑જ સૃષ્ટિને.
દેખાય નહિં પણ દો‑ ‑ ‑ ‑ રાખી જગના પન્થની,
ખેંચાતી ખેંચતી ત્યાં જ ચાલી ‑રુ લઘુ ગ્રહમંડળી.
વણ આદિ ને વણ અ‑ત વણ આકાર ને વણ માપ હું!
દેખે જનો જે ‑ ‑ળ તે નિજ બિમ્બ જેની બાપ હું.
સ્થિર એક ને જગ સચરે ‑ ‑ ‑હિં જે તે એક હું,
સ્થિર ભાસતું સ્થિર કે ‑ ‑ તે કોણ ‑જ વણ જાણતું?
સ્થિર સત્વ હું સમ કેટલા સ્થિર બાઝીને વળગી રહે?
એ નાટચકેરા સૂ‑ધાર ત‑ ‑ પ્રપંચ‑ કયાં વહે?
નર! આંખ ત્હારી ઠા‑ ‑ હું પર, જોની સત્ય જ, આવું જે
જોનાર! એ આ આંખ તુજમાં ‑ાંસુ કયાંથી જ આવ્યું જે!

મધ્યરાત્રિ હૃદયના ભેદ ખોલતીઃ
શૂન્યમુખ ચિદાકાશ, મહાકાળની ગુફા સમું,
નિરવધિ વિભુ વિરાટ શું વિસ્તરતું.
કાલ રાત્રિની કિનાર ઉપર
સહોદર સંગે હું ઉભો હતો.
આકાશમાંથી તારા વાળી લીધા હતા,
મ્હારે પ્રભુતેજનાં દર્શન ન થતાં;
બ્હાર તેમજ અન્તરમાં નિસ્તેજ હતું;
અન્ધકાર શ્યામળ જયધ્વજ ફરકાવતો,
ઘનદળ તેના ચરણમાં નર્તતું.
પૃથ્વીના પ્રાણમાં જડેલી તેમની છાયાઓ શી
કાજળકાળી ડોલન્ત પર્વતાવલિ
સૃષ્ટિ બાંધી પડી હતી,
કશું ય કાંઈ સૂઝતું નહિ.
તમરાજની સંશયભૂમિકા જેવી
શોક રાત્રિની સીમ ઉપર હું ઉભો હતો.
શૂન્યતાના તરંગ જગત ભરી તરવરતા,
મ્હને રસબોળ ભીંજવતા,
શૂન્યાત્મ કરતા.
આંખ ઉઘાડી હતી પણ દર્શન ન થતાંઃ
કીકી દિશાભુવનોમાં દોડતી
પણ પ્રભુનો જ્યોતિ ક્યાંઇ જ ન્હોતો નિખરતો;
અન્ધકાર અલૌકિક હતોઃ
યમદંડના કિરણજૂથ સમાન,
વિબુધોના આત્મામાં વસે છે એવો,
મૃત્યુની વિશાળ પાંખ સમો,
ઉંડા અમાનુષ ભેદના પ્રકાશ શો,

પાર્થિવથી પર, પરમ અભેદ્ય,
અન્ધકાર પણ અલૌકિક હતા
બ્રહ્માંડ ઝીલતા તમસ ગરને આરે
સહોદર સંગે હું ઉભો હતો.
  સાગરના મહામોજ
નયન આગળ રમતા
અમને શીકર છાંટતા,
પણ અમે એ જાણતા નહિં.
વિમાન આવ્યું, સૌ બેઠાં,
અન્ધકારાત્રિના હૃદયમાં અમે વ્હેવા માંડ્યું.
  પછી-પછી પગ લપસ્યા કે શું ?
બન્ધુ ! તું ક્યાં ગયો ?
તમસાગર માનવ દૃષ્ટિથી અગાધ છે;
ત્હેનું યે વજ્રતલ કોઠી પર ગયો ?
ત્યાં તો પ્રભુપ્રદેશ છે સખા !
  શબ્દ થયો ? પડઘો પડ્યો ?
કોકિલા શું બોલી
ધીમી ધીમી ફુલડાં વાતો કરે છે ?
કે વીર ! ત્હારા બોલ આ
પ્રભુભૂમિનાં ગીતના ગીઠડા તે ઘોષ ? પ્રભો !

ન્હાનાલાલ.

૩૧

સમુદ્રમાં બે ભિન્ન પ્રિયોનાં દર્શન.

(વસન્તતિલકા)

જે ચાંદલાનું અરધું મુખડું નિહાળ્યું,
તે ચંદ્રનાં કિરણનું કિરણ ભાળ્યું;
સંધ્યા રૂપની શું કિરણી સુરંગી,
નીલા-નિશા ઘનમાંથી શી કુવેલ હેળી ?

ના વાદળી દુગ્ધતણા ઉભરા સરીખી,
મીઠી ઝીણી, પવન-લહેર ઉછરંગ દીઠી,—
ઓઢી રૂપાળી અતિ બારિક ચાંદનીની
કે ઓઢણી નમુકર્ત, ન હતી વિલોકી!
કે એ નીલા અરુણ જાંબુ, પિરોજીવર્ણા;
સોનેરી કેસર, કંઇ છાંટણ, ભાત-ઝીણા,
સાળુ ધરી, લટકમાં કનકાદ્રિ શૃંગે
ના અપ્સરા વિલસતી દીઠી સૂર્યસંગ!
આકાશ આ ધૂસર રેતી ઝાંણાથી છાયું
ફીકું, લુખું-રવિ મુખે જહિં ઝ ખવાયું,
જ્યાં ચંદ્રની કલિ ગળી ઘનઘોર આભે,
એવું દીસે કંઇ કંઇ વીજળી ઝબાકે.
જે સિંધુન જલ શશાંક સુધા સમુદ્રે:
કે સૂર્યના મધુર મોહક વા સુવર્ણે:
સુતાં હતા-અનિલ લહેર શું ઢોળતો ને,—
તે એ હવે શું અકળાઈ ચડે હિલોળે!
મીઠાશ કય અનિલ! ઉત્કટતા શી આવી!
ગંભીરતા કહિ? સમુદ્ર શી રુદ્રતા-શ્રી?
કે રમ્યતા રવિ શશી? શી અગમ્યતા આ!
કયાં મોહની ગગનની, ઘનની પ્રભા કયાં?

હરિલાલ ધ્રુવ.

૩૨

શાન્તિ.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ)

અંધારૂં થયું પાતળું નભ વિશે, તારાદ્યુતિ નીતરી,
વીણા તાલ મૃદંગ, રાગ લહરીને, કાને પડે આ ઘડી;

રાત્રિ આ ઝણુણાટ જેમ કરતી, વેગે ઉડી જાય છે,
નિદ્રાની મીઠી પાંખમાં જન બધા જંપે પ્રશાંતિ વિષે.

મણિલાલ.

૩૩

રાત્રિવર્ણન અને મધુરાકાશદર્શન.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ.)

હીરાની કણિકા સમાન ઝળકે તારા ઝગારે અહો !
મોતીનાં ઝુમખાં બધે લળી રહ્યાં નક્ષત્રમાળા : અહો !
ધોળી શી ઉભરાસમી દુધતણા આકાશગંગા ખીલે !
વાંકી કોર રુપેરી ચંદ્રની કળા જો આસમાની ઝુલે !
શાંતિ, શીતળતા તથા મધુરતા, સૌંદર્ય શોભા, પ્રભા,
રાત્રિ રાણી સુહાવી સાડી શરીરે દીપાવી આ જ્યોત્સના
હર્ષે નિર્ખી ઝુલે હલેતિ રમણી બાળા ચકોરી-કુળ !
ગાયે ગાન મિઠું રુડા હલકથી આનન્દમાં ખુલખુલ !
આવે શાંત સમે શી ખળખળ વહી, ઝર્ણા, નદીઓ, લળી-
સંગીત-ધ્વનિ વિસ્તરે ! અનિલની લ્હેરો વિલાસે ઢળી !
તારામંડળ સાથ રાસ રચીને બાળા તરંગોજ્જવળા
શી આદર્શ સમે સરોવર-જળે નાચે શશીની કળા ? !

હરિલાલ ધ્રુવ.

૩૪

ચંદ્રિકા વિભૂતિ

એક સુભાગી પળે પ્રિય ત્હારી કેવી વિકાસી હતી વિભૂતિ,
ધીરે ધીરે વ્યોમહૃદય પર હસતી રમતી તું ર્‌હેતી'તી.

હો વ્હાલી ચંદ્રિકા રે.

પૂર્ણ નિહાળી કાન્તિ ત્હારી વ્યોમસરે, ડુબી તારા સખી,
જે સરનાં પ્રતિ રજકણોએ પ્રત્યક્ષ ધારીતી ત્હારી ધ્રુતિ.
હો વ્હાલી ચંદ્રિકા રે.
જાંખી જાંખી ત્યાં ઉદધિ ઉપર લાગ્યો ત્હારા સાસો રેલવા રે,
અંજલિ ભરી ભરી તવ પદ અરપી લાગ્યો હતો શું પખાળવા?
હો વ્હાલી ચંદ્રિકા રે.
જડમણિએ ચેતન ધાર્યું, ટપક ટપકયાં બિન્દુમોતીડાં;
લતામંડપથી એહુ વેળાએ ખરવા માંડયાં કાંઇ ફૂલડાં
હો વ્હાલી ચંદ્રિકા રે.
વિહંગડાં કંઈ નાચ્યાં નિહાળ્યાં, ચકોર તું પદ ચુમવા રે,
મંડયો હતો વળી પ્રેમઘેલો બની લાગ્યો ગગનમાં લોટવા
હો વ્હાલી ચંદ્રિકા રે
કુમુદસખીએ મલકાતે મુખડે આનંદહિન્ડોલે હિંચી હિંચી,
ક્ષણેક્ષણે લ્હેરાતી બાળા અમૃતપાન એ પીતી હતી.
હો વ્હાલી ચંદ્રિકા રે.
ત્રિભુવન પ્રેમશંકર.

૩૫

ચંદ્રાને એક પ્રશ્ન.

સૂતું જગ નિદ્રા અંક, હું પૂછું ચંદા!
સૂતા તારક નભ અંત, હું પૂછું ચંદા!
ત્યારે કરી ગર્જના આમ, હું પૂછું ચંદા!
કેં કે શું ઉદધિ કટાક્ષ! હું પૂછું ચંદા!
ને ઊડી ઉંડું ચકોર; હું પૂછું ચંદા!
નાચે નિરખી તુજ કોર? હું પૂછું ચંદા!
ગાએ કયમ આ બુલ્બુલ, હું પૂછું ચંદા!
મસ્તીભર્યું પ્રસન્ન પ્રફુલ્લ? હું પૂછું ચંદા!

મેઘ પેલો મસ્તીખોરો મુજને રંજાડવા
કંઇ યુકિતયો બહુવિધ કરે ભંગાણ સુખમાં પાડવા.
પણ હું તો હસતી રમંતી ફરૂં ઉપર નભવિશે,
ને એહ અસ્થિર મેહુલાશું કદી ભરાઉં નવ રીસે;
એ જ મુજને પ્રેમભર આલિંગીને કદી લાડતો,
કો સમે નિજ સિંહાસને મુજને વળી બેસાડતો;
ને રુપેરી કોરનો રૂમાલ ધોળો દે કદી,
કદી પાથરે મૃદુ સેજ તે પર વળી ક્ષણભર રહું પડી;
કો ઘડી વળી શામળી નિજ શાલ લેઈ તે વડે
મારી ઝડપ રમતો રમંતો મુખડું મુજ ઢાંકી દિયે;
ને ત્યહાં અંબોડલો મુજ જાય છુટી તે સમે,
ને વાળ ચળકંતા રુપેરી વિખરી ચોગમ રમે.
પૂર્ણ પામી વિકાસ મુખ મુજ હાસ કરતું પ્રેમથી,
તે સમે સિન્ધુ વિશાળ નિજ ઉર વિસ્તરે સામો હશી;
ને કરંતો મંદ મંદ ઘુઘાટ ભરઆનંદ શું,
ફેંકી તરંગો મુજ ભણી ધીમે ધીમે નાચંત શું!
ભેટવા વિસ્તારી કરને બાથ ભીડું માતને,
તે મુને મંદ હસંતી નિરખે પ્રેમભીનાં લોચને;
અચળ પેલા તારલાની આસપાસ ઘુમન્તી તે
સપ્તર્ષિ કેરી ગાડલી મુજ દૃષ્ટિ પડતાં ફીકી બને.
નદીઓમાં, સરવરોમાં, ને સિન્ધુમાં કદી ન્હાતી હું,
તે વેળ થોડા તારલાને સંગ મુજ લઈ જાતી હું;
ત્યાંહિ નાચું લ્હેર કરતી, વળી ડુબકાં ખાતી હું,
ને મૃગલું મ્હારૂં તેહને એ નવલ જળ કદી પાતી હું.
કદી ઉંચા પર્વતે ચઢી ટોચ પર ઊભી રહું,
નીચે બીછાવી મ્હેં રુપેરી તેહ જાજમ નીરખું:

દૃષ્ટિ ઉંચી ફેંકું વળી ઉંડું ભૂરૂં આકાશ જ્યાં
ફરી જોઉં વળી રમતો પવન વનવેલી સંગે રાસ ત્યાં.
એક પર્વતરાજ મુજ નીચે વિરાજે વિસ્તરી
જેનાં શિખર પર હિમ નિરંતર વાસ કરી રહે છે ઠરી–
નિજ તળે સુવિશાળ ખંડ પડ્યો અલૌકિક, તેહની
વિધવિધ દશાઓ ઉંચી નીચી કાળચક્રે ફરી ઘણી,
ને અનંત ગયો જ વીતી કાળ તેમાં નિજ સ્થિતિ
નિશ્ચળ રહી, તે જોઇ કરતો હાસ કંઈ ઉજ્જવળ અતિ,–
એહવો મોટો મહીધર નભમહિં ધરતો રસે
હજ્જાર શૃંગે દર્પણો પ્રત્યેકમાં મુખ મુજ હસે.
કો સમે વળી મધ્ય નભમાં રહું ઉભી ઝઝૂમતી,
નીચે સુતાં જે ઝાડ ઝુંડો ત્યાં નજર મુજ ધૂમતી;
મુજ કરે રૂપેરી બુટ્ટાદાર શતરંજી ગુંથી
ત્યાં પડી તે જોવા હું નાખું દૃષ્ટિ ઝીણી સથી સથી.
પછી નીચે ઉતરૂં જ્યાં વ્યોમપૃથ્વી ચુમ્બતાં,
ને તરુઘટાબાકાં મહિં મુજ પ્હોળું મુખ ધરી થંભું ત્યાં;
પછી સિન્ધુકિનાર પર પળમાત્ર હું ઉભી રહી,
કરી ડોકિયું ફરી એક વેળા; સૂઉં જળસેજે જઈ.
મેઘ નિજ ચઢતી સમે મુજને હસે વિખુટી કરી
માડી થકી બહુ વેળ લગી આ વ્હાલસોહી દીકરી;
વિરહ ટળી જે વેળ મળી મુજ માડીને નિરખું ફરી,
તે વેળ કેવું પ્રફુલ્લ મુખ મુજ ! ધરે શોભા સુંદરી !
કોઈ કોઇ સમે તથાપિ વિયોગ અવધિ અંદરે
પાદપ્રહારે તોડી ઘનપડ, પછી જનની સન્દિરે
ડોકિયું કરૂં જ્યાંહિ જ્યાંહિ પાડી બારી એમ મ્હેં,
ને સાતમન્દિર મુકુર મૂક્યા મુખ નિરખવું ત્યાં ગમે.

ન્હાનું મ્હોટું થાય વપુ મુજ પણ નિરંતર અમર હું,
ને જે સમે દેખાઉં નહિ તે સમે તાતની ગમ રહું;
એક ફેરી ફરી રહું માડી પછાડી જ્યાહરે
જઉં એક વેળા ભેટ લેવા તાતની તો ત્યાહરે.
સલૂણી સંધ્યા સખી પ્રિય મુજ, ભેટ લેવા તે તણી
મુજ હોડલામાં બેશીને જાઉં કદી હું બની ઠની;
પવન મૃદુથી આંગણું વાળી સમાર્યું સ્નેહથી,
વેર્યાં કુસુમ નવરંગ એમાં ઝીણુંઝીણાં મેહથી.
શાંત એનું નિરખી મુખ, મુજ મુખનદી નવ શોભતી,
નારંગી રંગે સાળુ સુંદર પ્હેરી સખી શી શોભતી!
ચકચકિત સહુ પ્હેલ મ્હોડયો તારલો સખી ભાલમાં
લાડંતી અડકું એહને કદી આવી જઇ બહુ વ્હાલમાં.
એવી એવી રમત વિધવિધ સખી સંગ રમંતી હું,
પણ ભેટવા આવે મુને એ ત્યાહરે ચમકી બીહું,—
કેમકે સ્હામેથી પેલી આવી કાળી રાક્ષસી—
મુઈ રાત્રિ—એણે દૂર સખિયો કીધી દૂર વચ્ચે ધશી.
ઉડી ગઇ મુજ સખી ઝીણી પાંખ નિજ ઝળકાવીને,
ને મુજને તો રાક્ષસીએ પકડી લીધી આવીને,
રાખી કરમાં થોડી વેળા પછી મુને તે ગળી ગઈ,—
જાણે નહિ હું અમર છું ને બેઠી મુજ મન્દિર જઈ!

નરસિંહરાવ.

૩૭

દિવ્ય સુન્દરીઓની ગરબી.

૧

(ગરબી) "તેજે ઘડયાં અમ અંગ અમોલાં તેજે ઘડયાં છે;
કરિયે ન તિમિરનો સંગ, તિમિર અમ વેરી ઠર્યાં છે.

(સાખી) દિવ્ય લોકમાં ઘુમતાં ફરિયે સહુ રસલ્હેર,
તે પ્રેમે કંઈ રેડિયે મર્ત્યલોકે અમીની સેર,
અમોલી સેર અમીની. તેજે ઘડયાં૦"

ચન્દ્રા—

'પ્રેમીજોડાં કલહમાં રીસાએ ક્ષણવાર,
તેનાં હૃદયે રેડતી ચંદ્રા હું પ્રેમ અમીની ધાર,
રસીલી ધાર અમીની.' તેજે ઘડયાં૦"
'મુગ્ધા સૂતી અગાશિયે ચિન્તનમાં હ્હોળાય.
સીંચી ત્હેના હૃદયને ખિલવું પ્રેમકળી હું કાંઈ,
ઉજળીશી પ્રેમકળી હું.' તેજે ઘડયાં૦"

શુક્રતારા—

'હાસ કરતું આકાશમાં નિરખે ન્હાનું બાળ,
ત્હેને હૃદયે રોપું હું શુક્રતારા કવિત્વ રસાળ,
અતિ ગૂઢ બીજ કવિતનું.' તેજે ઘડયાં૦"
'હૃદય વિકસી કવિજન ઉભો નિરખે અનિમિષ નેન,
ત્યાં ઝરતી હું પ્રેમથી કાંઈ કવિતસરિતનાં વ્હેણ,
કવિતની દિવ્ય સરિતનાં.' તેજે ઘડયાં૦"

તારાસખી—

'ચિત્રકાર કવિમિત્ર જે ઊભો ફલકસમીપ,
તત્વદર્શિ તેને હૃદય પ્રગટાવું હું પ્રતિભાદીપ,
પૂર્યો દિવ્ય દીપ અમીએ.' તેજે ઘડયાં૦"

સહુ ગગનસુન્દરી—

'અમે તેજનાં બાળ સહુ, સીંચીને નિજ નૂર,
મનુજહૃદય ગુંગળાવતું હરિયે અન્ધતિમિરનું પૂર,
હર્ષરિપુ પૂર તિમિરનું.' તેજે ઘડયા

૨

વનદેવી—

* મરખી—સંગીતની અધિદેવી હું અલબેલડી,
વનમાં રાસ રમું સવિલાસ સમીરશું રે લોલ.
ચંદા, તારાયુગલ, ત્રણે અમીવેલડી!
ભલે આજ મુજ મંદિર અમીરસથકી રસ્યું રે લોલ.
સખી શુક્રતારા! તું કવિતા રેડતી
તે હૃદય મધુરરવની લહરી હું ભરૂં રે લોલ;
ચંદા સખિ! તું પ્રેમઝરણ જે પ્રેરતી
ત્હેને ગીતધ્વનિ દઉં હું દ્વિગુણું કરૂં રે લોલ;
મનુજહૃદયમાં અદૃશ્ય કરથી છોડીને
દૈવ જગાડે હર્ષશોકના ઉંડા સુરો રે લોલ,
તે સર્વેને મુજ વીણામાં રેડીને
ગીતધ્વનિ હું મચાવું અદ્ભુત પૂરેપૂરો રે લોલ.
એ ધ્વનિના સુર ઝાંખા ઝાંખા પ્હોંચતાં
સત્યલોકમાં માનવગાન બધું બને રે લોલ
એહ ગાનનું મૂળ ઉંડું શોધતાં
ધન્ય વિરલ કો મુજ ગીતધ્વનિ ઝીણો સુણે રે લોલ.
સંગીતની અધિદેવી હું છું ઉષાસમી,
મર્ત્ય દિવ્ય એ ઉભય લોકને જોડતી રે લોલ.
બીર સમીરશું રાસ રસેથી સદા રમી
મધુરા ઘેરા સ્વરની માળ ગુંથું કોડથી રે લોલ."

નરસિંહરાવ.

---

* 'આસોમાસો સરદપુન્યમનો ચાંદ જો, કાગળિયા લખતા રે ચંદન ચોકમાં રે લોલ'—એ ચાલ

૩૮

પંખીડાંને.

(ગઝલ)

પધારો પંખીડાં પરદેશવાસી હો !
પધારો ! મોકળી છે અમ અગાસી હો !
કુશળ છે ત્યાં પ્રજા ને સૌ પ્રજાના પાલ ?
કુશળ છે રાજ ? ત્યાં મિત્રોની રાશિ હો ?
કુશળ વાયા અનિલ પન્થે પ્રભુપ્રેરેલ ?
કથા કંઈ તો કહો વ્હાલાં પ્રવાસી હો !
કહો, ઘાડી સખા ! કે પાતળી રજની ?
પ્રભા કેવી મધુરમધુ ત્યાં વિલાસી હો ?
પધારો આગળા ઉઘડે છે અન્તરના !
વિરાજો દેવસંગે દિવ્યવાસી હો !
પુજીશું દેવ સમ પૂજીશું ફુલ સાથે !
વીંઝી પાંખો ઉડાવો રજ સુવાસી હો !
અને-કાંઇ ખબર દેશો સખી કેરી ?
ત્હમે આવ્યાં છતાં એ શું ઉદાસી હો ?
પધારો પંખીડાં મુજ પ્રાણવાસી હો !
પધારો, મોકળી છે ઉર અગાસી હો !

ન્હાનાલાલ.

૩૯

કોકિલાને

(એવા રૂડા આંબલીયાની ડાળ-એ લગ્નગીતનો ઢાળ)

નીલ લીલમ સમાં લાલ ગાલે બેઠાં તમે જે તણે રે,
એવા રૂડા આંબલિયાની ડાળ મુકીને, કોયલ, કયાં ગયાં રે ?

ઊંચે સોહે પ્રભાતના રંગ રાતા રાતા આભમાં રે,
તેવા નાચે નીચે આના મ્હોર ! ....સુકીને૦
ફાલ્યો ફાલ્યો આંબલિયો આ કાળ વસંતસમીરમાં રે
સુનો તોય તમો વિના આજ. ...સુકીને૦
કાળા કાળા ભેદી જાડા મેઘ, કિરણ શશિલેખાનાં રે,
ઠારે આંખ ન લેખાં જણાય ! ...સુકીને૦
ભેદી તિમિર તણાં પડ એમ ઉંડાં ગાણાં તમતણાં રે,
શુણે કાન, તમો ન દેખાવ ! ...સુકીને૦

* * * *

શશિરેખાની સુંવાળી જાત નદીના તરંગમાં રે,
ઉંચી નીચી ન્હાની મ્હોટી થાય:- ...સુકીને૦
નૈક લ્હેરીમાં નૈક જ થાય, પરપોટાના ઉરમાં રે,
એસી વ્હેતી વ્હેતી સરી જાયઃ- ....સુકીને૦
તેમ આજ ઘણાં અમ ઉર તેમાં ગાન તમતણું રે,
એક લપસે બની શતકાય ? ...સુકીને૦
ઉંચી નીચી ઘણી વીચિમાળ ઉપર બાણ સમ સરી રે,
જોતા જોતામાં શફરી જાય, ...સુકીને૦
તેમ તિમિરતરંગની માળ ઉપર ગાન તમતણું રે,
લીસું લીસું આજે સરી જાય. ...સુકીને૦

* * * *

અર્ધ નિદ્રસમે પ્રિયસ્પર્શસમું કૂજ્યું તમતણું રે,
ચમકાવે અમારાં ચિત્ત ! ....સુકીને૦
ભર નિદ્રા સમે પ્રિયસ્પર્શસમું કૂજ્યું તમતણું રે,
અમ ઉરમાં ભરે સુખસ્વપ્ન. ...સુકીને૦

* * * *

રૂડે ચાંદલે રમ્ય કલંક, તેવાં તમે સરઉરે રે,
ચંચૂ ભરતાં ભાસો તે કાસાર. ...મુકીને૦

કળી કુસુમતણી ! તમ વાસ આવે આ તિમિરમાં રે,
કુળી પાંખડીઓ ન દેખાય. ...મુકીને૦

તેજ તારાતણું દેખાય ઝીણું ઉંચું આભમાં રે,
તારો જોવાય ના, ન ઝલાય ! ...મુકીને૦

તેવું ગાન તમારૂં, શુણાય ઉંડું ઉંડાણમાં રે,
તમો દેખાવ ના, ન ઝલાવ ! ....મુકીને૦

ગોવર્દ્ધનરામ.

૪૦

કોકિલ ગાન.

(સાખી–ગઝલ.)

બેસી આંબાડાળ આ કરતી કોકિલ ગાન,
કુહુ કુહુ મૃદુ ટૌકાતણું આનંદે મુજ કાન;
શુણું એનો મીઠો ટૌકાર,
અહિં રેલે અમીની ધાર;
શકે તાપો સમાવી શું !
હૃદે વેરાન કરે લીલું !
અલૌકિક શો મીઠો ટૌકાર, ઉરે રેલે અમીની ધાર.

રીઝવવા ઋતુરાજને ગાતી મંજુલ ગાન,
કાર્ય સારવા કામનું, ભુલવે કામી ભાન.
હશે તું કો પરી દિવ્યા;
ન તો, ક્યાંથી મૃદુકંઠા;

હુવી પંખી ઋષિ આપે,
ટુહી ટુહી સ્તવે ગાને;
શુણું એનો રૂડો ટૌકાર, ઉરે રેલે અમીની ધાર
નારંગી પીળી વળી કહીં ગુલાબી લાલ,
મોરે લીલું શોભતું રુખડું રૂડું રસાલ.

રસાલે એ રસે નાચે,
ગીતે એના જનો રાચે.
લીલા સૃષ્ટિ તણી ગાયે;
પ્રિયા પ્રિયે ક્ષણે યોજે.
રસાલે એ કરે ટૌકાર ઉરે રેલે અમીની ધાર.
મધુરી સોડમ મ્હોરની, મધુરૂં કોકિલ ગાન,
છાયા શીત રસાલની, કરે હૃદય ગુલતાન;
શુણી ટૌકાર, ઉડું વ્યોમે,
રમું એ સાથ ઘણે કોડે;
ભુલું આધિ જરા માંહે,
શું આનંદો ઉરે વ્યાપે!
મીઠો એનો 'ટુહી' ટૌકાર ઉરે રેલે અમીની ધાર.

જમિયતરામ ધીરજરામ વૈદ્ય.

૪૧

મધ્યરાત્રિયે કોયલ.

[વિષમ હરિગીત.]

શાન્ત આ રજની મહિં મધુરો કહિં રવ આ-ટુહૂ-
પડિયો ઝીણો શ્રવણે અહિં ? શું હું સ્વપ્નમાં સુખ આ લહું;

મન્દ વાઇ સમીર આ દિશ જો વહે રવ એ ફરી,
નહિં સ્વપ્ન એ તો ગાન પેલી ગાય કોયલ માધુરી.

મધ્ય રાત્રિ સમે તને અલિ કોકિલા ! શું આ ગમ્યું ?
હાં, મેહુલો વરસી રહ્યો તેણેથી તુજ મનડું ભર્યું;
દુઃખ નવ સ્વપ્ને દીઠું ને સુખ મહિં તું રેલતી,
આ રમ્ય રાત્રિ મહિં અધિક આનંદગાને ખેલતી;
નીતરી રહી ધોળી વાદળી વ્યોમમાં પથરાઇ આ,
ને ચાંદની ઝીણી ફીકી વરશી રહી શી સહુ દિશા !
ગાન મીઠું અમી સમું તેણે ભર્યું તુજ કંઠમાં
આ શાંતિ અધિક વધારતું તે જાય ઉભરી રંગમાં.

નગર બધું આ શાંત સૂતું, ચાંદની પણ અહિં સૂતી,
ને વાદળીઓ ચપળ તે પણ આ સમે નવ જાગતી,

અનિલ ધીરે ભરે પગલાં પંળે શાંતિ રખે સહુ,—
ત્યાં ઉછળતી આનન્દરેલે કોકિલા બોલે—ટુહૂ !

સૃષ્ટિ સઘળી શાંત રાખી મુજને જ જગાડતો,
ટહુકો મીઠો તુજ પવન લહરીસંગ જે બહુ લાડતો;

ગાન તુજ સીંચે હૃદયમાં મોહની કંઈ અવનવી,
ભૂલી ભાન, તજી મુજ રમ્ય શય્યા, હઇડું દોડે તવ ભણી;

દોડી ખેલે મધુર તુજ ટહુકાની સંગે રંગમાં,
આનન્દસિંધુતરંગમાં નાચંતું એ ઉછરંગમાં;—

હા ! વિરમી પણ ગયો ટહુકો હૃદય લલચાવે બહુ,—
ફરી એક વેળા, એક વેળા, બોલ, મીઠી ! ટુહૂ ! ટુહૂ !

નરસિંહરાવ.

૪૨

નિર્દોષ બાળ.

(ગઝલ)

અરે ઓ ! બાળ બાળુડા ! બહિર્ ને અંતરે રૂડા !
ફરે તું ગેલ કરતો રે ! ઉરે આનંદ ધરતો રે !
સ્વ–પરનો ભેદ નહિ તારે ! કંઈ નહિ જોઇએ તારે !
ગમે ત્યાં જઈ ગમે ત્યાં રહે ! નથી કંઇ ભાન છું ક્યાં રે
વડીલો જે સ્થળો નિંદે જઈ તું ત્યાંય પણ બેસે,
વડીલો જે સ્થળો વંદે કદિ તું ત્યાં નહિ બેસે !
પરંતુ લ્હેર આવી જ્યાં તને, જઇ બેસશે તું ત્યાં;
અહા ! નિર્દોષ શી ચેષ્ટા ? ખરે નિર્ગુણ માનું હા !
કદી જઈ શત્રુને હાથે, ચડી બેસે વિના શંકે,
કદી જઈ મિત્રને માથે, નહિ બેસે વિના શંકે.
કશો દુર્ગુણ કે શંકા નહિ લાવી ફરે વંકા !
રમે ત્યાં જઈ રમાડે જ્યાં, હસે ખેલે ફરે હ્યાં ત્યાં !
રમાડે કોઇ સાચેથી, રમાડે કોઇ દંભેથી,
રમાડે કોઇ વૈરેથી, પરંતુ સર્વ સમ રીતિ !
નહિ લાવે કશું હૃદયે, અરે નહિ કાંઇએ જાણે !
હશે કંઈ જાણવાનું એ, કશી શંકા નહિ ઉરે !
હસે જે ભાવથી માતા અને પિતા તણી પાસે,
હસે તેવાજ ભાવેથી ખરેખર શત્રુની સાથે !
ખરેખર ખેલ છે ન્યારો ! જગત્ જંજાળથી તારો,
જગતનો જેહ અભ્યાસી,—થવાનો તેહ જગવાસી.
પરંતુ બાલવયવાસી ! ખરે છે જન્ત સંન્યાસી !
કહું શું તાતની તારા અને મારા તણી ખૂબી.
થવાનો જેહ જગવાસી, ખરે તે આજ સંન્યાસી !
અરે ઓ બાળ બાળુડા ! બહિર ને અંતરે રૂડા;

તું શું એ કાંઇ જાણે છે? જગતને કંઇ પિછાણે છે?
જગત તુંને પિછાણે છે, જગતને તું શું જાણે છે?
તું જાણે છે? 'હું કયાં જઉં છું-અને હું કયાં જવાનો છું?'
નથી તું જાણતો ભાઇ! નથી કંઇ ભાન રહેવાનું!
ખરેખર એહુની અથવા, નથી કંઇ તાહરે પરવા!
અહા સ્વાતંત્ર્ય શું દેખું! સુખી સંસારમાં લેખું:
દશા તારી વિચારી આ, કરૂં ઈર્ષ્યા હું તારી હા!
હુઉં જો બાળ તું જેવો, ફરૂં આનંદથી કેવો?
હઇશ હું બાળ તું જેવો હઇશ આનંદમય કેવો?
થયો આજે સુખી દુઃખી! થયો આજે ધની ભૂખી!
થયો આજે વડો નાનો! થયો આજે સમજવાળો!
પડી જગના પ્રપંચોમાં, શુભાશુભ કાર્યતંત્રોમાં;
થયો છું હું સુખી દુઃખી, થયો છું હું ધની ભૂખી;
અરે ઓ બાળ બાળુડા! દયાના પાત્ર ઓ રૂડા!
ગુરૂ વયમાં તું આવીને થઇશ કેવો મને કહેને?
થઇશ કે બાળ! હું જેવો? રહીશ કે બાળ તું જેવો?

દેવચંદ્ર રામજી.

૪૩

ફુલની સાથે રમત.

(ગરબી.)

(શીખ સાસુજી દે છે રે વહુજી રહો ઢંગે, એ ચાલ.)

આવો ફુલડાં મધુરાં રે આપણ રંગે રમિયે,
દિન એક આનંદે રે ભેળાં રહી નિગમિયે.
મ્હને મુખડું હમારૂં રે સલૂણું લાગે વ્હાલું,
એમાં નિર્મળ પ્રીતિ રે વશી હસતાં કાલું.

તમમાંનું હું પણ રે કુસુમ એક કોમળિયું,
રહી મનુજસમૂહે રે વદન કરમાઈ ગયું.
ન્હાશી ત્યાં થકી આજે રે આવ્યો તમ પાસ હું તો,
તમે કોમળ હઈડે રે, મ્હને નવ ગણશો જુદો.
નહિં તમમાં કુટિલતા રે, નહિં વળી ક્રૂરપણું,
નહિ વચન કપટનાં રે હૃદય પ્રેમાળ ઘણું;
કદી હાસ કરંતા રે તો નિશ્ચે આનંદભર્યાં;
કરમાઈ કદી સૂતાં રે સત્યે દુઃખે જ ગળ્યાં;
જેવું અંતર થાએ રે તેવું તમ મુખડું દીસે,
જેવું મુખ દેખાએ રે તેવું તમ હૃદય વિશે.
ત્યારે આવો મધુરાં રે આપણ રંગે રમિયે,
દિન એક તો સુખમાં રે સાથે વશી નિર્ગમિયે.

નરસિંહરાવ.

૪૪

પંખેરૂ, જા વન ઉડી.

[ભૈરવીનુ પદ]

જા ઉડી, બંધન છુટી...પંખેરૂ ! જા વન ઉડી.
તે તુજ ભૂમિ રસે ખુડી, પંખેરૂ ! જા વન ઉડી–ટેક.

આ તન આવું, ગાન મધુરૂં,
ક્યમ રાખે પિંજર પૂરી ? પંખેરૂ ! જા વન ઉડી.

વ્યોમ વિશાળું, રંગ રસીલું.
ત્યાં ફર જા મનડું મૂકી....પંખેરૂ ! જા વન ઉડી.

ગિરિ ઝરણું, નિર્મળ સરવરનાં,
સ્નાન લહે શીતળ રૂડી...પંખેરૂ ! જા વન ઉડી.

ત્યાં લ્હચતાં તરુઓ ફળથી કંઇ,
એની લ્હેજત અતિ મીઠી...પંખેરૂ ! જા વન ઉડી.
ત્યાં પર્જન્ય રહે પરવરતા,
રાગ રસિક લ્હે જ્હુંટી...પંખેરૂ ! જા વન ઉડી.
ઊડ અયિ લય થા નભ ગાતો,
દે દિગ્ભ્રાન્ત સુરે પુરી...પંખેરૂ ! જા વન ઉડી.
સુણી સુણીને ધરતો ચક્ષુ ઉર,
હું એ ઝુકાવું હૃદય તુષ્ટિ....પંખેરૂ ! જા વન ઉડી.

જી. લ. દવે.

૪૫

વસન્તગીત.

૧

ગરબી]

કોયલડી ! ત્હારી મોરલી લલિત બ્હેનાં ! છેડી જ જે !
હીંચે નમે તું બ્હેન ! આંબલિયાને ડાળ જો !
કોયલડી ! ત્હારી મોરલી લલિત બ્હેનાં ! છેડી જજો !

(વસંતતિલકા.)

રંગ્યાં દિશાચીર વિધુની વિશુદ્ધિરંગે,
અર્ચ્યાં પ્રભાવી અરચી દિનને દિનેશે;
નવગન્ધકોષ કંઇ ગન્ધવતી ઉઘાડે,
ઉઘાડીને ઘુંઘટ ગાવ, વસન્ત, સખી ! પધારે.
કોયલડી ! ત્હારી વેણુથી વસન્તદેવી સત્કારજે !

૨

કોયલડી ! ત્હારા વનમાં પ્રભાત આજ ઊંડાં ઉગે,
સોનારૂપાની સહીં રમતી રેખ અનન્ત જો !

લાંબી શિશિર તણી રજની વીરી ! આજ ડૂબી જતી,
સાત્ત્વિક પ્રકાશને પગલે પધારે વસન્ત જો !

હરિગીત.)

મીઠડી,

સાન્ત્વની;

ભાગ્ય સમ સંજીવિની

જગજીવનમન્ત્ર શી ઉદ્ધારિણી,
પ્રભુકિરણ સરિખી સકલ સંચારિણી,
પ્રાચીપ્રતીચી, દિગ્ભુવન સૌની પરમ કલ્યાણિનીઃ
સાત્ત્વિક પ્રકાશને પગલે પધારે વસન્ત જો !
કોયલડી ! ત્હારી વેણુમાં વસન્ત દેવી સત્કારજે !

૩

(સોરઠ રાગિણી.)

પડઘો ક્યાં પડયો ? રસબાલ !
ભેદી ભીષણ જગના દુર્ગ અનિલ ક્યાં આથડયો ?
રસબાલ !
ઉપર જ્યાં અનહદ બાજે સાજ, ટુહુરવ ત્યાં ર્‌હડયો ?
રસબાલ !

(હરિગીત.)

સંસ્કૃતિનાં સૈન્ય વ્યૂહો માંડતાં,
પૂર્ણિમા ને અમાસ નેજા ખોડતાં,
યશકિરીટી ઇન્દ્ર પુષ્પ વધાવતા,
ગાન્ધર્વ જયનાં ગાન નિજ વેણુ ભરી વાતા જતા:

(ગરબી.)

આછેરી પીંછીથી બ્રહ્માંડતીર્થ આલેખિયાં,
વ્યોમે પ્રશસ્ત તરે મન્દાકિનીનાં નીર જો !

સુરોઅસુરોની મેદની અખંડ ત્યાં રાસે રમે,
નૃત્યનેતા અમી મોરલી હલકે સુધીર જો !
પદતાલી ભવ્ય ધમકે મહા ગમ્ભીર જો !
કોયલડી ! ત્હારી વેણુથી અનેરી વેણુ વાગે ત્યહાં:
કોયલડી ! સહુ વેણુના વિલોલ શબ્દ જાગે ત્યહાં;
રમે–રચે ચૌદ ભુવનને દડે પરમ ભારતરણુ અવધૂત કાલ.
પડઘો ત્યાં પડ્યો, રસબાલ !

૪

(ગરબી)
ફુલડાંની આંખોમાં વસન્ત ! કાંઈ આંજ્યું ત્હમે,
આંજો જાદુગર આંજણુ એ મુજ નેન જો !

(હરિગીત)
મ્હેકતું,
મ્હેકાવતું
પ્રાણને ચેતાવતું,
વિરલ સૌન્દર્યે કદી કદી ભાસતું,
પ્રિયનયનની કાન્તિમાં સ્થિર વાસતું,
સ્નેહના સોહાગ સમ સપ્રભ યશસ્વી વિલાસતુ:
ફુલડાં ફુલડાંને પગલે વસન્ત ! પધારજો !
આવ્યાં વને તો દેવિ ! આવજો માનવદેશ જો !
ચાંદા સૂરજ કેરી જ્યોતિ પામરીએ પરિમલે,
આપી જજો એ દેવપરિમલના આદેશ જો !
આવો વસન્ત ! પ્રાણઆંગણનાં આભ અમે વાળી લીધાં.

૫

કોકલડી ! મ્હારે બારણે હો બ્હેન ! કાલ બોલી જજે !
કાલે મ્હારે ઘેર પ્રભુજીનાં વરદાન જો !
કાલે મ્હારે ઘેરે વસંતદેવી મહેમાન જો !

કોયલડી ! હ્‌હારી મોરલીનાં વીંધ બ્‌હેન ! ખોલી જજે !
વીંધે વીંધે તે વહે વ્‌હાલમ કેરાં વેણુ જો !
વીંધે વીંધે તે કહે વ્‌હાલમ કેરાં ક્‌હેણુ જો !
કોયલડી ! મ્‌હારે બારણે વસન્તમન્ત્ર બોલી જજે !

ન્‌હાનાલાલ.

૪૬

અનંત ફુદડી.

(ગરબી—આવોને નંદલાલ એ ઢાળ.)

વ્‌હાલા રમિયે ઉમંગે, ફરતાં ફુદડી અનંત,
શીતળ નિર્મળ, શ્વેત નયનહર, શાંત ચળકતી ચાંદની સુખકર,
જામી રહી કેવી રમ્ય— ! વ્‌હાલાં૦

સાખી. સ્નાન પાન અમિનું કરી, લલિત ભવ્ય લ્યો લ્‌હાવ,
મીઠી આજની રાતડી, કડવી આવતી કાલ;

ભુખ્યા દિવસની રાતજ લીસી, ઉંડાં નયનની આંસુની લીટી,
લુછતાં લઈ અનુકમ્પ—વ્‌હાલાં૦

રૂકંધે સ્વજનને, વિશ્રમ્ભને સ્થળ, ભૂલી જઈ ગત વાતડી પળપળ,
ગળતાં મહિં ભુજબંધ—વ્‌હાલાં૦

સાખી. સ્નેહ ધરી સુરખી ભરી, પર ફરતાં દૃગદ્વંદ્વ—
દેખે રસ બ્રહ્માંડમાં, પ્રિયજનમય કંઈ રંગ;

એ રંગમાં રસબોળ રહીને, ગુપ્ત કળા નિરખી પ્રિયજનને;
સૂચવતાં કંઇ મર્મ—વ્‌હાલાં૦

લલિત.

૪૭

રમણીયતાજનિત શોક.

(વસંતતિલકા)

એકાંત આ ગિરિતણા ઉદરે પડેલું,
સૂતું જ જાગતું સરોવર સ્વચ્છ પેલું;
આકાશ ભૂરૂં જળ નિર્મળમાંહિ ડૂબ્યું,
ઉંધે મુખે લટકતું તરૂવૃંદ ઊભું.
ડૂબ્યું સમસ્ત પ્રતિબિમ્બ જગત્ સુરેખ;
હા ! કોણ એહ પઢશે અતિ ગૂઢ લેખ ?
ગંભીર આ તટતરૂ નિજ બિમ્બ સાથ,
પ્રેમે થકી કરી રહ્યાં કંઈ ગૂઢ વાત.
સૂતું સરોવરહૃદે નભ ઊંડું પેલું.
ઉંચે રહ્યા નભની સાથ હસી રહેલું
દીસે શું ઊંડું જળમાં જગ અન્ય એક,
જેનું સ્વતંત્ર રહ્યું જીવન ભિન્ન છેક.
ગંભીર મૌન ધરીને તટવૃક્ષ પેલાં,
ઊંડી અલૌકિક સમાધિ વિષે ડુબેલાં
શાં ઘોળતાં હૃદયમાં કવિતાવિચારો !
ને દેખતાં અનુપ ભૂમિતણા ચિતારો;
ઉંડું નિહાળી જળમાં સ્થિર લોચનેથી,
તેજસ્વી વિશ્વ પ્રતિબિંબતણું જ ભેદી,
તેની પછાડી રહી ઝાંખતી દિવ્ય ભુમિ
તે દેખતાં તરૂવરો તટ આ ઝઝુમી.
ગર્જંત ઘોર કંઇ અમ્બુધિ ઉત્તરંગ
તેનો કદી નવ શુણ્યો ધ્વનિનો જ જંગ,
એવું સરોવર સદા રમણીયમૂર્તિ;—
તો કેમ આ હૃદય શોકની થાય સ્ફૂર્તિ ?

જોતાં જ રમ્ય છબી આ હૃદયે શું ઊંડા
કાં શોકના પ્રગટતા ધબકાર ગૂઢા ?
હાં, જાણ્યું, આ સરતણા મૃદુ હાસમાંહિ
છુપ્યા અનેક અતિઘોર નિસાસ કાંઈ.
આ વારિને તટ રહી હૃદયે નિહાળું
આ સત્ય જીવનનું વાદળ કાંઇ કાળું;
ને કારમી થતી ખડી ભવદુઃખ કેરી
નેનો સમીપ જ ભુતાવળ કાંઇ ઘેરી.
જો આ છબી સરતણી રમણીય એક,
તો છે છબી દુઃખભરી જગમાં અનેક.
ને કોઈ કાળ વળી આ છબી તો મધુરી
થાશે વિનાશકરથી જ વિલુપ્ત પૂરી.
માટેજ આ મધુર મૂર્તિ પછાડી છૂપ્યા
ઘેરા અનેક દુઃખરંગ દીસે જ ડૂબ્યાઃ
સૂતું મનોહર સરોવર આ સુણાવે
ગંભીર ગાન લયકાળનું ઘોર ભાવે.

નરસિંહરાવ.

૪૮

ઉંડી રજની

(રાગ ઝાડ : મ્હારી ઝુમાં લ્હારે ઓઢણે મેવાડો રે મલીર—એ ચાલ)

આ શી ઉંડી રજની આજની ભણે ઉંડા ભણકાર !
ઘેરી ગુહા આકાશની રે માંહિ સુતો ઉંડો અંધકાર,
ઉંડા ડુબ્યા નભતારલા કંઈ ગૂઢ સંદેશ વ્હેનાર રે;
આ શી ઉંડી રજની !

શાંતિપૂર રેલી રહ્યું રે ઉંડું, અદ્‌ભુત, સહુ ઠાર,
એ પૂરને ઝીણું હલાવી છાનો અનિલ રમે સુકુમાર રે
આ શી ઉંડી રજની !

ડુબી ઉંડી એ પૂરમાં રે તરુવરકેરી હાર,
મોહમંત્રથી મૂઢ બની એ કાંઇ કરે ન ઉચ્ચાર રે;
આ શી ઉંડી રજની !

મૂઢ બન્યો એહ મંત્રથી રે સ્તબ્ધ ઉભો હું આ વાર:
ગૂઢ અસંખ્ય ભેદો કંઇ કરે ગોગમ ઘોર ઝંકાર રે;
આ શી ઉંડી રજની !

જાગી ઉઠી એ ઝંકારથી રે અનુભવું દિવ્ય ઓથાર;
ભરાયું ભેદ અસંખ્યથી રે મ્હારૂં હૃદય ફાટે શતધાર રે;
આ શી ઉંડી રજની !

ગૂંથાયું એ શત ધારથી રે એહ સ્તબ્ધ હૃદય આ ઠાર;
શાંત, અદ્‌ભુત, ઉંડા કંઈ સુણે ઉચ્ચ ગાનના પુકાર રે;
આ શી ઉંડી રજની !

નરસિંહરાવ.

૪૯

એક સેનાપતિનું મધ્યરાત્રે ચિન્તન.

(મ્હારૂં ગોકુળ જોવાને આવ્યા'રે મથુર ના વાસી--એ ગરબીનો ઢાળ.)

આ શાં અણુગણુ તારવૃન્દ રે દીપે શ્યામ નિશામાં,
સહુ હળી મળી જાતાં સંગ રે દીપે શ્યામ નિશામાં.

ઘનતિમિરે નભ ઘેરિયું રે ધસતું પૂર્વે પાસ,
તેજ રવિનું અસ્ત થયે તે ઉગ્યું, પશ્ચિમ કીધો આવાસ રે,
વશ્યું શ્યામ નિશામાં.

પવન પર્ણ હાલે નહિ, ને હાલે ન અંધારૂં ઘોર,
ગ્રહગણ પણ હાલે નવ ચાલે, હાલે ચોરગ્રાહક ને ચોર રે;
મ્હાલે શ્યામ નિશામાં.
પશુ પંખી બોલે નહિ; ને બોલે ન જળ સ્થળ કાંઇ,
મૃત અમૃત નિદ્રાએ ઘેર્યું, તમરૂં તમતમ કરતું આંહિં રે,
તીનું શ્યામ નિશામાં.
એ અવસર અલબેલડીરે, હીંચી હિંચોળાખાટ,
આંસુ ઢાળે, ઉર સંભાળે, રણુ પડિયા પિયુને માટ રે;
રોતી શ્યામ નિશામાં.
કોક બળે કો ટળવળે રે, કો રણુ જાતી સાથ,
કોઇ સૂતી સ્વપ્નામાં જોતી આવી અડિયો પિયુનો હાથરે,
જોતી શ્યામ નિશામાં.
ઉડુગણ ચાલ્યા જીતવા રે ધાયું તિમિર ચોપાસ.
ધરી ધરીને કાઢયું પછવાડે, કીધાં કેસરિયાં તનુવાસ રે,
લીધાં શ્યામ નિશામાં.
ગ્રહમંડળ પડયું નીરસાં રે, ધરી તરુવરનાં શિર,
વીર જુવે ચિન્તામાં ફરતો સહુ શસ્ત્રિયું સરસ્વતીતીર રે,
સૂતું શ્યામ નિશામાં.
શાન્તિ વિશે ચૈતન્ય નહિં રે, ચૈતન્ય શાંતિ ન એક,
જ્ઞાન વિશે ગમ્ભીરપણું નહિ, પ્રભુ રાખે ક્ષત્રિનો ટેક રે;
આવી શ્યામ નિશામાં.
સત્ય સનાતન રાખવી રે કુલભૂમિની મરજાદ,
સહજ જતી સંભાળવી તે મોંઘી માતપિતાની લાજ રે,
ઉડી શ્યામ નિશામાં.

ભીમરાવ.

૫૦

ચિત્રસંસાર.

મચી રહ્યો કોલાહલ આજે, દશે દિશે ગાજે!
તે તળે સરે કો ભિન્ન ચિત્ર સંસાર! જગત ના જાણે!
તરી રહે ઉપર વ્યવહાર,
સઉ સરી જતા જ પ્રવાહ,
સઉ દિવસ ભભુકતો તેજે,
રવિ સળગી રહે જગદેહે,
તે નીચે નિશા નિજ ખેલ જમાવતી, અંધ સોડિયું વાળી
઼ઓ ચરિત્ર કરતી નિશા દિવસનું રૂપ ધરી આ જામી!
નભ ઉડુગણથી ઉભરાતું,
તિમિરોદર ઘણું ઉપસાતું,
ઉર ચિત્ર સ્વપ્ન ભણી ધાતું,
જગ મદનતન્ત્રી ધરી ગાતું:—
તે નહિં દેખુ, નહિ શુણું, રજનિ જ્યાં રૂપ દિવસનું ધારે,
ઓ રજનિ! ઘુંઘટ ઉઘાડ! નીરખવા તને ચિત્ત લલચાયે.
ઓ રજનિ! ત્હારે કાજ
મુકી દઈશ હું આ સઉ સાજ!
ઓ રજનિ! જોવા તુને,
આ બુદ્બુદ ફોડીશ હું તે!
ગૃહજાળ, લક્ષ્મીની જાળ, રચી મુજ શિરે રહે બુદ્બુદને,
એ બુદ્બુદ ફોડી, તોડી બન્ધીના બન્ધ, જોઈશ હું તુને.
ઓ રજનિ! જોવા તુંને મુને અભિલાષ ઘણો છે આજે!
બહુ બહુ વર્ષ અભિલાષ ઉંડો ઉરમાંહ્ય ધર્યો છે સાચે!
હું ચન્દ્ર! રજનિ, તું રજનિ! જીવ હું તું જ જેમ પરલોક;
તુજ તિમિર વિશે તરી જોઈશ ઉભો તુજ સમો ક્યાં જ પરલોક!

તોડીજ સજડ આ બન્ધ,
મુજ નવો થશે અવતાર!
નવું તેજ પ્રકટશે આંખ!
મુજ સરવા થાશે કાન!
શુણી શકીશ હું ચમનું ગાન!

આ દમ્ભ થકી, આ ઢોંગ થકી સરી પડીશ રસાતળમાં હું!
આ નાટકના પટને ચીરી પેંસીશ—જ્યાં વણુવેશ નિશા તું.

ગોવર્દ્ધનદાસ.

૫૧
અમર આશા.

(ગઝલ–ભૈરવી.)

કંઇ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે!
ખફા ખંજર સનમનામાં રહમ ઊંડી લપાઈ છે!—કંઈ૦
જુદાઈ જીંદગી ભરની, કરી રો રો બધી કાઢી,
રહી ગઇ વસલની આશા, અગર ગરદન કપાઈ છે—કંઈ૦
ઘડી ના વસ્લની આવી સનમ પણ છેતરી ચાલી,
હજારો રાત વાતોમાં, ગમાની એ કમાઈ છે—કંઈ૦
ગઝબ દુનીયાં ઝબાનોના, મુસીબત ખોફના ખંજર,
કતલમાં એ કદમબોસી, ઉપર કયામત ખુદાઈ છે—કંઈ૦
શમા પર જાય પરવાના, મરે શીરીં ઉપર ફરહાદ,
અગમ ગમની ખરાબીમાં મઝેદારી લુટાઈ છે—કંઈ૦
ફના કરવું, ફના થવું, ફનામાં શહ સમાઈ છે,
મરીને જીવવાનો મંત્ર દીલબરની દુહાઈ છે—કંઈ૦
ઝહરનું નામ લે શોધી, તુરત પી લે ખુશીથી તું,
સનમના હાથની છેલ્લી હકીકતની રફાઈ છે—કંઈ૦

સદા દિલના તડપવામાં સનમની રાહ રોશન છે,
તડપતે તૂટતાં અંદર ખડી માશૂક સાંઈ છે—કંઈ૦
અમનમાં આવીને ઉભો ગુનેહપર આફ્રરીં થઈ તું,
ગુલોના ખારથી બચતાં બદનગુલને નવાઈ છે—કંઈ૦
હજારો ઓલિયા મુરશિદ ગયા માશૂકમાં ડૂબી,
ન ડૂબ્યા તે મુવા એવી કલાસો સખત ગાઈ છે—કંઈ૦

મણિલાલ.

૫૨

આશાપંખીડું.

(સીતાજીના મહીનાની ચાલ.)

આશાપંખીડું મ્હેં તો પૂર્યું કનકમય પાંજરે,
રમ્ય રંગ ધરતું અનેક, જેવો મેઘ સાંઝરે;
ઝીણી ચંચૂ સુવર્ણની મેખસમી શી ઓપતી!
ઇન્દ્રધનુરંગ ધારી એક કલગી શિર શોભતી;
ધોળી બરફશી ડોકની મધ્ય સુનેરી કાંઠલો,
આસમાની પાંખની માંહિ પચરંગી ચાંદલો,
પીંછે કરમજી રંગ સોહાય, ને ચરણ સુવર્ણના,
હીરા સરિખાં બે ઝીણાં નેન ચમકચમકે ઘણાં;
સુંવાળું શું એનું શરીર ભર્યું દિવ્ય કાંતિયે!
પણ બદલી ઘડી ઘડી રંગ મ્હને ન બે ભ્રાંતિયે;
વળી અમૃત શું મીઠું ગાન કરે દિવ્ય પંખીડું,
ત્યારે નાચતું ભૂલી ભાન હઇડું મુજ મૂરખું:
પણ એક દિવસ એ તો, હાય! ઉડીને ચાલિયું
તોડી કનકનું પંજર ત્યાંય, રહ્યું નવ ઝાલિયું;

તોએ આન કરંતું જાય, પાછળ દોડયો જાઉં હું,
પણ એ તો નવ પકડાય, અધિક લલચાઉં હું;
ઉડી પેઠું એ એક દિવ્ય હતું વન તે સહિં,
હું પણ સ્વચ્છનુસારે ધાઈ પેઠો ત્યાં તો સહી;
દીઠું બેઠું ગુલાબને છોડ, ગયો હું ઝાલવા,
ઉડી બેઠું બીજે ઝાડ, ગાઈ લાગ્યું મ્હાલવા;
વૃક્ષે વૃક્ષે, છોડે છોડ, મુને ભટકાવિયો,
આવ્યું તોએ એ નવ હાથ, અધિક અકળાવિયો.
અંતે બેઠું ઊંચી ડાળ, પછી લાગ્યું બોલવા,–
"અરે મૂર્ખ મનુજના બાળ ! ફાંફાં શાં આ મારવાં !

નવ આવું કદી ત્હારે હાથ, મૂરખ ઓ માનવી !
હું તો ધારી નવા નવા રંગ ધારૂં મૂર્તિ નવનવી;
પૂર્યું પાંજરે મુજને તેંહ ધારીશ નહિં મન વિશે,
એ તો ઘડિયું મ્હારે પ્રભાવ, ત્હને ઉલટું દીસે.

પણ મન નવ થઈશ ઉદાસ, કહું શુણ વાત તું,–
ન્હણે નાંખ નજર, ન્હણે દૂર, ઓચાસ જ્યાં ડૂબી જતું,
પેલી રુધિરભરેલ કપાળે ઘડેલી કમાન જે;
અંતરિક્ષ ઉભી જે'ના સ્તંભ રચ્યા મ્હોટા હાડકે;–

દીસે તુજને ભયંકર તેહ, તથાપિ એ રમ્ય છે.
બીજી બાજૂ કનકનો ઘાટ ઘડેલો ભવ્ય છે;—
આણી કોરે રાક્ષસ એક બેઠો છે બિહામણો,
મૃત્યુ એવું એનું નામ, તુંને અળખામણો;

પણ તું જઇશ એને દ્વાર, પછી પેલી પાર તું
જઈ જોઈ પામીશ આનંદ ત્યહાં તે વાર તું;
ત્યારે ત્યાંહિ જો ! ભેટીશ તુંને હું આનંદથી,
ત્યાં લગી થઈ ધીર તું થીર રહેજે મન શાંતથી."–

એમ બોલી ઉડી ગયું એહ પંખીડું ના રહ્યું,
ઉડતાં ઝળકંતી એની દેહ, ગાતું ગાતું એ ગયું;
જઈ લય પામ્યું ચન્દ્ર માંહિ, વશી ગાતું ત્યાં રહે,
શાંત અજવાળી રાતે કો વેળ, સુણું એનું ગાન એ.

નરસિંહરાવ.

૫૩

આશાદેવીનું ગાન.

(ગરબી,)

મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણોરે માનવી !–
સ્વર્ગતણી દેવી વ્હાલી હું તો અલબેલડી,
 મ્હારૂં ભુવન બધું બ્રહ્માંડ વડું વખણાય;
મ્હારે મન આવે ત્યાં ઉડતી ઉડતી જાઉં હું,
મ્હારી સુન્દરતા દેખી જગ સહુ અંજાય !–
 મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !
તારલિયા મ્હારે ત્યાં રોજ દિવાળી દીપવે,
 મ્હારે આંગણુ ચંદા ચોક પૂરીને જાય !
મ્હારે માંડવ જાય સુવર્ણ જ સૂરજ વેરતો,
 તેને ઉચકી લેતું હસતું જગત સુહાય !—
 મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !
ઉગતા પ્રભાતના જેવી છું આશાદેવી હું,
 મ્હારા સાળુડામાં વિધવિધ રંગ પૂરાય,
એવા રંગ જગતના હૃદયે પૂરી દેઈને
 તેની આગળ નવી ઉઘાડું હું દિન–કાય !—
 મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !

જનઅંતરને કાળાં વાદળ આવી ઘેરતાં
તેનાં ભુવન ભુવન અંધારૂ ઢોળાય,
ત્યારે તારલડા જેવી હું તેમાં ફૂટીને
કાંઈ નવાં નવાં તેજે ચમકાવું ત્યાંય !—
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !
માનવ-ઉર ગુંચવાય નિરાશાની ગીચ ઝાડીમાં;
સહુ ઉલ્લાસ ઉડે ને અન્તર શૂન્ય જણાય;
ચંદ્રકિરણશું ઝાડીમાંથી ત્યાં ડોકાવી હું
તેને ફરી જગાવી દો'ડાવું જગમાંય !—
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !
જોઉં પ્રેમભ્રમરને જગમાં ભમી ભમી ગુંજતો,
કોને ચટકો દઈને છૂપો ન્હાસી જાય;
તેને પાસે પાસે લાવીને હું ઉડાવતી
કદી પકડાવું કે કદી ન્હસાડી મૂકું ત્યાંય !
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !
દુનિયાની સખી થઈ આશ્વાસન આપું હું,
મ્હારા માંડવનો બતલાવું બહુ મહિમાય;
કંઇ કંઇ સ્વપ્ન મીઠાં દેખાડું દૂર આકાશમાં,
એવું સખીપણું છે મ્હારૂં અતિ સુખદાય !
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !
મ્હોટાં મ્હોટાં કામ કરાવું જનની પાસ હું,
એક ફલંગે પ્હાડ કુદાવું કરીને સ્હાય !
રાજારાણા રંક બધાનાં ઉરમાં હું વસું;
મુજ વિણ જગમાં જનનું જીવ્યું વ્યર્થ ગણાય !
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !

મ્હારૂં ગાન સદા જન-ઉરને પોષે પ્રેમથી,
મ્હારૂં નાચ નચાવ્યું તે તો નાચ્યું જાય !
મ્હારી વીણામાંથી ટપટપ અમીબિન્દુ ઝરે;
જેને મુખ પડે તે હસી હસી હરખાય !—
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !

મ્હારે આંગણ પૃથ્વીથી મ્હેમાનો આવતાં,
તેનાં અંતર મ્હારાં મધુરાં ગીતો ગાય;—
મ્હારી વાડીમાંથી મીઠાં ફુલ લાવી આપું ત્યાં,
સુંઘતાં સુંઘતાં કદી નહિ તે તો લેશ ધરાય —
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !

કોને આવી આલિંગન દઈ પૂરૂં કોડ ને
કોથી દૂર ન્હાસી જઈને ઉચરાવું 'હાય' !
મ્હારો મર્મ કદી નહિ આપું કોને ને કરૂં
કોને હસતે કોને રડતે મુખ વિદાય !—
મ્હારી અંતરની ખરી વાત સુણો રે માનવી—

એવા કંઈ કંઈ ખેલ મચાવું જગમાં હું ઘણા,
માનવજીવન મોટું કંઈ મ્હારાથી જ થાય;
એ બાળકડાંને શિર અમરકળીઓ ખોસું હું,
તેની સાથે એ તો ખીલતું રહે સદાય !—
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !

પ્રભુના રંગમહેલતણી હું તો અધિદેવી છું;
તેનાં દર્શન કરવા જીવ સહુ ચિત્તમાં ન્હાય;
પણ જે સત્ય પથે શુદ્ધ આવે ઉર ધારી મને,
એને દ્વાર ઉઘાડી લઉં તેને જ હું માંહ્ય;—
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !

* * * *

તારલિયા મ્હારે ત્યાં રોજ દિવાળી દીપવે,
મ્હારે આંગણ ચંદા ચોક પૂરીને જાય,
મ્હારે માંડવ જાય સુવર્ણ જ સૂરજ વેરતો;
આવો, આવો, ભલે પધારો મ્હારે ત્યાંય!
આવો મીઠી મીઠી વાત કહીશ રે માનવી!

ખબરદાર.

૫૪

ચક્રવાકી.

[માલિની.]

રજનિ અધીય ગાળી! શોકની સીમ ભાળી!
તિમિરની તતિ થાકી દૃષ્ટિથી જાતી આઘી!
અરુણ ઘણી કીનારીવાળી આ સાડી ધારી,
ઉભી શિશુ રવિ ધારી કેડમાં વ્યોમનારી.

રમત બહુ રમાડે, ઘેલી ઘેલું લડાવે,
શિર ઉપર ચ્હડાવે, ઉંચ ઉંચો કુદાવે;
નીરખી ધરતી બાળા કહાડતી રાગ કાલા,
ઉંચી ઉંચી કરી દૃષ્ટિ સારતી હર્ષવૃષ્ટિ.

નિકટ, તું રઢીયાળા, આવ, ઓ ચક્ર વ્હાલા!
ભુલી જઇ ક્ષણું પાછા દુઃખમાં મ્હોર કહાડયા;
થયું ન થયું પૂછે, જાગતું હોય ઉંઘે,
ઉંઘી ગયું જગ એ! છે આપણે આપણું એ!
ઉંચું, ઉંચું પ્રિય જોની! તેજ જોઈ હું મોહી!
ચલ ચલ ઉડીયે ત્યાં, પંખી બીજાંય છે જ્યાં.

(ચોપાય છંદ)

"ઉડે મેઘ તેની પાંખોમાં પુરે રંગ રવિ તાજા !
ચાલ ! ચાલ ! આપણુ પણુ જઈએ રંગ આપણા ન્હાવા !
પુરે ઉપરથી તેજ સુનેરી રવિ, પિયળ સમ ફેલે;
તે, તે સળગતી પુલિનવાલુકા જગત ઉડતું દેખે.
લલાટપટપર હોય રક્ત સૌભાગ્યચિન્હ, ત જેવાં.
ચાલ, ચાલ, પુલિને થઈ રહીશું ! તું જ કહેની તે કેવાં ?
રૂપેરી જળભરી નદી આંખ સમી ભુવનની ઉઘડી પ્રકાશે,
તેની કીકીયો સમ થઇયે. પ્રિય, ઉડ સલિલમાં ન્હાતે.
ચાલ ! ચાલ ! નભશું નભબિન્દુ સમો ઉદધિ પણ સ્પર્ધા
કરે, તો શું આપણુ કંઇ જઈએ ? એજ રંગના રસ્તા:—
મ્હોટાં ન્હાનાં વધુ મ્હોટાંમાં, તો ન્હાનાં પણ મ્હોટાં !
વ્યોમદીપ રવિ નભબિન્દુ, તો ઘરદીવડાં નહિં ખોટાં !
ચાલ ચાલ, પડીએ રસરસ્તે, નવું નવું જોવાશે,
ઉભી લાગતી ધરા તેય ખેંચાતી ને ખેંચાશે !
ખેંચાતાં પણુ જવું જ તે તો જવું ન શીદ ખુશીથી ?
ચાલ ચાલ, ઉડિયે જ અગાડી આનંદે વણુ ભીતિ !

ગોવર્દ્ધનરામ.

૫૫

સરસ્વતીને!

[મધુભૃતા વૃત્ત,]

હા ! હા ! તે માણેક ખોવાયું ! રત્ન થયું બેતાલ !
સ્વદેશ પ્રીતિ સ્વતન્ત્રતાશ્રી સુખ સૌ થયાં અકાળ !
સરસ્વતિ ! તે હાય ! દિવસ નહિં ભરતખંડના હાલ !
તે શું આંસુ આ ઉન્હાં !

મુક્તાકારે સતત નિકળતાં તુજ કપોલની લાલી
હરે ! મ્હારૂં હરે હીર હા ! દૈવ વિપરીત ખ્યાલી !
હરે ! હો દૈવ વિપરીત ખ્યાલી !
હશે, હશે, પ્રિય ! વિસાર ક્ષણભર, ઉદય ઉદય થાશે,
પ્રકાશ અરૂણા ઝળહળશે કંઇ દીપે સુવિલાસે !
પૂર્ણ પ્રકાશ થાતાં મંગળ જય–ગીત ગવાશે !
ઉઠ ! ઉઠ ! ઉત્સાહે !
વીણા વ્હાલી લઇ ઉચ્છંગે શૃંગાર રસભરી
કોમળ મધુરી વ્હાણી પ્રકાશ સુખદ વિશદ લહરી !
હરે ! હો ! સુખદ વિશદ લહરી !
કૌમુદી પૂર્ણેન્દુ સુધામય, નિશિભવ મુક્તાપ્રાશી,
વિશદ નિશાએ વિકસિત કુમુદનું બિસ વિશદ ગ્રાસી,
શરદાગમથી મદકલ કલરવ શશિપદ વિન્યાસી,
માનસ સરવર તટે
વિસામતા શુભ હંસે બેસી, ધવલ કુમુદ તારકથી
સ્વર્મન્દાકિનીતટ નિકટે રહી ભરત નિરખ હરખી !
હરે ! હો ! ભરત નિરખ હરખી !

હરિલાલ ધ્રુવ.

૫૬

માનસ–સર.

(મરાઠી સાખીની ચાલ.)

અંતર ઉછળ્યું હો–સહસા ધૈર્ય ગળ્યું હો.—ધ્રુવ.
ક્ષોભ થયો વૃત્તિમાં અતિશય, તરંગ જમ્બર ચાલે,

માનસસર મારૂં ડોળાયું; ખૂબ ચલિત જલ હાલે;
સ્થાનક ન મળ્યું હો ...સહુસા૦
હાય! વધે જલ, અલ્પ દિસે સ્થલ, છેવટ રે! શું થાશે?
નાજુક પાળ પ્રચંડ ભરાવો, હા! શી રીત સમાશે?
જલખલ ન ચળ્યું હો ...સહસા૦
આવે ઉગ્ર ઉછાળા ઉપર, તોફાન ખરૂં જામે,
નાનું સર, દેખાવ ભયાનક; શાથી સદ્ય વિરામે!
પાણું ન વળ્યું હો ...સહસા૦
રંગ ગયો બદલાઇ ખરેખર! નિર્મળતા પણ ઉડી,
જલસેના ઉભરાવા માંડી, પાળો પણ ગઈ બુડી,
સ્થલ સાથ ભળ્યું હો ....સહુસા૦
ઉપર થઈ ઢોળાય બધેથી મસ્ત ધોધવા દોડે,
જંગ બરાબર થાતાં નિર્બળ પરિસીમાને તોડે,
આખર ન કળ્યું હો ....સહસા૦

મણિશંકર

૫૭

ભણકારા.

[મંદાક્રાંતા]

આઘે ઊભું તટધુમસ જેમાં દ્રુમો નીંદ સેવે,
વચ્ચે સ્વપ્નસ્મિતકિરણમાં શાંત રેવા સુહાવે.
ઉંચાં નીચાં સ્તનધડકમાં હાલતાં સુપ્ત વારિ,
તેમાં ધીમે તલ સમ પડે ઊપડે નાવ મ્હારી;
માથે જાણે નિજ નિરખતાં નગ્ન કાંતિ કદાપિ,
જાગે સૃષ્ટિ; કુસુમવસને તેથી જ્યોત્સ્ના લપાતી;

ને બીડેલાં કમળ મહિં બંધાઈ સૌન્દર્યઘેલો
ડોલે લોટે અલિ મૃદુ પદે, વાય આ વાયુ તેવો.
ત્યાં સૂતેલો લવું નવલ અર્ધાં અનાયાસ છંદ,
કે ડોલંતી ગતિ પર સજું બીનના તાર મંદ;
તેમાં ક્યાંથી, રજનિ ઉરથી, નર્મદાનીરમાંથી,
સ્વર્ગંગાની રજતરજ કે વાદળી ફેનમાંથી,
—પુષ્પે પાને વિમલ હિમમોતી સરે તેમ છાની,
આની વ્હાલી ફરી જ ફરી કાને પડે છે "સોહેની."

બલવંતરાય.

૫૮

મણિમય સેંથી.

જગ ! ગજવજે ઘોર ગીતડાં;
ચડી નચવજે કાન્ત ચિત્તડાં:
નમેરી છાયાનો વિકટ તુજ ઘેરો ઘટ થશે,
ચળાતી જ્યોત્સ્નાનો મણિમય પ્રીતિપન્થ દીપશે.

૨

ભલે પ્રિયે ! તો અનિલો ઘૂમે અને
ભુરી સખે ! વાદળિયો વીંટે ત્હને;
કઠોર ના માનવ દૃષ્ટિ નાંખશે,
સૌન્દર્યરેખા પ્રણયાર્દ્ર આંખશે.

૩

ચૂમ્બે પેલા શ્યામ અબ્ધિતરંગો
આછા જેવા પાતળા મેઘરંગો;

બ્રહ્માંડો એ સન્ધિકામાં રમે છે;
વ્હાલી ! ત્હારી રસદ્યુતિ ઝીણા પ્રેમમાં આથમે છે.

૪

ભલે પ્રિયે ! તો ઘડી સૌમ્ય ઝાંખશું,
રસેન્દુનું અન્તર સ્થાન રાખશું;
બતાવજે ઉજ્જવળ પાટ પાથરી
પ્રાણેશ ! સેંથી કહિ દિવ્યતાભરી.

૫

આછા પેલા શ્યામ અબ્ધિતરંગે
વ્હાલી ! ત્હારી મૂર્તિ જો ! મેઘ રંગે;
વિશ્વાન્તરમાં, ગીત શાં ઘોર ગાજે !
વ્હાલી ! ત્યાં યે પ્રણયરસીલું આત્મબિન્દુ વિરાજે.

૬

જગત ! ગીત ત્હારાં ગજવજે:
કહિ વિમલ આત્મા લજવજે:
નમેલી છાયાનો વિકટ ઘટ ઘેરો ય સટશે,
ચળાતી જ્યોત્સ્નાનો મણિમય પ્રીતિપન્થ દીપશે.

ન્હાનાલાલ.

૫૯

ગ્રામ્ય માતા.

ઊગે છે સુરખી ભરી રવિ મૃદુ હેમન્તનો પૂર્વમાં,
ભૂરૂં છે નભ સ્વચ્છ સ્વચ્છ, દિસતી એકે નથી વાદળી;
ઠંડો હિમભર્યો વહે અનિલ શો ઉત્સાહને પ્રેરતો,
જે ઉત્સાહ ભરી દિસે શુક ઉડી ગાતાં મીઠાં ગીતડાં !

મધુર સમય તેવે ખેતરે શેલડીના
રમત કૃષીવલોનાં બાલ ન્હાનાં કરે છે;
કમલવત ગણીને બાલના ગાલ રાતા,
રવિ નિજ કર તેની ઉપરે ફેરવે છે !

વૃદ્ધ માતા અને તાત તાપે છે શગડી કરી,
અહો ! કેવું સુખી જોડું કર્તાએ નિરમ્યું દિસે !
ત્યાં ધૂળ દૂર નજરે ઉડતી પડે છે,
ને અશ્વ ઉપર ચડી નર કોઇ આવે;
ટોળે વળી મુખ વિકાસી ઉભાં રહીને,
તે અશ્વને કુતૂહલે સહુ બાલ જોતાં !
ધીમે ઊઠી શિથિલ કરને નેત્રની પાસ રાખી
વૃદ્ધા માતા નયન નબળાં ફેરવીને જુવે છે.
ને તેનો એ પ્રિય પતિ હજુ શાન્ત બેસી રહીને,
જોતાં ગાતો શગડી પરનો દેવતા ફેરવે છે.

ત્યાં તો આવી પહોંચ્યો એ અશ્વ સાથે યુવાન ત્યાં
કૃષિક એ ઉઠી ત્યારે " આવો બાપુ " કહી ઉભો.
"લાગી છે મુજને તૃષા, જલ જરી દે તું મને" બોલીને,
અશ્વેથી ઉતરી યુવાન ઉભીને ચારે દિશાએ જુવે;
"મીઠો છે રસ ભાઇ ! શેલડીતણો" એવું દયાથી કહી,
માતા ચાલી યુવાનને લઈ ગઈ જ્યાં છે ઉભી શેલડી !
પ્યાલું ઉપાડી ફળી શેલડી પાસ માતા,
છુરી વતી જરીક કાતળી એક કાપી;
ત્યાં સેર છુટી રસની ભરી પાત્ર દેવા
ને કૈં વિચાર કરતો નર તે ગયો પી

"બીજું પ્યાલું ભરી દેને હજુ છે મુજને તૃષા,"
કહીને પાત્ર યુવાને માતાના કરમાં ધર્યું.

કાપી કાપી ફરી ફરી અરે કાતળી શેલડીની,
એકે બિન્દુ પણ રસતણું કેમ હાવાં પડે ના !
" શું કોપ્યો છે પ્રભુ મુજ પરે "? આંખમાં આંસુ લાવી,
બોલી માતા વળી ફરી છુરી ભોકતી શેલડીમાં.
" રસહીન ધરા થૈ છે, દયાહીન થયો નૃપ;
" નહીં તો ના બને આવું, " બોલી માતા ફરી રડી.

એવું ચુવાન સુણતાં ચમકી ગયો ને
માતા તણે પગ પડી ઉઠીને કહે છે—
" એ હુંજ છું નૃપ, મને કર માફ બાઈ!
" એ હુંજ છું નૃપ : મને કર માફ : ઈશ !

" પીતો'તો રસ મિષ્ટ હું પ્રભુ અરે ત્યારેજ ધાર્યું હતું—
" આ લોકો સહુ દ્રવ્યવાન નકી છે એવી ધરા છે અહીં;
" છે ત્હોયે મુજ ભાગ કે નહિં સમો તે હું વધારૂં હવે,
" શા માટે સહુ દ્રવ્ય આ ધનિકની પાસેથી લેવું નહીં ?—

" રસે હવે દે ભરી પાત્ર બાઈ,
" પ્રભુકૃપાએ નકી એ ભરાશે;
" સુખી રહે બાઈ સુખી રહો સૌ,
" ત્હમારી તો આશિષ માત્ર માગું ! "

પ્યાલું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,
છુરી વતી જરીજ કાતળી એક કાપી;
ત્યાં સેર છુટી રસની ભરી પાત્ર દેવા,
રેડાળો વહે રસ અહો ! છલકાવી પ્યાલું !

૬૦

કૃતઘ્નતા.

(શિખરિણી.)

ભલે ફૂંકિ ફૂંકો પવન ! તમ જ્વાલા સળગતી !
ભલે વંટોળાની ગગનપડમાં ધૂળ ઉડતી !
સુસાટામાં છોને ગિરિશિખર મ્હોટાં ઢળી પડે !
ભલે સૂર્યે ઢાંકી રજ સહુ દિશા મેલી જ કરે !
ભલે વ્હેતાં વ્હાણે સઢ સહુ ચીરાઈ તુટી પડે !
અચંડોર્મિ છોને જલધિજલના ઊછળી રહે !
ભલે હોડી ડુબી ગરક દરિયામાં થઈ જતી !
ભલે જાતી આખી જન સહ રસાતાલ પૃથિવી !
હવે તો હું વૈરી જગત સઘળાનો થઈ રહ્યો !
અહો ! જેને માટે મમ હૃદય બાળી દુઃખી થયો !
કૃતઘ્ની લોકોને કદર નવ કાંઈ હૃદયની !
ન જોવાની ઇચ્છા ! કદર કરવા સાધન નહીં.
તુફાની સત્ત્વો આ કુદરતતણાંમાં મળી રહું !
બને તો વંટોળો થઇ જગત આ ઉજ્જડ કરૂં !
ગડેડાટો મ્હોટા, કડડ કડડાટો વીજળીના,
અને વ્હાલાં વ્હાલાં પ્રલયઘમસાણો પવનનાં !
દયાના, પ્રીતિના, મૃદુ હૃદય ને આર્દ્રવ તણા
તમે લોકો વૈરી, મમહૃદય લે વૈર કયમ ના?
હસો રોતાં દેખી ! હસીશ તમને આજ ચગદી!
અહો ! રોનારાં આ મમ નયનમાં જ્વાળ સળગી !
દયા રોનારાંની ઉપર નવ મ્હારા હૃદયને !
તમારૂં રોવું એ કપટમય ને ક્રૂર જ દિસે !

ત્હમારાં લોહીમાં મમ હૃદય આ સ્નાન કરશે,
અને ત્હોયે સૌ એ ઘટિત જ થયું એમ ગણશે!
અહોહો! આ મીઠી કુદરત તણી કેવી મૃદુતા!
અરે તેમાં ક્યાંથી હૃદય તમ શીખ્યાં અજડતા?
ત્હમારે માટે કો હૃદય ભગવું જે કરી રહે,
અરે! તેને ચીરો? તમ હૃદય તો ચીરીશ હવે!
સખે! તેં એ શું આ જિગર ચીરવા ખંજર લીધું!
હતું ખુલ્લું ત્હોયે હૃદય મમ તેં એ નવ દીઠું!
કહું શું લોકોને? અરર! સઘળાં પામર નકી!
વૃથા ઢોળું ત્યાં હું મમ હૃદયનો કોધ જ નકી!
વને તો ના ઓહો મુજ જીગર કે એ કહી શકે!
મૂક્યું ખોળે માથું પછી કતલનો શું ડર રહે!
દગો ત્યાંએ ત્યાંએ પછી જગતને શું કહી શકું?
વિના બોલ્યે કાંઈ પણ નવ હું મુંગો મરી શકું.

ભલે ફૂંકે ફૂંકે અનિલ અથડાયા વગર સૌ
ગિરિ તો આ ફૂનો થઇ જઈ હવે પોલ ઉડતો!
ઘણા વ્હાની સામે અડગ રહીને ટક્કર લીધી,
હવે તે ખેંચાતો તૃણવત થઈ તાણની મહીં!

જવા સામે પૂરે સરપ સરખો યત્ન કરશે,
હજી એ ખેંચાતો પણ નવ ખુશીથી કદી જશે!
અરે! આશા કિન્તુ જરી પણ રહી ના હૃદયને
પડ્યો જે નીચે તે જગત કયમ ઊંચે લઈ શકે?

સખે! અન્યાયી તું મમ હૃદયને ને જગતને,
અરે રે! તેં કીધું જગત કડવું આ હૃદયને!
કૃતઘ્ની તું થાતાં દિલ મમ કૃતઘ્ની થઇ ગયું!
પ્રભુની લીલાને વિષમ ગણતાં એ શીખી ગયું!

તને કૈં કહેવું એ દિલની નબળાઈ મુજ નકી,
વિના સ્વાર્થે પ્રીતિ મમ હૃદયથી ના થઇ શકી!
નકી આશા કાંઈ મુજ હૃદયમાં રાખીજ હશે,
ન તે પૂરી થાતાં મમ હૃદયને આ દુઃખ, સખે!

હશે! ભાઈ! 'કિન્તુ હૃદય ત્યજવું' તે સુખથી શે!
ઉછેર્યું' મેં તારૂં હૃદય કુમળું દુઃખી ગણીને;
હવે કાંટા લાગે! અમર તુજ એ કંટક હજો!
પરન્તુ બીજાથી જરી વધુ હવે કોમળ થજો!

કલાપી.

૬૧

મજા ક્યાં છે!

(ગઝલ.)

ક્યાં છે મજા? ક્યાં છે મજા? કહે તું મુસાફર ખલ્કના?
દુનિયાં મહિં ક્યાં છે મજા? માની લઉં શામાં મઝા?
છે ક્યાંઈ ખાણ ખુશાલીની આ ખલ્કને કોઈ ખુણે?
દેખાડી દે! જો હોય તો, ખોદી લઉં ત્યાંથી મજા!
આલમ શુણે બ્હેરી ન ગાણું જ્ઞાનનું દરિયાતણું!
તે દુઃખ પોતાનું રડે તો માની લઉં શેમાં મજા?
રોવે હસે અસ્થિર ભૂત શોધે ન 'શું' ક્યાં સત્ય છે?
દુઃખભાર લઈ મુંગી ફરે ધરતીઃ લઉં શેમાં મજા?
ત્યાં આસમાને આભલાં જુદાં જુદાં કંઈ ચકચકે,
સમજે ન કો, તેથી નિસાસા સૌ ભરે! શામાં મજા?
દરિયામહીં-ધરતી મહીં-ત્યાં આસમાન મહીં ઉંડે,
કહે તખ્ત ખુશાલીતણું-શું કામની પણ તે મજા?

છે ત્યાં ગયાં ભૂત તો હજારો માણવા જ અખુટ મજા;
સાથે લઈ પાછાં ફર્યાં દીઠાં નહિં: તો ક્યાં મજા?
વર્ષા બિચારી ગર્ભિણી સ્હેતી પ્રસૂતી વેદના,
પછડાય ચીસો પાડતીને ગર્ભ જળરૂપે પડે;
થીજાય શિયાળામહિં, સીઝાય ઉનાળામહિં;
દુનિયા બધી એમ જ પીડાતી દેખું છું;–તો ક્યાં મજા?
ખુબસુરતી આલમતણી હસતી ખીલે જે કારમી,
દેખું હું પણ કરમાય ક્ષણમાં! આનું તો શામાં મજા?
શુણવા કહે, અવલોકવા કો, વાંચવા કોઈ કહે;
હું મ્હાવરો રાખું ઘણો, તેમાં ન આવે પણ મજા!
આલમતણી મેં ચોપડીનાં ફેરવ્યાં પાનાં ઘણાં!
માલિકના ડહાપણ થકી સમજુ થયો પણ ના મજા!
હું ગાન દુનિયાનું શુણું અવલોકું સારી ખલ્કને!
જાણી લઉં છું ભેદ સઘળો હોય તેમાં ના મજા!
જીગર વિના તનહા ફરૂં તેથી ન આવે રે! મજા;
આ ઈશ્ક વિણુ રોતું ન માને દીલડું ક્યાંઈ મજા!
ઊડી ગયેલા નૂરથી આંખો ફરૂં જનમંડળે,
ધ્યારી ફકીરી હું પુકારૂં "નૂર! ઓ મુજ નૂર ક્યાં?"
શૂણે ન કો! રડવું જુવે ના મુજ હાલત આલમે!
દેખું જ તેને રડતી હું: તો દુનિયામાં ક્યાં મજા?
દુનિયામહિં બાપુ! નથી–ક્યાંઈ નથી–કાંઈ મજા?
ગમગીનીનો ભંડાર આ છે,–માનું તો શેમાં મજા?
જીંદગી છે જ્યાંસુધી સ્હેવું બધું રે ત્યાં સુધી,
આ જીંદગી પૂરી થશે તો આવશે ઉંચી મજા!
સ્મરવા ગયેલાં સ્નેહીને, રડવા ગયેલાં સ્નેહીને,
ભરૂસાથ જીવિત મુજ એ છે! હાલ તો કહો તે મજા!
કહો તે મજા કે દંભ કે મૂર્ખાઈ ડહાપણ જે ગમે,

અવસાન સૂધી હૃદય મુજ તેમાં જ માની લે મજા !
અવસાન બાદ ઉડી જતાં અકળિત અગમ્ય જ સ્થાનમાં
આ ખલ્કમાં નથી ક્યાંઇ એવી કરીશ ત્યાં સાચી મજા.

૬૨ લલિત

એક આગિયાને.

(હરિગીત.)

તુજ પાંખ ચળકે પૂર્ણનાં ઝુંડો મહીં ચક્રો રચી
બ્રહ્માંડને પોષી રહી તે દૃષ્ટિ અહીં એ છે નકી;
તુજ ઉદરપોષણમાં તને, તુજ રૂપ ઉપયોગી થતું,
તુજ નેત્ર આગળ દીવડો કે શ્રમ વિના દેખાડતું.
વળી કોઈ કન્યા પાતળી તુજ તેજ ઉપર મોહતી,
જે ભાલને ચોડી તને ત્યાં હર્ષથી ચળકાવતી;
વળી કોઇ વિસ્મય સ્મિતભરી તુજ તેજ માત્ર નિહાળતી,
ના સ્પર્શતી એ બીકથી તુજ રજ રખે જાતી ખરી.
અદૃશ્ય ના ઘનથી બને ના ધૂમસે મેલું થતું,
તુજ તેજ તે મુજ ઉપવને હું નિત્ય જોવા જાઉં છું;
મમ પ્યારીનાં ફુલડાં અને મુજ વૃક્ષ જ્યારે ઉંઘતાં,
તું જાગતો રાત્રિ બધી ત્યારે રમે છે બાગમાં.
તું જાગજે, તું ખેલજે, ને પત્રપત્રે મ્હાલજે,
ચળકાટ ત્હારો એજ પણ તુજ ખૂનની તલવાર છે !
તું કેમ એ માની શકે ! આધાર ત્હારો એજ છે,
એ જાળ તું જાણે નહીં, હું જાણું ને રોઉં અરે !
રે ! પક્ષી કોની દૃષ્ટિએ તું એજ ચળકાટે પડે,
સંતાઇ જાતાં ન્હાસતાં એ કાર્ય વેરીનું કરે;
દ્યુતિ જે તને જીવાડતી દ્યુતિ તે તને સંહારતી,
જે પોષતું તે મારતું એવો દિસે ક્રમ કુદરતી.

આ પ્રેમ સંસારીતણો તુજ તેજ જેવો છે નકી,
એ અમૃતે શું ઝેરનાં બિન્દુ ભર્યાં વિધિએ નથી ?
અમ એજ જીવિત, એજ મૃત્યુ, એજ અશ્રુ ને અમી,
જે પોષતું તે મારતું શું એ નથી ક્રમ કુદરતી ?

કલાપી.

૬૩

કીસ્મત !

(ભૈરવી ગઝલ.)

કહીં તું જાય છે હારી દગાબાજી કરી ? કીસ્મત !
ભરોસે તેં લઈ શાને આ હરરાજી કરી ? કીસ્મત !
થવા નિજરૂપ દુનિયામાં ઉતરવાનું ઠર્યું કીસ્મત !
કરી તુજરૂપ રંજાડી લપેટી ઘા કરે કીસ્મત !—કહીં.
ચલાવી પુષ્પમાલા પર નીચે સર્પો ભર્યા કીસ્મત !
સનમદીદારમાં નાખી પલક જુદાઇની કીસ્મત !—કહીં.
લગાડી કાર્ય કારણની બરાબર સાંકળો કીસ્મત !
ભરાવ્યા ત્યાં શી રીતે તેં ઊલટના આંકડા કીસ્મત !—કહીં.
પિછાની બે અને બેને કહીને ચાર હે કીસ્મત !
લખાવ્યા હાથથી શાને ? તેં બે ને એક આ કીસ્મત !—કહીં.
ગણી મારૂં વળી મારૂં ભર્યું દિલ પ્રેમથી કીસ્મત !
તથાપિ ત્યાં ભર્યું શાને શી રીને ? ઝેર તેં કીસ્મત !—કહીં.
ધરી આશાતણો પાયો ચણાવી તે ઉપર કીસ્મત !
કહીં ? ક્યારે ? લીધો તાણી એ પાયો તેં અરે કીસ્મત—કહીં.
મૂકાવી ને મીઠે ખોળે ભરોસે શીશ હે કીસ્મત !
કપાવી શી રીતે ગરદન ? વહે ના ખૂન પણ કીસ્મત ?—કહીં.

ઉઠાવી અસ્તિથી દિલને લગાડયું નાસ્તિમાં કીસ્મત !
દરદદિલ રોવું ત્યાંએ તેં વગોવાવું ભર્યું કીસ્મત !—કહીં.
વહે આંખો ગળી ધારે-ધુરે દિલદાગને કીસ્મત !
ખુદાઈની મીઠાઇમાં ભરી ખારાશ ક્યાં કીસ્મત !—કહીં.

મુંડાવી કે રંગાવી ને કરાવ્યો ત્યાગ તેં કીસ્મત !
તથાપિ ત્યાં બગાડી શી ? ઉપાધિ એવડી કીસ્મત !—કહીં.
મુખે અદ્વૈત ઉચ્ચારી લહી મનથી પૂરૂં કીસ્મત ?
કવિતા આ બકાવાનું કર્યું શેં દ્વૈત તેં કીસ્મત !—કહીં.

કહીં કહીં આ દગાબાજી કરે હા ના તું શું કીસ્મત !
અને માલીકના કાને પડે ભણકાર ત્યાં કીસ્મત !—કહીં.
જગાડયો આ દગાબાજી વિષે બહુ છું ખુશી કીસ્મત !
અર્પ્યો માલીક વેચાયોઃ-ઠરી લે ચાહે તે કીસ્મત !—કહીં.

મણિલાલ.

૬૪

ચાલ, સખી ! ઉડીએ.

(લાવણી)

સખિ ! સહૃદયતાના સત્ય ભેદ સમજે જ્યાં ન કોઈ મૂઢ,
તે જડ જગમાં કદી ગમે કેમ વસવુંય;
મારાં સહુને ગણી સરલ થઈ સળું ભળું સહુમાં કોડે,
સખિ ! હોય વ્હેમથી ભર્યાં ! મને તરછોડે.

જે થએલ મારાં ઉડયાં તેથી ઉર-ફકીર તનહા ભમતો,
ડુબતા દિલનો કર સખિ ! તેં જ તો પકડયો.
તુજ શુદ્ધ પ્રણયનું પ્રિયે ! આચમન દઈ નૂર વળી ચળકયું,
આ વિકલ મુખડે ફરી સ્મિત કઇ ફરકયું.

સખિ! તિમિર તેજના અગણિત થર અવનીતળમાં મેં ખોદ્યા,
માનુષી શક્તિએ રોતાં નિજ નખ ખોયા.

માટીનાં રમકડાં જડે, સોનાની રજ ચકચકે,
પણ સ્પર્શ થતાં તે ઉડે, ભરભર થઇ નીચે પડે.

કંઈ પડ ઉખેળતાં અગમ્ય વિધિનાં સૂત્ર ગૂઢ ઉકેલ્યાં,
નવ ત્યાંય જડયાં કંઈ ઇષ્ટ સુખડાં ઘેલાં.
છવિ રમ્ય, રસિક રવિ હૃદય સૃષ્ટિની અવનીપટ પર પાડે,
પણ પીછી ધ્રુજાવી અનિલ લીસોટા રાખે.
ચંચળ વિધિની વાટિકા મહિં આ ભમે નિત્ય ચંચળતા,
કરમાય કુસુમડાં ખીલે રમે પળ ત્યાં હા!
દુનિયા જ્ઞાનીના ક્ષણિક જીવનમાં રંગ સીકર કંઈ ઊડે,
સુખ દુઃખની પ્યાલી પીતાં વિરહ–પીઠ સ્ફુરે.
પ્રિય સખી! रजस्तमसावृत્ત પુતળાં રમે હસે ને જીવે,
ત્રિવિધ તાપથી ફડફડી સૂતાં સૌ ઉઠે.

અસ્થિર મન તેનાં ભમે, વિધિ વ્હેમ થકી તે ભરે,
નવ હૃદય ખેલ શીખવે, સૌ વિરસ બિચારાં રહે.

એ ધૂર્ત વિધિના પેચ ચળકતા અતિ તીક્ષ્ણ વળવાળા,
બેસે ખૂંચે કદિ નહિ નીકળવાનાઃ હા!
વિંટળાય પરિચય થકી પેચ પર રક્ત નીકળતાં સુધી,
લવણ અડચે બળતાં રડે, જાય રડી સૂઇ;
સખિ! અભેદને સમરસિદ્ધ અધમ સાધક કરી સિદ્ધિ સાધે,
એ ક્ષુદ્ર રીત ઉચ્ચ હૃદયને કયમ છાજે?
એ અંજાયેલા કીડા એમ ખદબદે સ્થૂલ વ્યવહારે
અંધારામાં દગ દીન મીંચાઇ જાયે.
તિમિર તેજની સંધિ ક્ષિતિજે પરવશ ભૂતડાં દીન નાચે,
અનુભવી શકે સત્ત્વનું સ્વપ્ન કદી ના તે.

પ્રતિકૂળતાથી તે ખીજે, અનુકૂળતાથી તે રીઝે,
રીઝ ખીજમાં જીવે મરે, મૃદુ ભાવ ન હોયજ હૃદે;
સખિ ! ન હોય નિર્મિત સ્થાન આપણું અસાર આ સંસારે,
નકી પ્રણય અંશનો વાસ અન્ય સૃષ્ટિએ.
પ્રકૃતિજ પીંજરા બાળી સૂઈ ભીડી બાથ ચિતાશય્યામાં,
ભૂત ભભૂત ચોળીએ ચાલ, પ્રણય-વેદીમાં.
અગણિત ગોળા પર થઈ રચી અદ્વૈત લોઢમાં ભળશું,
ત્યાં વિશ્વ—યંત્રની ચીસ દૂર સુણીશું.
રસ-નીતરેલો ભવ ત્યજી, સરલતા સજી, ચાલ, સખિ ! ઉડિયે !
આ અનન્તતાના ઉદધિ મહીં રસ છલ્કિયે.

લલિત.

૯૫

ત્યાગ.

(ગઝલ)

હું જાઉં છું ! હું જાઉં છું ! ત્યાં આવશો કોઈ નહીં !
ના આંસુથી, ના જુલ્મથી, ના વસ્લથી, ના બન્ધથી,
સો સો દિવાલો બાંધતાં ત્યાં આવશો કોઈ નહીં !
દિલ જે ઉઠ્યું રોકાય ના ! એ વાત છોડો કેદની !
સૌ ખુશ રહો એમાં ખુશી ! હું જ્યાં ખુશી તે હું કરૂં !
' શું એ હતું ? શું આ થયું ?' એ પૂછશો કોઈ નહીં !
કૈં છે ખુબી ! કૈં છે નહીં ! દિલ જાણતું જે છે તે છે !
જ્યાં જ્યાં ફરી દિલની ખુશી ત્યાં ત્યાં ખુશી દિલ છે નકી !
પેદા કર્યો 'તો ઇશ્ક ત્યાં ના કોઇને પૂછ્યું હતું !
એ ભૂંસવા જે છે ખુશી તો પૂછવું એ કે નથી !

છે ઈશ્ક જોયો ખૂબ તો જોવું હવે જે ના દીઠું,
કિસ્મત બતાવે ખેલ તે આનન્દથી જોવા સહી !
આ ચશ્મ ખુરજે છે ચઢયું આલમ બધું નિહાળવા,
તે ચશ્મ પર પાટો તમે વીંટી હવે શકશો નહીં !
મ્હારી કબર બાંધી અહીં ત્યાં કોઈને સૂવાડજો !
હું જ્યાં દટાઉં ત્યાં ફુલોને વેરશો કોઈ નહીં !
છે શું ફુલો, શું ઈશ્ક, ને શું સૌ તમે જાનારને ?
આ માછલું દરિયાતણું તે ઊર્મિઓ ગણતું નહીં !
મુજ ઊર્મિ એ તમ વારિધિ ! તમ વારિધિ મુજ ઊર્મિ છે
જે હિકમતે આ છે બન્યું તે જાણશો કોઈ નહીં !
શું પૂછવું ! શું બોલવું ! ખુશ છો અને રહેજો ખુશી !
વ્યર્થ આંસુ ખેરશો તો લૂછશે કોઈ નહીં !

કલાપી.

૬૬

એકાંત.

[પૃથ્વી છંદ.]

" રહે પડી શું એકલો ? ચલની, વાડીની મોજમાં
જમી, રમત આન ધૂમ મચશે જ અલ્પાંતણી.
ઉઠ એ ! નહિં શું આવ તું ? અરર, કોણ તું જેહવો !
બળેલ ! દિલ લ્હેજતો તુજ સરિખ માટે નહિં.
અહા. વિષયકીટ એ દિલ લહેજતો શું વહે ?
ભરે પવન મસ્તકે, નહિં વિચારમિત્રો મળે.
ભલે રમત એમની, મુજ કને મહા ખેલ શા !
અને ટિસુટિણીતણું મળતું શુષ્ક કો કંઠમાં

સુણી વહન, ગાન એ ગણી, મને ઘણું રાચતા.
ક્ષમા સહ્રદય દેવી! ધૃષ્ટ જનનાં જ અજ્ઞાનને!
પધાર, નિજ ભક્તનું હૃદય તારૂં સિંહાસન,
મિલાવ ગુણ, પૂર સૂર, બહુલાવ તુજ બાનીને;
શુણે, ગ્રહી રહે પ્રસાદ, તુજ પ્યાસી આ મોરલો,
અને વિધુ સુધાથકી, ત્યમ ધરે કલાઓ બધી.

બળવંતરાય.

૬૭

આત્મબોધ.

[પૃથ્વી છંદ.]

ગઈ ઋતુ વસંત, પ્રાવૃષ વળી જશે પરવરી;
કિશોર વય ગઈ વહી, ભર જુવાની ચાલી પળી;
—દીસે નહિં દીસે તને, પરમ એક કર્ત્તવ્ય કે?
સમર સ્વાસ, ધરની હામ, સફર લાંબી છે મસ્તકે.

નડે પ્રકૃતિ પ્રીત આશ ગત કાલ કેરી ઘડી
જડો જુની ઉખેડતાં ખટકી જાય ઉલટી ઉંડો;
—દીસે નહિં શું દૂરનું સુભગ શાંત કર્ત્તવ્ય કે?—
સમર સ્વાસ, વમળ વામ, સફર લાંબી છે મસ્તકે.

નડે પશુપણું, નડે સપરિવાર પાપો જુનાં,
રહ્યાં ઘર કરી, હસે ફટ કરી, વળી ડંખતાં;
—નવીન બલ દે નહિ વિમલ સાધુ કર્ત્તવ્ય કે?—
સમર સ્વાસ, ત્યજની મામ, સફર લાંબી છે મસ્તકે.

નડે વિતથ કલ્પના, ભમતી ચક્ર ખાતી મતિ,
અધૈર્ય, ચલ ભાવના, ઉડું ઉડું જ શ્રદ્ધા થતી.
—દીઠું નવ દીઠું ખરે સતતજ્યોતિ કર્ત્તવ્ય કે ?—
સમર સમર સમર સ્વામ, સફૂર લાંબી છે મસ્તકે.

બલવંતરાય.

૬૮

બોધ.

(ગઝલ.)

ગુજારે જે શિરે ત્હારે, જગતનો નાથ તે સ્હેજે,
ગણ્યું જે પ્યારૂં પ્યારાએ અતિ પ્યારૂં ગણી લેજે.
દુનીઆંની જૂઠી વાણી વિશે જો દુઃખ વાસે છે,
જરાએ અંતરે આનંદ ના ઓછો થવા દેજે.
કચેરી માંહિ કાજીનો નથી હિસાબ કોડીનો,
જગત્ કાજી થઇને તું વ્હોરી ના પીડા લેજે.
જગત્‌ના કાચના યંત્રે ખરી વસ્તુ નહિ ભાસે,
ન સારા કે નઠારાની જરાએ સંગને રહેજે.
રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાએ નિર્મળે ચિત્તે,
દિલે જે દુઃખ કે આનંદ કોઇને નહિ કહેજે.
વસે છે ક્રોધ વૈરી ચિત્તમાં તેને તજી દેજે,
ઘડી જાયે ભલાઇની મહા લક્ષ્મી ગણી લેજે.
રહે ઉન્મત્ત સ્વાનંદે ખરૂં એ સુખ માની લે,
પીએ તો શ્રી પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલો ભરી પીજે.
કટુ વાણી સુણે જો કોઇની વાણી મીઠી કહેજે,
ખરાબ મૂર્ખતા કાજે મુખે ના ઝેર તુ લેજે.

અરે પ્રારબ્ધ તો ઘેલું રહે તે દૂર માગે તો,
ન માગે દોડતું આવે, ન વિશ્વાસે કદી રહેજે.
રહી નિર્મોહી શાંતિથી રહે એ સુખ મોટું છે,
જગત્ બાજીગરીનાં તું બધા છલૂબલૂ જવા દેજે.
પ્રભુનાં નામનાં પુષ્પો પરોવી કાવ્યમાલા તું,
પ્રભુની પ્યારી ગ્રીવામાં પહેરાવી પ્રીતે દેજે;
કવિ રાજા થયો, શી છે પછી પીડા તને કાંઇ,
નિજાનંદે હમેશાં બાલ મસ્તીમાં મજા લેજે.

બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ.

૬૯

અમો મસ્તાન.

(ગઝલ)

જીગરનો યાર જુદો તો બધો સંસાર જૂદો છે,
બધા સંસારથી એ યાર બેદરકાર જૂદો છે.
ગણું ના રાવ રાયાને ગણું ના આખી દુનિયાને,
પરંતુ જાન આ પર પ્યારીનો અખત્યાર જૂદો છે.
હજારો બોધ સંદિરો મહીં નિત્યે ભલે થાજો,
અમો મસ્તાનના ઉસ્તાદનો દરબાર જૂદો છે.
બધા પરકાર તુફાને થઈ ચંચલ ચુકે નિશાન,
અમારા ચિત્તનો ચારૂ અચલ પરકાર જૂદો છે.
ઘડીભર ભેશ બતલાવું, શીખાવું પ્રેમનો જાદુ,
અમો જાદુગરોનો યાર જો બાઝાર જૂદો છે.
શીખે જો પ્રેમ પૂરો તો જ અચલ અભેદ પામે તું;
નથી જ્યાં પ્રેમ ત્યાં છે ભેદ, એ વ્યવહાર જૂદો છે.

ભલે ને સાહ્યરા પંથે બધાએ દુઃખને દેખે,
મને તો સુખ સાગર લ્હેરીનો કંઈ બ્હાર જૂદો છે.
થયો જે પ્રેમમાં પુરો થયો છે મુક્ત સરવેથી,
મહા મસ્તાન જ્ઞાનીના સ્વગજમાં તાર જૂદો છે.

બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ

૭૦

વીરાંગના.

(ગરબી.)

સખિ ! મ્હારા વીરના જો ! ગઢ ઉંડા આકાશમાં રે,
સખિ ! મ્હારા છેડલાની કોર શેષ ભીંજે છે જો;
સખિ ! મ્હારી આંખડીમાં કોટિ કોટિ ભાનુ ભર્યાં રે,
સખિ ! મ્હારી નણદલનો વીર હીર સીંચે છે જો;
સખિ ! કુંળી રાજપુત્રી હોય હું તો વીરાંગના રે !

સખિ ! મ્હારા ઓઢણામાં ભાતડી કંઇ યમની ગુંથી રે,
સખિ ! મ્હારી છાંયડીમાં ઝેર લીલું ઊગે છે જો;
સખિ ! મ્હારી કાન્તિમાં જો ! જોગણીનાં ખપ્પર ઝીલે રે,
સખિ ! મ્હારાં કંકણોમાં પ્રલયગીત ગાજે છે જો;
સખિ ! કુંળી રાજપુત્રી હોય હું તો વીરાંગના રે !

સખિ ! મ્હારા નાથની સમશેર કાંઇ હુલે ઝુલે રે,
સખિ ! મ્હારી તેજીલી કટાર તેજ પીએ છે જો;
સખિ ! મ્હારા વીરની ભડ મીર ગઢે રૂમે ઝુમે રે,
સખિ ! મ્હારી સહિયરનાં શસ્ત્ર હીચ લીએ છે જો;
સખિ ! કુંળી રાજપુત્રી હોય હું તો વીરાંગના રે !

ન્હાનાલાલ

૭૧

એક અબળાની વિનતિ.

(સવૈયા)

અહો પ્રભુ! મને હૃદય દીધું તો શાને નથી કરતો
રંગભવન મુને નથી ભાવતું, નથી રોચતી અલંકૃતિ;
આસ દેશી જન દુ:ખી થાય ને ગ્રહું સુખ શું હું જ રતિ
ઉઠો, ઉઠો, તમે શૂરવીર બે, દુ:ખ કાપોને દેશીનાં!
ભોગ વ્યસન તજી ઘુમો ઘુમો ઘણું, હૃદય કરી શૂર કેસરી
સરસ્વતી તમે બહુ આરાધી ને આરાધ્યો યુદ્ધ પતિ,
સમો થયે નહિં કામ આવશે શું તેમાંનું કોઇ રતિ?
શોધો શોધો વસુંધરા કયમ, વસુ નથી દેતી લોકોને?
તિમિર લોકનાં મનનાં ટાળી, જ્યોતિ બધે પ્રકટાવોને!
બુદ્ધિઅભ્ર તમ મનમાં ગાજે તો તેને વરસાવોને!
દુષ્ટ અસુર બહુ ફૂરે ફાટી, તે બાહુભાર દર્શાવોને!
જુઓ જુઓ ઘર બ્હાર નીકળી અસુર ફાટી ફરતા કેવા
રંક લોકને દળી દળી બહુ રગદોળે ભૂમિ ભેગા!
અરે તમે ઘડી ઘડી પુછો છો "કહેની તું જ કરવું શું તે?"
નહિં પ્રશ્ન એ ચાલે, ઉત્તર તમે લ્યોની શોધી પોતે.
ઉગ્યો ભાણુ વિદ્યાનો તમમાં પુછો પછી બીજાને શું?
નહિં ચાલે એ, નહિં ચાલે એ, રોઇ રોઇ આખર મરશું?

ગોવર્ધનરામ.

૭૨

યુદ્ધ સંગીત.

(લાવણ્યમયી.)

જય ઉદય વિજય શિવ સમય અભય સંભારો—અભય સંભારો
હર હર હર હર રણનાદ ગાજિ ઉચ્ચારો૦—ટેક.
અતિ ઉદાસીન ભવ વિભવ ભાવ સંહારી—ભાવ સંહારી
લયવૃત્તિ પ્રલય કાલીન—સુનિદ્રાધારી;
બહુ કાળ શયાળ પ્રિયમાન હાલ નિવારી—હાલ નિવારી
ઝટ અપટ ઝટપટો દશા જાગૃતિ સારી,
ખડ ખડ ઉત્કટ અટહાસ સરસ વિસ્તારો! જય૦
ભારતી કળાનિધિ ઉદય સુભગ રાજે છે—સુભગ રાજે છે,
રતિ સતી નીતિ મતિ ક્ષમા લહેર છાજે છે.
ઝળહળ તરંગકળ પ્રબળ વિમળ મન મોહે-વિમળ મન મોહે
રસ તર્ક કલ્પના સુરતરંગિણી સોહે.
બુધ કમળ ભેદિ ગજ વ્હેમદનુજ સંહારો! જય૦
કુડ કપટ અવિદ્યાવતી અનીતિ સમસ્ત—અનીતિ સમસ્ત
તે ત્રિપુર દાહ કરો, કરો અસુર કુળ અસ્ત!
વિષ વિશ્વ વિનાશન હરો હળાહળ ઝેરી—હળાહળ ઝેરી!
પ્રેમળ ઉજ્જ્વળ વિસ્તરો નજર અમિ લ્હેરી!
તવ શુદ્ધ વિબુધગણ આર્ય બાળ ઉદ્ધારો! જય૦
રણતૂર શૂર રણવાદ્ય પૂર બળ ગજવો—પૂર બળ ગજવો!
ઉદ્ધાર હેતુ સંગ્રામ સદ્ય આ સજવો!
જાગર નરગણ બળ વીર રસ ઝીલો-વીર રસ ઝીલો!
હઠ લપટ સંકટ કર વિકટ ઝટ્ટ કરણી લો!
કર નિડર વાવરો હરિ! કરી સુપ્રહારો! જય૦

હરિલાલ ધ્રુવ.

૭૩

વિકરાળ વીર કેસરી

(સ્રગ્ધરાવૃત્ત)

૧

ઘુ ઘ્યૂ ઘૂ ઘૂ ઘુઘવતી ! ગહનગિરિ, ગુફા કાનને ગાજિ ઉઠે !
હાકો એ બ્રા'ંડ તોડી ગગન ઘુસિ જતી, આભના ગાભ છૂટે !
ભાળી છે પિંગળા શી ચટપટિત સટા ! પુચ્છ શું વીજ વીંઝે !
સ્વારી એ કેસરીની ! ત્રિભુવન જયિની ચંડિકા એથી રીઝે !

૨

એ તે શું નાદ કેરો અવિરત ઝરતો ધોધ આફાટ ફૂટયો !
કે એ શું ગર્જનાનો ત્રિભુવન દળતો ગેબી ગોળો ! વછૂટયો !
વર્ષે શું વન્હિ કર્ષે નયન અજળતાં ! વજ્ર પંજે અગંજે
હા હા શું રંજ ? અંજે હૃદય ભડકતાં શૂરનાં ચૂર ભંજે !!

૩

ઝંઝાવાતે ઘુમાવી અતળ વિતળ સૌ એક આકાશ કીધું !
ઉલ્કાપાતે ધુમાવી તિમિર મિહિર સૌ ઘેરિ એ ઘોળિ પીધું !
શસ્ત્રાઘાતે ચલાવ્યું શર વહનિ ઝરે લોહિનું સ્રોત સીધું !
ડોલ્યું સિંહાસને રે ! નૃપ મુકુટ પડયો ! ક્રાંતિએ રાજ્ય લીધું !

૪

ફૂલ્યો કો કોની સહાયે ! સહુ ભય વનમાં ભ્રાંતિમાં ભીરૂ ભૂલ્યાં !
સંરક્ષે કોણ પક્ષે ? મરણ શરણમાં લક્ષ લક્ષેય ડૂલ્યાં !
તેં તેં તેં કેસરી તેં તડુકી તળપિ તેં છિદ્ર છિદ્રે વિંધાવી !
ઝકોડી અંગ અંતે રૂધિર ઝરણમાં ભીષ્મ-વૃત્તિ સુહાવી !

૫

[અનુષ્ટુપ છંદ]

વીરશ્રી ધન્ય એ ભક્તિ ! ધન્ય પ્રૌઢ પરાક્રમ !
અખંડોદ્દંડ સામ્રાજ્ય કેસરી વન વિભ્રમ !

હરિલાલ ધ્રુવ.

૭૪

જન્મભૂમિનું જયમંગલ.

(ઝીંઝોટી; તાલ દાદરો)

જયમંગળ પ્રિય જન્મભૂમિનું ગજાવિયે.–ધ્રુવ,
રઘુવીર સમ વિરલ વીર, ભારતી સુભટ સુધીર,
ઉર સમુદ્રને હિમાલયે ઉછાળિયે–જય૦
જનનીઅંક ઝીલિયે ઝનુની રંગ રેલિયે,
આત્મ બળ–ઉજાસથી બધું ઉજાળિયે–જય૦
સત્ય અર્થ સજ્જ થાઓ, વિજય વાવટો ઉઠાઓ,
વીર ધર્મથી ધરા સદા ઝુલાવિયે—જય૦
સત્ત્વથી સચવાય સ્વત્વ: સમજી એ થઇ પ્રવૃત:
ધૂમિયે ઝઝૂમી, જંગ તો મચાવિયે–જય૦
ભૂતળ ફોડી ફેડિયે, અફલ જડો ઉખેડિયે,
દોર ને દમામ દેશનો જમાવિયે–જય૦
સ્થિતિ સમય સ્વીકારિયે, પ્રવૃત્તિયજ્ઞ યોજિયે,
જાતને સ્વદેશ કાજ કાં ન હોમિયે ?–જય૦
માતુ દીન દુભાય છે, સપુત ! પીડા પીછાનિયે,
દુધ દીપાવિયે ઉમંગને વધાવિયે—જય૦
દેશસેવના સ્વધર્મ, અન્ય ન કર્ત્તવ્યકર્મ,
આત્મભાવથી બધું પ્રભુમય પીછાનિયે—જય૦

લલિત.

૭૫

લાવણ્યમયી.

(રાગ-કલ્યાણ)

અરૂણ તરૂણ આ ઉદય થયો સહુ જાગો સૂતા લોક
આળસ તજિ શુભ સુવ્રતવસ્ત્ર સજિ હરખે મુકવો શોક;
સૂર્ય ઉદય આ ભાસે.

ત્રિભુવનના ઉપકાર સ્મરણ કરિ નમન મનન દિનરાત,
જનસુખકારક ભવઉદ્ધારક ઉદય ઉદય વિખ્યાત,
કાર્ય સકળ શુભ કરતો.

સદ્‌ગુણધારણ સત્કૃતિકારણ વિમલ હૃદય વર્ણાય,
ધીરજ દૃઢપણ સત્યવિવેક સપ સજેથી થાય,
મહદ્દયશનાં મહાકર્મો.

જગદ્‌વ્યાપ્ત સંતતસ્થિતિમાં પરિપૂર્ણ પ્રેમ સાક્ષાત
દયાગુણો ભરપૂર ભરી તું ધર ગરવી ગુજરાત,
વસન ઉપવન મન હરતાં.

સમનિયમે સદ્વૃત્તિ વધારી હરી જીવની દાઝ,
ઉદ્દભવ કરતો દુઃખ સંહરતો પ્રગટયો ધર્મ સમાજ,
કલેશ કલહ લય કરતો.

દુરાચાર બહુ ત્યાગ કરી કરિ વિનય નિરંતર પુણ્ય,
તિમિર વિદારી કુત્સિતપટ કહાડી પ્રદીપ્ત કરવા શૂન્ય
જ્યોતિ સકલ જયમ શિવનો.

ધર્મ વધારો શુભ ગુણ ધારો તારો દીન અતિ રંક
સદાચરણપ્રતિપાલન સમયે નિશ્ચય થવું નિઃશંક,
એજ વચન, ગુરૂ ઉચરે.

નાસ સમાન મહાન કરી બહુ હામ ધરી ધરિ કામ,
ઉજ્જ્વલયશ પૂર્વનો અધિક કરિ ધુવો દુરિત સહુ શ્યામ,
અધમ મતિ તજિ ઘરમુળથી.

પાપ થયે ક્ષય સત્ય વિષે જય દગા સુકૃત કહેવાય,
સમવૃત્તિ પરમાર્થ ન્યાય એ, એજ ધરમ શ્રુતિ ગાય,
કર્મ બીજાં સહુ ખોટાં.

આ અવસર આકાશ સ્વચ્છ સંપૂર્ણ સ્વભાવે શાન્ત;
મધુર વાયુ નદિયો નિર્મલ વન મોહન કામ વસંત,
નિરાશા નિંદ્ય નકામી.

ઉઠો ઉઠો અજ્ઞાન નિવારણ શૌર્યબળે ભડવીર,
ભય કરિ દૂર ધૈર્ય ધરો તો તેથી થવું તરિ તીર,
સુધીર સુલક્ષણ નરનું.

ડુબ્યું ડુબ્યું જન આવિ ઉગારો ધર્મ વિશે કશિ ઢીલ,
વિદ્યા સંપત વીર્ય વધારી પુરૂષ સ્રીયોના શીલ,
એ નાગરની વિભૂતિ.

એકલપેટો સ્વાર્થ તજી તજિ ઈર્ષ્યાને અભિમાન,
એક દિલે હંગામ કરી ફરિ લુટો લુંટાતું માન,
માન સમાન ન કાંઈ.

ઉદ્યમ વાડી લહિ નરનારી કહાડી દુર્મતિશૂલ,
પરમકૃપા છાયે મળી રમતે અહો સુગુણનાં ફૂલ,
સુવાસિત દેશ વિદેશે.

ભીમરાવ.

૭૬

ભારત–વીર–જાગૃતિ.

નહિ બ્રાહ્મણ, નહિ ક્ષત્રિય, ન વૈશ્ય, ન શૂદ્ર, આર્ય આપણ તો;
"સ્વર્ગાદપિ ગરિયસી" જનની, ભરતભૂમિ બાળક હો !
વીરા જાગી ઉઠો !
અરૂણ ઉદય અજવાળો,
ભાનુ પ્રેમ–શૌર્ય પ્રજવાળો ! વીરા૦ નહિં–ધ્રુવ.
ઉચ્ચ નીતિથી, ઉચ્ચ રીતિથી, શુદ્ધ હૃદય, આત્માથી
પ્રકાશતા પરિપૂર્ણ સુધાંશુ, શું તમથી ગ્રસાઓ ? ક્યાંથી ?
દીવો દીપી રહો !
કળાથી કાં કુસળાઓ !
દેવો દિદીપી રહો !
બળેથી કાં ગુંગળાઓ ? દીવો. નહિં૦
ઘેરાયા ચોપાસ બંધાયા, શત્રુ થકી વિંટાયા !
બાહ્ય તથા અંતરથી રૂંધાયા ભલે બધે લપેટાયા !
ત્યારે તો બમણા ખિલો !
સમરમાં ઝાઝા ઝુઝો,
ત્યારે તો તેમાં ઝિલો !
જખમ કરિ લેઈ ઝુઝો ! ! ત્યારે તો૦ નહિં૦
વકારવા બીજાને પડશે વખાણવા એ અવરને;
અશ્રદ્ધાવિષે શું તમને બળિયા કેસરિયા નર વરને !
ચાલો ચાલો હવે !
દબી કાં રહેવું નકામું !
છલંગે ઉછાળો હવે
લાગ ક્યાં સુધી તકાવું ? ચાલો૦ નહિં૦

તમે તથાપિ ન નિજ કર્ત્તવ્યે કુદી પડશો અભાગ્યે !
જળ મૂક્યું હરિ ધર્મ જગતથી ઉઠી ગયો વૈરાગ્યે !
આર્યપણું અસ્ત થયું !
હૃદય જખમી રડશે !
આર્યપણું નષ્ટ થયું !
રૂધિર અશ્રુ પડશે ! આર્ય૦ નહિં૦

હરિલાલ ધ્રુવ.

૭૭

તત્કાલ મહિમા.

(હરિગીત.)

બહુ ગૂઢ તરૂમાં બેસીને જે ગાય મીઠું કોયલ,
ચાલે ઘડી તે એક ને પછી બંધ તે અદ્ભુત સ્વર;
ગાનાર ના દેખાય ને તે જાય સઘળું સ્વપ્ન શું,
એ એક ક્ષણનું મંજુ ગાયન ના સુણ્યું તે ના સુણ્યું.
કદિ કુસુમ કોમલ ખીલી રહે નાજુક લતા શોભાવતું,
રંગે લલિત ને ગંધ મીઠો સહુ દિશે ફેલાવતું;
કંઈ અલ રહિને ખરિ પડે ને જાય ધુળમાં એ બધું,
એ અંતરે મીઠું કુસુમ એ ના સુંઘ્યું તે ના સુંઘ્યું.
આકાશમાં ઉંચે થકી તારો ખરે કદી રાત્રિએ,
સળગી ઉઠીને મધ્યમાં પળ એક જ્યોતિ પ્રકાશી રહે;
ઝટ પડે તે ક્યાંય ને ના ચિન્હ રહે એ તેજનું,
દુર્લભ પળે એ વિરલ દર્શન ના દીઠું, તે ના દીઠું;
કદી દીઠી નદી લાવણ્યની, અનુભવી વરસતી ચાંદની,
આશા તણી છાયા દીઠી કળી પુષ્પની જ્યાં નીકળી;

કે દીઠી વીજળી ચમકતી સ્મિત નીરખ્યા કો યુવતીતણું,
ને ભાવઉદ્દીપન તરત ત્યાં ના થયું તે ના થયું.
તરૂણી સ્વહૃદય રહસ્ય કહેતી દૃષ્ટિ નીચી રાખીને,
ત્યાં ગાલ પર તે સમય સુરખી ઉછળી રહી રાતી જે;
તે ચિત્ર પાસે નાશ જ્યાં ઉત્પન્ન થઈને ક્ષણ ટક્યું,
તે પર તહિં તત્કાલ ચુંબન ના લીધું તે ના લીધું.
જાતે જ જે ખરી કીર્તિ દે બહુ હર્ષ ને સુખનું ભર્યું,
ઊંચું સહુથી શૃંગ છે જીવનતણા પર્વતતણું;
અનુભવ કરાવી વિવિધ જે ક્ષણમાં જતું રહે દોડતું,
યૌવન, સિઠી ! તે સફળ જલદી ના કર્યું તે ના કર્યું.

રમણભાઈ.

૭૮

એક ઘા.

(મંદાક્રાંતા.

તે પંખીની ઉપર પથરો ફેંકતાં ફેંકી દીધો !
છૂટ્યો તે ને અરરર ! પડી ફાળ હૈયા મહિં તો !
રે રે ! લાગ્યો દિલ પર અને શ્વાસ રૂંધાઈ જાતાં,
નીચે આવ્યું તરુ ઉપરથી પાંખ ઢીલી થતાંમાં !
મેં પાળ્યું તે તરફડી મરે હસ્ત મ્હારાજથી આ !
પાણી છાંટ્યું દિલ ધડકતે ત્હોય ઉઠી શક્યું ના !
ક્યાંથી ઉઠે ? જખમ દિલનો ક્રૂર હસ્તે કરેલો,
ક્યાંથી ઉઠે ? હૃદય કુમળું છેક તેનું અહોહો !
આહા ! કિન્તુ કળ તઉરીને આંખ તો ઉઘડી એ,

નહિં ઉડાયે પોતાથી પણ પ્રિયની વિમાનગતિ જોઈ
શાચવું એટલું રહ્યું ભાગ્ય તે રાખ ! નીકર રહીશું રોઇ.

ગોવર્ધનરામ

૮૦

અમારી પિછાન.

(ગઝલ.)

હમે જોગી બધા વશ્વા સ્મશાનો ઢુંઢનારાઓ !
તહોંના ભૂતને શાઇ જગાવી ખેલનારાઓ !
જહાં જેને કરી મુર્દું કબરમાં સોકલી દેતી,
હમે એ કાનમાં જાદૂ હમારૂં ફૂંકનારાઓ !
જહાંથી જે થયું બાતલ અહીં તે છે થયું શામિલ !
હમે તો ખાકની મૂઠી ભરી રાજી થનારાઓ !
જહીં જખમો તહીં ઓસાતણો મરહમ હમે દેવા,
બધાના ઇશ્કનાં દર્દો બધાં એ વ્હોરનારાઓ !
હમે જાહેરખબરો સૌ જિગરની છે લખી નાખી,
ન વાંચે કોઇ યા વાંચે; ન પરવા રાખનારાઓ !
ગરજ જો ઇશ્કબાજીની, હમોને પૂછતા આવો,
બધાં ખાલી ફિતૂરથી તો સદાએ ન્હાસનારાઓ !
જહીં સ્પર્ધા તણી જગની દખલ ના પ્હોંચતી ત્યાં ત્યાં,
જમીં ને આસમાનોના દડા ઉડાવનારાઓ !
શમે તે બેહયાઇને દઈ માથું ધરી ખોળે,
હમે આરામમાં ક્યાંએ સુખેથી ઊંઘનારાઓ !
સનમની બેવફાઈથી નથી સુખ કાંઇ એ ડરતાં,
હમે જાણ્યું હમે માણ્યું, ફિકરને ફેંકનારાઓ !

અમે સાગરહૃદયે પેશી ભરિયે અમ રત્ન પટાર;
આકાશ પાતાળ પ્રવેશી કરિયે સ્વચ્છંદ વિહાર;—
અમે સર્વ ખલકના ખેશી, વળી સેવક ને સરદાર!
અમે સૂરજ સાથે ફરિયે, કદી ચંદાનો ધરી હાથ,
કદી તારકમાંહિ વિચરિયે, કદી ભીડિયે નભશું બાથ;
કદી સખી ઉષાને કરિયે, કદી રમિયે સંધ્યા સાથ;
અમે વિશ્વ બધું ઉર ભરિયે—છે સ્હાય ત્રિભુવનનાથ!
અમે આશ નિરાશે જડિયે આંસુ ઝરતો અમ પ્રેમ;
અમે સુખને દુઃખમાં ઘડિયે, અમે દુઃખને ગણિયે ક્ષેમ!
છાયા તજી તડકે પડિયે, અકળિત અમ ઉરની નેમ;
અમે હસતા હસતા રડિયે, વળી રડતા હસિયે તેમ!
અમે રસ ઝરતા ફૂવારા, અમે તેજભર્યા ભવ્ય ભાણ,
અમે ઝગઝગતા જગત રા, અમે ચારૂ રત્નની ખાણ;—
જગમાં ને જગથી ન્યારા, માનુષી ને દૈવી પ્રાણ;
અમે અણગમતા ગમનારા, અમે જાણીતા અણજાણ!
અમને નહિ દેશો દોષે: અમે કુદરતનાં હથિયાર;
અમે તો કુદરતના પોષે; ભવ ણુશીંગાં ફુંકનાર!
કદી હસશો ને કદી રોશો: અમે ભાવિદપણકાર;
અમ હૃદય અજબ કંઇ જોશો—અમે એક અનેક પ્રકાર!

ખબરદાર.

૮૨

એક પત્ર.

[અંજની ગીત]

રૂમ ઝુમ ઝરણાં-સાથે નીકળ્યાં,
હસતાં નાદ કરતાં રસળ્યાં,

ડગલે ડગલે ઢળતાં આગળ,
 સાથી ઓ મ્હારા !
અંગ ધરા નત ઉન્નત કરતી,
પાછે પગ, ખોળો પાથરતી,
લળી લળી આકર્ષી ગઈ આગળ,
 સાથી ઓ મ્હારા !
હૃદય ગભીર વિશાલ બન્યાં જ્યાં,
દૃષ્ટિ તણો વિસ્તાર વધ્યો ત્યાં,
મૂલ વિમલતા ગઇ પણ રહી ત્યાં,
 સાથીઓ મ્હારા !
તે પછી સંગમ પ્રફુલ્લ કેવો,
ભાવિ કે સૃષ્ટિક્રમ જેવો,
કે એ ઈશપ્રશાદ કહેવો ?
 સાથી ઓ મ્હારા !
અને હવે ? ઉત્તર ઉચ્ચરજે !
ગતજીવન ઘડી તો ઉર ધરજે!
ભલે પછી ઈચ્છા અનુસરજે !
 સાથી ઓ મ્હારા !

બલવંતરાય.

૮૩

પ્રેમ અને સત્કાર.

[ગઝલ.]

લખ્યું તેં પત્રમાં પ્યારા ! " નથી સત્કાર મેં કીધો,
ખબર વિવેકની સુજને, નથી તે તું ક્ષમા કરજે. "
અહો ! સત્સ્નેહને અંગે, સુહૃદ ! એ બોલવું છાજે?
ચહે જો પ્રેમ આદરને, નહિ એ પ્રેમ પ્રેમીનો.
અખંડિત પ્રેમને બંધુ ! જરૂર શું હોય આદરની !
'પધારો, આવજો, બેસો' વૃથા એ વાદ શા સારૂ !
હૃદય સત્કાર જ્યાં થાતો ઉભય ઉરમાં વિના માગ્યો,
નયન સત્કાર નવ ઇચ્છે, વદન સત્કાર શાને તો ?
વિનય રસનાતણો એવો બતાવે પ્રેમમાં ખામી,
પ્રપંચી કાજ રહેવા દો, ન ઇચ્છે પ્રેમનાં પાત્રો;
હસે દિલ પ્રેમનાં ભરિયાં રહે જુદાં છતે સંગે,
વિનય સત્કારને એમાં નથી અવકાશ મળવાનો.
'પધારો એમ કહેવાથી પધારે તે પધાર્યા ના,
નિમંત્રણ પ્રેમીને શાનાં ! અનાદર પ્રેમને શાનો ?
મળ્યાં છે ચિત્ત વિણ યત્ને, શરીર તો જોડવાં છે ક્યાં ?
કરે કર આપવો શાનો ? મને મન જ્યાં મળેલાં છે.
સુહૃદનું આગમન થાતાં ઉઠે સત્કાર કરવાને,
અરે એ તો જનો જૂઠા, ખરેખર બાહ્ય પ્રેમી તે !
ભલે એ થીગડાં દેવાં હજો અતિ ઈષ્ટ શિષ્ટોને,
સ્પૃહા સત્પ્રેમના ભોગી જનો તે તેની કયમ રાખે ?

વિનયની પૂરણી માગે, અધુરી તેટલી પ્રીતિ,
પ્રતીતિ પ્રેમની કરવા નથી અધિકાર આદરને.

દા. ખુ. બોટાદકર.

૮૪

અગતિ ગમન.

(શિખરિણી.)

બધા ઝાંખા તારાઃ વિધુ પણ મહિ તેજ ન મળે;
થયેલું અંધારૂં, પથિક તરુ છાયાથી સઘળેઃ
નહીં ચાલે તેમાં ચરણ, દિલ તો દૂર ફરતું—
સખે, બીજે તો ક્યાં ? પ્રિય હૃદયની પાસ સરતું.
નથી ત્હેં શું ક્યારે, ક્ષણ વિરલ એવી અનુભવી ?
સ્ફુરંતી ઉંડાણે, અસર સહસા અદ્ભુત નવીઃ
વિચારો રેલીને, પ્રણય રસ સર્વત્ર ઉભરે,
અને ન્હાતાં ન્હાતાં હૃદય હૃદયાલિંગન કરેઃ
અને ત્યારે આંખો મૃદુલ શિશુનાં સ્વપ્ન સમ ને
જતી ભાસે સ્વર્ગે, સહજ શિરનાં સ્વલ્પ નમને;
ફરી પાછું હૈયું ક્ષણ અવરમાં વાસ વસતું,
અને અંધારાથી ચરણ સમજી શીઘ્ર ખસતું.

મણિશંકર.

૮૫

કલ્પના ને કસ્તુરીમૃગ.

સુર સદન તણી જે વાડીઓમાં રમે છે,
હૃદય થકી નિહાળી આપને જે નમે છે,

પ્રમદવન તણો એ અપ્સરાઓ જ સાથ,
નમન સહ મને આ મોકલે પ્રાણનાથ.
આવ્યો હતો પરમ યોગ થકી પ્રસંગ,
જામ્યો હતો સબળ વૃત્તિની માંહિ રંગ;
શબ્દો પડયા ઉપર અમૃતધાર જેવા,
તાજા થયા હૃદય સાથ તરંગ તેવા.

માથું ઉંચું કરી નયનને સ્વલ્પ ઉંચું કરૂં છું,
જોવા જેવું નિરખી મનને હું સુધાથી ભરૂં છું;
અંગે અંગે ખુબી નિરખીને આંખ તો જાય ચોટી,
સાચું માને નહિ હૃદય ને વાત દેખાય ખોટી.
એક અદ્‌ભુત વસ્ત્રોમાં અપ્સરા નજરે પડે,
વૃત્તિઓ થાય છે મૂઢ મુગ્ધાની મોહની વડે.
અધર મધુર તેનો જોઉં પાસે વિકાસ,
વિવિધ કુસુમની ત્યાં નીકળે છે સુવાસ;
મુજ નયનની સાથે યોગ્ય જોડું રચાય,
ભ્રમર નહિ પડે ને કીકીઓથી નચાય.
હૈયાના હોજમાંથી આ શું પાણી છલકાય છે ?
પ્રેમ છે એ: નહિ બીજું, પ્રતીતિ એમ થાય છે.
બોલે પછી પ્રણયથી નવરાવતી એ,
વાણી સુધારસ બધે છવરાવતી એ;
જાણ્યું હશે હૃદય એમ મને કહે છે,
કે આપની અમર લોક વિશે રહે છે
કવિતા દેવીની તેથી, અમે દાસી જ આપની,
દેખી એ દિવ્ય ચક્ષુથી, બીના આપ પ્રતાપની.

આવો નહિ વિપદ આપ સમી જરાય,
રાણી રહો અમર એ કવિતા સદાય,
જેની કૃપા થકી થયો સુર લોક વાસ,
સાહિત્ય જ્યાં સુખદ કોટિ જણાય પાસ.

રચના દુનિયાંની હું, દેખાડું સરદારને,
પાંખ ઉપર બેસીને, જુઓ દેશ હજારને.

આહા ! એવું વચન વદતાં અન્ય દેખાવ થાય,
પાસે ઉંચો ગિરિવર બને શ્વેત શોભા જણાય;
ધોળાં ધોળાં ઝરણ ટપકે વાદળાંઓ ઘસાય,
આજુબાજુ ગહન વન આ એક ઉચું જ થાય.

રહો એ કાંઈ જોવાનું દિસે છે આ દિશા મહિં;
આવે છે કોઈ પ્રાણી એ, તેમાં સંશય છે નહિ.

છે મંદ મંદ ગતિ આ જ પ્રદેશ સામી,
આંખો થકી કહી શકાય અપૂર્વ કામી;
કસ્તુરિકામૃગ સમાન વપુ જણાય,
દેખાવને નિરખતાં મન ત્યાં તણાય.

જાણે કોઈ શર શિર વિશે તીક્ષ્ણ લાગેલ હોય,
ટોળું છોડી પરમ દુઃખથી જેમ ભાગેલ હોય,
તેવી રીતે ઘડી ઘડી પછી એ અગાડી ધસે છે,
વૃત્તિની કૈ ખબર ન પડે એ પ્રમાણે હસે છે.
અચાનક મને એનું અનુમાન થઈ ગયું,
વાદ્ય અદ્‌ભુત અસ્પષ્ટ, સંભળાય અહિં કયું ?

ઉંચે બધાં શિખર શ્વેત થયાં જણાય,
નીચે નદી વહનમાં તરૂઓ તણાય,

વચ્ચે જગ્યા વિકટ ઉપર એક ચાલે,
ગારૂડિ કોઈ નજરેથી ગુફા નિહાળે.

અસામાન્ય છટાથી એ, બજાવે હાય ! બીનને
ચાલે તે ચિત્તમાં તંતુ, જ્ઞાન ક્યાં બુદ્ધિહીનને.

દેખે છે કાળને સામે તોય પાછો નહિં વળે,
જવાની તો કહો કેમ, આશા સંગીતની મળે;

અશ્રુ પડે નયનથી બહુ ખિન્ન લાગે,
છે મૃત્યુની ખબર તોપણ બદ્ધ રાગે;
દેખી સમાન હળવે ડગલાં ભરે છે,
અંત્યંત હર્ષ સહ ચિન્હ બીજાં કરે છે.

આવે ચંડાળની પાસે, સુણે એકાગ્ર ચિત્તથી;
લુબ્ધ લુબ્ધકનું ચિત્ત થાય કસ્તુરી વિત્તથી.

ધીસો તેથી કંઈ પડી ગયો બીનનો એહ નાદ;
રે રે કેવો શબરપતિ આ થાય તારો પ્રમાદ !
આંખું તેથી સુખ થઈ ગયું એમ જોતાં જણાય,
ધીમા તો એ સ્વર સમજવા નાડીઓ ફુલ્લ થાય.

કહે કરૂણ ચીસોમાં અરે રે આમ શું કરે ?
પ્રાણદાન કરૂં તોયે, તૃષ્ણા અત્યંત શું ધરે ?

અરે ખુની સામે મૃગવર બિચારો ટળવળે,
તથાપિ પારાધિ હૃદયતણી પીડા કયમ કળે ?
કરે તૈયારી એ શરતણી ફરે ચિત્ત સુજનું,
ખરે ! પાપી પ્રાણી નિધન કરૂં હું દુષ્ટ તુજનું.

આપે છે શસ્ત્ર તેજસ્વી, સખી એ અપ્સરા મને,
દોડું ચાંડાળની સામે, રાખીને ખડ્ગને કને;

મારૂં જઈ શિર વિષે તલવાર એને,
નીચે પડે અરર ! બીન—બચાવું કેને !
તે જોઈનેજ મૃગ મૂર્છીત થાય, હાય !
આવું થતું નિરખતાં જ સિતાજ જાય.
અપ્સરા અહીં ક્યાં લાવી, કહી હું ક્રુદ્ધ થાઉં છું;
કલ્પના જાય છે ઉડી એકલો રહી જાઉં છું.

મણિશંકર

૮૬

સ્નેહનિદાન.

(હરિગીત)

મુજ વૃત્તમાં નથી કો નવાઈ, શીવાય પણ હું શું કહુ ?
પૂછ્યું તથાપિ તમે જ તો હું નકાર પણ શી રીતે ભણું ?
મુજ જેવું વૃત્ત ઘણાંકનું શુણશો પુછ્યે આ દેશમાં;
પરદેશી સજ્જન ! હીન્દુઓ ગાળેજ જીવન ક્લેશમાં !
નરજાત સુખી હશે અહીં કદી મ્હાલતી સ્વચ્છન્દથી;.
પણ નારીને રોવા વિના નહિ કર્મમાં બીજુ કંઈ.
પણ્ડિત પિતા તણી આત્મજા ભણી કંઈ હું તાતપ્રતાપથી;
મન વિકસિયું, ઉર મ્હોટિયું સદ્ગુણ વિશે બહુ ભાવથી.
હું ન્હાનપણથી આશ આણી ઘણી ધરી મન માણતી,
પણ હાય ! હીન્દુતણે લલાટ લખ્યા ન લેખો જાણતી.
શૈશવ વિશે કર પીડિયો અજ્ઞાત એક શિશુજને;
ઉદ્વાહના જ કરારમાં સહી કીધી મુજ મુજ ગુરુજને.

તાતે કહ્યું "તુજ કાન્ત આ, બહુ ભાવ એ પર રાખજે;
"પ્રિયપતિ ગણી એ સાથ ત્હારો જીવ જોડી રાખજે."
હું બોલીઃ " કાન્ત ગણાય છે ઉરવારિધિના ચંદ્રમા;
" મુજ ચિત્તમાં આના પ્રભાવથી વીચિ જાગે કેમ ના ?
" સન્ધિ થયો નથી, છે નહિ નક્કી ન કે થાશે જ તે,
" અમ ચિત્તનો; તો શીખવો, પ્રિય તાત, કયમ મુજ કાન્ત એ;
" તમ પાસ ભણતાં હું ભણી—મન જોડવાં વિધિહાથમાં;
" વિકસે જ પદ્મિની એકલા દિનનાથ કેરા સાથમાં.
" સંસારમાંહિં પ્રયાણ કાજ જ પાન્થ ચેતન સર્વ છે;
" બે એકથી જ ભલાં પ્રવાસ વિશે વળીઃ કહ્યું એવું યે.
" એ મિત્રતાનો હેતુ, પણ રસઐક્ય વણ નહિં મિત્રતા;
" નહિં ગ્રહે ઉરપારો વિગુણ ચિત્તસ્થળી પર સ્થિરતા;
" રસઐક્ય વણ મન ઐક્ય નહિં: એ સૂત્ર શીખવ્યું તે દિને,
" મનઐક્ય વણ નહિં મિત્રતા પ્રભવે, ગુરુજી, કો રીતે.
" સ્ત્રી પુરૂષ કેરૂં લગ્ન એવી મિત્રતાનો હેતુ છેઃ
" ઘણીવાર આપની પાસથી મ્હેં, તાત, એવું જ શુણ્યું છે.
" અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા પૂરે અનુગુણ દમ્પતી,
" વિનિમય કરે નિજ રસતણો ઉર ઉર આગળ ઉઘડી;
" સંસાર સ્વાર્થે અભિન્ન થાતાં ભેદનું કારણ નહિં,
" સ્ત્રીપુરૂષની તેથી જ સઉમાં મિત્રતા ઉત્તમ કહી.
" એ મિત્રતા વા સ્નેહ કહો, તે હાર્દ દમ્પતી ભાવનું
" રસઐક્યથી ઉત્પન્ન થઈ રસઐક્યને જ વધારતું.
" રસઐક્ય તો નહિં હોય ત્યાં કયમ મિત્રતા એ સંભવે ?
" રસઐક્ય વળી વિધિવણ નહિં કદી ઈતર કો સરજી શકે.

"હે તાત! તેં સૂજવાતણી આજ્ઞા કરી આપે મને;
"તો કેમ કરી કરવું અશક્ય જ એવું તે શીખવો હવે.
"હું કિંકરી છું તમતણી, કરૂં હોય શક્તિસાધ્ય જે;
"શિર વેચી પણ તમ વચન પાળું—શક્તિ એટલી સાધ્ય છે.
"વિધિહસ્તગત ઉરતન્ત્ર પણ કયમ કરી કરૂં ગતિવાળું હું!
"મુજ ઉરતણું પરઉર સાથ શી રીત લગ્ન કરાવું હું!"

ગોવર્ધનરામ

૮૭

પ્રેમ-વિકાસ

પ્રેમની મટકી ચાખી હૃદય દ્રવતું બન્યું;
સૂક્ષ્મ પ્રીતિની જ્યોતિ નિર્મળ પ્રકાશ કરી રહી.
પ્રકાશ વધતાં વધતાં હૃદય ઉભરાતું બની રહ્યું,
છલકતે હૈયે શોધી સહધર્મચારિણી સખી પ્રિયા!
હૃદયનાં અદ્વૈતે વધતું ચાલ્યું પ્રેમપીયૂષ.
સૂક્ષ્મ હૃદયને વળગી રહેતાં-રહ્યાં સ્થૂલ હૈડાં,
પરસ્પર પ્રીતિના યજ્ઞમાં થયો ભસ્મ સ્વાર્થ,
વિકસી વૃત્તિ સૂક્ષ્મ બનતી, વિકસ્યાં હૈયાં—દેહ વિકસ્યા;
ભીંજાયેલી પૃથ્વીતણા કુંડ નાવા વિષે,
હૃદય બીજ રોપાયેલું ઉગતું ચાલ્યું પ્રચંડ વીર્યે!
મૂળ ઉગ્યાં, દૃઢ બાઝયાં, ઉતર્યાં ઉંડા પાતાળમાં,
પૃથ્વીનાં અંતરપટ સર્વને મૂળ શાખાઓ બાઝી રહી.
વૃક્ષ ઉગ્યું, વધ્યું, વધ્યું ઉચ્ચ સ્વર્ગ નભમાં,

દિશાઓમાં સર્વે અનન્ત વિભાગો વધી રહ્યા.
દૃઢ સૂક્ષ્મ પ્રીતિએ વૃક્ષ કંઠ વળગેલ રમ્ય વેલી
વિકસી વિકસી ફાલી ફાલી પિયુ વિકાસમાં;
વૃક્ષ વેલના છાંયા નીચે શાન્તિ લેતાં
લોક પશુ પક્ષી જડ ચેતન પદાર્થ સઘળાં;
વેલીનાં મધુર પુષ્પો સુવાસિત કરતાં સહુ વિશ્વને
કલ્પવૃક્ષના અખૂટ ફુલડાં ખાતાં વધતાં પ્રાણી સઘળાં;
હૃદય વેદી વધતી વિશ્વમય બની રહી,
સૂક્ષ્મ પ્રેમની જ્વાલા ઉઠી રહી અખિલ બ્રહ્માંડમાં.

મૂલજી દુર્લભજી વેદ.

૮૮

સંયોગજન્ય રતિ.

(ઇંદ્રવિજયની ચાલ.)

જોતજોતામાં સરી ગિરિથી, મુજને પણ તેં તુજ સાથ લીધો,
શી નીરખી પ્રિય તેહ સમે અયિ કુદરતમાંહે અપૂર્વ રતિ ?
ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા ધરી નિજ બાહુલતા મોતીમાળ સમી,
હિમગિરિના કંઠ પરે ગજવદનની પત્ની સમી દીપતી;
તે દ્રય પત્નીતણી છુટી બાહુલતા ઉદધિ ગમ શી ધસતી ?
ને ઉદધિની અન્તર ઉર્મિઓ તુજને નીરખી હસતી ?
તે ગિરિ ને તે ઉદધિ ઉરે તુજ રૂપ સમું મીઠું હાસ્ય હતું;
આ જ મીઠાશતણું રસલાણું હતું અનિલે રસથી મચવ્યું.

ના અનિલે કે ન વારધિએ, નહિં કેવળ હિમગિર ઉરમાં,
એજ ઉદારતા ગાજી ઉઠી હતી વન વને વર ધારી છટા.
સાગરશૈત્ય, સુગન્ધિ વનસ્પતિની, વરહાસ ગિરિમુખનું,
ઘુઘવતો વર સ્નેહ સરિતનો, એણે મચાવ્યું'તું ગાન રૂડું.
એજ સુગાન થઈ અનિલારૂઢ પ્રાણીના રોમ વિશે સરતું,
ઇન્દ્રિયનો સહુ થાક ઉતારી અન્તર અમૃતથી ત્રપતું.
છાયું હતું ઔદાર્ય સ્થળેસ્થળ ત્હારા સુધાદૃગપાત સમું,
નીંદ ભૂલી હતી ના એ પળે દીનદીનની શાન્તિદા પત્ની થવું.
દિશા નમી નમી યોગમથી હતી ચાંપતી સ્નેહથી ભૂઅંગને
જ્યાં હતી ઘોમ ધખી કુંળી પાંખડી ત્યાં હતું શૈત્ય વસ્યું જ દીલે.
આહા ! મનોહર હર્ષ હતો વસિઓ સહુ શો તે દિશાવદને ?
અન્ય સુખે સહૃયત્ન ફળે મન કોણનું ના આનંદ ઝીલે ?
કુંજ સકલ કાશ્મીરની, ને કલ્લોલ સહુ વારિધિ પરનાં,
ગુહા સહુ ગિરિની જહાં ખેલન્ત ઝમ ઝમ રવ દડતાં ઝરણાં;
એણે મચાવ્યું'તું ગાન રૂડું ગમ્ભીર હૃદયરસથી ભરતું,
જેનું અન્તર તુજ ભૂમિતણા પડ ઉંડી ઉંડું ઊંડું નમતું.
શાન્તિ વિહારતી જે હતી સૌ સ્થળ; ગાન જે ગર્જતું વિશ્વવિશે,
સ્નેહ વિલસતો જે અતિવ્યક્તિ, આનન્દ કૂદી રમતો સૌ દિશે;
શાન્તિ તે ગાયન તે વળી સ્નેહ અને આનન્દની તે રતિમાં,
એવું મધુર પવિત્ર હતું કંઈ જાવું પડે ન છુપી વસતિમાં.
આવો ઉદાર પરસ્પર સંગીત ભાવ નિહાળી પવિત્ર જગે,
એ મહિમા મૂળ જાણવા આઝી લગાવી મેં આ દૃગ તારી દૃગે.

ત્રિભુવન પ્રેમશંકર.

૮૯

'હું છું શંકર.'

(શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ.)

હું છું શંકર તું સતી શિરમણી સૌન્દર્ય ધારાવતી
તું છે પ્રેમળ મારી નિશ્ચલ સખિ! પ્રેમે સમાધિ સ્થિતિ;
તારે છે મુખ ચંદ્રમા મુજ શિરે ચંદ્રાર્ક સારસ્વતી—
હાંહાં જોડ સમોવડી મળી પ્રિયે! વિદ્યાપતિ શ્રીમતી.
જેણે એકજ બિન્દુપાન કરિયું સૌન્દર્ય ધારા થકી,
રે! તે પ્રાણીતણી ગતિ અવર શી તર્શી સદાયે ગતિ;
રે! કાં કાંતિ પટાંચલે લપટિને સંસારમાંહી રમે,
રે! ચંદ્રાનનદર્શનાર્ત્ત સ્વમતિ ચારૂ ચકોરી ભમે.
તે શ્યામા અલકાવલી સઘન કુંજે રમ્ય ગુંજારવે,
આ ચિત્ત ભ્રમર પ્રકામી તુજનો ભ્રાન્તિ વિના જે રમે.
હાહા! દૈવવશાત્ વિયોગી જીવ એ ભોગી ભ્રમે ભ્રાન્તિમાં,
રે! એક ક્ષણ પુષ્પ ગુમ્ફિત લટે દે લેટવા શાન્તિમાં.
ધારા ઉપર હું પદે પદ સખિ! તારા વિચારે ધરૂં,
આધારે તુજ મૂર્તિના નયનથી સંસાર માંહી ફરૂં;
ભાનુ રોહિણીનાથ તારી નજરે બોલાવું જો સાક્ષિયે,
સાક્ષિ અંતર શુદ્ધની ખરી પુરે સત્યં બ્રવીમિ પ્રિય.
ભાનુ દ્વાદશ ચંદ્ર કોઈ દિવસે જો પાંશુમાં રોળશે,
વારિ માંહિ વસુન્ધરા કવચિદપિ સ્નેહેથી અંગોળશે;
ના ના સજ્જન પ્રેમ નાવ તરણી કિંચિત્ કવચિત્ ગર્કશે,
મારી ટેક શુચિ ધ્વજા પ્રલયના પાથોધિમાં ફર્કશે.

સૃષ્ટિના શ્રમથી વિનિદ્રિત પરબ્રહ્મ પ્રશાન્તિ ગ્રહે;
સંસારી જીવમાત્ર નામ રૂપમાં ના ભેદ કાંઈ રહે;
કાંતે ! કોઇ દિને દિનેશ કિરણો જ્યારે તમે તર્જશો ?
મારો નાદ "તુંહીતુંહી" સઘન જો શૂન્યાત્મમાં ગર્જશો.

બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ

૯૦

પ્રેયસી લીલા.

(શિખરિણી.)

થયું મારૂં તારૂં મિલન શુભ એ દૈવી ભૂમિમાં,
પ્રતાપી દેવીના નવ રસભર્યાં પ્રાંગણસુમાં;
રહીને એકાંતે તુજ ધવલ મેં રંગ નિરખ્યા,
વ્યભિચારી તારા વિવિધ મુજ શું ભાવ પરખ્યા.
ક્વચિદ્ રંગે ઘેરે સરવર લહેરે ઠમકતી,
ક્વચિત્ જ્યોત્સ્નામાંહિ સ્વરણમયી કાન્તિ ઝમકતી,
ક્વચિત્ પ્રાચી માંહિ શિરમણિ ધરીને રીઝવતી,
ક્વચિત્ અંધારામાં, પ્રણતલય ખેલે ખીજવતી.
વસન્તી સાલુડે ક્વચિદપિ સુલીલા લહરતી,
ક્વચિદ્ વાયુ લ્હેરે વ્યજન સુરભિએ મહકતી,
અભિસારે તારા પરખી મુજ દાક્ષિણ્ય નબળું,
કટાક્ષે તાકીને મુકતીં ચપળા બાણ રમતું.

ક્વચિદ્ રૂડા રૂપે નવપ્રણત શાલી અવયવે,
ક્વચિત્ કુંજે કુંજે છુપી, નયન કેરા અભિનયે,
ક્વચિત્ તારા તારા જરકશ દુશાલે મન હર્યું,
આહા તારા પ્રેમે નિરમળ મ્હારૂં મન ઠર્યું.

બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ.

૯૧

પ્રેમીની મૂર્તિપૂજા.

(તોટક.)

કર તું કંઇએ, કર તું કંઇએ,
મધુ તેથી બને વધુ શું કહીએ?
તુજ કાર્ય સહુ દિલ નિત્ય સ્મરે
વધુ નિર્મળ શું ઉર પૂજી શકે?
કંઈ બોલ અને દિલ નિત્ય સ્મરે
કંઇ બોલ તું બોલ સદા જ પ્રિયે!
તુજ વાણી સદા સુણતો જ રહું,
ઝરતાં ફુલ એ વીણતો જ રહું;
તુજ એ સ્વર ગાયનમાં સ્મરતાં,
વળી ઓરજ ધૂન મચે ઉરમાં,
તુજ યાચક આ ઉર થાય પ્રિયે!
ફરી ને ફરી એ સ્વર માગીજ લે.
ઉર ઇચ્છતું કે હજી ગા તું પ્રિયે!

નવ બોલ કશું પણ ગા જ, પ્રિયે !
કંઈ હે કંઈ લે સહુ ગીત મહિં,
વ્યવહાર બધા કર એ સ્વરથી;
હુકમો સહુ ગાયનથી કરજે;
મુજ જીંદગી એ સ્વરથી ભરજે.

તુજ નૃત્ય સ્મરૂં ? ? ભુલું ભાન, પ્રિયે !
કંઈ પ્રશ્ન કરૂં સ્મરી નૃત્ય, પ્રિયે !
કયમ ઉર્મિ બની ન તું વારિધિની,
બસ નાચત દિવસ ને રજની;
ઘુઘવાટ વળી તુજ હુ બનતે,
હસતો નક્કી તાલ દીધા કરતે.

કર તું કંઈએ કર તું કંઇએ,
કરૂણાર્દ્ર પ્રભુ પ્રતિ કાર્ય પરે;
તુજ શું તુજથી શું ? મધુતર છે ?
વળી નિર્મળ શું તુજથી શું પ્રિયે ?
સ્મરતાં સ્મરતાં સ્મરણે ચડયું જે;
બસ પૂજીશ પૂજીશ તે જ પ્રિયે !

કલાપી.

૯૨

પ્રેમી હૃદયની વાંછના.

(સ્ત્રગ્ધરા.)

નીચી ભૂમિ પ્રમાણે તલપદવત હું જો થયો હોઉં નીચો,
ને તું, આકાશ જેવો, રમણિ–ઉરતણાં પ્રેમ ! તું થાય ઉંચો;
તો એ મ્હારા વિચારો પવન રૂપ ધરી ઉડીને ત્યાંજ આવે !
ઉંચે ઉંચે ચઢે તે વિહગગણ પરે ભેટવા સદ્ય ભાવે !

જો હું આ ભૂમિ માથે અતિશય જ ઉંચો હોત જો ખે પ્રમાણે
ને તું વ્હાલી રસીલી ! ઘણી જ ઘણી નીચે, વ્યોમથી એમ જાણે.
જેવી દીસે જ ભૂમી, ઉદધિ તલ ઉંડી, તેવી તું થાત નીચી
તોએ ત્હારી જ પાસે, સલુણી ! મન ભમે પ્રેમનું સૂત્ર સીંચી.

રામા જો હોય તું તો મહી નીચી મહિલા, હોઉં જો વ્યોમ રૂપે
તોએ મ્હારો હમેશાં, રમણિ ! દશ દિશે, પ્રેમનો સૂર્ય ધૂપે;
ત્યાંથી તુંને નિહાળું દશશત નયને ભાનુનાં કિર્ણ પેરે,
આચ્છાદું વ્હાલી ! તારી ધરતી મન તણી પ્રેમ જ્યોતે નિઃશંકે.

સૃષ્ટિ અંજાઈ જાએ અતુલ અરકની કાન્તિથી આ સદા રે,
વિયોગાંધી જ નાશે જળહળ ઝગતુ ! પ્રેમના તેજ પાસે !

જ્યાં જ્યાં કાંતે ! તું જાએ ઉંચી જ નીચીજ કે
વ્યોમ કે ભોમ માંહે,
ત્યાં ત્યાં ત્યાં ત્યાંજ મ્હારૂં હૃદય પ્રણયથી તાહરી પાસે આવે.

જન્મશંકર ગિ. વૈદ્ય.

૯૩

પ્રિયતમની ઉક્તિ,

(હરિગીત.)

યદિ હોત હું વર્ષાદબિન્દુ ને તું કોમળ પાંદડું,
વાદળ વિશેથી આવી તુજ ઉર ઉપર આવી વસત હું;
ને લેત વિશ્રાન્તિ તહીં મીઠી અનુપમ સુખભરી,
હું ન્હાત તુજને ન્હાત આનન્દે અને ઉત્સાહથી.
તું હોત સુંદર કમળ, ને, જો ભ્રમર હું વ્હાલી ! કદી,
તુજ હૃદય આવી રહત હું કંઈ ખોળ કરતો તાહરી;
હું ચુસત પ્રેમે ચુસત ત્હારા અધરનું મીઠું અમી,
ને ચુમત તુજને ચુમત હું બની હર્ષઘેલો સુખ થકી.
'જો હોત મૃગ હું, મમ પ્રિયે, તું હોત નિર્ઝર નિર્મળો'
કાન્તા કહે 'શું કરત તું, વિચાર કર તું તેહનો';
"નીચો પડીને તુજ કિનારે તૃણુભીને, હે સુન્દરી !
હું પીત લલના ! પીત મીઠાં પાણી તુજ પ્રીતિ થકી."

- ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણ.

૯૪

"કયમ ના મોહું તે મુજ પ્રિયા અંગે જો."

(ઓધવજી સંદેશો એ રાગ.)

ચળક ચળક રહી શી આકાશે તારલી,
હાસ્ય કરંતી નિર્મળ મુખડે ઘેલી જો.
વેંત અંતરે ચંદા પાસે જે ઉભી,
સ્પર્શી અડપલું કરવા જાયે પેલી જો.

ખડકાઈ ઝીણી શી સઘળી વાદળી,
નદી રેત સમ આછી સઘળે વ્યોમ જો;
સંધ્યા, પણ જળ પીવા મંદાકિનીનું,
લટકે નાચંતી ઉર ધારિ જોમ જો;
સંધ્યા, ચંદા, તારલી ને વળી વાદળી,
ગેલ કરંતાં હર્ષ ધરી નિજ સુખ જો;
જન કો જગમાં એવો જન્મ્યો જે હશે,
જોતાં આ નવ ઉપજે તેને સુખ જો,
અહિં જન મંડળમાં શોધંતાં નિર્મળી
મળવી મુશ્કિલ તમ સમ સઘળી નારી જો:
પણ મુજ હૃદયે છબીલી એક વસી રહી,
તે તમ સદ્ગુણ થકી શોભંતી સારી જો;
તારલીની પેઠે ઉચ્છૃંખલ છે છતાં,
ડહાપણ ને ગાંભીર્ય ધરે તે હૃદયે જો;
કલક વિણ ચંદા સમું તેનું મુખડું
શાંતિ અમીમય પ્રેમળ કરતું ઉર જો.
સંધ્યા રંગ સમી અસ્થીર છે આંખડી,
પણ સ્થિર તેમાં પ્રીતિ કેરૂં જોર જો;
વાદળી પેઠે નૂતન વસ્ત્રો તે ધરે,
પણ તે સઘળું બનવા પતિચિત ચોર જો.
તારલીને આંખોમાં ચમકાવે ખરી,
સંધ્યા ચંદાને નિજ મુખના રંગે જો;
વાદળી પેઠે નમ્ર હૃદય તે ધારતી,
કયમ ના મોહું તે મુજ પ્રિયા સંગે જો.

અંબાલાલ માણેકલાલ.

૯૫

બન્યો હું પ્રેમનો બંદો.

(ગઝલ–સાખી)

બન્યો હું પ્રેમનો બંદો–બીજો રૂચે નહીં ધંધો!!
કામકાજ સૂઝે નહીં, મન પ્રેમે મશગુલ;
તું મુજ સુંદર ગીતડું, હું તારૂં બુલબુલ;
મધુરા નાદથી આજે, અમળ મુજ પ્રેમને કાજે,
લવું તાનો મિઠાં રાજે, રસિક જન ખુબ આનંદો!! બન્યો૦
મુજ મુખ વાદ્ય સમારીને, ઠાઠ મેળવી ચાર,
સુર અલાપી તાહરૂં, ગાન ભજન કરૂં સાર,
અહા! બીજું અહીં શું છે? સરવમાં શ્રેષ્ઠ તું તું છે!
સદા પ્રેમી દિલે ખુંચે, વિયોગે, તું શું છે ચદો? બન્યો૦
રસબસ પ્રેમે માહરૂં હૃદય થયું દિલદાર,
ભલે જીવાડે કે હણે, પ્રેમ એક આધાર,
બીજા જન ચાહ્ય તે બોલે—ગણે જીવ તૃણને તોલે,
કપટ વિના હૃદય ખોલે—મને ખળ છો નિન્દો!! બન્યો૦
મુજ મન ઘાયલ પ્રેમથી, નિન્દા શું કરશેજ?
મરી રહેલું બાપડું, કહો શું ફરી મરશેજ?
અમળ શુભ પ્રીત શું જાણે, ઉંચી રસ રીત શું માણે?
ભલે મત દુષ્ટ જન તાણે, વિવિધ જન દુષ્ટના ફંદો? બન્યો૦
આશંકા જગની તજી, મનડું બન્યું મસ્ત,
પ્રેમ વગર દેખે નહીં, જગ ખાલીજ સમસ્ત;
તુને દિલદાર ધ્યાઊં હું, સુરૂપે લીન થાઉં છું,
બની અલમસ્ત ચહાઊં છું, નયન બે ધ્યાય આ બંદો!! બન્યો૦

ઘાયલ દિલ પ્રીતિરણે, તલસે જે તરશે જ;
ચિતમાં મરવું આદરે, મોતે શું ડરશે જ ?

લીધી દિલ ઢાલ મેં રૂડી, જગત છો વાત કેહ ભુંડી;
મને સરખી રૂડી કુડી, ગણું જગના નહિં ફંદો ! બન્યો૦

જો કે આ દિલ માહરૂં, હોય થએલું ખાખ;
પ્રેમ ભજન ભુલે નહિં, પ્રેમ ! પ્રેમ ! કહે રાખ;

ખરે મુજ ખાખ કહેવાની, રૂડું તુજ નામ દેવાની;
હૃદયમાં આશ રહેવાની, "થઈ રહું પ્રેમનો બંદો" ! ! બન્યો૦

તુજ કારણ મુજ પ્રેમની, મૂર્તિ જો કે આજ;
હણવા તત્પર થાય કો, સેવક ના કહે ના જ;

મીઠી ! તુજ કારણે મરવું, હૃદયમાં દુઃખ ના ધરવું;
હઠી પાછું નહિ ફરવું, મને પ્રિય પ્રેમના છંદો ! બન્યો૦

સૂળી સન્મુખ રાખીને, પૂછે મુજને કોય;
તું તું એકજ માહરે, મને વસેલી હોય;

પ્રીતિ એ બોલ સૌ પહેલો, લવું તુજ નામ હું ઘેલો !
ભણું હું તેજ સૌ છેલ્લો, બીજું બોલે નહીં બન્દો ! ! બન્યો૦

હા હા સમ ખાઈ કહું, "પ્રેમ ધર્મ મેં લીધ;"
તે વિણ માનું નહીં કશું, પણ મેં એવું કીધ.

પ્રભુ એ પ્રેમ માનું છું–ગમે તે જાતિ જાણું હું,
હૃદય રળિયાત થાઉં છું, ચરણ જગ પ્રેમને વંદો ! ! બન્યો૦

ડાહ્યાભાઇ પી. દેરાસરી.

૯૬

મન–પંખીને.

(ગઝલ)

ઉઠી જા તું ! પ્રિયા પાસે, ભલા જા રે ! તું મન–પંખી !
ખબર તું લાવ, એ દિલના, પછી પૂછું હું પંખીડા !
ન ગોઠે તું ન બેસે તું ! થઈ સ્થિર ને કદી હેઠું !
બગાડે કાજ સૌ મ્હારૂં, કરે નહિં કાંઈ પંખીડા !
વિકટ વ્યવ્હાર દુનિયાંના, ન દેખે તું ન લેખે તું !
પ્રિયાના પ્રેમની ધૂનમાં, બન્યો તું મસ્ત પંખીડા !
અદબ નહિ આબરૂ વ્હાલી, નહિં આજીવિકા વ્હાલી,
પીધી જ્યાં પ્રેમની પ્યાલી બધું વિસર્યો તું પંખીડા !
ન રાખે ઝાડની પરવા, નહિં કંઈ બીક પડવાની,
અધર ઉડે તું આકાશે ભર્યો શ્વાસે તું પંખીડા !
શરીર–માળો જ ત્હારો આ વિખાએ તેની નહિં પરવા:
ઉડે નાચે કુદે જાવા પ્રિયાની પાસ પંખીડા !
ભલું બુરૂં જનો જે કહે છતે કાને સુણે નહિં તે !
જકિલો થઈ જપે પ્રિયને અજબ એ રીત પંખીડા !
ધરમ ને ધ્યાન કીર્તિમાનથી વિશેષ માનીને,
ન રાખે ભાન ને પ્રેમે બન્યો ગુલતાન પંખીડા !
લખે બોલે વિચારે તું ! 'પ્રિયા' 'વ્હાલી' જ એ શબ્દો,
ઈતર કાને, જીભે, આંખે, સુજે ના કાંઈ પંખીડા !

જન્મશંકર ગિ. વૈદ્ય

૯૭

વર વહુ અમે.

(અર્ધ-શિખરિણી.)

જતાં' તાં સાંઝે જ્યાં, વર વહુ અમે ધાન્ય લણતાં,
ન જાણું જે શાથી, વર વહુ અમે તો લડી પડયાં,
લડયાં, રોયાં, પાછાં વર વહુ અમે આંસુ ચુમતાં,
હતં જેવાં તેવાં વર વહુ અમે તો થઈ રહ્યાં.
અરે કેવી મીઠી,
લડાઈ તે દીઠી,
કરે હૈયાં ખાલી,
અને આંસુ ઢાળી,
હતું તેથી જ્યાહે પ્રણયિ જનનું ઐક્ય જ કરે,
જ્યહાં આંસુ સાથે અધરરસ પીયૂષ જ ઝરે !
પછી પ્હોંચ્યા જ્યારે વર વહુ અમે તે નદીતટ.
જ્હાં સૂતું' તું જે ગત સમયમાં બાલક હતું,
ત્યહાં તેની નાની—
અરે ! તેની નાની કબર કુમળીની જ નિકટ
થયું પાછું આંસુ અધરરસ પીયૂષ ઝરતું !

જલન્તરાય.

૯૮

દિવ્ય રથ.

(ગરબી)

વ્હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો !
ચમકે રવિનાં તેજ સમો ચમકાર !

અમીશાં અજવાળાં ઠારે અતરની આંખડી,
ચૌદ રત્નતણો શો ભીડભંજન ભંડાર!
વ્હાલમ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો!
આવો પ્રિયતમ! એ રથમાં અંતર પધરાવિયે;
મનહર મહિમાવાન મહા એ જગ સોઝાર!
ઋષિ મુનિ સંત જનોની નિર્મળ ઉરજ્યોતી દીપે,
તેમાં આવો, ફરિયે કરતાં આત્મવિહાર!
વ્હાલમ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો!
પુણ્યપ્રકાશિત પ્રભુનો મણિમંડપ રળિયામણો,
તેનાં સૂર્યપ્રભાશાં દિવ્ય ઝળકતાં દ્વાર;
વિશ્વવિરાજીત એ શોભાની છાંયે મ્હાલવા.
ચાલો, વ્હાલા! એ રથમાં કરિએ સંચાર!
વ્હાલમ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો!
ઘૂ ઘૂ ઘોર ગરજતા ગંભિર જગસિંધુતટે
અમૃત સ્મિત ઝરતાં ખીલે કુસુમો સુકુમાર;
તેનો નિત્ય વસંતસુગંધ રસે ભરવા ઉરે,
હૃદયો ગુંથી ચાલો જઇએ પ્રાણાધાર!
વ્હાલમ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો!
જીવનદેવ! પ્રયાણ નથી જ સુકર ને સોહ્યલું,
જંગલ, ઝાડી, કોતર, ડુંગર, ખાડ અપાર!
સોંપો, કોમળ પુણ્યપ્રભાભર રથ ત્યાં આપણો
નિર્વિઘ્ને અણિશુદ્ધ ચલવવો પ્રભુ આધાર!
વ્હાલમ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો!
કંટકમાર્ગ કઠોર વિકટ છે એહ પ્રયાણનો,
અનિલો ઘુમે ને આકાશ વહે અંધાર;

લેઆં સાચવજો, પ્રાણેશ્વર ! પાર ઉતારજો,
દિવ્ય, સુરમ્ય, અમુલખ રથ એ સર્વ પ્રકાર !
વ્હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો !
ચાલો, વ્હાલા ! ધીરા, શુરા, મુખ મલકાવતા !
ઊંડા ઊંડા છે હૃદયોના અમીઉચ્ચાર !
હૈયાંહેત ઝરંતી આંખલડી આ આપણી
મધુરાં અજવાળાં કરશે કાંઈ ઠારોઠાર ?
વ્હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો !
પ્રભુના પુણ્યવિલાસગૃહેથી કદિ આવતા.
સુમધુર મંગલ સ્વર્ગગીતોના કંઈ ભણકાર;
રસભીનાં તે ગીતોનો રસ પૂરણ ઝીલવા
હસતાં જઈએ એ રથમાં, હૈયાના હાર !
વ્હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો !
આવો, પ્રિયતમ ! મંગલ ઘડી છે સુખ સૌભાગ્યની.
આકાશે છે શા નવરંગ સજ્યા શણગાર !
એવા રંગ વિશે શો વિલસે છે રથ આપણો !
પ્રભુના મંગલ આશિષ વરસે છે શતધાર !
વ્હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો !
હસતો રમતો રુડલો રથ એ, પ્રાણ ! ચલાવશું
ઝગઝગ જગમાં એનો ઝલકાવી ઝલકાર;–
ધીરી, શૂરી તમ વાંસલડી, પ્રાણ ! વગાડજો !
હું પણ પૂરીશ સાથે ગાનતણા લલકાર !
વ્હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો !

ખબરદાર.

૯૯

પ્રેમ સ્વરૂપ.

(દીંડી.)

પ્રીતિ પ્રેમ વદું જય જય જય વાણી,
ભર્યાં પ્રેમ થકી પવન આભ પાણી,
શીતલ પ્રાણસાંચ આપતો સમીર,
સુરજ ચંદ્ર તણો પ્રેમ શો ગંભીર !
પિતા પુત્ર માત પત્ની ને સંસાર
દીસે પ્રેમ વડે દીપતો ઝગાર,
તુટયો પ્રેમ ફીટી જાય છે સંસાર;
પર બ્રહ્મ તણી યોજના અપાર !
પુરો પ્રેમી અંશ પ્રેમનુંજ અંગ,
સદા ઝીલતો પ્રીતિતણા તરંગ;
મળે સાથ કદી લાખમાંથી એક,
ગહન પ્રેમ અકલ યોજના અભેદ.
શકે અમૃતતણું પાન કર્યું છેક,
શીતલ સેક રોમરોમમાં અનેક,
અદ્દભુત પ્રીતિપાનનો ઠર્યો વિવેક,
ગહન, પ્રેમ ! તારી યોજના અનેક.
પશુ પ્રાણી સમુહ સંઘમાં ફરે છે,
વિવિધ ઘાટતણી યોજના કરે છે,
મનુષજીવ મનુષજીવશું તણાય,
પ્રકટ, પ્રેમ ! તારી કલ્પના જણાય.

પ્રિયા પ્રીતમતણે કંઠે લીન થાય,
પિતાકંઠે વિષે બાલકો ભરાય,
ભિન્ન ઠામ ભિન્ન ભિન્ન રૂપ ભાસે,
બધે પ્રેમ! તુજ એકલો પ્રકાશે.
નથી દુઃખભેદ્ય પ્રેમ! શક્તિ તારી,
તિમિર દુઃખ પ્રેમ તેજ દે વધારી,
બધે બ્રહ્મ રૂપ બ્રહ્મ પ્રેમ જાણું,
કૃતિ રીતિ ગતિ ભિન્ન ના પ્રમાણું.

મણિલાલ.

૧૦૦

અસ્થિર અને સ્થિર પ્રેમ.

(ચોપાઇ)

ઉજ્જડ એક ગિરિ કેરી કરાડ, જ્યાં જનનો નહિં પગ સંચાર,
તો પણ ત્યાં આગિયા અનન્ત, લટકાવે દીપક ચળકન્ત;
ને ત્યાં એક અતિ લાજાળ, ગુલાબકળી નાજુકડી બાળ,
લલિત વસન્તાનિલને તેહ લલચાવંતી કુમળી દેહ.
"અનિલ તું ચંચળ જાતે દિસે, સ્થિર રહિ કો સહ નવ તું વસે;
અનેક કળીયો ચૂમી આજ આવ્યો આંહિ તું ઠગરાજ.
વળી તજી મુજને તું જશે, જ્યાં કળીયો બીજી ખીલી હશે;
માર્ગ જતાં સહુને તું ચૂમે, નિર્લજ તોપણ હરખે ઘૂમે."
"કોમળ કળી! તું કાં રીસાય? તુજ સરિખી નવ દીઠી ક્યાંય;
અનેક અનિલો આવી ભમે, અહિં તુજશું તે રંગે રમે.

નવ તરછોડયો તેં કોઈને, સૌરભ સહુને દીધું મોહીને;
હા, હું ચૂમું કળી અનન્ત, જ્યારે હું માર્ગમાં રમન્ત;
પણ સૌરભ સઘળી એ તણુ, નિજ અંગ ધરી હરખું ઘણું.
સુગન્ધ સ્મરણ હું ધરૂં એમ, પણ તું તો નવ જાણે પ્રેમ;
અનિલ અનેક ગયા અહિં વહી, તું તેવી ને તેવી રહી,
સ્મરણ ન રાખ્યું કોઈતણું, પ્રેમીલી તુજને ક્યમ ગણું ?"
"રે ઠગ ! મુજને કાં તું વ્હાય ? નહિં એ જુદા અનિલ બધાય;
જુદાં જુદાં રૂપજ ધરી, તુંનો તું આવે ફરી ફરી.
હું જાણું સઘળા તુજ ફંદ, કો ઘડી ચંડ, તું કો ઘડી મંદ,
કો ઘડી ઝીણો સ્વર કરી ગાય, કો ઘડી ગાજી તું ધુંધવાય.
તું જાતે છે એકજ એક, ધારે રૂપ અનેક અનેક:
કહે હવે મુજમાં શી ખોડ ? કપટ મહિં નવ તારી જોડ."
સુણી આ બે જણની ગોઠડી, હું ચાલ્યો મન ખેદજ ધરી;
આગળ "ગમ્ભીર રસશૃંગાર–પ્રતિમા" સારસ દીઠો સાર.
ઉભો નિજ કાન્તાની સંગ, નિરખે ઝીણા નદિ તરંગ,
કમળતન્તુ લઈ તેને દિયે, પ્રેમસુધા તે વેળા પીયે.
બોલ્યો તે નિજ કાન્તા ભણી,–"જો, આ લહરી સરિતાતણી,
તેમાં આપણ બેની છાય, મળી એકઠી શી મકલાય !
જીવ આપણા એમજ મળ્યા, મરણ લગી નવ ટળશે ટળ્યા."
એમ કહી ઉચા નભ મહિં, સારસ જુગ ઉડી ગયું તહિં.
ઉડતાં ભૂખરૂં દીપે અંગ, પાછળ વ્યોમજ ભૂરે રંગ;
ને મધુરે સ્વર ગાન કરન્ત, ઉડતું જ્યાં આકાશ અનન્ત.
આ સઘળું નિરખીને તહિં, શાન્તિ વશી રહી મુજ મન મહિં,
ને ચાલ્યો સુખ હૃદયે ધરી,–ઉપર નભ નિરખે સ્મિત કરી.

નરસિંહરાવ.

૧૦૧

વીણાનો મૃગ.

ઉગતા સૂર્યની સામે આવે છે મૃગ દોડતો,
ઉતરે બાગમાં હાવાં ફલંગે ગઢ કૂદતો.
વીણા તણો નાદ તહીં સુણાય,
આનન્દલ્હેરે અનિલો ભરાય;
ઝુલે ફુલો એ કંઈ તાલમાં ત્યાં,
વસન્તલીલા સ્વર ખેવડી રહ્યાં.
ભીતિ કશી એ મૃગને દિસે ના,
પિછાન જુની સ્થલની નકી આ;
નમાવી શૃંગો ચળ પીઠમાં કરે,
યથેચ્છ પર્ણો તરૂનાં જરા ચરે.
ઉડી રહ્યો છે જલનો ફુવારો,
હોજે તરે રંગીન માછલીઓ;
ત્યાં કાન માંડી મૃગ તે ઢળે છે,
જરા નમીને જલ એ પીએ છે.
પાસેથી ત્યાં તો સ્વર દિવ્ય આવ્યા,
વાયુ તણી લ્હેર મહીં ગુંથાયા;
કૂદી ઉમંગે ચમકાવી કર્ણો,
સ્વરો ભણી એ મૃગ દોડતો ગયો.
હીંચકે ખાટમાં બેઠી કુંજમાં દિવ્ય સુન્દરી,
બીનની મીંડ મીઠીમાં એ છે છેક ગળી ગઈ.
દિસે અંગો ન્હાનાં હૃદયમય કે તાનમય શાં
લતાશા ડોલે છે કટિ ઉપરીના સૌ અવયવો !

અહા ! કાળા ઝુલે કમર પર એ વાળ સઘળા !
દિસે તારા જેવા ચકચકિત શાં સ્નિગ્ધ નયનો !
મળી છે શું આંહીં જગત પરની સૌ મધુરતા !
અહિં વેળાતું ના કરવત ઘસાતું નકી હશે !
અહો, તારા, ભાનુ, જરૂર ક્ષણ આંહીં અટકતા !
સ્વરોની દેવીનાં નમી નમી અહીં દર્શન કરે !

દૂરથી આવતો દોડી વ્હાલો એ મૃગ જોઇને
કન્યા તે હસ્ત લમ્બાવી હેતથી આવકાર દે.

આનંદભીનાં નયને નિહાળી,
પસ્પાળતી તે મૃગને કરેથી;
દાસત્વ મીઠું મગમાં દિસે છે,
પ્રેમાળ ભીનાં નયને વસે જે.

પછી વીણાતારો મધુર સ્વર દૈવી જગવતા,
હવામાં નાચન્તી સ્વરની કંઇ મૂર્તિ ખડી કરે;
જડી જાણે રાખે નયન મૃદુ કન્યા મૃગ પરે,
અને એ ચ્હેરામાં નવીન કંઇ ભાવો પલટતા.
મૃગે એ ભાસે છે વશ થઈ જતો કે ગળી જતો,
જરા ડોલે શૃંગો વળી અરધ મીચ્યાં નયન છે;
નિસાસા લેતો એ મૃગ હૃદય જાણે ઠલવતો,
અને કન્યાશિરે રસમય અભિષેક કરતો.
અહો ! ક્યારે ક્યારે થનનથન નાચી કૂદી રહે,
વળી એ કન્યાના ઘડીક પદ ચાટે જીભ વડે;
ફરે વીણા તેવાં હૃદય, નયનો, અંગ ફરતાં,
દિસે બન્ને આત્મા અનુભવી રહ્યા એકમયતા.

પ્રભાતકાલે મૃગ આસ આવતો,
વીણા સુણીને વનમાં ફરી જતો;
સ્વરો ન મીઠા મૃગ વીણ ઉઠતા;
સુખી થતી ના મૃગ વિણ કન્યકા.
લગની કો લગાડે છે ઉરોની રસએકતા;
પશુ આ માનવી આ એ કાંઇ ભેદ ન પ્રેમને.
દિનો કૈં આનન્દે રસભર ગયા આમ વહતા,
સદા રહેતાં ધૂને મધુર સ્વરની આસ દિલ આ;
પ્રભાતે કોઇ એ પથિક ગઢ પાસે અટકતો,
ઘડી સુણી વીણા નિજ પથ જતો આશિષ દઈ.

* * * *

તહીં ઉગ્યો છે હજુ અર્ધ ભાનુ,
નવીન રંગે નભ છે ભરેલું,
શુકો ઉડે ગીત હજાર ગાઈ,
સહુ સ્થળે છે ભરપૂર શાન્તિ.
ઉદાસ શાન્ત સ્વર બીન છેડે,
ઉદાર ભાવો મૃગનેત્ર રેડે;
મચી રહી આર્દ્ર સ્વરોની હેલી,
મહાન આનન્દની રેલ રેલી.
સરરર સુસવાટો થાય ત્યાં બાગમાં કે,
અરર! મૃગ બિચારો ઉછળીને પડે છે;
થર થર થર ધ્રુજે કન્યકા ત્રાસ પામી,
શિથિલ કર થતાં એ બીન તૂટે પડીને.
મૃગહૃદય મહીં છે તીર લાગ્યો અરેરે!
ખળખળ ઢળતું હા! રક્ત ભૂમિ પરે એ!

નયનજલ વતી એ કન્યકા ઘા ધુવે, ને
મૃગ તડફડ થાતો હાંફતો શ્વાસ લે છે.
મિચાઈ એ જાતાં નયન દરદે બે ક્ષણુ, અને
ઘડી કન્યા સામે રૂદનમય એ શાં નિરખતાં
અરે છેલ્લે યાચે નિજ પ્રિય કને એક નજરે,
વદે છે કે આવું નયન મૃદુ ચોંટી રહી હવે:—

" ફરીને શીર્ષનું તુમ્બું, નેત્રની નખલી કરી,
" બજાવી લે, બજાવી લે, ત્હારૂં બીન હજી હજી!
" કૃપા હોજો, દયા હોજો પ્રભુની બીનની પરે!
" અનુકૂલ સ્વરો મીઠા હજો આ તુજ હસ્તને!"

કન્યા બિચારી દુઃખણી થઈને
એ શીર્ષ ખોળે મુકતી રડે છે;
ત્યાં પાછળેથી નર કોઈ આવે,
વાત્સલ્યભાવે વદતો જણાયે:

" અયિ પુત્રિ! શિકારી તો પાપી છે તુજ આ પિતા!
ભૂલી જા એ! બજાવી લે ત્હારૂં બીન હવે જરા!"

હૃદય સ્થિર નથી એ કન્યકા બાપડીનું,
નજર નવ કરે તે, કોણ આવ્યું ન આવ્યું;
પણ દૃઢ થઈ અન્તે અશ્રુમાં તે ગળન્તી,
દરદમય છતાં એ કાંઈ મીઠું લવે છે:—

" તુમ્બું તૂટી પડ્યું! અરે! જિગરના ચીરા થયા છે, પિતા!
" રે! આ સાંભળનારના જગતમાં એવું થયું છે, પિતા!
" વીણા બન્ધ થયું! સ્વરો ઉડી ગયા!, ખારી બની ઝિન્દગી

" સાથી ના જગમાં રહ્યો ! પ્રભુતણી આશિષ એવી મળી !
" મૃત્યુને વશ આ કલા થઈ ગઇ ! હું એ બની મૃત્યુની !
" આ સંસાર અસાર છે ! અહહહહા ! એ શીખ આજે મળી !
" ભૂલોનીજ પરમ્પરા જગત આ, એવું દિસે છે ! પિતા !
" ક્યાં શ્રદ્ધા ? અહ ! પ્રેમ ક્યાં ? જગત આ, આખું અકસ્માતનું !
" જોઈ એ ઘડી આ લઉ મૃગ અને વીણા તૂટેલું, પિતા !
" એ નિર્માણ અનન્તના જલ મહિં ડુબું પછી હું, પિતા !

*　　*　　*　　*

દિનો કે કન્યાના દરદમય, ઓહો ! વહી ગયા,
ફર્યાં છે એ ગાત્રો, સુખ પણ ફર્યું છેકજ અરે !
હવે જો કોઇએ પાથિક ગઢ પાસે અટકતો,
શિલા ત્યાં આ વાંચી કંઈક દુઃખમાં તે ડુબી જતો:—
" કલા છે ભોજ્ય મીઠી તે ભોકતા વિણ કલા નહીં !
" કલાવાન કલા સાથે ભોક્તા વિણ મળે નહીં ! "

કલાપી.

૧૦૨

અભાનોર્મિ.

[કાફી]

ગગને આજ, પ્રેમની ઝલક છાઈરે, ગગને આજ—પ્રેમની—ટેક.
પૃથ્વી રહી છવાઈ,
પરવતો રહ્યા નાહી, ગગને૦
સચરાચરે ભરાઈ રે.

*　　*　　*

વાદ ને વિવાદ ગળ્યા,
ઝેર વિખવાદ ટળ્યા,
જુદા સઉ ભેગા મળ્યા રે, ગગને૦

* * *

ધન્ય ભાગ્ય તેનાં જેણે,
પ્રેમ પી નીહાળ્યો નેણે,
સુખને શું કહેશે વેણે રે? ગગને૦

* * *

સાંભળશે કોણ કહેશે,
શા થકી વખાણી લેશે,
ન કહ્યે કહેવાઈ રહેશે રે. ગગને૦

* * *

પ્રેમ જે કહી બતાવે,
પ્રેમ જે કરી બતાવે,
મણિ તેને મન ભાવે રે. ગગને૦

મણિલાલ.

૧૦૩

સારરી.

..ઠા દીર્ઘ ધ્વનિ વતી વન બધું હર્ષે ભરે કોકિલા,
ઝીણી વાંસળી શા સ્વરો સુખભર્યા ચંડોળ આલાપતાં;
ખિસ્કોલી તરૂના મહાન વિટપે ઝૂકી રહી ત્યાં કૂદે,
ને રંગીન શુકો ઘણા મધુરવા આકાશ ઉડી રહે !

આવી આનન્દવેળાએ બિચારૂં કોણ આ દુખી !
હશે એ પ્રેમનું મારૂં હૈયું કોઈ રહ્યું તપી !
ગંભીર નાદ કરતી સરિતા વહે છે,
સીંચી જલે પુલિન શીતળ એ કરે છે;
ત્યાં દીન સારસી ઉભી જલપુર નેત્રે,
સૂતી, અરે ! શિર નમાવી રહી રડે એ !
અહોહો પાંખ પ્રીતિની તેની તૂટી ગઈ દિસે,
આવું આ પક્ષી, તેને એ, આવી પીડા ખરી ! અરે !
રેરે ! તેનો પ્રિયતમ તહીં પાદ પાસે પડયો છે,
મ્હોળી પાંખો શિથિલ બની છે મૃત્યુનો હસ્ત લાગ્યે;
પારધીએ હૃદય પર હા ! તીર માર્યો દીસે છે,
ખૂંચ્યો છે ત્યાં રુધિર વહતું બંધ હાવાં થયું છે.
જીવવું જીવ લઇને આહિં એવી દીસે રીતિ !
કોઈને દુઃખ દેવાથી તૃપ્તિ કેમ હશે થતી ?
સૂકી ગયો કયમ શિકાર હશે શિકારી ?
આવી હશે દિલ દયા કંઈ સારસીની ?
બચ્ચાં અને પતિપ્રિયા તણી એ ઘડીની
નાસ્યો હશે હૃદય ચીરતી ચીસ સુણી !
ગાળે છે પ્રેમનાં અશ્રુ વજ્ર જેવાંય દિલને,
કો વેળા પારધીને એ પ્રેમનો દંશ લાગતો.
આવું આવું નિરખી દિલમાં કાંઇ કેવુંય થાય,
કેવો છે રે રુદનમય આ ક્રૂર દેખાવ, હાય !
ન્હાનાં બચ્ચાં ટળવળી રહી માત સામું જુવે છે,
ને પંપાળે નિજ જનકને કંઠને ચંચુથી એ.

હજુ તો ખેલવા પૂરૂં શીખ્યાં નથી બાલુડાં,
રે ! તે શું મૃત્યુને જાણે ભોળાં આ લઘુ પંખીડાં!
દુઃખ સહુ ઉડી જાશે કાલ આ બાલકોનાં,
રમતગમત માંહી હર્ષ લેશે ફરી આ;
પણ ઝુરી મરશે રે સારસી બાપડી તો,
જખમ નહિં રુઝાશે પ્રેમનો કારી લાગ્યો.

પ્રેમીએ પ્રેમી જાતાં કો બીજાથી પ્રેમ જોડવો,
આવું કાં ન કરે સૌએ પ્રેમી જોકે મળે ખરો.
જોડવી એક જોડીને એ કો ખંડિત થાય તો,
બન્નેનાં એકબીજાથી ઓછાં જેથી બને દુઃખો.

અઢેલી બાઝીને તરુ સહુ રહે ખીલતી લતા,
દઈ પુષ્પો પ્રેમે લઈ રસ જીવે છે પ્રણયમાં;
સુખી આવા દહાડા સરકી કંઈ જાતા રમતમાં,
અને એ વેલીને મરણપડદામાં લઈ જતા.
મરેલી વેલીનું સ્મરણ નવ ભૂલે તરુ કદી,
અને પ્રેમી ગાળે દિવસ દુઃખના કૈં રડી રડી;
પરન્તુ ચાંપે છે હૃદય પર બીજી લઈ લતા.
અને પ્રેમે રેડે મધુર રસ તેના હૃદયમાં.
ધીમે ધીમે આવું તરુ થઈ જઈ વૃદ્ધ મરતું,
અને વીલી વેલી રૂદન કરતી કૈં દુઃખભર્યું;
છતાં ટેકો બીજા તરુ પર લઈનેય જીવતી,
અને આપી પુષ્પો જીવિત નિજ તે પૂર્ણ કરતી.

ન કિન્તુ સારસી આ તો આવો માર્ગ કદી ગ્રહે,
એકને દિલ અર્પ્યું તે બીજા કોનું નહિં બને.

પ્રેમને કારણો સાથે સમ્બન્ધ કાંઈ એ નથી;
કારણ પ્રીતિનું પ્રીતિઃ પ્રેમીની લક્ષ્મી તે બધી.
ઝુરી ઝુરી મરવામાં સ્નેહ સન્તોષ માને,
નહિ કદિ રસ શોધે સારસી અન્ય સ્થાને;
રસ દઈ લઈ લીધો ઈશ્વરે છીનવી તો,
હૃદય હીણ બીચારાં પ્રેમીને મૃત્યુ આપો.
પ્રેમીનો હોય બેલી કો તો આનું કૈ થવું ઘટે,
પાસે છે ત્રાસ મ્હારો તો આત્મા આ દુઃખ જોઈને.
ત્યાં કાંઈ આ વન મહિં હીલચાલ થાય,
પક્ષી બધાં ઉડી ઉડી અહીં શાં તણાય!
સર્પો, હરિણ, સસલાં, સહુ દોડી આવે,
લાંબો ધ્વનિ ભયભર્યો શ્રવણે પડે છે.

ઉલ્કાપાત થયો કાંઈ હશે આ વનની મહિ,
પ્રતીતિ થાય છે એવી જોઈ આ ગતિ સૌ તણી.

હા! અગ્નિ ત્યાં સળગી ઘાસ પ્રજાળતો રે!
વૃક્ષો તણાં કુંપળ બાળી ઉડાડતો તે;
ભૂખ્યો ધસી જીવ અનેક ગળી જતો તે,
દિશા બધી ધૂમવતી છવરાવી દે છે!

વ્હાલો છે જીવ પોતાનો વ્હાલાંથીય વધુ! અરે!
ન્હાસે છે સિંહ પેલો ત્યાં સૂતી સિંહણ છોડીને.

પણ અડગ સમાધિ સારસીની ન તુટે,
મરણશરણ જાવું હર્ષ તેને દિસે છે;
ભડભડભડ થાતી અગ્નિની ઝાળ આવી,
બળી મરી પ્રિય સાથે સારસી પ્રેમઘેલી.

દર્દીના દર્દની પીડા વિધિનેય દિસે ખરી,
અરે ! તો દર્દ કાં દે છે, ને દે ઔષધ કાં પછી !

કલાપી.

૧૦૪

વસંત વિજય.

"નહિ નાથ ! નહિં નાથ ! ન જાણો કે સવાર છે;
"આ બધુ ઘોર અંધારૂં–હજી તો બહુ વાર છે."
હજારો વર્ષો એ વચન નિકળ્યાને વહિ ગયાં,
નથી વક્તા શ્રોતા, નથી તદપિ એ વિસ્મૃત થયાં;
સહુ માદ્રી પાંડુ તરત જ પિછાને ઉચરતાં,
વટી જો કે વેળા અસીમ શતશૃંગે વિચરતાં.
ગિરિના પ્રાન્તમાં કોઈ બાંધી પર્ણકુટીદ્વય,
બન્ને રાણી તથા રાજા કરતાં કાલ ત્યાં ક્ષય.
નિદ્રા 'પ્રશાન્ત જરીએ ન હતી થયેલી,
દુઃસ્વપ્નદર્શન મહિં જ નિશા ગયેલી;
ખુલ્લા પ્રદેશ પર જૈ ફરૂં થોડી વાર,
ઉઠ્યો નરેન્દ્ર મનમાં કરી એ વિચાર.
ધીમે શયનને છોડી જરા એ બ્હાર જાય જ્યાં,
"નહિ નાથ ! નહિં નાથ !" શબ્દો એ સંભળાય ત્યાં.
" પ્રિયે માદ્રિ ! શું છે ? નથી નથી જતો, સ્નાન કરવા,
" વહી નિદ્રા, માટે 'અહિં' તહિં જરા જાઉં ફરવા;
" મટ્યું આ અંધારૂં તરત નથી રાત્રિ પણ બહુ,
" હમેશાંને સ્થાને પછી કરીશ હું આહ્નિક સહુ.

ન જવાનું કહી દેવી નિદ્રાવશ થઈ હતી;
જાગૃતિ ક્ષણ રોકાઈ ફરી પાછી ગઈ હતી;
સારૂં થયું પ્રિય સખી થઇ છે પ્રસુપ્ત,
સાચી ખિના નહિં જ રાખી શકાત ગુપ્ત;
સંતોષથી નૃપતિ થાય હવે વિદાય,
છે અંધકાર, પણ, ભૂલ જરા ન ખાય.
કંસારી તમારાંઓના અવાજો આવતા હતા;
સ્થલ—કાલ છતાં શાંત બન્નેને ભાવતા હતા.

વહે થંડો વાયુ ફરી દઈ બધે શાંતિ વનમાં,
ઘણા થોડા આજે ઉડુગણ પ્રકાશે ગગનમાં;
હજી એકે પ્રાણી ગિરિમહિં નહિં જાગૃત દિસે;
વધે અંધારામાં નરવર અગાડી વન વિષે.

ત્યાં, જવું હતું તે આવ્યું સર સુંદર પાસનું;
આપ્યું હતું પુરા જેને નામ "માદ્રીવિલાસ" નું.
ઝાંખી ભરેલ જલની સ્થિરતા જણાય,
જોતાં જ તર્ક નૃપના ક્યંહિએ તણાય;
બેસે શિલા ઉપર ચાલી સચિંત રાય;
ઉંડા વિચાર મહિં છેવટ મગ્ન થાય.

અનિદ્રાશ્રમથી તેનો ધૈર્યભ્રંશ થયો હતો;
પૂર્વનાં સ્મરણોમાં જ ઘણો કાલ ગયો હતો.
થવા માંડયાં ત્યાં તો રવિઉદયનાં ચિન્હ સઘળે,
ઉઠેલી સૃષ્ટિના વિષમ સ્વર સાથે સહુ ભળે;
જવા માંડયું સર્વે સ્થળ મહિંથી અંધારૂં ઝટ જ્યાં
પુરાયો પ્રાચીમાં નવીન સરખો રંગ પણ ત્યાં.

કોલાહલ થવા લાગ્યો અરૂણોદયથી બધે;
પૂર્વની રક્તિમાં સાથે સહુ આ ક્ષોભ એ વધે.
વૃક્ષો અદૃશ્ય સઘળાં નજરે પડે છે,
ધોળાં અનેક ગમથી ઝરણાં દડે છે,
એ દેશ ચક્ષુ તજી ઉપર જ્યાં ચડે છે!
ઉંચા પ્રચંડ શિખરો નભને અડે છે.

" અરે શું આટલો કાલ નિષ્કારણ વહી ગયો, "
સદ્ય એવું કહી રાજા સ્વસ્થાનેથી ઉભો થયો.
ઉઠી જોતાં શોભા બહુ જ બદલાયેલ નિરખી,
ડગ્યું પાછું ધૈર્ય સ્મરણ મહિ આવી પ્રિય સખી,
" નિહાળું છું શું હું મનહર વસંતપ્રસરને!
અરે રે! શેની, શી અનુભવ કરૂં છું અસર એ!"
સૃષ્ટિસૌંદર્યને જોતાં કે રોમાંચ થયું હતું,
ઘણા દિવસનું પેલું યોગાંધત્વ ગયું હતું.
ઉઠે દોડે એવી જલચર કરે ગમ્મત ઘણી,
નિહાળી તે જોયું વળી પછી જરા પર્વત ભણી,
ગમી ના એ વૃત્તિ હૃદય રસથી સંયમ ચડયો,
" થઇ ન્હાવા વેળા " નૃપતિ કહી એવું મહિં પડયો.
સ્નાનથી થઇને શાંત પડયો એ નિત્ય કર્મમાં
જતાં રાગ બની વૃત્તિ પાછી તદ્રુપ ધર્મમાં.

પૂરૂં કરી તરત તે સ્થલને તજે છે,
ઇચ્છાવિરૂદ્ધ દૃઢ આગ્રહને સજે છે;
" શાને થવું પતિત આશ્રમધર્મનાથી,
" સૌંદર્ય શું? જગત શું? તપ એજ સાથી."

જઈ આશ્રમમાં લે છે નિત્ય માફક ભોજન,
ઈચ્છયું પછી જરી નિદ્રા પૂર્ણ વિસરવા વન.
ઉઠયો થોડી વારે નૃપત્તિ જયમ નિદ્રા કંઈ લઈ,
મનોવૃત્તિ તેવી સ્થિર વિમલ ને સાત્વિક થઈ;
જઈ થોડે છેટે પછી અનુભવે શીતલ હવા,
પડે દૃષ્ટિ માટે વન તરફ લાગે નિરખવા.

અક્ષુબ્ધ હૃદયે જોઈ રચના એ ઋતુ તણી;
મળવાને પછી ચાલ્યો બીજી પર્ણકુટી ભણી.

માદ્રી જ ફકત હતી હાજર એહ વાર,
કુંતા ગયેલ કંઈ કારણથી બહાર;
માતા સતી નકુલ ને સહદેવની એ,
હા! તાપસી નૃપની સાથ હતી બની એ.

—ઝીણા વલ્કલને આજે એણે અંગે ધર્યું હતું;
નહિ લાવણ્યને ઓછું વનવાસે કર્યું હતું.
"નથી શું કુંતાજી? નહિં અરર આંહિ રહી શકે,
"પ્રિયે! તું એકાકી; સ્વજન વિણ વૃત્તિ કયમ ટકે?
"ખરે ત્યારે આનો અનુભવ જરા આજ કરીએ."
"જરા આ પાસેના ઉપવન વિશે કાંઈ ફરીએ."
પ્રસંગ બદલાતાં એ સિદ્ધાન્ત વિસરી ગયો;
મટી તાપસ એ પાછો ભર્ત્તા–સ્વામી ખરે થયો.

શાન્તિ મહિં નહિં થયો કંઈ ફેરફાર,
એથી જ હાલ નૃપતિ વિસર્યો સવાર;
માદ્રી નહિં કરી શકી કંઈ એ નકાર;
જાણેલ હોય કદિ શું વિધિના પ્રકાર?

પૂર્વાશ્રમ તણી બુદ્ધિ પાછી આવી ગઈ હતી;
ફરે સાંપ્રતને ભૂલી વનમાં સાથ દંપતી.

વહી જતાં ઝરણાં શ્રમને હરે,
નિરખતાં રચના નયનો ઠરે;
મધુર શબ્દ વિહંગ બધાં કરે;
રસિકનાં હૃદયો રસથી ભરે.

વસંતે સ્થાપેલું પ્રબલ નિજ સામ્રાજ્ય સઘળે,
નવાં લીલાં વસ્ત્રો તરુવર ધરે છે સહુ સ્થળે;
બધી સામગ્રી એ મદનરસથી સૃષ્ટિ ભરતી,
જનોના જુસ્સાને અતિ ચપલ ઉદ્દીપ્ત કરતી.

ઉછળ્યું લોહી તેથી એ સાવચેત થયો નહિ;
સ્ત્રી સંગે નર્મ ગોષ્ઠીમાં વધે છે વનની મહિં.

ઉત્તુંગ નમ્ર સહકાર દિસે ઘણાય,
લાખો વળી અગરૂ ચન્દન ત્યાં જણાય;
વૃક્ષો લતા સકલ કંઈક અપૂર્વ રંગ,
જામે ન કાં પ્રબલ મિત્ર વડે અનંગ !

ફરતાં ફરતાં આવ્યો એક માલતીમંડપ,
પ્રવેશ સતીની સાથે કરે છે તે મહિં નૃપ.

ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજ લઈ ડોલતો વાયુ વાય,
ચોપાસે વલ્લીઓથી પરિમળ પ્રસરે, નેત્રને તૃપ્તિ થાય;
બેસીને કોણ જાણે ક્યાંહિ પરભૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય,
ગાળી નાખે હલાવી રસિક હૃદયને—વૃત્તિથી દાબ જાય.
" સાંભળ્યું મોહ પામીને હવે કોકિલકૂજન;
" પ્રિયા પંચમ વૃષ્ટિથી ન્હાવાનું થાય છે મન ! "

જરા શંકા પામી તદપિ નહિ કાંઈ કહી શકી,
વળી એવી ભીતિ નૃપવદન જોતાં નહિં ટકી,
નહીં રાજાજીનો હુકમ પણ પાછો કદિ ફરે,
વિચારી એ માદ્રી તરતજ જરા કે શરૂ કરે.

દિવ્ય રાગ શરૂ થાતાં બન્યું શાન્ત બધું વન,
લોહચુંબકથી જાણે ખેંચાયાં સર્વનાં મન.
માધુર્ય એ ઉછળતું ક્યાંહિં ના સમાય,
હા! કેમ આ હલક અંતરથી ખમાય,
સાથે મળ્યાં તરત દંપતી સર્વ દોડી,
ભેટી રહ્યા સ્વર વિશે દઈ વૃત્ત જોડી.
ઘેલી બની બધી સૃષ્ટિ રસમાં હાલ ન્હાય છે,
હાય! એકજ પાંડુના હૈયામાં કૈક થાય છે!

સંગીતામૃત વર્ષતાં પ્રથમ તો આનન્દ વ્યાપી ગયો,
સાથે—એક—કરૂં પ્રિયા હૃદયને આવેશ એવો થયો;
ખેંચાયું પણ વેગ પૂર્ણ કરતાં આવી સ્થિતિની સ્મૃતિ,
રાખે અંકુશ તોય સ્પષ્ટ વપુમાં દેખાય છે વિકૃતિ.
નિહાળી નૃપને રાણી જરા ગાતાં રહી ગઈ,
હાય રે! ઉલટી તેથી તેની શાંતિ વહી ગઈ!
" પ્રિયે! માદ્રી!—આહા!—સહન મુજથી આ નથી થતું.
" નહિં મારે જોયે તપફલ ભલે એ સહુ જતું.
" ચલાવી દે, પાછી મધુર સ્વરની રમ્ય સરિતા,
" છટાથી છોડી દે, અરર! ક્યમ રાખે નિયમિતા!"

વૃત્તિઓ પરથી તેનો અધિકાર ગયો હતો;
અપૂર્વ ધ્વનિથી છેક મદોન્મત્ત થયો હતો.

" સખી દેવી—વ્હાલી ! સ્વરૂપ તુજ આજે બહુ દીસે,
" ખરે રંભા જેવી રસમય અહીં—નંદન વિશે;"
નિહાળે વર્ષાવી પ્રણયરસ બન્ને નયનથી,
જરા ધાસ્તી પામે સતી પણ હુવે હાય ! મનથી.
ગીત પૂર્ણ થતાં રાજા જાય છે પાસ કૈં મિષે;
" ક્ષમા " " પ્રાણ " " નહિં " બોલી લે છે એને ભુજાવિશે.
" રે હાય ! હાય ! નહિં નાથ ! નહિ ! " કહીને,
છૂટી જઈ કર થકી અળગી રહી તે,
હા ! દીન દૃષ્ટિ કરી એ નિરખી રહે છે,
દુઃખે ભર્યાં નયનથી નૃપને કહે છેઃ—
" ડરૂં છું—ભય પામું છું જોઇને આજ આપને,
" અરે કેમ વિસારો છો ઋષિના ઉગ્ર શાપને ? "
બહુ બ્હીતી બ્હીતી થર થર થતી એ કરગરે,
નથી ઓછી થાતી તદપિ નૃપની વિકૃતિ અરે !
" ઘટે છે શું દેવી !—હૃદયપર આ નિર્દય થવું !
અરેરે ! આ આવું પ્રબળ દુઃખ—મારે સહિ જવું ?
પ્રિયા—પ્રિયા—પ્રિયા ! તારા હાથમાં સર્વ હાય રે !
ત્વરાથી દેહ જોડી દે, આ તો નહિં ખમાય રે !
" જાણું બધું, પણ દિસે સ્થિતિ આ નવીન,
" મારૂં નથી બળ બન્યો જળ બ્હાર મીન.
" દેવી ! વિચાર કરવા સઘળા તજી દે,
" રે હાય ! સ્પર્શસુખ પ્રાણસખી ! હજી દે. "
વિચાર કરવા જેવો હવે વખત રહ્યો નહિં;
ઝંપલાવી પડે માદ્રી નરેન્દ્રભુજની મહિં.

* * * *

નહિં ચાલે આથી ગત વખતમાં દૂર હૃદય,
પડ્યા શબ્દો છેલ્લા શ્રુતિ પર બહુ મન્દ સદય;
જરા ત્રુટ્યાં વાક્યો કંઈ કંઈ થઇને રહી ગયાં,
હજારો વર્ષો એ પણ પછી હવે તો વહી ગયાં.

મણિશંકર

૧૦૫

નાયકનું પ્રાયશ્ચિત.

(શાર્દુલ વિક્રીડિત,)

પાંખો નૂતન લાગતી સ્ફૂટિત તે જોતો હશીને ઘડી,
ને જોતો ભવવ્યોમ ઉંડી નજરે જાણે ઉડું આ ઘડી;
જાણે અંબર મસ્તકે ચળકતા રંગો વડે વાદળી,
આશાએ સરજી, ઉડી સુભગતા પાંખો વિષે તે ભરી;
ઓળંગુ વળી એહ પણ પલકમાં, ને લોક સર્વ સ્થલે,
ઉંચા નેત્ર કરી વખાણ વદતા જોઈ રહે વિસ્મયે,
હા ! એ સ્વપ્ન ! હતું શું સુંદર ! ન એ પાંખો, ન એ વાદળી !
ને એ લોક વખાણ—ભીષણ પડે છે કર્ણયુગ્મે હજી.
એ મૂર્ખાઈ વિષે ત્હને અવગણી—દીઠો ન રે સ્નેહને !
તોયે ધૈર્ય ધરી તું તન્મય રહી, કેવી તું વ્હાલી મને !
'ભાવિમાં નહિં થાય એવું,' કયમ એ આપી શકું કોલ હું,
ભૂત જ્ઞાનથી ખિન્ન છેક થયેલો,—માટે કહું એટલું,
કે પ્રીછું તુજ પ્રેમ કોમળ સખિ ! ને આ ઉરે હોય જે;
ગાંભીર્ય દઢતા અને સરળતા, ત્હારાં જ તે લેખજે.

બલવંતરાય.

૧૦૬

વધામણી—નાયિકાનો પત્ર.

(મંદાક્રાંતા)

વ્હાલા મારા, નિશદિન હવે થાય ઝંખા તમારી,
આવો, આપો પરિચિત પ્રતીતિ બધી ચિત્તહારી.
દૈવે જાણે જલ ગહનમાં ખેંચી લીધી હતી તે,
આણી સ્હેજે તટપર ફરીથી મને છોળઠેલે;
ને આવી તો પણ નવ લહું કયાં ગઇ, કેમ આવી,
—આયુર્દોરી તુટી ન ગઇ તેથી રહું શીર્ષ નામી.
ને સંસ્કારો ગત ભવતણા તે કની સર્વ, વ્હાલા!
જાણું સાચા તદપિ દીસતા સ્વપ્ન જેવા જ ઠાલા;
માટે આવો, કર અધરની રમ્ય સાક્ષી પુરાવો,
મીઠો કંઠ, પ્રણયિ નયનો, અમૃતાલાપ લાવો.
બીજું વ્હાલા, શિર મૂકી જ્યહાં ભાર લાગ્યો શું? કહેતા,
ત્યાં સુતેલું વજન નવું વીતી ઋતુ એક વ્હેતાં;
ગોરૂં ચુસે અખુટ રસથી અંગુઠો પદ્મ જેવો,
આવી જોઈ, દયિત! ઉચરો, લોચને કોણ જેવો?

બળવંતરાય.

૧૦૭

આપની યાદી.

(ગઝલ)

જ્યાં જ્યા નજર મ્હારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની;
આંસુ મહિં એ આંખથી યાદી ઝરે છે આપની;

માશુકોના ગાલની લાલી મહીં લાલી, અને
જ્યાં જ્યાં ચમન, જ્યાં જ્યાં ગુલો, ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની !
જાઉં અહિં ત્યાં આવતી દરિયાવની મીઠી લહર,
તેની ઉપર ચાલી રહી નાજુક સવારી આપની !
તારા ઉપર તારા તણાં ઝૂમી રહ્યાં જે ઝૂમખાં,
તે યાદ આપે આંખને ગેબી કચેરી આપની !
આ ખૂનને ચરખે અને રાતે હમારી ગોદમાં,
આ દમબદમ બોલી રહી ઝીણી સિતારિ આપની !

આકાશથી વર્ષાવતા છો ખંજરો દુશ્મન બધા;
યાદી બનીને ઢાલ ખેંચાઈ રહી છે આપની !
દેખી બૂરાઈ ના ડરૂં હું, શી ફીકર છે પાપની ?
ધોવા બુરાઇને બધે ગંગા વહે છે આપની !

થાકું સિતમથી હોય જ્યાં ના કોઈ ક્યાંએ આશના;
તાજી બની ત્યાં ત્યાં ચડે પેલી શરાબી આપની !
જ્યાં જ્યાં મિલાવે હાથ યારો ત્યાં મિલાવી હાથને,
અહેશાનમાં દિલ ઝુલતું, રહેમત ખડી ત્યાં આપની !

પ્યારૂં તજીને પ્યાર કોઈ આદરે છેલ્લી સફર:
ધોવાઇ યાદી ત્યાં રડાવે છે જુદાઈ આપની !
રોઉં ન કાં એ રાહમાં બાકી રહીને એકલો ?
આશકોના રાહની જે રાહદારી આપની !

જુતું નવું જાણું અને રોઉં હસું તે તે બધું
જુની નવી ના કાંઈ તાજી એક યાદી આપની !
ભૂલી જવાતી છો બધી લાખો કિતાબો સામટી;
જોયું ન જોયું છો બને જો એક યાદી આપની !

કિસ્મત કરાવે ભૂલ તે ભૂલો કરી નાખું બધી;
છે આખરે તો એકલી ને એ જ યાદી આપની.

કલાપી.

૧૦૮

વલ્હાય.

[વસંતતિલકા]

હા ! આવિયો દિવસ આખર આજ એ તો,
આ ચિત્ત કેરી ચિર શાંતિ હરીજ લે તો;
ચાલી હવે સખિ ! તજી મુજને વિદેશે;
શોકે ભર્યું હૃદય આ કયમ ભાર વ્હેશે ?
સંધ્યા સલૂણી થઇ લુપ્ત સુષુપ્ત થાએ,
નેને રમે તદપિ રંગ રૂડા બધા એ,
આનન્દ દેતું મૃદુ ગાન વિરામ પામે,
તોએ ભમી શ્રવણમાં ધ્વનિ રમ્ય જામે;
ખીલી હશે કુસુમ તે કરમાય જ્યારે,
તોએ સુગંધ મનમાં કરી વાસ મ્હાલે;
હા ! તેમ આજ તુજ દર્શન લુપ્ત થાએ,
ત્હારા ગુણો સ્મરણમાં રમશે સદાએ.
થાજો પ્રયાણ સુખરૂપ તને, સખિ ઓ !
નિદ્રા મીઠી જ વસજો મૃદુલોચને જો !
સ્વપ્નો અલૌકિક રસે ભરિયાં મધુરાં,
એ નીંદરે રમી રહો સુખ દેઇ પુરાં.

મ્હારી ઉંડી હૃદયને મથતી વ્યથા જે,
ગંભીર શોકસરિતાપૂર માંહિ ગાજે,—
હા ! તેવી તુજ સુકુમાર હૃદે કદી એ,
મા રેલશો અસહ શોક તણી નદી—એ,
દેઇ વદાય સખિ ! આટલું યાચતો હું,—
થાઉં વિલુપ્ત ભવચિત્રપટેથી જો હું,
કર્ણે પડે ખબર એ તુજ કોઈ કાળે,
બે આંસુડાં મધુર નેન થકી તું ઢાળે.

નરસિંહરાવ.

૧૦૯

વિપ્રયોગ.

(અંજની ગીત.)

આકાશે એની એ તારા;
એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારા.
તરૂણ નિશા એની એ;
દારા ક્યાં છે એની એ ?
શું એ હાવાં નહિ જોવાની ?
આંખલડી શું નહિ લ્હોવાની ?
ત્યાં એ ત્યારે શું રોવાની
દારા એની એ ?
છે જ્યાં છે સ્વામીની દારા.
સ્વર્ગોની જ્યોત્સ્નાની ધારા;
નહિ જ નિશા ત્યાં આવે,
દારા ત્યાં છે એની એ.

છે ત્યારે એ ત્યાં જોવાની,
આંખડલી એ ત્યાં લ્હોવાની;
સ્વામી સાથે નહિં રોવાની--
દારા એની એ.

મણીશંકર.

૧૧૦

સ્વપ્ન-વાટિકા.

(મંદાક્રાંતા)

બ્હેની ! લૈતી અહિં તું ઘરથી દૂર નિદ્રા સદાની,
શાંતિ ત્યારી રજનિ-દિવસે પામતી આ જગાની—
નેત્રોને જો નહિં તું દિસતી પૃથ્વી નીચે સૂતેલી,
સ્મૃતિ ત્હારી નિશદિન થતી હ્યાં ગઇ છે તું મેલી.
લીલા કેવી મધુર-લસતી સ્વર્ગ જેવી સુભાસે,
દેખું હું તો વિમલ બધું હ્યાં તુજ વિશ્રાંતિ પાસે;
લાગે કાંઈ તરલ ઝુલતી લાગણી આ હવામાં,—
આહા ! એવી અસર વિરલી રે હશે દિવ્ય શામાં ?
દેવાંશી ! તું અકલ ફરતી ના મળે જીવતી હ્યાં,
ના જો પામે નજર, ઉડતી, હોય જ્યાં તું ગતિ ત્યાં,—
રે આ વેલા તરૂવર વચે પામું હું ત્હારી હસ્તી,
જાણે હ્યાંથી કુલ ત્રિભુવને હોય ના તુજ વસ્તી ?
બ્હેની ! ત્હારાં મધુર વચનો હ્યાં થયાં બંધ જો કે,
ને જો ત્હારા સ્થૂલ શરીરને આ શિલા શ્વેત રોકે,—
જેવી મીઠી ઉપર ધરતી જીવતી તું હતી હ્યાં,
તેવી મીઠી અમ ઉર મહિં જીવશે તું સતી હ્યાં !

તું જ્યાં સૂતી, કુદરત વચે શ્રાંતિ જેવી છવાઈ,
તેમાં દેખું ગગનપરની શાંતિ મંજુ સમાઇ:
નિદ્રા લેતી રતનગિરિમાં સ્વપ્ન તું જોય મીઠાં.
જેવાં ક્યાંની જગપર કદી માનવીએ ન દીઠાં.
વાયુ! જેવો અનુભવ અહિં પામતો હ્યાં વહે તું,
ધીમે ધીમે સકલ વસુધા વ્યાપતો તે રહે તું!
કે સૌ તેનું શ્રવણ કરતાં શાંતિ પાસે સદાનાં,
ચાખે તેઓ અમર સુખ આ સ્વપ્નની વાટિકાનાં.

પે. ખ. તારાપોરવાળા.

૧૧૧

તું ગઇ.

(ઉપજાતિ.)

ત્યારે ગઈ શું અહિંથી પ્રિયા તું?
મૂકી ગઇ આ હઈયું રીબાતું!
હવે મીઠું તે મુખ તાકી તાકી,
નિહાળવાનું નહિં શું કદાપિ?
ચિંતા અને દુઃખ થકી પીડાતા,
આ ચિત્તને ટેકવવાની આશા
તારા પ્રિયા પ્રેમથી આવતી જે
હવે પછી શું સહુ મૂકવી તે!
શરીરને ને મનને જરૂરે,
આધા પ્રદેશે ફરતાં હતું જે,

સ્વસ્થાન પાછું બળ ખેંચનારૂં,
શું તે વિના દૂર હવે જવાનું!
ગ્રહો ફરે છે રવિ આસપાસ,
છાયા ફરે જ્યાં વચમાં પદાર્થ;
પ્રદક્ષિણા એ પ્રિય કેરી સર્વે,
ક્યાં હું ફરૂં રે? તુજ વિણ મધ્યે?
તારાની પેઠે સ્થિર એક ઠામ,
દુઃખો સુખો સૃષ્ટિ વિશે તમામઃ
જોઈ રહી ક્ષોભ વિના જરીયે,
રહું જડાઈ?—ન બને કદી એ.
શરીર મારૂં સ્થિર રહે કદાપિ,
આ ચિત્તને તો ન શકું જ રાખી.
સ્વચ્છન્દ તો તે ભમતું ફરે છે;
રે! તું ગઈ ને સ્થિર કેમ રહે તે?
શું કોઈ શોધું કહિં ધૂમકેતુ,
જેને અગાડી વધતો જ દેખું;
જેને ન મધ્યે કંઈ ખેંચનારૂં;
પાછો ફરે જે નહિં કોઈ સારૂં?
ને છોડી સર્વે સુખ શાંતિ પ્રીતે
સ્વીકારીને સંગત તેની નિત્યે;
નવા નવા રોજ પ્રદેશ ભાળું?
જાઉં અહિંથી—અહિંથી જ જાઉં?

રમણભાઈ.

૧૧૨

રેખાશૂન્યતા.

(ઉપજાતિ.)

જેવી ફરંતી શરદભ્રછાય,
પડે પડે ને વળી ઉડી જાય;
ન છાય અભ્રો કંઈ રે'જ અંતે,
જતાં રહે સર્વ અદૃશ્ય પંથે.
પ્રતીતિ ચિત્તે ન રહે કશાની,
સ્મૃતિ ન એકે ભ્રમણા વિનાની;
હતું કર્યું ને ન હતું કર્યું તે,
જુદું પડે ના સ્મૃતિ–ભ્રાંતિ–પુંજે;
પ્રકાર તેવો તુજ ધ્વંસ કેરો,
પ્રમાણમાં સંશય માત્ર તેનો;
છાયા હતી તો ગઈ અભ્ર સાથ,
અભ્રો હતાં તો નહિ તે–ન છાય.
હતો શું તું બાલ ! અને ગયો છે ?
કે ના હતો ને નથી તુ ગયો રે ?
કે તું હતો ને હજી એ રહ્યો છે ?
એ સર્વ શંકા મુજ કોણ તોડે ?
સમુદ્ર નીચે રવિ લીન થાય,
જ્યોતિર્ગણે તે દ્યુતિ મૂકી જાય;
તે સૌ કરાવે રવિની પ્રતીતિ,
ચિત્તે રહે ના ભ્રમ કેરી ભીતિ.

વર્ષાઘનો જાય-ફરે ન પાછા,
હિમાલયે જે ઠરતા સદાના;
પછાડી મૂકે નિજ સારપૂર;
ઘનો રહે તે સ્મૃતિથી ન દૂર.
જાયે ધસંતી સરિતા સમુદ્રે,
ત્યાં જે મળી તે રહિ લુપ્ત રૂપે;
લાવે પછાડી સતત પ્રવાહ,
ને તે ગઈ તે ગઈ ના જણાય.
આદર્શ બીજો કહિંથી લિધો તેં,
ન આજ રેખા રહી તું ગયો તે ?
શું આ ધરા યોગ્ય તને ન લાગી
તેથી ન તારી પદપંક્તિ સ્થાપી ?
બીજી ધરા છે, નથી મૃત્તિકા જ્યાં,
ન ધ્વંસી આકારની વંચના જ્યાં,
ન ચક્ષુ ભીનાં વિરહે થતાં જ્યાં,
અખંડ રૂપે તું વસ્યો સદા ત્યાં.
તે દિવ્ય રાજ્યે ફરતો ન કાળ,
ન લુપ્ત થાતાં કદિ વૃદ્ધ-બાલ.
અન્યૂન રેખા તુજ ત્યાં જણાશે,
પ્રતીતિ માંહે ભ્રમ ત્યાં ન થાશે;
તથાપિ અત્રે નહિં અંક-ચિન્હ,
છાયા ન, રેખા ન, ન દષ્ટિલક્ષ્ય;
ચક્ષુ ઉઘાડે નહિં તું જણાય,
ચક્ષુ મિચ્યાથી નહિં ફેર થાય.

મનુષ્ય કાયા શકી ના જ રાખી,
ન સ્નેહ—આશા તણી પાશ ચાલી,
ને યુગ્મ દુઃખી રહ્યું જોતું જોતું,
ગયો ગયો બાલ ! ગયો ગયો તું !

રમણભાઇ.

૧૧૩

માળીને ઉપાલંભ.

[ગઝલ.]

અરે માળી ! અકાળે કાં કળી કાચી ચુંટે, તું આ ?
પડી એ પત્રના અંકે, કર્યો શો દોષ તે રંકે ?

નથી ફાટી, નથી ફુલી, હજુએ પત્રમાં ઝુલી,
નિમિલ ચક્ષુથી એ જોની ! દયા તું લાવને તેની.

નથી જોયાં હજુ પ્યારાં, સહોદર પુષ્પ રૂપાળાં,
સુવાસે ખુબ એ મ્હેકે, હિલે છે વાયુના લ્હેકે.

નિહાળે એ કૃતિ તારી, બનાવી રમ્ય તેં માળી !
કળી કાચી ચુંટી લે તું, ફરી થાશે કહે એ શું ?

બગીચો આ બનાવ્યો છે, ચતુરે તેં ઘણી પ્રીતે;
ઉગાડયાં ચિત્ર વૃક્ષો જ્યાં, હવે આ શી કૃતિ છે ત્યાં ?

ખીલે ના એ, ન એ ફુલે ! પ્રમાદે એ નહિં ડુલે !
હસે ના એ, રમે ના એ, સુવાસે ના જ એ મ્હેકે.

જુવે ના એ કૃતિ તારી પૂરે પૂરી ચમત્કારી,
ચુંટાએ તેટલામાં તો બગીચાનો શો હેતુ છે ?

કહે તું એ વધારે છે કળીઓ બાગમાંની તે?
કહે શું કામ વાવ્યાં તેં વધારે વૃક્ષ લાવ્યાં જે?
વળી એ છે કઇ જાતિ, ગુણીની એ કઈ રીતિ?
કળી કાચી ચુંટે તું કંઈ ખરે બીજી સુકાઈ જઈ!
ખીલેલાં પુષ્પ જે ટોચે, ન તારો હાથ ત્યાં પ્હોંચે!
નીચે નીચે મરોડી લે, કળીને પુષ્પ તોડી લે!
બનાવ્યો તેં જીગરથી જો, મનોહર બાગ હર્ષે તો,
કળી કાચી ન તોડી લે, પ્રફુલ્લ પુષ્પ થાવા દે.
નથી એમાં તને હાનિ, સુહૃદ્ મારા તું વિજ્ઞાની!
સુગંધી પુષ્પ ફુલેલાં, નિહાળી તું સહર્ષ થા!
કળીને લ્હાવા લેવા દે, ખીલી જુવે બનાવી તેં;
કૃતિ આ ચિત્ર આરાસે, નિહાળી સુખ તે પાસે.
લઘુ મોટાં બધાં વૃક્ષ, તને આધીન છે વૃક્ષ,
બધાંને રાખ સંભાળી, વડાઇ તેહમાં તારી.
ખરે કાળે ચુંટાયે વા, ખીલી પાછાં જ કરમાતાં;
બગીચાનાં ફુલો તારાં, ઉદાસી ના દિલે મારા.

ઇન્દ્રજીત જેષ્ટારામ.

૧૧૪

પ્રાર્થના.

(અંજની ગીત.)

રોનારૂં ભીતરમાં રોતું:
લ્હેનારૂં ભીતર ના લ્હેતું:
દૂર સખાનું હૈયું—
સાથે રોતું ને જોતું!

વ્હાલાંઓ, વ્હાલાંને કેજો:
"સાગરમાં તો સાથે વ્હેજો:
સ્હેવાનાં એક બીજાનાં—
સાથે સૌ સ્હેજો."

મણિશંકર.

૧૧૫

વિધવા બ્હેન બાબાં.

(મંદાક્રાંતા)

વ્હાલી બાબાં! સહન કરવું એય છે એક લ્હાણું!
આણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું એય છે એક લ્હાણું!
મૃત્યુ થાતાં ત્રપણ કરવું ઈષ્ટનું એય લ્હાણું!
આશા રાખી મરણ પછી ને જીવવું એય લ્હાણું!
સમ્બન્ધીના મરણ પછી ના સર્વ સમ્બન્ધ તૂટે,
બ્હેની! આંહી વિરહ જ ખરો ચિર સમ્બન્ધ ભાસે;
તે પ્રેમી જે પ્રણયમયતા જોઇ માણે વિયોગે,
મીઠું કિન્તુ ક્ષણિક જ નકી સ્વપ્ન સંયોગ તો છે.
છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા, બ્હેન! સૌભાગ્યથી કૈ!
છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા, બ્હેન! શૃંગારથી કૈ!
બાબાં! ત્હારાં મૃદુ હૃદયને આપ વૈધવ્ય આપી,
ઊંચે ઊંચે તુજ દિલ જશે લેઈ ધીમે ઉપાડી.
ના બોલું આ તુજ હૃદયનાં અશ્રુ હું લૂછવાને,
શાને લૂછું હૃદયશુચિતા આંસુડાં દાખવે જે?
વ્હાલી! બાબાં! કુદરતકૃતિ સર્વદા હેતુવાળી,
ઈચ્છે દેવા અનુભવ પ્રભુ સર્વને સર્વ વ્હાલી!

બાપુ ! આ સૌ સુખ દુઃખ તણી વેઠ નાખી નથી કૈ,
આ તો બોન્જો કુદરત તણો માત્ર કલ્યાણકારી;
આ ખ્હાડો જે પથિક સહુને આવતા માર્ગમાં ત્યાં,
ચક્ષુવાળા શ્રમિત ન બને કિન્તુ સૌન્દર્ય જોતાં.
આ કુંડાળું કુદરતતણું કોઈ જોઈ શકે, તો
ના ના જોશે કંઈ વિષમતા કિન્તુ સીધાઈ લીસી;
ટૂંકી દૃષ્ટિ જન હૃદયની અલ્પ ખડો જ જોતી,
ને તેથી આ સુઘટ સરણી દિસતી ડાઘવાળી.
બાબાં ! જોને નયન ભરીને આંસુથી એક વાર !
બાબાં જોને સુપ્રભ રચના વિશ્વની એક વાર !
વ્હાલા સાથે નિરખતી હતી, આજ જો એકલી તું,
બાબાં ! ખુલ્લું હૃદય કરી જો, એ જ ઇચ્છયું હરિનું.
જોને બાપુ ! તુજ જિગરનો મિત્ર તો ત્યાં વિલાસે,
તારો ચ્હેરો ગત હૃદય એ ત્યાંય ઉભું વિમાસે !
એ રેલાયું ઉદધિ સઘળે કિન્તુ તું બિન્દુ તેનું,
આડું આવ્યું પડ નયનને ત્હોય એ વારિ ત્હારૂં.
બ્હેની ! આવાં પડ પછી પડો આવતાં જાય આડાં,
અન્તે ગાઢાં પડ ચીરી દઈ પાર જાતાં સહુ ત્યાં;
તુંને મ્હારી પ્રિય સખી ત્યજી હુંય જાઉં કદાપિ,
એવું એ ક શુભ જ કરવા ઈશ ઇચ્છે કદાપિ,
રે ! તો સાથે તમ હૃદયનાં ગાળજો અશ્રુ બન્ને;
જે બાકી તે ભણી લઈ તમે આવજો સાથ બન્ને;
બાબાં ! તું એ શીખીશ ફરી આ પાઠ ઔદાર્યને, ને
મ્હારી ભોળી પ્રિય અબુધને દોરજે આ જ માર્ગે.

કલાપી.

૧૧૬

વિદ્ધ મૃગ.

(હરીગીત.)

સંગીત, લુબ્ધક ! સુખદ ત્હારૂં આમ નવ અટકાવ તું,
રસમાં મને મરવા દઇ રસિકત્વ પૂર્ણ બતાવ તું;
આ મોક્ષથી મોંઘું અને સાકર થકી વધતું ગળ્યું,
તુજ બાણના સંપાતથી પંચત્વ આ સમયે મળ્યું.
શર લક્ષ બીજું ફેંક વા તલવારનો કર ઘા ભલે,
પણ ગીતના અવરોધથી નવ વ્યથિત કર મુજને, અરે !
રસની ધુની હૃદયે વહે રસમાં અધિક છું મગ્ન હું,
રસ રૂપ જગત જણાય આ રસને વળી વરસાવ તું.
આને ભલે મૃત્યુ ગણી આણે દયા દિલ માનવી;
પણ વૃષ્ટિ પ્રેમામૃતતણી મારે હૃદયથી માનવી;
પ્રેમાબ્ધિ આ ગરજી રહ્યો, રસમેઘ પણ વરસી રહ્યો,
મીંચી નયન, અવલોકતાં આજે કૃતાર્થજ હું થયો.
વસુધા વિષે બહુધા ફર્યો ગિરિશૃંગ ઉપર આથડ્યો,
પણ હર્ષ વર્ષણનો પુરંદર આજ તું મુજને મળ્યો.
મારી વ્યથા અવલોકીને દિલ નવ દયા લાવીશ તું,
અવસાન સમયે ગીતનો ન નિષેધ મન માનીશ તું.
મુજ માંસને માટે અધીરો એક પળ ન બનીશ તું;
સારંગી રંગભરી ઘડી કરથી ન દૂર કરીશ તું.
દઈ તાલ સાયકપાતથી કર ગાન એ પણ ઇષ્ટ છે,
આ પ્રેમ પારાવારમાં ન્હાતાં મરણ પણ મિષ્ટ છે.

દા. ખુ. બોટાદકર.

૧૧૭

મ્હારા મયૂરને.

(ખતા નહિ જાતીઃ કવિ કલાપીની એ ગઝલની ધૂન.)

પીડાતણી પરંપરા માંહે પડી રહેવું,
મુંગે મુખે આવી પડયું સ્હેજે સહી લેવું; ધ્રુવ

આનન્દનું વાયુ નહિ વ્હાણું કદી વ્હાલું,
તાપે ત્રિવિધ સુતાં સદા, ઉઠતાં બળી રહેવું;....પીડા૦
શાને વિધિ! શિખાવ તું ન્હાવું અને સ્હાવું ?
છાજે ન એ સુખ સ્વર્ગનું: એને લખ્યું સ્હેવું.....પીડા૦
તુંયે તજી વ્હાલા ઉડયો, મ્હારા મયૂર બાપુ !
વ્હાલાં પીડે વિયોગથી એ યે સહી રહેવું.....પીડા૦
ભગવા જીગરસાં આ, રમ્યો ! મ્હારા મયૂર બાપુ !
બાખી ગયો રાખી જ, તો સ્હેજે સહી રહેવું....પીડા૦
તેં લૂટનાં લ્હાણાં સજાની જે કર્યાં બાપુ, !
કારી જખમ તેમાં સહ્યા તે તો ઝણી રહેવું !....પીડા૦
બંદો ખુદાનો ઈશ્કનો તું ઓલીયો બાપુઃ !
કેકાથકી મંત્રો સર્યા તે તો જપી રહેવું !....પીડા૦
વ્હેતા વ્રણો ચુમ્યા ન ચાટયા તુજ વ્હાલાં એ,
ગાયાં છતાં એનાં જ ગીતડાંઃ એ સ્મરી રહેવું.....પીડા૦
જુદી જહાંનો તું ફીરસ્તો ખોળીઉં બદલી,
આવિ ઉડયો ઝળકાવી પાંખો, જોવું અને સ્હેવું.....પીડા૦
માની મજા જ્યાં તેં કવિતા કોતરૂં ત્યાંની,
ચોશે જ આંસુ ન્હોય તે જળમાં લખી રહેવું.....પીડા૦

તૃપ્તિ તથા મુક્તિ ધરી વ્યાપ્યો સદા વિશ્વે,
તુંને સદાય અનંતતામાં કલ્પતાં રહેવું !....પીડા૦
માળા અમારે આંસુની અર્પી સદા રહેવું !
પીતાં પ્રસાદી તેં દ્રવી જંપી જરા રહેવું !....પીડા૦
શિવમય થજે તું શાંત શક્તિને સુતાં અંકે,
એવું હવે ત્વદ્રૂપને ઇચ્છી સદા રહેવું ?....પીડા૦

લલિત.

૧૧૮

અશ્રુપ્રસાદ.

(મન્દાક્રાંતા.)

વ્હાલાં કેરાં દુઃખ શ્રવણથી પીગળે હૈયું ભીનું !
વ્હાલાં કેરા દુઃખ મનનથી ભાન તો થાય તીનું !
એ ભાને તો ભવ અટનનું કૈંક ભૂલાય વીત્યું,
ભૂલાવાના દૃઢ અનુભવે કૈંક સ્ફુરે અચિંત્યું.
વ્હાલા ! તારૂં ગજબ ગતિનું દુઃખ દારૂણ શુણી,
જૂની વીતી સ્મરી શરીર આ કમ્પી ઉઠે છ ધૂણી;
આક્રંદે તો દ્વિગુણ દુઃખમાં આંખ દીસે છ ખુની,
કિંતુ અંતે મૃદુ થઈ દ્રવે આંસુની ધાર ઉની.
નાહી લેજે, કંઈ ભીંજવજે, અંજલિ એય લે જે !
પોતા વીતી કહી સ્વજનનું દુઃખ ભૂલાવી દેજે,
લૂછાવતાં તું પણ લુછજે સ્નેહીનાં આંસુડાંને:
આંસુડાંના વિનિમય મહિં જન્મ સાફલ્ય, હા ! છે.
પામી પીડા 'અરરર' કરવું એય ઉંચી મજા છે,
વ્હાલા ! રોવું સહન કરતાં એય ઉંચી મજા છે,

રોતાં રોતાં મનની કથવી એય ઉંચી મજા છે,
અંકે સુવું પછી સ્વજનને એય ઉંચી મજા છે,
વ્હાલા ! મોટું મનુજ બળનું એ જ છે કર્મ ઉંચું,
વ્હાલા ! આવા મનુ જગતમાં એજ કર્તવ્ય ઉંચું,
વ્હાલા ! વિશ્વે મનુ હૃદયનું એ જ આતિથ્ય ઉંચું,
વ્હાલા ! આવું મનુ મનતણું 'આપ લે' ભાન ઉંચું !
ઉંડા ઉંડા કંઈ સમયના કીટ જે કોતરે છે,
તેના અંતે સ્વજન હીનની કોણ સંભાળ લેશે ?
આવી ઘેલી મનુ મન ટરે કોટિ શંકા સદાયે,
ને આંસુડાં અમુલ અરપી કંઈક સંતોષ પામે.

લલિત.

૧૧૯

મૃગલીને.

(હરિણી)

ધીકી રહી ધરા, નીચે ! ઉંચે તપે રવિ ચંડ એ !
બળબળતી લૂ ચારે પાસે રહે વરસી ભવે;
વિજન રણની ઉની રેતી ઉડે ! કરી અંધ દે !
લખ લખ કરી લ્હાતી જ્વાલા ફરી વળતી બધે !
તડફી ફફડી રૂંધાતાં તો ન ભાન કશું રહે !
ફીકર ફડકે આ હૈયાને વિરામ ન કે વળે !
વિરહ દવમાં હોમાએલી સખી બળતી હશે !
મુજ અધમની ચિંતાથી એ ઉભી અળગી જશે !

તૃણજલ હરી સૂતેલીને તૃષાર્ત દઇ સુવા,
મૃગજલ પીવા જાતાં હાર્યો ! પડી વિખુટાં ગયાં !
મધુર મૃગલી મારી સ્હેતાં અચાનક આ બધું,
તરફડી સીઝી રહેતાં થાશે શું ભસ્મનું પુતળું ?
પ્રિય વિરહિણી ! સ્હાજે શાંતિ તને મળું ત્યાંસુધી,
તલસી ટટળી સોસાજે માં દુઃખે મુજ વેલડી !
સતત સુખના લ્હાવા લેવા કસાવું ઘડી ન કાં ?
અવનતિ સહી લેવી શાણી ! ન ઉન્નતિ માટ કાં ?
બળી વિરહમાં જાશું ત્હોયે હુતાશનનાં હવિ
જન જગતની કૈં કૈં સેવા જશું કરતાં, સખિ !
યુગતણી લીલા લીલી થાતી જશે રસથી ભરી !
ભવ મહિં ખુબી ખીલી રહેશે અનંત વસંતની !

લલિત.

૧૨૦

મૃત્યુવશ મૃગ.

મૃત્યુવશ છું આજ જીવ અરે ! જાતો નથી,
દૃષ્ટે પડતાં કાજ આગળ પાછળનાં બધાં.”
“અરે આ ઉદ્યાને અવર મુજ સમ નૈ નિરખતો
ખરે આ મધ્યાન્હે નિડર થઈ ક્રીડા કરી રહ્યો;
હતાં માન્યાં મ્હારાં તરણ જળને આ મૃગલીઓ,
અને તેનો ભોગી અવર અવાનમાં નવ હતો.
સ્વચ્છંદે આનન્દે અધિક રસફંદે રમી રહ્યો;
વળી નારીવૃંદે નવિન સુખકંદે ગળી ગયો;

કુદંતો ખેલંતો મદ મત્ત ભરી ગેલ કરતો,
લીલા અંકુરોના રસ ભરિત કૈ ગ્રાસ કરતો.
અહીં આ વાડીમાં અવર મૃગ આવી નવ શકે,
અહીં આ વાડીમાં અવર મૃગ ખેલી નવ શકે.
શિશુ ન્હાનાં મ્હોટાં નવ ફરી શકે આ વન વિશે,
ઘણાં માર્યાં મ્હારાં કૃપણ નિજ સ્વાર્થી ઉર વિશે;
મૃગોને સંહાર્યા અવનિતળ ઢાળ્યા બહુ બહુ;
નહિ રહેવા દીધા મુજ વિભવમાં લુંટ કરતા.
પ્રિયાના ટોળામાં ઘણીક તરૂણી દાખલ કરી,
પછી પ્રીતિ ભીતિ જબરજસ્તીથી વશ કરી.
કહું કે ચાહું છું જીગર કંઈ ચાહે નવું નવું,
ન ચાહે એ મુને પણ નહિ વિખુટી જરી કરૂં.
રમાડી રીઝાવી વળી કંઇ વિસારી મૃગલીઓ;
નસાડી ખીજાવી વળી કરી પુરી ઝુરી મરવા.
નિશંકે ઉમંગે મનમથતણી સેલ કરતો,
નહિ ભીતિ નીતિ નવીનજ રીતિ એ પ્રણયની;
અહો ! આવી રીતે વન ઉપવનોમાં પરવર્યો,
અને મૃત્યુ જેવી ગલત નહિ વાતો સંહિ પડયો.
હતો એ મસ્તીમાં યુવતિ યુથમાં આંહિં જ અહો !
શિકારીને હાથે અરર ! શરઘાથી અહિં પડયો.
અહો ! આ શું ! આ શું ! રૂધિર સઘળેથી વહી જતું !
અહો ! આ શું ! આ શું ! જીવન જળમય થૈ સરકતું !
ગઇ ગોળી ચાલી વ્રણ પણ પડયા બહુ વિષમ તો
કરી ઝોળી લીધો અવર ક્ષણ પહેલાં મલપતો;
અહો ! આ શું ! આ શું ! યવન જુથ મારા ભણી ધસ્યું !

અહો ! આ શું ! આ શું ! મૃગલી ચુથ પાછું કયમ વળ્યું !
"હતી હાથમાં વાત, જાવા દીધી તે તકો;
"પડયો શિકારી હાથ, હાય હવે કંઇ નવ બને,"
"મને થોડા દી'થી અધિક તરકો કૈં સુઝવતા,—
અને એની સાથે નવનવ વિચારો ઉપડતા,
કહે છે કે—"પ્રેમી અવર દુઃખ દેખી નવ શકે,
પરાઈ પીડામાં નિજ શરીર તે અર્પણ કરે;
નહિં આશા રાખે બીજી નિજ ઇચ્છા પૂર્ણ કરતાં,
નહિં યાચે ઇચ્છે વિષમ દુઃખ છોને પજવતાં;
લુંટાવે પોતાનું ન લુંટી શકે સ્વાતંત્ર્ય વળી એ—
જનોના હૈયામાં વ્રણ પણ કદીએ નવ કરે."
કહે છે કે—"પ્રેમી શુરવીર તણી શુદ્ધ પ્રતિમા.
હજારો ખડ્ગોમાં અડગ ટકી રે' ન્યાય થડમાં,
દબાવી દે જુસ્સા, અવર પર ના ક્રોધ કરતો,
સુધારી લે ભુલો પર પર નહિ રોષ ધરતો."
દાઝયા વિણ લાગે નહિ, વ્રણ વિણ વ્યથા ન થાય;
જો પ્રભુ આપે પ્રેમ–બળ, થયું અન્યથા થાય.

અહહ પાપ મેં બહુ પ્રભુ કર્યાં !
અરર જ્ઞાન આ શું સ્મશાનનું !
હવે અરે મને સાંભરે બધું,
નવ હતું અરે સુખ ત્યાં જરી.
મથી મથી સુવો પ્રેમ પોષવા,
અરર શું મળે મૃગજળો વિશે !
અરાગ્યુ મેં હશે તો જરી જરી,
અરર, મેં લીધું સોનું સામટું.

જન હૃદય વિશે ઈશ તો વસે,
અરર મેં દુભ્યા કૈં મસે મસે!
વ્રણની વેદના કારમી ખરે!
વ્રણ કર્યા તયેં જાણ્યું ના હતું!
ગોળીના સમું દુઃખ થતું હશે,
શૃંગ મારતાં જાણ્યું ના હતું!!
ચર્મ આ ત્રુટે વ્રણ ચિરાય છે!
હૃદય ચીરતાં જાણ્યું ના હતું!!
નથી નથી ભર્યાં આ શરીરમાં,
શુદ્ધ સત્ત્વનાં કાંઈએ અણુ!
ભક્ષ માહરો જે કરે અરે,
મ્લેચ્છ બુદ્ધિથી મ્લેચ્છ અવતરે!
નિજ જનો મને દ્રષ્ટિએ પડે,
કર પ્રસારીને માફી માગું હું;
અરર જો પ્રભુ! એ પળો મળે,
રૂધિર આ થકી ધોઉં જનપદો!!
પણ પ્રભુ હવે એટલું ચહું,
ચર્મ મ્હારૂં આ પ્રેમી પાથરે.
અવર સૌ વૃથા ચિત્ત ન અન્યમાં,
ખરૂં વૃથા થશે પુનર જન્મમાં.
હરણી તરણી નાથ છે, કરણી તરણી સાર;
પરણી ઘરણી હ્યાં રહી સરણી તું કિરતાર!

૨. ઉ. જોશી.

૧૨૧

પશ્ચાતાપ.

(મંદાક્રાંતા.)

હા ! પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઉતર્યું છે !
પાપી તેમાં ડુબકી દઈને પુણ્યશાળી બને છે !
ઓહો કેવું સ્મરણ મધુરૂં પાપનું એ ધરે છે !
માફી પામ્યું કુદરત કને એમ માની ગળે છે !
રાજ્યોથી કે જુલમવતી કે દંડથી ના બને જે
તે પસ્તાવો સહજ વહતાં કાર્ય સાધી શકે છે !
હું પસ્તાયો, પ્રભુ ! પ્રણયીએ માફી આપી મને છે,
હું પસ્તાયો, મુજ હૃદયની પૂર્ણ માફી મળી છે.

કલાપી.

૧૨૨

શિકારીને.

(અનુષ્ટુપ.)

રહેવા દે ! રહેવા દે ! આ સંહાર યુવાન તું;
ઘટે ના ક્રૂરતા આવીઃ વિશ્વ આશ્રમ સન્તનું,
પંખીડાં . ફુલડાં રૂડાં, લતા આ, ઝરણાં, તરુ,
ઘટે ના ક્રૂર દૃષ્ટિ ત્યાંઃ વિશ્વ સૌંદર્ય કુમળું.
તીરથી પામવા પક્ષી વ્યર્થ આ ક્રૂરતા મથે;
તીરથી પક્ષી તો ના ના કિન્તુ સ્થૂલ મળી શકે.
પક્ષીને પામવાને તો છાનો તું સુણ ગીતને,
પક્ષી તેના પ્રભુ સાથે હૈયામાં મળશે તને.

સૌન્દર્યો વેડફી દેતાં ના ના સુન્દરતા મળે,
સૌન્દર્યો પામતાં પ્હેલાં સૌન્દર્ય બનવું પડે.
સૌન્દર્યે ખેલવું એ તે પ્રભુનો ઉપયોગ છે.
પોતાનું પૂજવું એને એ એનો ઉપભોગ છે.
રહેવા દે! રહેવા દે! આ સત્કાર યુવાન તું;
બાકી છે આર્દ્રતા કાંઈ તેમાં છે ભળવું ભલું.

કલાપી.

૨૨૩

સરિત્સંગમ.

(સીતાજીને માહનાની ચાલ–)

ગાન મધુરૂં કરી ઉછરંગ ક્રુદી નદી નાચતી,
ઘોર શોકસરિત ગંભીર ઘુઘાટે વહી જતી,
એ બે સરિત તણા જ્યાં નીર ભળે એકમેકશું,
ન્હાની પર્ણકુટીમાં તે ઠામ નિરંતર હું વસું,
મુજ વાસ નિરંતર આંહિં ભલે ઠરીને રહે.
પ્રિયા! તુજ સંગે બેશી હું ત્યાંહિ નીરખું નદિયો વહે.

વહી ચાલતી નિરખું દૂર દૂર બે આવતી,
ભિન્ન બેના પ્રવાહનું પૂર અહિં ખેંચી લાવતી.
એક સ્મિતમય ક્ષેત્રોની ભૂમિ મહિંથી ચાલતી,
હાસમય રચનાની મધ્ય વહીને મ્હાલતી;
બીજી આવે વહી ગંભીર ઘોર ગિરિ ભેદતી,
ચીરી કઠણ કરોડોનાં મધ્ય પડંતી ઉંચે થકી.

શીળી ચંદ્રાસાં ચળકંતી એક કદી કદી શી હશે !
વ્યોમ મધુર રંગ નીચે કાંઈ રંગ લેતી એ ધસે;
બીજી ઘન ગંભીરો છાયો વ્યોમ તે નીચે વહે,
ઘોર રંગ અધિક અધિક અંગે નિજ એ લહે.
એક તટકુંજ કુસુમો અનેક નચાવે તરંગમાં,
મીઠી કોયલરવ વહી આવે સમીર તે સંગમાં;
બીજી શુષ્ક અરણ્યનાં પર્ણ ધરે જળપટ પરે,
ઝંઝાવાત એ સરિતાનું પૂર ઘુઘવી અદકું કરે.

એવું સરિતયુગલ વ્હેતું આમ આમ આવે મુજ ભણી,
તેને નિરખું રહી આ ઠામ શાંતિ ધરીને ઘણી;
મુજ મનડું ઠરેલું શાંત ડગે નહિં કો ભણી,
જાય આમ નહિ, નહિં આમ, ગભીરૂં રહે બની.

મન શું ડગે ! વસું છું હું જ્યાંહિ સરિત બંને ભેટતી,
મિશ્રગાન કરી મુજ વાસ તળે નાચીને જતી;
હર્ષ જળમાંથી કરૂં પાન કદી શોકનીરનું,
શોક જળમાંથી હર્ષનું નીર, મીઠું પીઉં ધીર હું.

નરસિંહરાવ.

૧૨૪

થોડેક છેટે બળતી ચિતા.

(ચોપાયા ૭૬)

મૂર્ખ મનુ ! માયાને રોતો ! મૂર્ખતાની નહિં સીમા !
માયા ઇન્ધનથી માયાને બાળું આ જ અવનિમાં,

સતેજ દિવસે અંધનિશામાં, આણ અખંડિત મ્હારી!
બાળેલા માયાઆણુ નભમાં ધુમવલ્લરી લઇ જાતી!

*　　*　　*

બાળ, તરૂણ, જરારૂઢ, પુરૂષ ને અબળા આહુતિ ;
બની પડે મુજ મુખ–યજ્ઞમાં; એવી મ્હારી વિભૂતિ.
બાળું ને બળતી દેખાઉં બળતી બાળતી ખાઉં,
મૂર્ખ મનુ તોયે ના સમજે માયાનું ભોપાળું.

*　　*　　*

વિયોગીને યોગી કરવાનો છે પ્રયત્ન આ માંડયો,
જુવે તું તે સઉ તોય મૂર્ખ બની આમ રૂવે છે પાછો.
માયાગ્રહથી મૂકાવી વિભુશું મેળવવા કર સ્હાયો,
જુવે તું તે સઉ તોય મૂર્ખ બની આમ રૂવે છે પાછો.

ગોવર્ધનરામ.

૧૨૫

વ્હાલાંઓને ઉપદેશ.

(ઓધવજી સંદેશો એ રાહ)

સાંભળજો, વ્હાલાંઓ! વચનો દીનનાં
દીનપણું છે પરમ દયાનું પાત્ર જો!
મોટો એ અધિકાર તમારો માનવીઃ
અધિકારી છો જેનાં માનવ માત્ર જો!
એક પિતા પરમેશ્વર જાણો આપણોઃ
નિકટ સગાંઓ સમજો ભાઇ બ્હેન જો!

નીકો ન્હાની મોટી જે જીવો તણી:
વહતું તેમાં એક અખંડિત વહેન જો!
હસનારાંઓ સાથે હસવાનું ઘટે:
રડનારાંની સાથે રડવું તેમ જો!
એક બીજાંનાં આંસુડાંઓ લૂછતાં
ઊંચા ચડશો સ્ત્રીપુરૂષો સૌ એમ જો!
ભૂતદયા છે ધર્મ બધાના મૂળમાં:
સઘળાએ સન્તોનો એ ઉપદેશ જો!
દિવ્ય દયાસાગર, યાચંતાં આપજો!
દીન જનોને અમને એનો લેશ જો!

મણીશંકર.

૧૨૬

એક ઇચ્છા.

[પૃથ્વી છંદ]

પડયા જખમ સૌ સહ્યા, સહીશ હું હજુ એ બહુ,
ગણ્યા નવ કદી; ગણું નવ કદી; પડે છો હજુ;
અપાર પડશે અને જીગર હાય! આળું થયું,
કઠિન ન બનો છતાં હૃદય એજ ઇચ્છું પ્રભુ!
પડી વીજળી તે પડી સુખથી છો બળું છું સુખે;
અનન્ત ભભુકા દહે, બહુ દહો ગળું છું સુખે;
ન દાહ વસમો કદી, જિગર બૂમ ના પાડતું,
કઠિન બનજો નહિં હૃદય એજ ઇચ્છું પ્રભુ!
બહુય રસ છે મને હૃદય છે હજુ તો, અહો!
અરે હૃદય જો ગયું રસ ગયો પછી તો બધો;

ભલે મૃદુ રહી સહી જખમ છેક ચૂરો થતું,
કઠિન ન બનો કદી હૃદય એજ ઇચ્છું, પ્રભુ!

કલાપી.

૧૨૭

ચેતન.

[તોટકની ચાલ]

નથી નેત્ર, શું તેજ પીવાય, સખે!
નથી પાંખ શી વિધ ઉડાય, સખે!
નથી ચેતન કેમ લવાય, સખે!
કંઈ બોલ, સખે!
ઉર ખોલ, સખે!
રસ ચેતન કેમ લવાય, સખે!
નથી સાજ, પછી શું ગાવું સખે!
નથી આદર ને ક્યમ આવું, સખે!
નથી વ્હાલ, તને શું વધાવું, સખે!
નવ ખીજ, સખે!
નવ સીઝ, સખે!
પણ વ્હાલ વિના શું વધાવું, સખે!
સુમધુર ઘડી પળ હાસ્ય, સખે!
કદી કોડ ભર્યું જરી લાડ, સખે!
મુજ નેત્ર વિષે પ્રીત આંજ, સખે!
સીંચ આશ, સખે!
રમ રાસ, સખે!
રસ ચેતન ખેલી ખીલાવ સખે!

૧૨૮

સખા પ્રત્યે ઉક્તિ

(તોટકની ચાલ)

વદને બહુ નીર ભરાય સખે !
તનુ ચેતન માત્ર હરાય સખે !
જલને પડદે સઘળે નીરખું,
નિરખું નહિં નેહ જરાય સખે !
　　કર વ્હાર સખે !
　　કંઈ સાર સખે !
હૃદયામૃત માર્દવ ધાર સખે !
ભવમાં તવ એક સહાય સખે
નયનો હૃયને જ ચહાય સખે !
નવ ઐહિક આશ હૃદે સહજો !
હૃદયે થકી સિંધુ વહાય સખે !

મણિશંકર.

૧૨૯

દિવ્યમંદિર તથા લેખ.

(રોળા વૃત્ત)

માનવરાજે રચ્યાં મન્દિરો કીર્તિ કાજે,
કાળમહોદધિમહિં કહિં લુપ્ત થયાં આજે;
કરતા કીર્તિસ્તમ્ભ ઉભા નામ અમર કરવા,
સહસા તે ભૂકમ્પ ગળી લઈ જાતા ગરવા;
ન રહે નામ નિશાન, રાનમાં રહે રખડતા
શિલાખંડ થઈ ચૂર્ણ જગોજગ મૃતસમ પડતા:

અચળ કીર્તિને કાજ કોતરી રાખ્યા લેખો;
ઘસાઈ ભૂસ્યા આજ દટાયા ધુળમાં દેખો.
એક અચળને ભવ્ય વિશ્વમન્દિર જ ભાસે,
અનુપમ ઘુમ્મટ, વ્યોમ જેનો ચોપાસે,
એક પુરૂષ મહાન તણી એ કીર્તિ ગાએ—
નિરખી શકે રૂડી પેર અહિં જન કો વિરલા એ.
વિધ વિધ લખીયા લેખ દિવ્ય ભાષામાં ભારે,
એક પુરૂષ મહાન તણા એ ગુણ ઉચ્ચારે;
અનુપરૂપ એ લેખ દિસે જગ રચના માંહિં;—
નભપટ પર તારક-લેખ ચળકંતા કયાંહિ,
કહિં કહિં સંધ્યા-અભ્ર-રંગના લેખ સુહાતા;
કો ઘડી ઇંદ્રિધનુષ્ય-વર્ણના લેખ જણાતા;—
એમ નિરંતર વિવિધ લેખ રચના રહે દીપી,
વાંચી શકે કો વિરલ દિવ્ય અદ્દભુત એ લીપી.
દેશાટન કરી ભવ્ય મન્દિરો ભલે ન નિરખું,
ગૂઢ લેખ લીપિભેદ ભલે હું ઉકેલી ન શકું,
મહાન મન્દિર એક નિરખવા દૃષ્ટિ ચાહું,
દિવ્ય પુરૂષના લેખ માગું શકિત ઉકલવા હું.

નરસિંહરાવ.

૧૩૦

સ્વર્ગીય સંગીત

(મલ્હાર-રાગ)

સ્વર્ગીય સંગીત રમ્ય મચ્યું ! વાહ !
મધુર મંજુલ સૂર ભર્યું ! વાહ !—ધ્રુવ—સ્વર્ગીય૦

ખરજ પંચમ ટીપ તણા સૂર
છેડે દર્દુર મયૂર કોકિલ
ઝરમર ઝરમર પ્લુત સમ રવમાં
વ્યાપી ઓર ધ્વનિ અનહદ રહે! વાહ!—સ્વર્ગી૦
સૃષ્ટિતણા સૌંદર્ય—કુંજ મહિં,
ગજે દૂર કંઇ અગમ્ય બંસી;
વાયુ—નચવ્યા રસ—પડદાની,
ઘુઘરીઓ ઘમકી જ રહી! વાહ!—સ્વર્ગીય૦
અનંતતાના પડદા પાછળ,
વિધિતબલચીના કર આગળ;
ગૂઢ તાલથી મૃદંગ ચંચળ,
ચેતવતું ગાજી જ રહે! વાહ!—સ્વર્ગીય૦
ભિન્ન પ્રવેશે ભિન્ન વેષધર
સ્વપાઠ ભજવે પુતળાં વિધિવશ;
એજ સરળતા સહૃદયતાની,
આ સંગીતમાં બજી રહી! વાહ!—સ્વર્ગીય૦

લલિત.

૧૩૧

તુલસી

(મંદાક્રાંતા.)

છુપી ઉંઘે ઘનપડ મહીં તારલા વ્યોમઅંકે,
નિદ્રા મીઠી ગિરિ નદી અને વિશ્વ આખુંય લે છે;
ને રૂપેરી શ્રમિત દિસતી વીજળી એક સ્થાને,
સૂતી સૂતી હસતી મધુરૂં સ્વપ્નમાંહીં દિસે છે.
આવી રાતે ધ્વનિ કરી મહા શ્યામ વ્હેતી યમુના;
તેનાં ચ્હોળાં જલ ઉપરની ભેખડે કોણ છે આ?

કૂદી નીચે જલ સમીપ તે માનવી આવી ઉભું,
ને શોધે છે કંઈ પણ કશું હાથ તેને ન આવ્યું.
એવામાં ત્યાં શબ જલ પરે કોઈ આવે તણાતું,
હોડી તેને સમજી જલ્દી જોરથી ઝાલી લીધું;
ને આ ચાલ્યો પુરૂષ તરતો ઉપરે તેની બેસી,
હર્ષે બોલ્યો "પ્રિય નદી થશે આજ તો આશ પૂરી."
ત્યાં તો અભ્રે ધવલ ભડકા વીજળીએ કર્યા શા,
તેથી સર્વે તરૂ નદી અને પ્હાડ તેજે છવાયાં;
ગાજી ઉઠયું ચમકી વન આ મેઘની ગર્જનાથી,
નિદ્રામાંથી મયૂર ટહુકયા હર્ષથી જાગી ઉઠી.
છો ઉઠીને મયૂર ટહુકે પ્હાડ ગાજે ભલે ને—
તેમાથી તે મગજ નરનું કોઈથીએ ન જાગે!
દૃષ્ટિ તેની શબ પર હતી તોય જોઈ શકે ના,
છોને આખું જગત સળગી વીજળીથી બળે આ!
તેની પાસે જીગર ઘસડી જાય છે લેઈ હાવાં,
તેની પ્યારી હૃદયવિભૂતિ સ્નેહની જે સરિતા;
આલેખાયું હૃદયપટમાં ચિત્ર વ્હાલીતણું છે,
અંગોમાંથી જીવન સઘળું ત્યા જ આવી રહ્યું છે.
દોરાતો આ પ્રિય જન કને આમ આશા ધરીને
પ્હોંચી ઉભો શબ ઉપરથી ઉતરીને કિનારે,
પાસે મૂકી મૃત્ શરીરને મસ્ત પ્રેમી વદે છે:—
"દીવા મ્હારી પ્રિય સખીતણા ઓરડાના દિસે તે."
અંધારામાં ત્વરિત પગલે ડોલતો ચાલતો આ,
આવી પ્હોંચી પ્રિયગૃહ કને જોઇ ઊંચે ઉભો ત્યાં;

ગોખેથી ત્યાં લટકી ઝુલતું કાંઇ દોરી સમું છે,
ઝાલી તેને ઉપર ચઢીને ગોખમાંહિ ઉભો તે.
દીઠી તેને—હૃદય ધડકે જેમ ચીરાઈ જાતું !
દીઠી તેને—અવયવ બધા પીગળી જાય છે શું !
દિસે તેને ચકર ફરતો કંપતો ઓરડો એ,
કામી—પ્રેમી અનિમિષ રહી પ્યારીને નિરખે છે !
જોઇ લેજે ફરી ફરી સુખે પ્રેમનું સ્થાન પ્રેમે,
આવી મીઠી સુખની વખતે કોઇ વેળા ન આવે;
આવી પ્રીતિ તુજ ન વખતે હોય કાલે પ્રભાતે,
આ આશાનું મધુર સુખ તો આજ ઉડી જ જાશે.
જોઈ લેજે ફરી ફરી ભલે દુરથી જોઈ લેજે,
ઈચ્છે તેવું સુખ અનુભવી આજની રાત લેજે;
તારે માટે દિવસ ઉગતાં કાંઇ જુદું જ જ ભાગ્ય,
તારો નિર્મ્યો કરૂણ પ્રભુએ કાંઇ જુદો જ માર્ગ!
જોને તારી યુવતી રમણી શાન્ત નિદ્રસ્થ આ છે,
ને વેલી શું શરીર સુખમાં શાંત શય્યા પરે છે;
નિદ્રા મીઠી કર સુખભર્યા ફેરવે છે કપાલે,
શું મૃત્યુથી કબજ થઇને અંગ સર્વે ઢળ્યાં છે !
નિદ્રાનું આ સુખ ત્યજી દઈ ઉઠીને સુન્દરી ! તું,
ચાંપી લેને હૃદય હૃદયે મિત્રનું, સુંદરી ! તું,
એ હૈયાનો રસ તુજ પરે ખૂબ વર્ષી રહ્યો છે,
રાત્રિના બે પ્રહર સુખમાં પૂર્ણ માણી હવે લે !
આ રાત્રિમાં તુજ પ્રિય કને મીઠડાં ગીત ગાવાં,
ત્હારે તેની જરૂર કરવી આજ તો તૃપ્ત આશા;
ત્હારે કાંઈ મધુર સુખમાં આજ છે ઝુલવાનું,
કાલે તો કો નવીન રસના સિન્ધુમાં ડુબવાનું.

પેલો કામી પુરૂષ હજુ ત્યાં ગોખ માંહિ ઉભો છે;
તેના કામી પ્રણયી નયનો પ્રેમીને નિરખે છે;
ત્યાં દીવામાં ચડચડી મર્યું એક ભોળું પતંગ,
જોવા લાગ્યો સ્થિર નયનને ફેરવી ત્યાં યુવાન !

બોલી ઉઠ્યો, 'અહહહ પ્રભુ ! સ્નેહની આ દશા શી?
"ઓહો કર્તા ! તુજ કરણીમાં આવી તે ક્રૂરતા શી?
"પ્રેમી ભોક્તા પ્રણયી હૃદયે ભોજ્યની પાસ આવે;
"તે ભોક્તાનું જીગર કુમળું ભોજ્ય તે કેમ બાળે?
"કાંઇ મીઠું સુખ નકી હશે પ્રેમીને બાળવામાં,
"ને કૈં તેથી વધુ સુખ હશે પ્રેમીને દાઝવામાં;

"બાળી દે તો–પ્રિય સખિ–મને !" એટલું બોલી દોડી,
સૂતેલીના હૃદય સહ તે ધ્રૂજતી છાતી ચાંપી !
જાગી બોલી ચમકી લલના, "જીવના જીવ મ્હારા !
"શું અત્યારે તુજ સખી કને આમ આવ્યોજ વ્હાલા !"
ને બન્ને એ હૃદય ધડક્યાં સાથ સાથે દબાઇ,
ભાને ભૂલી પ્રણયી સુખિયાં શાંત પામ્યાં સમાધિ.
આ બન્નેની દૃઢ ક્ષણ મહિં છૂટશે ગ્રન્થિ હાય !
કેવો મીઠો સમય સુખનો ત્હોય કેવો ક્ષણિક !
જુનાં થાતાં મધુર સુખડાં ચિત્ત શોધે નવાંને,
ને આશામાં વખત સઘળો આમ પ્રેમી ગુમાવે.

સ્થાયી ક્યાંયે સુખ નવ મળે સ્થાયી આશા ન ક્યાંએ,
રે સંધ્યાની સુરખીવત સૌ સ્નેહના રંગ ભાસે;
ને આશામાં મધુર સુખ તે તૃપ્તિમાં કેમ છે ના?
રે તોયે સૌ હૃદય ધરતાં તૃપ્તિની કેમ આશા !

જે છે તે છે સુખ દુઃખ અને તૃપ્તિ આશા અહિં તો,
જે પામો તે અનુભવી સુખે સ્નેહી લેજો તમે તો.
સંયોગી એ સુભગ દિલડાં તૃપ્તિનું આજ લ્હાણું,
ઉઠો ઉઠો અતિ સુખ મહિ ભાન ના ભૂલવાનું.
ધીમે અર્ધી રવિ કરવતી પોયણી જેમ ખીલે,
બન્ને તેવી મૃગનયનીની આંખડી ઉઘડે છે.
એ આંખો તે પીયૂષ પિયુના અંગને લેપી દેતી,
એ આંખોથી વશિકરણશી પ્રેમમૂર્છા વહેતી.

ને ઘેરાતાં નયન પિયુના ઉઘડયાં દીર્ઘ સ્નિગ્ધ,
અંપીં દેતાં હૃદય પ્રિયના પાદમાં જેમ હોય;
પી લેઇને શરીર પ્રિયનું નેત્રથી નેત્ર ચોટયાં
મીઠા ભાવે રતિમય તહીં પૂર્ણ સત્કાર પામ્યાં.
એ દૃષ્ટિના અમીઝરણમાં ગાન દેવી ગવાતું,
બન્ને આત્મા રસમય થતાં ઐક્યનું પાન થાતું;
એ દૃષ્ટિમાં લય થઈ ગઈ વિશ્વની સૌ ઉપાધિ,
વેળા વહેતી સતત ગતિએ તેય ત્યાં સ્થંભી ઉભી.

ના ના રે રે વખતનદ તો જાય ચાલ્યો સપાટે,
તે રોકાતો પલ પણ નહિં પ્રેમીનાં કાર્ય માટે.
બિચારાંની સફલ ઘડીઓ લેશ ના દીર્ઘ થાતી,
ઓહો! એ તો જલદી જલદી આવી કે ઉડી જાતી.

જ્યારે બન્ને રસમય દિલો સાથ સાથે દબાયાં
ત્યારે તેના ગ્રહ ઉપર કે વાદળાં દોડતાં'તાં;
ને હાવાં તો ઘનદળ સહુ વિખરાઈ ગયાં છે,
તારા સાથે શશી ચળકતો પશ્ચિમે ઉતરે છે.

આહા મીઠું જરૂર દિસતું તૃપ્તિનું આજ વ્હાણું
કેવું ઘેલું કૂદી કૂદી ઉડી ગીત ગાતું ચકોરૂં!
કેવાં નાચીં પ્રતિવીચિ ઉરે ચંદ્રનું બિમ્બ ધારે
ને વાયુના અધર ફરકે પુષ્પના ઓષ્ઠ સાથે.
હિમે ઢાંકયાં ગિરિવરતણાં શૃંગ શૃંગે શશી છે,
ને ગુલ્મોના પ્રતિ પુલઉરે ભૃંગ બાઝી રહ્યા છે;
આજે કયાંએ વિરહ દુઃખનાં મ્લાનિ કે અશ્રુ છે ના,
કયાંએ છે ના જગત પરની સર્વવ્યાપી કટુતા.
પૂર્વે લાલી ચળકતી દિસે આભમાં કેસુડાંશી
જે જોઇને કલરવ કરિ ઉડતાં કૈક પક્ષી.
પિયુ સાથે શયન કરતી સાંભળી સુંદરી તે
બોલી "મ્હારા પ્રિયતમ ગઈ રાત્રિ ચાલી! અરેરે!"
(આહા! અંતે જન હૃદયને બોલાવાનું "અરેરે"
કંપી રહેતાં જીગર સુખમાં ઉષ્ણ નિશ્વાસ આવે.
આંસુડાં જ્યાં નયન પરથી હર્ષનાં ના સૂકાયાં.
ત્યાં તો નેત્રો દુઃખમય બને આંસુની ધારવાળાં!)
ચોંટી મ્લાનિ પિયુ હૃદયને સાંભળી તે "અરેરે"
ને અંગોમાં દુઃખમય અરે! મ્લાનિની સુસ્તી આવે;
ફેંકી દષ્ટિ અતિ દુઃખભરી પ્યારીના નેત્ર સામે
જે દૃષ્ટિમાં દુઃખમય અમી વ્હાલનું વર્ષી રે છે.
બંને ઉઠી શિથિલ પગલે ગોખમાં આવી ઉભાં
ભારે હૈયે કુદરતતણું શાંત સૌદર્ય જોતાં.
ઉગે છે ત્યાં જળહળ થતો પૂર્વમાં લાલ ગોળો,
નાચી રહે છે કિરણ સલિલે રેડતાં રંગ રાતો.

"કેવું વ્હાલા ખુબસુરત છે વિશ્વનું રૂપ ભવ્ય!
"નાચે કેવો સુખમય તહિં ઢેલ સાથે મયૂર!
"અશ્રુ, ઝીલે પ્રિયતમ કને હેતથી તે મયૂરી,
"ને તે દે છે મયૂર પ્રણયી પ્રેમની ચીસ પાડી.
ચુમ્બી અશ્રુ, તુજ પ્રિય સખે! ગાલથી લૂછી નાખું,
જાવું ના ના મુજ સહ રહે એટલું નાથ યાચું;"
બોલી એ ત્યાં નજર યમુનાતીર પાસે પડે છે,
ને ત્યાં પેલું શબ નિરખતાં નાથને એ પૂછે છે:
"જોને વ્હાલા! મૃત શરીર કો કેમ ત્યાં છે પડેલું!
"રે રે! શું ના જગત પર છે કોઈએ મિત્ર તેનું?
"રોવા તેને જગ પર નથી કોઈ ના દાહ દેવા!
"વ્હાલા! તેનું સુખમય હશે મૃત્યુ કેવું થયું હા!"
જોઈ તેને પ્રણયી વદતો શાન્ત ગંભીર વાણી;—
"હું આવ્યો છું ઉતરી યમુના રાત્રીએ હોડી માની;
"વ્હાલી! તે એ શબ જરૂર છે, મિત્ર તેનો બનું હું;
"ચાલો તેને નદીતટ જઈ અગ્નિનો દાહ દેશું."
આભારે કે પ્રણયઉભરે શીશ નીચું નમાવે,
ને પ્યારાનાં હૃદય સમ એ સુંદરી ગાલ ચાંપે;
ત્યાં તો "વ્હાલા સરપ લટકે ગોખની બારીએ છે,"
બોલી એવું કૂદી પડી નીચે સુન્દરી ગાભરી એ.
જોઈ તેને પ્રિયતમ કહે ઉરથી ઉર ચાંપી:—
"આવ્યો હું તો ઉપર ચડી એ સાપને દોરી માની."
સુણી આવું ચકિત થઈને મૌન્ય વિચારતી કે,
ચિંતાવાળા સજળ નયને સ્વામીને જોઈ રે'તી.

ત્યાં ઓલાએ છત ઉપરથી ઝૂલતો એક દીવો,
હાંડીમાંથી સરકી નીકળ્યો ધૂમ્રનો શ્યામ ગોટો.
તે જોઇ ને દઢ થઇ જરા ઉચ્ચરે આમ શ્યામા
"મ્હારા વ્હાલા હૃદય તુલસી! દાસ તું રામનો થા.
ફાની છે આ જગત સઘળું, અંત આ જીવવાને,
જે છે તે ના ટકી કદિ રહે સર્વદા કાળ ક્યાંએ.

શોધી લેને પ્રિય પ્રિય સખે સર્વદા જે રહેશે,
આશા તૃપ્તિ વિભવ સુખની તુચ્છ સૌ છોડી દેને,
હું તારી ને મુજ પણ સખે પ્રેમી આ દિલ તારૂં,
ને જાણીને હૃદય મુજ તો આજ ચીરાઇ જાતું.
તારૂં તે ના તુજ રહી શકે તુટશે સર્વ મ્હારૂં,
માટે છોડી "તુજ" "મુજ" હવે દાસ થા રામનો તું.

આ દીવો જો તુજ ગ્રહ બધું તેજથી પૂરી દેતો
દીપ્તિ હીણો તિમિરમય છે ધૂમ્ર તો અંત તેનો.
ભોળા તારા હૃદય સહ આ પ્રેમનું જે શરીર,
તે તો વાયુ વતી ઉડી જતી આખરે અંત ખાક.
શું છે હુંમાં? સુખરૂપ તને દેહ આ ના થવાની,
વ્હાલા, તેને મરણ પછી તો કાષ્ટમાં બાળવાની;

ટેકો જ્યારે તુજ હૃદયનો કોઇ કાંઇ ન રેશે,
રોતાં ત્યારે જીવિત સઘળું પૂર્ણ તે કેમ થાશે?
તૈયારી તું પ્રિયતમ કરી મૃત્યુની લે અગાડી,
ને મ્હારો તું કર ગ્રહી મને સાથ લેને ઉપાડી;
તોડી ભીંતો તિમિર ગઢની દિવ્ય સ્થાને ઉડી જા,
ને તે માટે હૃદય તુલસી! દાસ તું રામનો થા.

તેં શીખાવ્યો રસ ઉર ભરી પ્રેમ સંસારનો જો,
દોરી જા તું મુજ ઉર હવે દૂર સંસારથી તો.
શું શીખાવું? શીખવ મુજને પ્રેમ વૈરાગ્યમાં તું,
જાગી ચેતી ઉઠ ઉઠ હવે ઉંઘવા સર્વદા તું."
ઉંડું ઉંડું હૃદય ઉતરી સાંભળી આ રહ્યું'તું.
ને પ્રેમીના મગજ ઉપરે ઉષ્ણ લોહી ફરંતું.
નિદ્રામાંથી દિવસ ઉગતાં ઉઠતો જેમ હોય,
રાતું તેનું મુખ ત્યમ દિસે શાંત ગંભીર ભવ્ય.
દૃષ્ટિ ફેંકી પ્રિયમુખ ભણી પ્રેમ ઔદાર્ય ભીની
બોલ્યો વાણી ગદગદ થઇ મેઘની ગર્જનાશી.:-
"રે કલ્યાણી! સખી! ગુરૂ! પ્રિયે પ્રેમની દિવ્ય જ્યોતિ!
તારે પંથે વિહરીશ હવે જાળ જંજાળ તોડી.
સંસારીને શીખવીશ હવે સ્નેહ, વૈરાગ્ય, ભક્તિ,
ને અંતે હું મરીશ સુખમાં રામનું નામ બોલી;
ચાલો ચાલો નદી તટપરે ઝુંપડી બાંધશું ને
વ્હાલા મ્હારા રઘુપતિતણાં ગીત ગાશું જ પ્રેમે.
શૃંગારી હું તુલસી તુજ ક્યાં? શાંત વૈરાગ્ય તે ક્યાં?
સંસારી આ તુજ હૃદયમાં જ્ઞાનનું ઉગવું ક્યાં?
શું વિચારૂં? મુજ મગજ તો બ્હાવરૂં આ બને છે,
શું વિચારૂં? મુજ હૃદયમાં આંસુડાં ઉભરે છે."
જન્મને જીવનાં કૃત્યો આકસ્માતિક સૌ અરે,
પાસા ફેંકે જનો સર્વે, દા દેવો હરિહાથ છે.
"કરૂં છું" ને "કર્યું છે મેં" જૂઠું એ અભિમાન હા,
કરી તે શું શકે પ્રાણી આ અનન્ત અગાધમાં?

કલાપી.

૧૩૨

આહુક

(નળ દમયંતીનો પુનર્યોગ)

(હરિણી)

ઘપતી ઘપતી વેગે રાત્રિ ધીસી પડી જાય છેઃ
    ઉડુગણભરી પાંખો ખ્હોળી કરી ઉડી જાય છેઃ
અનહદ ધ્વનિ ઉંડે ઉંડે ગભીર સુણાય છે.
    ધીસું વિકસતું શીળું વ્હાણું શિશુસમ વાય છેઃ
અણસમજુ એ બાલુડું તો અબોલ હસ્યા કરે;
    ગટુક ગભરૂ પાવો ગેબી બજાવી રમ્યા કરે;
બની રમકડું હીંચે ઝુલે ઉષા રવિને કરે;
    સ્મિતથી સુચવેઃ "સોઘાં લ્હાવા કસોટી પછી મળે."
હૃદય સરસાં રાખી શાંતિ અને સુનકારને,
    હસતી રમતી ગાતી ગાતી નદી વહી જાય છે.
સુરખી નભની હાથેલીમાં વધાવી નચાવતી
    મુદિત મુખડેઃ બાલા ઘેલી વધે કુદી નાચતી.
સ્થિર નજરને ન્હાના ઘોધે નચાવતું આ સમેઃ
    અહિં ઉભું હશે ઉત્કંઠાથી ઉષા સમ કોણ એ ?
તીર પર ઝુલે આરાવાળી અલૌકિક વાટિકાઃ
    ભવન વચમાંઃ ત્યાંથી આવે ઉજાસભરી શું આ ?
વિમલ વસનો ધોળાંવાળી સુમંગળ મૂર્તિ ને
    ઝલક વદને નિરાશાની કરૂણ છવાઈ છે;
ઉર ઉછળતી ઉંડી આશા છતાં સ્મિત છાય ને
    પ્રણય પુતળી ગાતાં રૂવે, રડી વળી ગાય છેઃ—

હો ભલા ભગવાનઃ દેવા!

હો ભલા ભગવાનઃ

દુઃખીના વિશ્રામઃ દેવા!—હો૦

ભૂલી એ 'ગઈ કાલ' જાતાં વ્હાણાં ઉડયાં કૈક વાતાં

ત્હોયે આવી 'આજ' આ કાં?—હો૦

દારૂણ દુઃખના પ્રતાપે કે વળે અંધારાં આંખે

ના સૂઝે ભવને ભૂલાવેઃ—હો૦

વૃત્તિ ઉઠતાં તો, વહાલાં તજી દે વિસારે વ્હાતાં

ત્હોયે એ ન મટે મનસાન્યાં?—હો૦

વ્હાલાં ને વિચારવાની ઉરની અમી-સરવાણી—

જીવતી ન સુકાવાની?—હો૦

ભીના મર્મ સ્વજન ભોળાંના કે ઘટે સતેજ થાવા

ઉરાડી અમીના છાંટા—હો૦

કે વિચાર્યું ન જાય એવું, દુઃખડું આ કોને કહેવું?

કયાં સુધી અમારે સ્હેવું—હો૦

બાળકડાંની બાંહ્ય ધરોને ઉગારી નિભાવી લ્યોને

સ્હામે અમારી જુવોને—હો૦

પ્રતિ સમય આ, નાહી આવું સ્તવી નમી તેજને

તટ—પગથીએ ઉન્હા ઉંડા નિસાસથી એ ચડે;

ઉર ધડકતે ભીની આંખે રહે નિરખી બધે;

જડ સમી દીસે સૃષ્ટિ નિત્યે છતાં ઉભી કાં રહે?

સુખ ગરીબડે રોવા જેવે કરે કંઇ શોધ ત્યાં—

લહરી શ્રવણે છાનું કૂજી ગઇ સખીકૃત્ય ત્યાં;

પીગળી પુલકે વ્હીલી મુગ્ધા "વિભુ દીનના"—લવીઃ

વિરહિણી ગઇ ભૂલી રોવું સુણી કંઇ ખ્હાવરી.

ચપલ ચતુરા ચમકે એવું એ શું હશે ભલા ?
પરિચિત સ્મરે પૂર્વાવસ્થા ચકિત જ ચંચલા
"સ્વજન–સુર એ: એનો એ હા ! ખચિત મધુર એ:"
વદી ઉમળકે, આવે ત્યાંથી, જવા વળી, સુર એ;
ચીરી સમીપની ઉંડી ખીણો ભયાનક ભેખડો—
પતિત જનની પીડાનો શું અવાજ હશે થતો ?
ખડક સમી એ કાળી કાળી કઠિન જ ભેખડે—
કંઈ સમયનું કો એ જોતું ઉલ્લેખ લખ્યા કરે ?

સ્મિત રૂદનના ભૂલી ભેદો ગઈ હતી આંખ એ:
તહિં લીસરકા ઝાંખા આશા ઉડેલ તણા વસે:
વિતર્ક વરસ્યા કૈં ક તેથી ફરી ગઈ આકૃતિ:
સ્વજન પરખે એવી મુદ્રા ન જેની ય તે લવે:—

"શું ઉડી ગયું એ ? પંખી મ્હારા ! ઉડી ન જઈશ તું:
લલિત મધુરી આ લીલાના અમાનુષી સત્ત્વ તું !
કરૂણ ગીતડાં ગાને, ગાયાં ન કાં કર તું હજી ?
મુજ ગરીબની ઓછી ઇચ્છા ન કાં કર તું પુરી ?
વિદય નવ થા. છુપી ગાજે ભલે સ્વરમૂર્તિ ! તું
સહચરી ઉડી: સ્વપ્નું ઉડ્યું: જશે પણ ઉડી તું ?
સ્મરણ ઉભર્યા તું ગાશે તો વ્રણો શમશે કંઈ:
વ્યથિત જનની તૃપ્તિ ટાજો ન શાંત્વન કાં દઈ ?

પ્રતિપળ દિને કે રાત્રીએ સુતાં ત્યમ જાગતાં—
તરવરી રહે વસ્તુ વ્હાલી તણી પ્રતિમા સદા;
મુજ અધમતા કેરાં ચિત્રો ચીરે ઉર ત્હોય ત્યાં—
સુખ અધિક હું માનું: છાજે ઘડીક ન એ છતાં !

પ્રિય સ્વજનના મીઠા સ્વપ્ને અશું શમવાય ત્યાં—
સઉ પજવતાં ત્રાસે પ્રાણી ભવે અળખામણાં:
અજબ સુર એ ઉંડો ગેબી સમીપ સુણાય ક્યાં ?
પરિચિત સમી સિંચી શાંતિ ગયો શમી એય ક્યાં ?
રહી હદ હવે આવી ! ત્રાહી ! સહિ ન શકાતું કૈં:
પ્રિયજન વિના હૈયું ખાલી કરી ન શકાતું કૈં:
પ્રણયીજનને વ્હાતાં પાછું જુવે નવ પાતકી—
ઘટતી જ દશા આવી એવા કઠોર નઠોરની !

કંઇ સમજતાં શીખ્યો ત્યાંથી તવાય જ્વરે તનુ
અનુભવ મને વ્હાલાંઓના વિયોગ તણો બહુ:
નથી વિરહ કે ઉંડી પીડા ખમાતી જરી હવે:
રતિ નથી રહી, નીચોવાતાં ભવે કંઇની મને.
વળી હદ વિધિ ! જોને બાપુ ! દયા કરી દે ક્ષમા:
ઘસડી ઘસડી છોલે છુંદે છતાં તું જુએ ન કાં ?
નવ ઘસડ તું, અંધી આવે અશક્તિ અકાળથી:
વિવિધ દમને શાંતિ સ્વપ્ને દીઠી ન કદી જરી !

વિધિ ! ઘસડતાં વ્હાલાંઓને જરા સ્મરવા જ દે;
પ્રણય સુખની યાદી મીઠી પળેક છબાવ ને:
મુજ અધમને આવી ઓછી વસે ઉર વાસના—
કૃપણ કયમ થા બાપુ ! તેને ઘડીક નિભાવવા ?
કંઇ નહિ, ભલે, વ્હાલાં સત્ત્વો અલૌકિક વિશ્વનાં
રમત રમજો ગાતાં નાચી અજાયબ રાસમાં !
કુસુમસ્મિતનાં લીલા લીલી ધરે તમને જ ત્યાં—
ઉર—ઉકળતાં આંસું ઉન્હાંની અંજલિ અર્પું કાં !

સમજ સરતાં બ્હેરી બુદ્ધિ કરે કકળાટ તો
સહૃદય થઈ, ભોળાં વ્હાલાં ! ન તેય વસાડજો:
પણ શિખવજો ગાતાં સીઠું દ્રવી રસ તૃપ્તિનો:
સમ વિષમ એ ઉંડા ભેદો ભવે સમજાવજો;
કંઈ નહિ કશું ! મુંગા મારે દ્રવિશ ન આંસુડાં
વિગત ભૂલવા કૈ કૈ મિષે સશું વ્યસ હારૂં કાં !
હૃદય ઉકળે: રોમે રોમે વરાળ ઉન્હી વહે:
શરીર થીજતાં વાયુ થંડે, જવાય લવી મુખે:
ગભરૂ વયની ભોળી આંખે કુટુંબ પ્રજા વસી:
અવર ન હતી આશા, સેવા વિના મુજ એ તણી:
જનસમૂહમાં સિંચી શાંતિ કૃતાર્થ થતાં થતાં—
સુખદ સમયે વર્ષો કેવાં વહીય જતાં હતાં ?
જીવિત જગને રિદ્ધિ સિદ્ધિ પ્રવૃત્તિ સદા રચે:
સ્મિતભાર મૃદુ તૃપ્તિવાળી નિવૃત્તિજ ભોગવે:
રમી ઉર રહે સ્વપ્નાસાં યે પ્રજાહિત રોજ ત્યાં—
શમતી સુખમાં એના, મ્હારી પ્રવૃત્તિની વાસના.
હૃદય ફુલતું આનન્દે આ પવિત્ર વિચારમાં
ખબર ન હતી સ્હેવાની છે ભૂલોની પરંપરા;
ખમવું વસતાં વ્યષ્ટિમાં કાં સમષ્ટિની ભાવના ?
જનસમજમાં ના આવે કાં અભેદ અનેકતા ?
જનની વસુધા કરે અંકે સુગંધ-રસે-ભરી—
વળતી, રમતાં અંતે સૂતાં, નિરાંત હસાવતી:
ગુણવતી પ્રજા સ્વપ્ને સ્વપ્ને સનેજ વધાવતી:
નિરખી રહી એ સંતોષે, કે સ્મરૂં સ્થિતિ પૂર્વની.
ચળકતી મ્હડે લીલી લીલી લતા સર સુન્દરી—
તટ-તરૂ પરે; ધીમી ધીમી છવાય બધે રતિ:

પ્રિયજન નીચે નાચે ઉંચે ઉડે કલહંસ કૈં
કુસુમ કુમળાં માળા રૂપે લચી સ્મિત છાય કે.
હૃદય વસતી વેલી વ્હાલી તણા સહચારમાં—
સહચરી અને આત્મા મ્હારાં સુવૃત્તિ વિચારમાં:
અહિં રચી, લીધા લ્હાવા, લ્હાણું દીધાં, સુખ સ્વર્ગનાઃ
વળગી વળગી ફુલ્યાં ફાલ્યાં વસંતની છાંયમાં.
ગુણીયલ સખિઃ ગૌરી શાણી ! ગણું પરિણામ આ—
સુખદ તુજ સૌ ઈચ્છાને હો અધીન થતાં સદાઃ
સ્થિતિ અવનવી એ કયાં ? આ કયાં ? જડી વિકૃતિ જગેઃ
સમજી ન શકું આ ત્રસેથી અનુગ્રહ શું થશે ?
સ્મરૂં છું દિન એઃ કલ્યાણીને જરી કચવાવતાં—
વિપરીત દશા વ્હોરી લીધીઃ પડયાં દુઃખઝાળમાંઃ
જગ-કપટમાં ભોળે ભાવે ભમાઈ જરા જતાં—
અધમ જનના સંગે પામ્યો અધોગતિ ખેલતાંઃ
સમજ વિફરીઃ પોતાનાંને પીડા દીધી સામટીઃ
શતમુખ ગતિ આ પાપીના થઈ વિનિપાતની.
વિષ જગતના ડંશે વ્યાપ્યુંઃ ફરિ મુજ આકૃતિ
જીવિત ભરમાં જાણે કોઇ ન બાહુકને કદિ;
પ્રિય પ્રિયતમા દેવી ! આ શું ? સતિ મુજ સાધવી !
કળી ન શકતું બુઠું હૈયું અજાયબી આજની:
પૂછવું પણ કાં ? મેં તે શું શું અકાર્ય નથી કર્યાં !
વિપરીત બને બુદ્ધિ વ્હોરી વિનાશ કરાવતાં.
કંઈ નહિં ભલે ! વેલાં લોકો ગમે વ્યસન છો ગણેઃ
મુજ મનગની હેતુ ઇચ્છે બીજો ન કદી મનેઃ

ન વનવગડે મેલી મેં શું ? કઠોર થયો ન શું ?
દુઃખી મુજ દુઃખે એવીને મેં દુલાવી ન એમ શું ?
સહૃદય પ્રિયે ! તારા જેવી તું મ્હારી અરૂંધતીઃ
તુજ વ્રતથકી હું જેવાને વસિષ્ઠ બનાવતીઃ
કુલ તુજ સમી આ લીલાનાં ધરીશઃ સુલક્ષણી !
ચરણરજને વંદી ત્હારી, લઇશજ નિરખીઃ
લઈ તુજ રજા, જોતાં રોતાં પળીશ સ્થળે કંઈ
કમનસીબને સારૂ છે કે શકીશ ન ઓળખીઃ
નળ તુજ સમી પુણ્યશ્લોકી અબોલ અજાણ આ
જીવિત કરશે પૂરૂં ઝાંખી કરી તુજ આજ હા !
મુજ જીવસમાં બાલુડાં ! હા સહુંજ ભૂલી જવુંઃ
ઉર શમવજે, દેતાં દેવી ! ક્ષમા દમયંતી તું.
જીવન મુજ છે નીચે નીચેજ ભેરવજાપશું !
મલિન જીવને પ્રાયશ્ચિતે નથી નિજ પાપનું !
સૃહૃદ, ઉર ! બને શાને કર્મે કઠોર કર્યાં છતાં ?
બળી સળગી જા ! ત્હારી રાખે સમાધ ચણાય કાં ?
સ્મરણ રસળે વ્હાલાઓનું ! ઉરે પડ ઉખળે !
શરણ તુજ લે ! મૃત્યુ મીઠા ! ન આશ હતાશને ! ! ”
પથિક વદતાં આવી રીતે નિરાશ અતિ થયે
શિર ખડકમાં કંટાળાથી અફાળી પડે નીચે;
શિર થકી વહે લોહી ઉન્હું ! ચ્હડે ચકરી—ઢળેઃ
સહૃદય ઉરે ભૂલોના ઘા રૂઝાય ન આ ભવેઃ
કુદરત અલી ! આ'વી કાં તું અજાણ સમી ઉભે ?
હૃદય–ભગિની ! ત્હારે ના હા નમેરી થવું ઘટે.

ગરમી ભરતાં દર્દી ઢીલે ઘટે હુંફ આણવી:
શરણહીનને પંપાળી, લે સ્વઅંક, દયા ધરી !
લહરીપર કે વેળા વાધેઃ સવાર વળી ધપે:
પ્રિયસથી થવા ધીસે ધીસે વિકાસ ઉપા ધરે:
કુદરત સસું સ્પર્શે ત્યાં કો ઘવાયલ વીરને:
વળગી વળગી જોતાં રૂવે, ન બાહુક તે સુણે.

(કાલીગડો.)

"શાંત થાવઃ સ્વસ્થ થાવઃ
સ્વામી મ્હારા શ્યામ ! હો ! ....ધ્રુવ.

વિતકને વિસારીયે વાંક નવ વસાડીયે
વિસરીયે વિભુને નહિં, નાથ ! હો—શાંત

દુઃખને પ્રજાળવા—ઉરને ઉજાળવા
ઉગે જુઓ આશાનો ઉજાસ ! હો—શાંત"
ઉકળી ઉછળ્યું હૈયું: ગાતાં છળી દસયંતી એ:
વિનવી વિનવી દુભાયેલા જગાડતી કંથને:
અશરણ સતી હૈયાસૂની અધીરી બ્હીતાં રૂવે:
કંઈ ન સમજે ! ઘેલી એ તો લચેલ લવ્યા કરેઃ—
"રસ જીવનના ! વ્હાલા ! ન આમ વ્હાલા ઘટે કદી !
અધીન નજરે ના જુઓ કાં ? ઉભી તુજ આ સખી !
પ્રિય ! ટળવળે ત્હારી આ જો બળીઝળી વેલડી·
ઉભય બળતાં મુંગા મારે ! ન ભસ્મ ઘટે થવી !
તુજ હૃદયની ઉંડાઇનો મને જ ઉકેલ છે:
અકૃત જીવિતે લાગ્યા ઘાનો ઉકેલ મને જ છે:

મુજ વિણ ન તું, ઓ વ્હાલા, ઓ ! ન નૈષધ વિણ હું—
ધીરજ નથી હો ! જાગો વ્હાલા ! હવે ન ઘટે સૂવું ”
કરૂણ રસને અબ્ધિ ઉંડે પડ્યાં પણ ના ડુબ્યાં !
કલહ વિચિનાં વ્હાલા ! ક્યાંય આમ ફરી મળ્યાં !
કંઇ નિતરતાં આંસુડે તે પ્રકાશભર્યાં થયાં !
પ્રણય પ્રભુની એ સેવાનાં, અહો ! ફળ આ મળ્યાં !
સ્વજન સ્મરણે દ્દષ્ટિયોગે પ્રદર્શન પ્રેમનાં
પ્રતિપળ થતાં તે વ્હાલા ! તે જગે પ્રકટાવવાં:
અનુભવ ઘડ્યાં અંગે સિદ્ધિ ભરી પ્રભુતા વધે:
બસ વિહરિયે ચાલો વ્હાલા ! જગજ્જનસેવને.
પરિચિત થતાં ઝંખેલું એ રસાયન સ્પર્શનું
રૂધિર થડકો થંભ્યાં ! શાંતિ ભર્યું શિર તો થયું:
નયન ફરક્યાં તે સાથે કે ઉડી પછડાય ને:
નળ વિમળ એ એનો એ તો નમે દમયંતીને !
ભૂલ સમજતાં સર્જેલી કે રૂઝાવ વ્રણો ઉંડા:
સહૃદય ઉરે સંધાશે કે મળે સળ સામટા:
પટપર ખીલો કે કે રંગો અનંત વસંતમાં:
લલિત ફુલડાં સહ્યે નાચો વિશુમય વીરલાં:

લલિત.

૩૩

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ.

[illegible]

“ધાઓ, ધાઓ, ત્રાહે નૃપ ! ઉગારો અગ્નિઝાળથી ”
લવતી ઝપાટી આવી નવોઢા આંસુ ઢાળતી

વસંતતિલકા.

"મોંઘી કળી હૃદયની સુકુમાર મ્હારી !
કોણે ત્હને મધુર નીંદરમાંહિ ડારી ?
સૂતો સમીપ અભિમન્યુ પતિ પ્રચંડ
તે ભૂલી કોણ રમતો અહિં મૃત્યુ સંગ ?"
એવું વદી જ રણધીર નવીન નાથ
દાબે ધીરે ધબકતું ઉર ઉર સાથ;
ખીલી ગુલાબકળી ઝાકળ બિન્દુ ધારે,
એવા કપોલ પર આંસુ ધીરે પ્રસારે;
ને સ્પર્શી ત્યાં અધરથી મૃદુભાવ ધારી
પૂછે ફરી ફરી પ્રિયાવદને નિહાળીઃ—
"શું છે ? મીઠી ! થયું શું ? આવડી કેમ કાંપી."
મુગ્ધા ફરી હૃદયસાથ ધિરેથી ચાંપી

અનુષ્ટુપ

ઉખેડી ભૂમિથી નેનો રોપિયા પતિનેનમાં,
લસતાં દીર્ઘ પક્ષ્મોમાં આંસુડાં ગુંથીને નવાં;
કરી કંઠ ઉંચો કાંઇ અબોલા ક્ષણ એ રહે,
પછી દીન બની સ્વપ્નાતણી વાર્તા બધી કહે—

ઉધોર.

"આજે નાથ ! બન્યું વિપરીત
તમને તે કહું શી રીત ?
જાણે પુરૂષવેશ જ ધારી
મ્હેં અશ્વે કરીછ સવારી;
ધારી ધનુષબાણ હું ચાલી
મૃગયાકાજ વનપથ ઝાલી,

સુન્દર એક ત્યાં સહકાર,
તે પર બેઠું છે સુકુમાર
જુગલ કપોતકેરૂં મીઠું,
કરતું પ્રેમકેલિ દીઠું.
મૂર્ખી હું ખરે બની કાંઈ,
બીજું કાંઈ સૂઝ્યું [illegible] હે;

ને શર ફેંકી નર તરૂડાળ–
પરથી પાડીયો તત્કાળ,
સહસા ત્યાંહિં અગ્નિજ્વાળ
ઉપની કપોતી કેરે ભાળ;

કુદતો એહ અગ્નિ કરાળ
આવ્યો મુજ કને ભરી ફાળ;
જિહ્વા તીવ્ર નચવી અનેક
મુજને વીંટી વળિયો છેક.

છોડી સર્વ બીજાં અંગ
અંબોડો ધર્યો નિઃશંક;
છળીને એકદમ પછી જાગી
કરવા રૂદન હું તો લાગી."

સોરઠો.

એમ વદીને નાર સહસા આંસુ રેડતી;—
"સ્વપ્નાનો શો સાર હશે કારસો નાથ ઓ ?
અભાગણી હું સોઇ ! ઊંધી મતિ શાણે સૂઝી ?
બીજું જડ્યું નહિં કોઇ ? કપોત પ્રેમી શેં હણ્યો ?"

વસંતતિલકા.

"શાને બીકી ! તું ગભરાય અતીશે ?
આ સ્વપ્નમાંહિં નવ વાસ્તવ કાંઇ દીસે.—
જો ! પેલી વાગી રણદુંદુભી રમ્ય ઘોર ?
રે ! અશ્વ ! અશ્વ !—સખિ કંઠ હવે તું છોડ."

ઉધોર

"વ્હાલા ! ન્હોય દુંદુભી નાદ,
એ તો મેઘ ગાજ્યો આજ;
બંધન કંઠનું કયમ છોડું;
મુજને ભય નથી કંઈ થોડું;
પેલી અગ્નિકેરી ઝાળ
આવે ઓ ! જુઓ શી કરાળ !"—

શિખરિણી.

"અરે ઘેલી ! એ શું બકતી ?
બધી એ સ્વપ્ના ભ્રમણા.—

દ્રુતવિલમ્બિત.

તુરગ જો મુજ કાંઇ ખુંખારતો,
'રણ ચઢો' કંઈ એમ પુકારતો,
નહિં વિલમ્બ હવે કરવો પ્રિયે !
કદિ જ ધર્મ તજ્યો નથી ક્ષત્રીયે."

ઉધોર.

"ક્ષત્રિય ધર્મ જો પ્રિય થાય,
તો તો કરી કોટી ઉપાય

સર્વ સંકટોથી નિત્ય
અબળા રક્ષવી એ રીત,
પેલી તીવ્ર અગ્નિજ્વાળ
મુજ પૂંઠળ ભમે ચિરકાળ
ત્હેનાથી બચાવો નાથ !
અબળાનો તજો નવ હાથ."

વસંતતિલકા

"છે એક જો ! સબળ નિર્બળનો જ પાતા;
વ્હાલી ! હવે સ્થિર થઇ ધર ચિત્ત શાતા.—
જો ! દેખું આ અસિ ત્હણે ચમકે અનંત,
ને ચિત્ત આ ચમકીને બન્યું વેગવંત."

દ્રુતવિલંબિત.

અધર વેગથકી અધરે અડી,
નૃપકુમાર, પ્રિયા અળગી કરી,
ત્વરિત અશ્વ પલાણી પળ્યો રણે:—
તુરગનાં પગલાં યુવતી સુણે.

અનુષ્ટુપ.

દૃષ્ટિપાર થયો કાન્ત, પદઘોષ ગયો ડુબી;
ભૂલી ત્રિકાળને મુગ્ધા અનિમેષ રહી ઉભી.

નરસિંહરાવ

૧૩૪

દેવયાની.

"રજનીથી ડરૂં તોયે આજે એ લેખતી નથી;
ક્યાં છે ! કચ, સખે ! ક્યાં છે ! કેમ હું દેખતી નથી ! "

લંબાવેલા સ્વર મધુર આ વ્યોમ માંહિ તરે છે,
પુષ્પે પુષ્પે વિટપ વિટપે નૂતન શ્રી ભરે છે;
ન્હાનાં ન્હાનાં વપુ ધરી શકે શોધતા એ દિશામાં !
રેલંતા એ રતિ વિવિધ શી કે શશીની નિશામાં.

દિવ્ય પ્રભા નિરખી ઉત્સુક જે થયેલી
દેખાડવા સુહૃદને પ્રણયાર્દ્ર ઘેલી,
તે આ સ્વભાવસરલા કરી દોડ નાની
બોલાવતી ધસતી બાલક દેવયાની.

તરે જે શોભાથી વન વન વિષે બાલ હરિણી,
સરે વા જે રીતે સુરસરિતમાં સૌમ્ય કરિણી;
કરે એવું જ્યોત્સ્ના ભ્રમણ, ભ્રમણે જ્યાં અટકતો
શશાંક પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેંથે ઝળકતો !

તરૂઓ અભિનંદે આ અંગો લલિતને નમી;
સમગ્ર નભ વર્ષે છે, આહા ! ઉપરથી અમી.

થંડો મીઠો કુમુદ વનનો માતરિશ્વા વહે છે,
ક્રીડન્તો જ્યાં તરલ અલકશ્રેણિ સાથે રહે છે,
બાલાને એ વ્યજન કરતો દાખવે આભિજાત્ય
પ્રેરે નૃત્યે પદ રસિકનો અગ્રણી દાક્ષિણાત્ય:

જેવી તરંગશિખરે જલદેવી નાચે,
વક્ષસ્થળે શિશુસમી ગણી સિંધુ રાચે;
અજ્ઞાત તેવું રમણીય નિહાળી લાસ્ય
પામે પ્રમોદ વસુધા ઉભરાય હાસ્ય.

હવે તો મેદાને વરતનુ દિસે છે વિચરતી,
વિલોકે સામે ત્યાં ત્વરિત ચરણોની ગતિ થતી;

રહ્યાં બન્ને બાજુ તરૂવર નહી કો   ચમાં,
વસેલું આવીને પણ સકલ સૌંદર્ય કચમાં.
રોહિણીપતિના માથે રશ્મિઓ રમતાં હતાં;
તુહિનાચલનાં જાણે શૃંગમાં ભમતાં હતાં,
શોભિતા શા સહુ અવયવો, સ્નિગ્ધ, ગોરા, ભરેલા,
યોગાભ્યાસ પ્રબલ થકી શા યોગ્યતામાં ઠરેલા;
ગાલે, નેત્રે, સકલવદને, દીપ્તિ સર્વત્ર ભાસે;
જ્યોત્સ્નાને એ વિશદ કરતો સ્વચ્છ આત્મીયહાસે.

આકાશમંડલ ભણી દગ એ નથીજ;
વિશ્રામ આજ નથી લૌતિક કોઈ ચીજ;
નેત્રો નિમીલિત થતાં હૃદયે તણાય,
અધ્યાત્મ ચિન્તન નિમગ્ન થયો જણાય.

હવે તો આ આવી સમીપ ગુરૂકન્યા કચતણી,
અવસ્થાને જાણી નહિ, અગર જાણી નહી ગણી;
"નિહાળે શું ? હાઃ તો સફલ સમજુ આ ગમનને,
નહિ; નીચી દૃષ્ટિ—અરર ! અવમાને ગગનને."
કર સાહી કહે મીઠું: "વ્યોમ સાગરને તટે,
મુખ તો વિધુલક્ષ્મીનું જો સખે, આમ ના ઘટે."
પાડી નાખે તનુ પર પડ્યું બિન્દુ જે હૈમ આવી,
ઝાડીમાંથી મૃગપતિ જરા યાળ જેવો હુલાવી,
કીધો નીચે સુતનુ કરને એ પ્રમાણે કચે જ્યાં
ઝાંખાં જેવો શશી પણ થયો દૈન્ય દેખી નભે ત્યાં.

સાશંક ભીરૂ નિરખી રહી આસપાસ,
ન્હાનું દિસે મુખ અનાદરથી ઉદાસ;

ધીમે હવે કચ ભણી જ્યમ એ વળે છે,
તેવુંજ હા ! ઉતરતી દગને મળે છે.
જરા જોયું ત્યાં તો અતિશય દિસે છે પ્રસરતીઃ
કુમારીને લજ્જા, નયન પણ નીચાંજ ધરતી;
રહી વેળા થોડી કચ પણ હવે આમ ઉપરે,
હતું ધીમું તોયે, પરિચિત છતાં એ બહુ ડરે.
" અવસ્થા ભેદનું, દેવી, તને ભાન દિસે નહિં;
મુગ્ધા શું સમજે છે તું બાલભાવ બધા મહીં ? "
રે ! રે ! એને શ્રવણ ન કદી વાક્ય એવું પડેલું,
હૈયું એનું મૃદુલ વિરલું ગર્ભમાંથી ઘડેલું,
આંસુ આવ્યાં નહિ પણ બની બાલિકા છેક ઝાંખી,
ઊભી યત્ને વિવશ ચરણે મર્મ નિશ્વાસ નાંખી.
આ તે ઉભી કુમુદિની સરખી નમેલી,
જે ચંદ્રની વિકૃતિને ન કદી ખમેલી;
લાવણ્યને વિવશ જોઈ નહીં શકે જે,
ચિત્તે બહુ વખત રોષ કયહાં ટકે તે ?
સ્વસા જેવી જેને દિલગિર કરેલી નહિ કદી,
રહી સાથે જેની શિશુ સમ બનેલો પણ સદા,
કરી આવી તેની સ્થિતિ નિજ કઠોર પ્રવચને,
થયો પશ્ચાત્તાપ પ્રબલ મનમાં તુર્ત કચને.
શબ્દ સાંત્વનને માટે શોધે પણ મળે નહીં;
વિચારે બહુધા તોયે કઇ ચેન વળે નહીં.
રોતી હોશે અવનત મુખે એમ શંકા કરીને
ઉંચી લીધી તનુ કટિ કને બાહુ સાથે ધરીને

"બાલે શું છે વદ નભ વિષે ? સજ્જ છું સર્વ જોવા
તારી સાથે, અધિક રડશે તો પછી સાથ રોવા."

રોકેલ અશ્રુદલ જે હૃદયે જડીને,
ભીંજે કપોલ કુચના હવણાં પડી તે;
છાયું હતું ઘનપટે મુખ ખેદના એ
ત્યાં એ સુહાસ્ય વિધુના સમ અલ્પ થાયે.

ધરી હૈયાસાથે સદય મૃદુ આલિંગન કર્યું
વળીને ઓષ્ઠેથી મધુરૂં વદને ચુમ્બન ઠર્યું,
ઠરી નીચી હાવાં સજલ નયને એ નિરખતો,
છવાયેલું હર્ષે વદન દિસતાં હર્ષિત થતો.

સ્ફુરે લાવણ્યનુ શું આ પરિવર્તન અંગમાં !
રમતી રમણી ભાસે દિવ્ય નૂતન રંગમાં !

શોભે જેવી શુચી નિસરતી માનસેથી મરાલી,
વર્ષા કેરા વિમલ જલમાં નાચતી વા મૃણાલી,
ઓચિંતી વા તનુ ચમકતી મેઘથી જેમ વીજ,
બાલા તેવી બની ગઇ ખરે ! અદ્ભુત સ્પર્શથીજ.

વૃત્તાન્ત પૂર્વ સઘળું વિસરી ગઇ એ,
દ્રષ્ટવ્યમાં દ્વિગુણ બદ્ધ હવે થઇ એ,
સ્નેહોર્મિથી સદયની થઇ આંખ ભીની,
જોતો રહ્યો સરલતા કચ સુંદરીની.

તરે જે શોભાથી વનવન વિષે બાલહરિણી,
સરે વા જે રીતે સુરસરિતમાં સૌમ્ય કરિણી,
કરે એવું જ્યોત્સ્ના ભ્રમણ, ભ્રમણે ત્યાં અટકતો.
શશાંક, પ્રેક્ષીને સુભગમણિ સેંથે ઝબકતો !

વિશુદ્ધ સ્નેહનુ જોડું વિશ્વ સૌદર્યમાં વહે;
વિલાસી વિધુને તારા નભથી નિરખી રહે!

મણિશંકર.

૧૩૫

સ્નેહનું સ્વપ્ન

'હા! હા! આઘે રવિની સુપ્રભા વિરમી સિંધુખોળે,
ને ભાનુ એ પ્રિયની પ્રતિભા શોધતો રશ્મિ ઢોળે.
ધીરી રેલી જલધિ કલતા ઉજ્વળે વિશ્વ સીમાઃ
સોંધા પેલા પરમ સુખના વાસ બીજી ભૂમિમાં!'
ગહન કો ઉરના પટ ખોલતું,
અતુલ સંજુલ માર્દવ બોલતું,
જલધિમાં કંઈ ઉંડું શું શોધતું,
કરૂણ કો ફરતું હતું ચેતન.
'વિશાલા વ્યોમની શોભા ઉગે ને આથમે અહિં;
તેજ સૌદર્યના ભેદો રમે ને વિશમે અહિં.
પેલું ન્હાનું ઝરણ ગાન લલિત ગાય,
ઉંચે ઝઝુમી રહી ચંદ્રકલા જણાયઃ
સંક્રાન્તિ તે ગીતની, ચન્દ્રકલાની વ્યાપી
કુંજે સખી! ત્યહિંથી પ્રેમપ્રતીતિ આપી.
શ્રમતણા દુઃખભાર વહ્યુ કરી
ચરણપંકજ મંદ જ ચાલતાઃ
ઝરણની તટકુંજ સ્મૃતિ ભરી
નિરખતી સ્થિર તે હતી બાલિકા.

રૂપેરી રશ્મિતંતુને હિંદોળે મંદ ઝૂલતો,
ઘેરી લીલી તરૂકુંજે ઝરો સ્વચ્છન્દ ખેલતો.
આછું ધીમું તિમિર રસતું રેલતું ત્યાં છવાય,
ત્હેને ઘેરી શશીનું ઉજળું તેજ ઉંડું સુહાય;
શોકાર્તિમાં ડુબતી ડુબતી બાલિકા મન્દ થાય:
વ્હાલા ! સ્થાનો પરિચિત બધાં આજ ઝાંખાં દિસે છે.'
પ્રાણેશનાં સ્નેહસ્થળો વિલોકે,
ને અશ્રુ ભીનાં કીકી કાળી રોકે;
અસંખ્ય આંખે નભ સૌ જુવે તે,
બાલાતણાં નયન ચન્દ્રસુધા લ્હુવે છે.
શોક-પ્રેમભર્યું હૈડું સહસા ગીતમાં દ્રવે;
મન્દ આર્તિતણા સૂરો ભળે નિર્ઝરને રવે.
પ્રિય ક્યાં હશે ?
જન—વન વિશે ?
ના, ના, નથી પ્રિય દશ દિશે:
પ્રિય ! જ્યાં તું હો ત્યાં પ્હોંચજો મુજ સ્નેહપૂર્ણ પ્રણામ આ,
ઓ સ્નેહના સ્વપ્ના ! કદી મુજ ઉરથી ના દૂર થા.
વિલસતી અયિ સખિ ચન્દ્રિકા !
નર્તતી વિકસિત લહરિકા !
અયિ કુંજ ! સ્નેહની મુદ્રિકા હૃદયે મૂકી તમ દેખતાં
—કહેજો પ્રભુને—તે રહી છે હૃદયમાંહિ અખંડિતા.
ઓ વ્યોમ ! સૌ જોતું, રહસ્યો વીણતું !
બ્રહ્માંડના ઈતિહાસ કાલ ! ઓ ! જાણ તું,
પ્રિયના વિખંડિત આત્મને કંઈ સાંત્વના ઉંડી આપજો,
મુજ ભીષ્મ અવિરત પ્રેમયોગની સાક્ષી સર્વે પૂરજો.

પ્રિય ક્યાં હશે ?
નથી વન વિશે,
નથી જલ, ગગનની દશ દિશે,
પ્રિય ! જ્યાં તું હો ત્યાં પહોંચજો તુજ બાલસ્નેહિની વંદના,
ઓ સ્નેહના સ્વપ્ના ! કદી મુજ ઉરથી ના દૂર થા !
વિસ્તારેલું નીલ–ધવલ તે વ્યોમ જ્યોત્સ્ના ભરેલું,
ને ગંભીરૂં યુગયુગતણું નીર ઉંડું ઉછેલું;
ગુંજી ત્હેમાં ધીમી ગઇ શમી ઘોષણા સંદમંદ,
આઘે આઘે તટકુહરમાં એક યોગી વસે ત્યાં.
અસ્ફુટ શોકનાં ગીતો વાય છે વાયુના દળ:
આવી વિશ્વઉદાસી કો શોધે છે નિર્જન સ્થળ.
વાત્સલ્ય છાયા નયને ઠરેલી,
રેખા ઉંડી ચિંતનની પડેલી;
તે રેખ ધોઈ સ્થિર નિશ્ચય કાંઇ લેતો
યોગી ઉઠ્યો, જલકિનારી જ્વલંત જોતો.
હસતી કોમલ રાત્રિ દિગન્તમાં,
વસતી સિંધુની ઊર્મિ વિલાસમાં:
લસતી કૌમુદી વિસ્તૃત કાન્તિમાં,
વરસતી પ્રભુની વસની ઝણ્યો.
'રાત્રીની લલિતા શોભા વિરાજે વ્યોમને વિશે;
વિશ્વની માધુરીને યે રસંતી સખી ક્યાં હશે ?'
મોતી ભરેલ અનિલે અમી પાઈ વીંઝ્યો
તે કેશપાશ ગુંથી પુષ્પકલા સરીખો
શીર્ષે સુહાગમણિ શો શશીરાજ સોહે,
ઉભી પ્રકાશી મુખ એદિની મુગ્ધ મોહે.

મંજુ પેલી અનિમિષ ઘટા કુંજની મન્દ ઘેરી
ઝીણું વીંઝે સુભગનયના શાંતિ પાંખો રૂપેરી;
યોગી ચાલ્યો ઊંડું નિરખતો પત્રગ્રન્થિ સુહતી
શ્યામોજ્જવલ તે ઝરણપટ ને ચંદ્રિકા ત્યાં વહંતી.
'પ્રેમદીક્ષા લીધી તે હા! પૂણ્યભૂમિ હમારી એ,
તે જ તેજ ભરી તોયે શૂન્ય શોકાર્દ્ર શી દીસે!

ગગનમાં શશિમંડલ રાજતું,
જગતને અમી રેલી વધાવતું,
પ્રિય! ચુમી તુજ આંખડી ઓપતી—
રસિકડી! થઈ તે હતી ના હતી.'
સરી ઝર્ઝર નાદ સમીર કરે,
તરીને તટમાં લહરી પ્રસરે;
ધરી ઉજ્જવલ તેજ, ધીરી મધુરી
નીતરી રવમાલ કંઈ અધુરી.

'સ્નેહગીતે સુહાવી તે વનશ્રી આંસુડાં દહે!
આત્મજલ સિંચી પોષ્યું તે અશ્રુધાર શે સહે?

એ કુંજ દ્વાદશ વસંતવિભૂતિ લાવી,
સાનંદ દ્વાદશ શરત્‌શશિએ સુહાવી;
મેઘે સુરમ્ય જલ દ્વાદશ વેળ સિંચ્યું;
તોયે સખી! ન ખીલ્યું હા! મુખપુષ્પ મીચ્યું;
જ્યોત્સ્ના તરંત શુચિ મેઘ નભે નમેલો
લીધી વિદાય સખિ! ત્યાં ઉર ચુંબી ચુંબી,
ત્હારી પછાડી ઢળી વેલડી લુંબી ઝુંબી,
મ્હારી અગાડી પ્રસર્યો જલસિંધુ પેલો.'

રમ્ય તે કાલનાં સ્વપ્નો લોચનોમાં રહ્યાં રમી;
ઝંખવ્યો ભીંજવ્યો ચંદ્ર તેજ ઉંડાં ઝમી ઝમી.

'જલધિના જલમાં સખિ! આથડ્યો,
અવનિના વનમાંય જઈ રડ્યો;
દહન સૌ સ્મૃતિ કીધી વીણી વીણી,
શતશરે ફુટી સર્વ ઝીણી ઝીણી.
સહુ લુંસી સખિ! તે ચરણાવલિ
ખણી ગુહા ઝરીને નયનાજલિઃ
જલવને ઉંડી પાથરી આંખડી
પ્રિય! હવે નિરખું તુજ વાટડી.'

સ્મૃતિને ગુંજતો આવ્યો યોગી નિર્ઝરને તટે,
સમદુઃખી દીઠું કોઈ સ્નેહની શોચના રટે.
પત્રો પુષ્પો લળી લળી ચુમે રમ્ય તે ભૂમિછેડે,
ધીરૂં ઢોળી ઝરણ નિધિના નીરમાં નીર રેડે;
રોતું રોતું સહુ નિરખતું નેત્ર કો ત્યાં ઉભેલું,
ઘેરૂં ગોરૂં, વિકલ, વિધુરૂં, આંસુડાંથી ભીંજેલું.
એકાન્ત સ્તબ્ધ દૂર ચેતન કો ઉભું છે,
છાયા વિશે કંઈક ત્યાં જઇ યોગી પૂછે;
"બાલે! શું સુખ જગમાંહિ ન દીઠું કાંઇ!
કે સિંધુને જલ તું શોધછ એવું આંહિં?"
મેઘવાયુ સમા શીળા ઘટ્ટ શબ્દો ઉરે ઢળ્યાઃ
અશ્રુરુદ્ધ મુખે કાંઇ ઉત્તરો પણ ના મળ્યા.

તિમિરને દ્યુતિનાં ગુંથી વાદળો
ક્ષિતિજ તે જલનિ રચતું સીમા;

ગહન કો સુખસાંત્વનનાં સ્થળો
નયન ભાળતું ત્યાં ઉંડી ભૂમિમાં.
" બાલે ! નથી જગતની જલની સીમા એ
જવાલા પ્રચંડ નહિ દુઃખની ત્યાં વિરામે;
આવા અઘોર નીરગર્જન ગર્જતાં ત્યાં,
આવી જ દુઃખ સુખની ભૂમિકા વિકાસે.
અન્ત, બાલે ! નથી એ તો, ધૂમ્રશી ભ્રાન્તિકોર છે;
કલ્પિતા એ કમાનોની અનન્ત શ્રેણી ઘોર છે."

આવી આછી ભૂમિમાં વિષમ વન વિશે, વૃક્ષના પુષ્પ ભારે,
શીળા જ્યોત્સ્ના વિહારી ઝરણની ઝીણી શી ઘોષણાના વિહારે;
ધીરૂં ગાંભીર્ય ઢોળી કુહર કુહરમાં કાલનાં ગીત ગાતો,
ઘેરૂં ઘેરૂં અનેરૂં ગહન ઘુઘવતો સિંધુ ડોલે સુહાતો.

વીંધી નમેલું નભ તે પ્રભાભર્યું,
વીંધી શશિમંડલ મેઘ નીતર્યું,
વિશાલ તે રાત્રિઉછંગમાં રૂડા
અમ્ભોધિના અતુલ નાદ શમે ઉંડા ઉંડા.
તે કાલે ચંદ્રિકા ચારૂ, સ્થિર ભાવે ભરી હસે:
બાલાના વદને ત્હેનું મૃદુ ગાંભીર્ય વિલસે.

"હિમ વિશે વસી કાંચનવેલી શી
તનુપ્રભા અયિ ! શે સુકવે હુલે !
વિરલ કો પરેભોમની કેલિ શી
સુખકલા કંઇ શોધછ આ જલે ? "

ચોપાસેથી ગગન ભરતાં તેજનાં પૂર ગાજે,
ત્હેને તીરે વિમળ વિધુરી ચંદ્રલેખા વિરાજે,

ત્હેવી શોભે જલધિતટમાં સૌમ્ય-સક્રીણ બાલા;
નાચે આવા ચરણ સમીપે સિંધુની ઊર્મિમાલા;
શોકવ્હીલી વદી; "ત્યારે, સાંભળો યોગીરાજ હે!
સુણી ઉરે દુઃખી થાશો સ્નેહોચ્છેદની વાત એ.
પૂજી મૂર્તિ શિશુત્વમાં ઉર ઢળી, કૌમાર ખેલી બધું,
આશાહાર સમર્પી યૌવન વિશે સર્વસ્વ ઝુકી દીધું;
હા! હા! સાગર પાથર્યો પલવટી સોહે ઉંડા દેશ તેઃ
શોધું છું સુપ્રસન્ન આ જલ વિશે યોગેન્દ્ર! સ્નેહેશને.

રે! એકદા અવગણ્યો હઠપાશ બાંધી,
હાવાં રીઝાવું રસિલો રસયોગ સાધી;
શોધું ઉથાપી જગના જડ અંધકારો,
હા! તે સુશીલ સુકુમાર કુમાર મ્હારો."

શોકમુગ્ધ ઉભાં બન્ને, યોગીને યોગબાલિની.
એવે બાલા વદી પાછી સ્નેહશીલા, પ્રભાભીની;
"યોગેન્દ્ર! ગાય ગભીરાં ગીત આજ સિન્ધુ,
શિર્ષે સુહત અભિષેક પીયૂષ ઇન્દુઃ
વ્હાલાની સ્નેહ અમીકેરી કલા સ્મરાવે,
ને દૂર દૂર ભુમિના—મધુરા—ઝણકાર લાવે.

ભવભવે પ્રિય એ મળજો પ્રભો!
અતુલ યોગ હવે ફળજો, વિભો!
વિધુકલા! જલ સિંધુ સુહાગી ઓ!
ચરણમાં પ્રિયના લઇ સૂકજો!"

"હાં, હાં" યોગી વદે તેવે કુદી બાલા જલે ત્યહાં;
ને સૌ જોતાં રહ્યાં—યોગી, તારા, ભુખરી ચંદ્રિકા.

સરી ઝર્ઝર નાદ સમીર કરે,
તરીને તટમાં લહરી પ્રસરે;
ધરી ઉજ્જ્વલ તેજ કિનાર ઉભા,
નીતરી રહી તારકનીય પ્રભા.
" શોધી ભમી વિધુમુખી વિધુના વનોમાં
શોધી પ્રિયા પ્રણયના અમી મંડપોમાં,
સ્હોયો સુહાગ, રમી ના રમી હુબી આલી,
શોધું હવે જલધિના જલમાંહિ વ્હાલી.
પ્રિય ! પ્રાણસખી ! લેજે સ્નેહાંકે રસથી ચુમી."—
સાગરના તટમાં આવી લહરી ભાગી—હસી—રમી.
લાંબા કાળ ક્ષિતિજ ભિજતા નર્તતા તે તરંગો;
સિંધુ ખોળે સુહૃદ વિરમ્યા, ધારી અજ્ઞાત રંગો;
ઉંચે ચંદા સહુ નિરખતી, શોધતી વ્યોમશોભા,
ને તારાઓ પરમભુમિમાં આંખડી માંડી ઉભા.

વિસ્તારેલું જ્યોત્સ્ના જેવું,
કુમુદ ઉર ત્હેં એકદા ખીલવ્યું તું,
વ્હાલી ! કિન્તુ હાવા સંધું
ગતસમયનું....સ્નેહનું....સ્વપ્ન વીત્યું,
આશિષોથી હા વાંગ-છીતી
મમ ગીત તણી, પ્રાણ ! સંપૂતિ વિશ્વે,
કિંચિત ત્હેના અર્પું અંશો
અયિ પ્રિયતમે ! ચંદ્ર સ્વીકારી લેજે.

બા. હિ. દેસાઇ.

ચક્રવાક મિથુન

પ્રસરી રહી ચોપાસ શાખાઓ શૈલરાજની;
ન જણાય જશે કેવી સંધ્યા એ મધ્ય....આજની.
સરિતનાં જલ કૃષ્ણ જરા થયાં,
કિરણ સૂર્ય તણાં શિખરે ગયાં;
સભય નાથ પ્રિયા હૃદયે ધરે,
વિરહ સંભવ આકુલતા કરે.
ઝાંખા ભૂરા ગિરિ ઉપરનાં એકથી એક શૃંગ.
વર્ષા કાલે જલધિજલના હોય જાણે તરંગ!
પાસે સામે તમ પ્રસરતાં એક ઉદ્ગ્રીવ જોય,
ભીરૂ શ્યામા પણ નયનમાં આવતું અશ્રુ લ્હોય.
વિહગયુગ્મ કિશોર રસજ્ઞ એ,
રસ મહીંજ પરસ્પર મગ્ન એ,
નિભૃત અત્ર અહર્નિશ આવતું;
રમણ આચરવા મન ભાવતું.
ઊંચે બેસી રવિ ઉદયને જેહ સાથે વિલોકે,
ઘેલા જેવાં ક્ષણ સ્મૃતિ થતાં જે દિસે હર્ષશોકે;
ઘાટાં ભીનાં વિપટ પર એ ત્યાં નિહાળે સુવર્ણ
માણિક્યોથી ગ્રથિત સરખાં રમ્ય જ્યાં થાય પર્ણ.
હરિત નીલ સુદૂર વનસ્થલી
પર મળી સુકુમાર મૃગો રમે;
ઉપવનો તણી સંવૃત આવલી
મહિં જવા પ્રણયી તરૂણો ભમે.

ન્હાનાં ન્હાનાં ક્યહિં શુચિ સરો કચ્છ ઉતાન રમ્ય,
સ્નેહે જોવા થકી ઉપજતી ભાવના કૈં અગમ્ય!
આઘૂં આઘૂં મુદિત રવનું ચિત્ર સંગીત થાય,
શાનો ક્યાંથી કંઈ નિસરતો મિષ્ટ આમોદ વાય.

અસર સુંદર અદ્‌ભુત રંગની;
સકલ સૃષ્ટિ નવીન ખરે બની.
રવિ મરીચિ બધે હિમને હરે
ગહનમાં તદનન્તર ઊતરે.

શાખાઓમાં તરૂવર તણી ચક્રવાકી છુપાતી,
શોધી ક્હાડયે, દયિત નયનો જોઇને હૃષ્ટ થાતી;
ચંચૂ ચંચૂ મહિં લઈ પછી પક્ષને પક્ષમાં લે,
ક્રીડા એવી કઇ કંઇ કરે મૌગ્ધ્યમાં દંપતી તે.

સુચુત બે ચરણો થકી ઉડતાં,
પવનથી પડતાં, કંઇ બૂડતાં;
વિમુખ એકલી ન્હાતી પ્રિયા શિરે
પતિ જઈ અભિષેક કદી કરે.

કાંઠે બેસી નજર કરતાં આત્મછાયા જણાય.
બીજાની ત્યાં પ્રતિકૃતિ ભણી એક દૃષ્ટિ તણાય;
પુરાં અંગો નહિં કંઈ દિસે પ્રેમ તો તોય વાધે,
જોતાં જોતાં સુખ અવરતું ગાઢ આશ્લેષ સાધે.

પ્રણયની પણ તૃપ્તિ થતી નથી,
પ્રણયની અભિલાષ જતી નથી;
સમયનું લવ ભાન રહે નહિં,
અવધિઅંકુશ સ્નેહ સહે નહિં.

હાવાં રક્ત દ્યુતિ ઉડી જતાં થાય વૃક્ષો સરોષ,
હાવાં થંડી મૃદુ વહનથી સૂચવે છે પ્રદોષ,
આકાશે જ્યાં હતી વિચરતી દેવતાઓ ત્યહીંથી,
જાગ્યાં પ્રેમી વિરલ સુખની મોહનિદ્રા મહિંથી.

વિરહ સંભવને વિસર્યાં હતાં,
બની નિરંકુશ બેય ફર્યાં હતાં;
જવનિકા ત્રુટતાં સ્મૃતિનાશની
સમીપ મૂર્તિ ઉભી વિધિપાશની !
અનુભવે, ન છતાં, ક્ષણ એક તે,
વિવશ મૂઢ નિરાશ જ છેક છે,
સહુ થનારઃ ક્રમે નજરે વહ્યું;
રૂદન અન્તરમાં ઉછળી રહ્યું.

અંધારાના પ્રલય જલથી યામિની પૂર્ણ ઘોર,
સ્વેચ્છાના વા કુટિલ કૃતિના મંદ અવ્યક્ત શોર;
ઉંડાણોમાં પડી સુઇ જતો નિષ્ઠુરપ્રાણ કાલ,
આભાસોથી થતું યુગલ ઉન્મત્ત એ સ્નેહબાલ.

થઇ તથાપિ વિમુક્ત પ્રયાસથી,
લઇ વિદાય નદીતટ પાસથી;
મિથુન એહ ચડે અવકાશમાં,
સ્થિતિ કરે દિનતેજ સકાશમાં.
અવર કાંઈ હવે નથી દેખતાં,
અવર કાંઈ હવે નથી લેખતાં;
ચપલ આખરની ક્ષણ એ છતાં,
ઉભય જીવન એક થતાં દીસે.

ધીમે ધીમે ગતિ કરી જતો પશ્ચિમે સૂર્ય જેમ,
ઊડી બન્ને ગ્રહણ કરતાં ઉન્નત સ્થાન તેમ;
દૃષ્ટિ પ્રેરે વિતત ગગને કાંતિ કે ના જણાય;
આછી આછી રસરહિત ત્યાં વાદળીઓ તણાય.
ઉદધિને રવિબિંબ હવે અડે,
અતિ સમુચ્છ્રિત તેય હવે ચડે.
ક્ષણ લગી પરિરંભ કરી રહે,
હૃદય કંપિત સાથ ધરી દહે.
રોમે રોમે વિરહભયની વેદનાથી બળે છે.
છુટી છુટી સહન ન થતાં મત્ત પાછાં મળે છે.
વેળા થાતાં વિધિદમનની ગાત્ર ખેંચાય સામાં,
પ્રેમી બન્ને ધૃતિ અતિ છતાં થાય સંમૂઢ આમાં.
ટળવળે નિરખી રચના વને,
તરફડે સમજી રચનારને;
—શ્વસન દુઃખિત છેવટ સારતી
પ્રિયતમાં વચ આમ ઉચારતી:
"પાષાણોમાં નહિં નહિં હવે આપણે નાથ રે'વું,
શાને આવું—નહિ નહિ જ રે આપણે હોય સ્હેવું;
ચાલો એવા સ્થલ મહિ વસે સૂર્ય જેમાં સદૈવ—
આનાથી કૈં અધિક હૃદયે આર્દ્ર જ્યાં હોય દૈવ."
પ્રવદતા અટકી ગઇ એ અહિ
અધિક ધીરજ ધારી શકી નહિ.
થઈ નિરાશ હવે લલના રૂવે,
મૃદુલ પિચ્છ થકી પ્રિય તે લ્હુવે.

પણ હજી દિન શેષ રહ્યો જરા,
નજર ફેરવી જોઈ બધી ધરા,
પ્રણયવીર લહી સ્થિરતા કહે,
અગર જો રૂઝ અંતરમાં સહેઃ—

હા ! શબ્દો આ સરલ સરખા મર્મને તીવ્ર ભેદે
ગર્ભાત્માને સ્ફુરિત કરતા ધૈર્યને છેક છેદે.
—"લાંબા છે જ્યાં દિન પ્રિય સખિ ! રાત્રિએ દીર્ઘ તેવી,
આ અશ્વર્યે પ્રણયસુખની હાય આશા જ કેવી ?

અવર કાંઈ ઉપાય હવે નથી,
વિરહ, જીવન, સંહરિએ મથી.
ગહનમાં પડિયે દિન દેખતાં,
નયન મીંચી કરી દઈ એકતા."

પાછું જોતાં દ્વિજયુગલને અન્યથા થાય ભાસ,
ઊંડું ઊંડું દિનકર સમું કૈં દેખાય હાસ.
" આહા ! આહા ! અવર દુનિયાં ! ધન્ય" એ બોલતામાં
નીચે નીચે ઉતરી પડતું વેગથી દંપતી ત્યાં.

અધિક એહ પ્રકાશ થતો જતો.
જવ જનાર તણો વધતો જતો.
અમિત એ અવકાશ તણી મહીં,
ક્યહીંજ ચેતન એક દિસે નહિ.

મણિશંકર

૧૩૭

અસ્વસ્થ ગૃહિણી.

શાન્ત છે, બન્ધ છે આંખો કાંઇ દર્દ કમી દિસે;
તોય છે તપ્ત ને ઢીલાંઃ કોમલાંગો હજુ જ્વરે.
ખુલ્લા રહ્યા છે મૃદુ ઓષ્ઠ ન્હાના,
નિદ્રા મહિં છે સુકુમાર બાલા,
ન અંગ એકે જરી એ હલાવે,
ઉઠે ન ઉઠે ફરી, કોણ જાણે?
ધગેલા એ બિછાનાની પાસે કોઈ યુવાન છે,
'રખે તે જાગતી,' તેવી ભીતી તે મુખ ઉપરે.
યુવાન શ્વાસે ડરતો લીએ છે,
ચિંતા ઊંડી એ ઉરના ઉરે છે,
છે નેત્ર એ મ્હો ઉપરે ઢળેલા,
ક્ષણે ભિંજાતાં ક્ષણમા સુકાતાં.
"મધુર ફુલડાં! આવી આવી પીળાશ ધરીશ ના!
"તુજ ભ્રમરને એ હૈયેથી ન દૂર કરીશ; હા!
"તુજ નયન આ મીચાએલા જરીક ઉઘાડજે!"
પ્રણયી ડરતો કાંઇ આવું મુખે નીરખી અરે!
નથી એ સાંભળ્યા શબ્દો, ત્હોય આંખ ઉઘાડતી;
ટાંગેલું ચિત્ર કો સામે, ત્યાં તે દૃષ્ટિ લગાડતી.
તહીં ચિત્રે કો બે રમત કરતાં બાળક દીસે,
ગુલાબો શા બન્ને મધુર વદનો એ સ્મિત કરે;
રમાડે તેઓને કમલવદની કોઇ લલના,
મૃદુ કુંળી તાજી મુખ પર હસે યૌવનદશા.

જરા પાસે ઝુંડો તરૂવર તણા દૂર દિસતાં
લતાને ગુલ્મોની વિટપ પર પુષ્પો ઝુકી રહ્યાં;
કુણો સન્ધ્યાભાનુ સુરખી ભરતો સૌ સ્થલ પરે,
ડુબન્તો ભાસે ત્યાં જલધિવીચિથી સિકત બનતો.
દેખતાં રંગ એ રાતા આકાશે ચિત્રસાં રૂડા
બને નેત્રો કંઇ ભીનાં ઘેનમાં લવતી જરા:—

" અહહહહા ! હશે ચિત્રનુ સમું
" ગૃહની બ્હાર આ વિશ્વ કૈ રૂડું !
" નવ દીઠું કદી એમ ભાસતું !
" નિરખવું ન તે કોઇ દી હવે !
" મધુર પુષ્પ ઓ ! વેલડી સખિ !
" પ્રણયથી તને હું ઉછેરતી !
" નવ કદી હવે સિંચવી તને !
" મધુર પુષ્પ ના ચૂંટવાં તને !
" મધુર પુષ્પ ઓ ! એ જ બાગનાં !
" મુજ બિછાતની પાસ કૈ પડયાં !
" અરર ! પ્રેમની ગ્રંથિએ જડ્યાં,
" મુજ જવરે અરે ! ક્ષીણ સૌ બન્યાં ?
" પ્રણયી પુષ્પ ઓ ! ખીલતાં રહો !
" મુજ પિયુ તણા હારમાં વસો !
" નવીન રંગ તું વિશ્વ ધારજે !
" ન તુજ લ્હાણ હું પામતી ભલે ! "

" પ્રિય પ્રિય સખિ ! આ શું ? આ શું ? ન આમ ઘટે થવું !
" કરૂણ હરિએ ત્હારે માટે હજુ સુખ છે ભર્યું

" તુજ કર વતી ચૂંટાયેલાં ફૂલો કરમાય ના,
" મધુર ફુલડાં તે આ કંઠે હજુ બહુ ધારવાં ! "
નયન પર છવાતાં અશ્રુનું એક બિન્દુ,
અટકી ચૂપ થયો એ કંઠ રૂંધાઇ જાતાં;
દરદ કંઇ ક્સી એ થાય છે સુંદરીનું,
મૃદુ નયન ફરીથી શાંત મીંચાઇ જાતાં.

નિદ્રા શી ગાઢ શાન્તિમાં ફરી એ ગૃહ ડુબતું,
પડે ત્યાં પાંચ વાગ્યાની ટકોરી ઘડીઆળમાં.
ફરી નયન ઉઘાડી સુંદરી ચિત્ર જોતી,
અરર ! નયનમાંથી અશ્રુની ધાર વ્હેતી;
ટપટપ ટપકન્તા બિંદુડાં લૂછી નાખી,
કરૂણ સ્વર વળી એ ધ્રૂજતો નીકળે છે:—

" અરર બાલુડાં ! બાપલાં ! અહો !
" જનની આ હવે સ્વર્ગમાં જતી !
" સમજશો નહિં શું થઇ ગયું !
" રમકડું કયું હાથથી ગયું !
" વિસરી શે જશે છાતી આપડી,
" ઉપર જે તમે કૂદતાં સદા !
" વિસરી ના શકે બાલ માતને !
" રમત તો હવે રોઇને કરો !
" તમ પિતા સદા વ્હાલ રાખશે !
" પણ ન માતની ખોટ ભાંગશે !
" નહિ નહિ મળે મા ગઇ ફરી !
" જગતમાં નકી મા બને નહિં !

" દિવસ એ સહુ લાડ પૂરશે,
" દિવસ એ દયા સર્વ રાખશે !
" પણ ન છાતીએ કોઇની તમે,
" રઝળતાં હવે એકલાં રહો !
" બહુ કરી શકી વ્હાલ હું નથી !
" કદી રડાવતી હું ઘણી હતી !
" તમ દિલો ક્ષમા આપશે મને !
" પણ ન માતને ચેન કૈ પડે !
" અરર ! બાપલાં ! બાલુડાં ! અરે !
" તમ પરે હવે ઢાલના રહી !
" રડતી દૂર જે એ ઘડી થતાં
" અરર ! તે હવે દૂર સર્વદા !
" ત્યજી દઉ નકી સ્વર્ગ, બાપલાં !
" ઘડીક તેથી જો હર્ષમાં રહો !
" સહુ હવે સદા બોલશે રડી,
" જનની છે જરા ગામ કો ગઇ !
" અરર ! એ તમે કેમ માનશો !
" રડી રડી મુખો ના સુકાવજો !
" નવ જવું ગમે ગામ એ મને !
" પણ ન ઠેલી એ સાદ કો શકે !
" અરર ! ના શકુ શાન્તિમાં મરી !
" હૃદય ઝીલતું ભાર આ નથી !
" પ્રભુ તણી કૃપા પામજો સદા:
" સહુ અનાથનો એજ નાથ છે !

“ જરીક મ્હો હવે જોઇ તો લઉં !
“ કેમ ભલા નથી આવતાં અહીં ?
“ કદી ન ખેલમાં ખોટી હું કરૂં !
“ તમ કને નહિ કોઇ દી રડું !
“ પણ મને તમે દેખતાંજ કાં
“ મૃદુ મુખો જરા ગાભરાં કરો !
“ દિવસ બે હવે હર્ષથી રમો !
“ પછી સહાયમાં માતની દુવા ! ”

થંડીએ કમ્પતાં ગાત્રો, શબ્દો બન્ધ થયા, અને
પિયુ એ લૂછતો અશ્રુ દઢ છાતી કરી કહેઃ—

“ અરે ! વ્હાલી ! વ્હાલી ! રૂદન તુજ ભેદે હૃદય આ,
“ ન કૈ રોવા જેવું, પણ ન મુજ હૈયું સ્થિર રહે;
“ પ્રભુની સામે જો, તુજ જિગરને શાન્ત કરજે,
“ ત્યજે શાને આશા ! પ્રભુ તણી અહીં જે પ્રતિકૃતિ.”

દુબળો હસ્ત એ ઊંચો થઇને પિયુને ગ્રહે,
છાતીથી ચાંપતી છાતી સુન્દરી ડુસકાં ભરે.
ફરી નયન ઉઘાડી સુન્દરી ચિત્ર જોતી,
અરર ! નયનમાંથી અશ્રુની ધાર વ્હેતી;
ટપટપ ટપકન્તાં બિન્દુડાં લૂછી નાખી,
કરૂણ સ્વર વળી એ ધ્રૂજતો નિકળે છેઃ—

“ વ્હાલા વ્હાલા તુજ હૃદયને ચીરનારી થઇ હું !
“ તે બાલાના મૃદુ હૃદયને રેંસનારી થઇ છું !
“ બચ્ચાં તો તે પ્રભુ અનુગ્રહે ઉછરી કાલ જાશેઃ
“ કિન્તુ ઘા આ મુજ જિગરથી કેમ ભુલી જવાશે ?

"એ તો મારી સરલહૃદયા મેંજ તેને ઉછેરી !
"મીઠી ત્હારી હૃદયઝરણી નાચતી ત્યાંજ ચાલી !
"વ્હાલા મારૂં જીવિત લઘુ આ મોહ તેમાંજ પામી,
"છુરી તીખી પ્રણયી દિલડાં ઉપરે કાં ઉગામી ?
"જાદાં કીધાં ! કદી ન મળશો ! જીન્દગી રોઇ રહેશો !
"રેરે ! કોની હૃદય બળતાં વિશ્વમાં સહાય લેશો !
"ભોળા વ્હાલા ! તુજ જિગરનું સોબતી કો રહ્યું ના !
"ને હું તો આ જખમ દઈને જાઉં છું દૂર વ્હાલા !

"વ્હાલા, છેલ્લે મુજ કઠિનતા મારૂ પસ્તાઇ માગે,
"માફી દેશે પણ વિસરશે નાથ ! તું કેમ ઘા તે ?
"કેવી રીતે મુજ બળતરા શાન્તિ પામે, અરેરે !
"કેવી રીતે તુજ હૃદયનો દાહ હોલાય, રેરે !

"પાપી મ્હારૂં હૃદય ગણતું નાથ ! પાપી તને તો !
"રેરે ! જોયું તુજ જિગરના પ્રેમમાં પાપ મેં તો !
"તું તો તારો ગગનપડદે સર્વદા ખેલનારો !
"વ્હાલા ! હું તો જગત પરના સ્વાર્થનો છેક કીડો !

"ત્હોયે ઢોળ્યો તુજ રસ સદા સ્નેહથી હું પરે રે !
"ધિક્કાર્યો મેં ! નવ કદી ગણ્યું થાય છે શું તને તે !
"અર્પું છું એ કદીય સમજી અર્પનારૂં શકે ના,
"ને ઔદાર્ય મુજ હૃદયને સાચવ્યું તેંજ વ્હાલા.
"પ્રેમી બાલા ! કરવત બની પ્રેમ હું કાપનારી !
"ચાખું શિક્ષા કુદરત કને ૢરની ક્રૂરતાની !
"રેરે ! વ્હાલાં તમ હૃદય તો મૃત્યુમાં મ્હાલનારાં
"ને એ મૃત્યુ મરતી સખીના હસ્તથી પામનારાં !"

થંડીએ કમ્પતાં ગાત્રો, શબ્દો બન્ધ થયા અને
પિયુ એ લૂછતો અશ્રુ પમ્પાળી પ્રિયને કહેઃ—
"વ્હાલી ! પ્રાણ ! અરે ! અરે ! હૃદય આ ત્હારૂં જ ત્હારૂં સદા !
"તું દેવી, તુજ પ્રેમના ઝરણમાં છે જીવતો જીવ આ !
"તે એ છે તુજ આ મહાન દિલના સિન્ધુ તણી માછલી !
"વાતો કિન્તુ વીતેલ સ્વપ્ન તણી ના હાવાં ઘટે બોલવી !
"શું હું માફ કરૂં ! અરે ! પ્રિય સખી ! શું માફ હું ના કરૂં ?
"આપે ઇશ મને અહો હૃદય આ ત્હારૂં સદા પૂજવું !
"અહોહો ! મતભેદની તૂટી પડી આજે દિવાલો દિસે !"
"તો વ્હાલી ! સુખથી ગયા સમયની વાતો કરીશું હવે !"
નયન પર છવાતાં અશ્રુનું એક બિન્દુ,
અટકી ચૂપ થયો એ કંઇ રૂંધાઇ જાતાં.
દરદ કંઇ કમી એ થાય છે સુન્દરિનું,
મૃદુ નયન ફરીથી શાન્ત મીચાઈ જાતાં.
નિદ્રા શી ગાઢ શાન્તિમાં ફરીથી ગૃહ આ પડે;
કાચના દ્વારમાંથી ત્યાં સન્ધ્યાનાં કિરણો ઢળે.

કલાપી.

૧૩૮

અતિજ્ઞાન.

ઉદ્ગ્રીવ દૃષ્ટિ કરતાં નભ શૂન્ય ભાસે
ઝાંખી દિશા પણ જણાય અનિષ્ટ પાસે;
જામી ગઈ તરત ઘોર કરાલ રાત,
લાગી બધે પ્રસરવા પુરમાંહિ વાત,

ઇન્દ્રપ્રસ્થે જનો આજે વિચાર કરતા હતા.
એક બાબતને માટે શંકા સૌ ધરતા હતા
સુયોધન પ્રેષિત દૂત એક,
દેખાવમાં ઘાતક દુષ્ટ છેક,
જતો હતો અંધ થતી નિશામાં,
સુગુપ્ત રાજગૃહની દિશામાં
શાને આવ્યો હશે તેની કલ્પનાઓ ચલાવતા,
ભય સંદેહ દર્શાવી શિર કોઈ હલાવતા.
નિગૂઢ શંકા પુરવાસીઓની આ!
જરાય નિષ્કારણ તો નહોતી હા!
કરેલું આમંત્રણ ધર્મરાજને,
રમાડવા દ્યૂત અનિષ્ટ ભાજને.
હા–કહીને રજા આપી યશસ્વી જ્યેષ્ઠ પાંડવે,
બોલાવ્યા ત્રણ બંધુને મળવાને પછી હવે.
શિશુ સમાન ગણી સહદેવને
ખબર આ કંઈએ ન કર્યા હતા;
અવર સર્વ ગયા નૃપની કને,
પરમ દુઃખિત અંતરમાં થતા.
કનિષ્ઠ દ્રૌપદી સાથે પોતાના વાસમાં હતો,
સતી ખેદ હતી જોતી વદને વધતો જતો.
ત્રિકાલનું જ્ઞાન હતું કુમારને,
નજીક આંખે નિરખે થનારને,
સ્વપક્ષનો દ્યુત વિષે પરાજય,
વળી દીસે દ્રૌપદી માનનો ક્ષય.

જાણે બધું તથાપિ કૈ કહેવાની રજા નહીં,
શમાવી ન શકે તેથી મુંઝાય મનની મહીં.
“નહી શકું છેક બચાવી કોઇને,
અશક્ત જેવો રહું બેસી રોઇને,
ખરે ! દિસે દુઃખદ શાપ આ મને—
નિહાળું છું ભૂતભવિષ્ય જે કને.
“ હા ! ધિક્ હા ! ધિક્ કૃતઘ્ની હું આમ મૌન ધરી રહું,
આવતું વાદળું દેખી મુખથી ન કંઈ કહું.”
વિચારતાં નેત્ર જલે ભરાય છે,
શરીરનું ચેતન ત્યાં હરાય છેઃ
લઇ જઇને પ્રિય વક્ષની સમી,
ગ્રહી કરે મસ્તકથી રહ્યો નમી,
રહી જરા ફરી પાછો છુટો થાય શરીરથી—
પ્રિયે ! સ્પર્શ કરૂં શું હું ? અધિકાર જરા નથી.
“ કરાય શું નિષ્ફલ જ્ઞાન સર્વ આ ?
થનાર ચીજો નવ થાય અન્યથાઃ
સદૈવ ચિન્તા દિલમાં વહ્યા કરે,
અનેક હું એકલડો સહ્યા કરૂં.
રજની મહિ સખી ઘણીક વેળા,
નયન મળે નહિ ઉંઘ જાય ચાલી,
કરી તુજ શિર કેશ સર્વ ભેળા,
વદન સુધારકને રહું નિહાળી.”
આવું કહ્યું ત્યાં શિર શૂળ ચાલ્યું,
રહ્યું નહિ મસ્તક મસ્ત ઝાલ્યું,

મારી કુમારે અતિ આર્ત્ત....હાય,
કહ્યું "હવે એકજ છે ઉપાય."
ચાલી જરાને ગ્રહી એક શીશી,
પ્યાલી ભરી દંતથી ઓષ્ઠ પીસી;
ખાલી કરી કંઠ વિશે ત્વરાથી,
ગયો બધો એ બદલાઇ આથી.
સતી બેભાન શય્યામાં ગંધથીજ પડી ગઈ;
સુતો જ્યોતિષી પ્યાલીને છાતી સાથે જડી દઈ!

મણિશંકર.

૧૩૯

કુસુમાંજલિ.

(ભુજંગી.)

ગયો ગુર્જરીભૂમિનો આજ હીરો.
ખર્યો પંડિતોની સભામાંથી તારો.
ચડયો "પ્રેમ—આનંદને" આજ વ્હાણે,
વિરામી ગયો રાજયોગી કટાણે.
હવે કોણ મારે જડાસુરને રે?
હવે આર્જુની આર્ષ વિદ્યા તણે રે
સુકાજે કહો કોણ ધારશે જવા રે?
હવે અજ્ઞના સંશયો કો નિવારે?

* * * * *

તુજ ભુજ કલમેથી પ્રેમનાં વ્હેન વ્હેતાં,
તુજ ભુજ કલમે તો બોધબિન્દુ રહેતાં;

તુજ ભુજ કલમે તો બીજી ! બનીને,
કલિમલ બહુ ધોયો પુસ્તકોએ પડીને.
વળી જ્યારે તારા ધ્વનિ રહિત કંઠેથી પડતા,
ભળી સુસ્વાટોમાં મૃદુ મૃદુ બની મંદ ખરતા,
પ્રવેશી દાઝેલાં હ્રદયતણી ઉષ્મા બુઝવતા,
ખરે ત્યારે શબ્દો હિમજલતણી અંજલિ થતા.
દુર્વાસનાને ટાળનારૂં દિલ દહનને ઠારતું,
મંગલ વદન ક્યાં દેખવું કાર્પણ્યને ઝટ ટાળતું ?
દુર્વા મુનિની પાછળે લાગ્યું હતું જ્યમ ચક્ર એ,
ત્યમ લાગ્યું તારૂં પત્ર પણ એ નાસ્તિકોની પાછળે.
શોકને રડવુ તજીને શાન્તિ મનને જો કરૂં,
તું બ્રહ્મમાં હું બ્રહ્મમાં એ વાત તો ના વિસ્મરૂં;
શોક કરતાં રૂદન કરતાં લાભ હુંને શું અરે ?
ગુણ ગાન તારૂં કંઈ કર્યાથી લાભ તો સાચો મળે.

દુ. રે. અંજારિયા.

૧૪૦

એક મહાત્માનું સ્મરણ.

(મન્દાક્રાન્તા—સ્રગ્ધરા)

સીંચ્યું નેને જગપર અમી, મીઠડાં વેણ વ
ભેદ્યાં ગાઢાં જીવનતિમિરો—અન્તરો દુઃખછાયી;
શીળી કુંળી પ્રણયલહરી ઉરકુંજે સુહાતી,
રેલે લાલિત્ય વિશ્વે, દ્યુતિઝરણીય જ્યાં વહેતી કલ્લોલ ગાતી;
ઝુલ્યાં ઘેરાં જગતઝુલડે આશભીતિ અનેરાં,
જીવ્યાં વર્ષો સુખદુઃખભર્યાં જીંદગીનાં ઘણેરાં;

પ્હેર્યાં પ્રેમે રજનિવસનો અન્યનાં પાપભીનાં,
ને સૌજન્યે ન્હવાડયા મનુજ દુઃખદહ્યાં, પ્રીતિકુંડે હૃદેનાઃ
યાત્રા પૂરી કરતી સરિતા સિન્ધુઅંકે પળાય,
સન્ધ્યા ચુમ્બ્યા રવિસમ મીઠી જીંદગી શાન્ત થાય;
ફાલી વાડી નિજ, ફુલલતાપલ્લવે,—તેય કાળે
સન્તો કેરાં પ્રયાણો સૂરભૂમિપથનાં સોહ્યલાં વિશ્વ ભાળે;
ઉડ્યું મોઘું સલૂણું જીવન, તદપિ જો! આજ તેના સુવાસે
ખેલે પ્રીતિપ્રભુતા, અમરકિરણની ઝાંખી સંજુલ થાશે!

સુમન્ત.

૧૪૧

૬૧ નર્મદનું મંદિર.

(ધ્વનિત).

વીર નર્મદ! તું જગમાં લડી જંગ ગયોઃ
તુજ વીર છબી નિરખી ચખ અશ્રુ ભરે!
કંઈ પુષ્પ નવાં ખીલતાં તુજ પ્રેમ—કરે,
સ્થળ સર્વ વિખેરી દઇ કૃતકૃત્ય થયો;
તુજ પ્રેમ ઝરો નિશદિન અખંડ વહ્યો,
ભરી બંધુ ઉરે ભૂમિ કારણ દાઝ ખરે,
જહિં તેહ અમાસ પછી જ્યમ આભ-
ચડતો અમીચંદ્ર દીપે ત્યમ દીપી રહ્યો
તુજ પુષ્પ સુવાસિત છે હજી નૂતન હ્યાં,
દિનદિન નવીન સુભાવ હૃદે જગવે,

તુજ લેખ સ્વદેશની ભક્તિનું મંદિર છે,
જહિં દેશપૂજા પ્રીતથી કરવા શિખવે,
વળી પ્રેમ સુશૌર્ય બન્યું વીરજીવન જ્યાં,
ગુરૂ નર્મદ ધન્ય ઉભો તહિં તું વીર છે?

ખબરદાર.

૧૪૨

કલાપીને વિજ્ઞાપના.

(અશાવરીની ધૂન.)

કલાપી ! કેકા મધુરરવ રેલ ! કલાપી—ધ્રુવ.
મીઠી મધુર ઝરણી તુજ કંઠની
વારિદ ઉર એ વસેલ. કલાપી !
ધીકી રહી છે ધરા; ધમતી લુ;
બાફે બફાય જગવેલ. કલાપી !
ગરજ, ગરજ, ગરજવ વારિદ, નભ-
શલ્ય સુધાતી ગળેલ.
ઘન ગરજે; જગજાળ બુઝાએ,
ઉપકૃતિ એ અકથેલ કલાપી !
ગરજ; સુભાગી વિહંગમ, ભોગવ
જીવિત સ્પિષ્ટ મળેલ કલાપી !

જી. લ. દવે

૧૪૩

કલાપીને સમ્બોધન.

(ઓધવજીના સંદેશાની ગરબીનો ઢાળ)

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !
ઉછળતા શા ઉરસાગર ઉલ્લાસ જો,
નિર્ઝરતી સૌભાગ્ય સુહાગન જ્યોત્સ્નિકા,
નયને ઝળકે નમણું નિર્મળ હાસ જો !
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !
આંજે ને અજવાળે આંખડલી સખી;
અન્તર ઉપર ઉઘડે આલમ નૂર જો !
"હેત હૈયાનાં વહતી વાજે વાંસળી" ?
ઉડે સ્વર આકાશે અન્દર દૂર જો !
સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા !
નન્દન વનના આસાહોની ટોચથી,
મધુરી કેકા આજે શી ઉભરાય જો !
સુરભિઓની સાથે સંસારે સરી,
અન્તર્ધારે ગીતા શી અથડાય જો !
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !
"તત સવિતાનું ભર્ગ વરેણ્યં ધીમહિ"
ગાયત્રીનો જૂનો ભેદક મંત્ર જો !
આજે અન્ય પ્રકારે આ માથું નમે:
નમતો સાથે આત્માનો એ તંત્ર જો !
સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા !

મણિશંકર.

૧૪૪

મઢૂલી

(" કાનુડો ન જાણે મારી પીડ " મીરાંના એ ભજનની ધૂનમાં.)

મઢૂલી મજાની પેલે તીર: સંતો વ્હાલાં !
અનેરી અમારી એ લગીર ! ધ્રુવ૦
વૃક્ષો વેલડિયોવાળાં: કુમળાં ફળફુલ રસાળાં:
લઈ જાવો લ્હાણાં એ લગીર ! સન્તો૦
મનની કંઇ મોજમજાઓ: રસિયાં ઉરનો કંઇ લ્હાવો
લેવાને આવજો લગીર ! સન્તો૦
સામે સંસારી વિલસે વચ્ચે જીવનસરિતા વહે;
રેલવિયે ત્યાં રસરંગ લગીર ! સન્તો૦
ઉડવાય સફર સહિયારી—સુખ દુઃખની કંથા ધારી:
આનન્દ ઓર એ લગીર ! સન્તો૦
લગની સ્હેવા સ્હાવાની: ગીતડાં પ્રભુનાં ગાવાની,
લાગે તે આવજો લગીર ! સન્તો૦

લલિત.

૧૪૫

આલેક.

(ગઝલ)

હમે તો જઇ ગજાવીશું બધી આલમ,
ખુદાના નામના જ્યાં ત્યાં કરી આલેક !
કદી રોશું, કદી હસશું કદી ગાશું—
અહીંની બેવફાઇને કરી આલેક !

શરાબે ઇશ્કના પ્યાલાં પીતાં ઢોળી,
પિવાડીશું મિઠી સુધા કરી આલેક !
તજી દઈ જહાંગિરી જુઠી ફકીરીમાં,
ખુદા શું દિલ લગાડીશું કરી આલેક !
દિવાની દુનિયાંની આ ઘડી બેની,
સુણી લેશું રહી દરબાર કરી આલેક !
ચહે દિલ ત્યાં લઈ નિશાન ને ડંકા
અડિંગા જઈ મચાવીશું કરી આલેક !
મચાવી ધૂનને દિલ મસ્ત થઇ રહેશું
સદા ઉસ્તાદની સાથે કરી આલેક !

છગનલાલ કેવળરામ મહેતા.

૧૪૬

બારણે પુકાર.

(સામર.)

અક્ષરે અનેક વાર ચક્ષુએ દિઠા હતા;
શબ્દ બે અનેક વાર કર્ણથી સુણ્યા હતા;
અર્થ બે અનેક વાર ચિત્તમાં ધર્યા હતા;
તર્ક બે અનેક વાર બુદ્ધિમાં વસ્યા હતા.
'બારણે પુકાર' વાક્ય એ અજાણ્યું ના હતું;
ગીત એ 'પુકાર'નું રચ્યું હતું નહિં નવું,
ગાન એ પ્રબન્ધ કેરૂં આદ્ય કાંઈ ના હતું,
ભક્તિભાવથી હતું ન ચિત્ત છેક વેગળું.

તોય મેં અપૂર્વ ને અનન્ય વૃત્તિ ભોગવી,
રમ્ય હારિ ત્યાં સુણી પરંપરા સ્વરો તણી–
ગીત તે મનોહરે શ્રુતીન્દ્રિયે ભર્યા ધ્વનિ,
જે વિચિત્ર કમ્પ સાથ ચિત્તમાં રહ્યા રમી;
ભાવતર્ક કેરી સીમ ચિત્તસ્થાનથી તુટી,
ને શરીર સર્વ માંહિ વ્યાપી શકિત માનસી;
ગીતકાવ્ય ભકિતવાહિ રકત અંગમાં વહ્યું,
વ્યર્થ જાત તે વિના અધાર્ય પૂર હર્ષનું.

ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયે દિઠું નવુંજ દર્શન,
ચિત્તને સ્મૃતિ પ્રમાણ લાગ્યું નિષ્પ્રયોજન;
જ્ઞાતપૂર્વ જે નહિ પ્રતીતિ તે થઇ નવી,
શ્રાવ્ય સૌખ્ય કેરી જ્યાં ઝરી નદી રહી વહી.
'બારણે પુકાર' ગીતની મહીં ઉંડો સુણ્યો,
દ્વારમાં પુકારતોજ ભકત કંઠ ઓળખ્યો,
'બારણે' જ પ્હોંચી શબ્દ તે 'પુકાર' નીકળ્યો,
દીર્ઘસૂરબંધ, દીન દૂરગામિ ઉપડયો.
ચક્ષુની સમીપથી જ અક્ષરો ખસી ગયા;
શબ્દ એક તે થઇ ગયો, જુદા ન બે રહ્યા—
અર્થ તર્કના વિભાગ ભાવમાં મળી ગયા;
ગીતરાગથી દીઠી અખંડ એક કલ્પના.

હાર્દ જાણ્યું ગૂઢ 'બારણે પુકાર' વાક્યમાં;
ગીત કાવ્ય એની સંધિ જોઈ ચિત્તક્ષોભમાં;
અદ્ભુતત્વ ગાનનું નવું દિઠું પ્રબન્ધમાં;
સ્વર્ગ દ્વાર પહોંચતો દીઠો પ્રભાવ ભકિતમાં.

૨૫૪

ભક્તોનો પુકાર સૂણી સ્વર્ગદ્વાર ઉઘડયાં,
સાધુ એ અતુલ્ય ઇશ પાસ છે જઇ વસ્યા;
ગીત ધન્ય જે મુકયું અહીં સદૈવ જીવતું,
દીન બંધુ—બારણાં પુકારિ તે ગજાવિશું.
દીનકંઠ આ ભણી જ ગાનદ્વાર બંધ છે,
શાઉસ્થી ન વ્યક્તિ તો પુકારૂં શું હું બારણે?
નાથ! ભક્તપાળ! આત્મ આ પરે કૃપા કરી,
અન્ય ગાન સાથ ભેળી મૂક વાણી લો સુણી.

રમણભાઇ.

લાગે તો ઘડી એકમાં, ક્ષણમાં પલમાં, આજ;
પ્રેમ પદારથ પારખે, તેને લાધે અભેદનું રાજ....મને૦

પ્રીતિ મૈત્રી પ્રેમ ને સ્નેહ દયા રસ રંગ;
દીઠાં તે વેઠયાંજ એ, એ તો નહોય અભેદનું અંગ....મને૦

હુંમાં, તુંમાં, સર્વમાં, અણુમા, રજમાં એહ;
તું, હુંમાં, હું તુજમાં, એ અભેદ વિના જુઠો નેહ....મને૦

હુંમાં તુંમાં એમ નહિં, હુ તે તું, તું હુંજ;
હું તે સર્વ ને સર્વ હું; એવી ઊંડી અભેદની ગુંજ....મને૦

હું ભૂલું જો હુંપણું; નિત્ય તું થઇ જાઉં;
તોપણ પ્રેમ કૃતાર્થ આ, નિત્ય ગાન અભેદનું ગાઉં....મને૦

ખેલ અનેક અનંત છે, કર્મ વચન મનથીજ,
વિષ સાકર કહી પાઇએ, એમાં સાકર સ્વાદ નથીજ....મને૦

હોય અભેદ ઉપાસી તે આવો ભેટો આજ;
તે સાચાં; હું તેમનો, બીજો પ્રેમ એ વ્યર્થ અવાજ....મને૦

મણિલાલ.

૧૪૮

પ્રભુમય જીવન

[તોટક.]

મુજ જીવન આ, પ્રભુ! તુંથી ભરૂં,
બલ દે, અભિલાષ હું એહ ધરૂં.
મુજ દેહ વિશે, વળી આત્મ વિશે,
જડ ચેતનમાં, પ્રભુ વાસ વસે.

મુજ રક્ત વિશે, મુજ નાડી વિશે,
મુજ દૃષ્ટિ વિશે, મુજ વાણી વિશે,
મુજ તર્ક વિશે, મુજ કર્મ વિશે,
પ્રભુ ! વાસ વસો મુજ મર્મ વિશે.

શિરમાં, ઉરમાં, મુખમાં, કરમાં,
પ્રભુ વ્યાપી રહો મુજ અંતરમાં.
મુજ જીવન કેરૂં રહસ્ય ઉંડું,
બન પ્રેરક ચાલક શાસક તું.

ધરીને ઉરમાં રસની પ્રતિમા—
જહિં ઉન્નતિનો સ્થિર છે મહિમા—
સ્મરી આકૃતિ એ નિજ પીંછી ધરે
અનુસાર જ ચિત્ર પછી ચિતરે;

જયમ ચિત્રક એ મન—મૂર્તિ વડે
બહુ સુંદર ઉત્તમ સૃષ્ટિ રચે;
ત્યમ જીવનના પટની ઉપરે,
મુજ લેખન તે તુજ સાક્ષી પુરે.

પ્રભુ ! મુદ્રિત અંકિત તું હૃદમાં,
કૃતિઓ બધી ત્વન્મય હો જગમાં;
મુજ વર્તનથી છબી જે બની રહે
તુજ ઉજ્જવલ રૂપની ઝાંખી દિયે.

રમણભાઇ.

૧૪૯

અહાલેક.

(ગઝલ.)

પ્રભો ! તુજ દ્વારમાં ઉભી, જગાવ્યો મેં અહાલેકઃ
જગતનાં ચોકની વચ્ચે જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો !
નથી લીધી પ્રભો ! દીક્ષા, નથી અંગે ધરી કફનીઃ
નમી તુજ પાય છું તેવો, જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો

કમંડલ માહરૂં ખાલી, ભર્યું તુજ અક્ષય પાત્રઃ
દીઠી ભંડારમાં ભિક્ષા, જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો !
ઘટા ઘેરી પડી નભની, ન મુજ નયનો ભેદે;
શ્રવણ તે ભેદશે ત્હારાં ? જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો !
વિરાજે છે તું દિલદરિઆવ આર્ય વીરવર યજમાન !
અણુશું તો અમીકણ દે, જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો !
ઘડાવી પાવડી મેં રાજ ! પ્રવૃત્તિ કેરીઃ
ચ્હડી તે પર જીવન ધપતાં જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો !
નહિં કાંઇ મળે તોયે મળ્યું દર્શન સૌભાગ્યઃ
મળી—સળગી મીટે મીટને જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો !
ઉંડી ઝોળી રહી અધુરી, ન તલ પણ ભીંજાયુંઃ
જડ્યો પણ સ્હોડમાં સાથી, જગાવ્યો મેં અહાલેકઃ
જગતના ચોકની વચ્ચે જગાવ્યો મેં અહાલેકઃ
પ્રભો ! તુજ દ્વારમાં ઉભી, જગાવ્યો મ અહાલેક.

ન્હાનાલાલ.

૧૫૦

પ્રાર્થના.

(પૃથ્વી છંદ.)

પ્રભો, શિર નમ્યું: નમ્યુંજ ધરૂં સર્વદા, એટલી
વિશુદ્ધ મતિ રાખજે: સકળ અન્ય એમાં લહું.
જુવે શિશુતણી ખરી જિગરની બધી લાલસા,
અને વળી જુવે ઉઠી ફરી ફરી તરંગો ઉપર
પ્રસારી નિજ સેલ, ફીણ, વમળો, અરે ! ફીટકેસ,
લસે અમિત—ને શમે તદપિ ખાર મૂકી જતા.
અરે ! સરિત માહરા જીવનની ! અરે રે પ્રભો !
વહે ફરિફરી તરંગદલ ક્યાં થકી એહવાં ?
હશે પવનસંતતિ ? ઉદધિનીજ વેલા હશે ?
દીસે નહિં દીસે અગર તિમિર ગહ્વરો આત્મમાં
ધસે વળી ધસે ત્યહાં થકી તરંગ જૂથો જ એ ?
અદષ્ટ—ભવથી અને જીગરના જુના પાપથી
બચાવ ! જય ! આપ ! આ વિમલ સ્રોત પોતાપણે
વહે સલિલ ઓઘ અર્ધ્ય પ્રસરાવતો હે, પ્રભો !

બલવંતરાય.

૧૫૧

મેમાનને વિનંતિ.

(કાફી.)

અમે તો આજ તમારા, બે દિનના મેમાન—
સફલ કરો આ સહજ સમાગમ, સુખનું એજ નિદાન—અમે•

આવ્યા જેમ જશું તે રીતે, સર્વે એમ સમાન;
પાછા કોઇ દિને નહિ મળીએ, કયાં કરશો સન્માન ? અમે૦
સાચવજો સંબંધ પરસ્પર, ધર્મે રાખી ધ્યાન;
સંપી સદ્દ્ગુણ લેજો દેજો, દૂર કરી અભિમાન. અમે૦
લેશ ન નથી અમને અંતરમાં,. માન અને અપમાનઃ
હોય કશી કડવાશ અમારી, તો પ્રિય કરજો પાન. અમે૦
કેશવ હરિએ કરૂણા કીધી, ન ભમો ભૂલી ભાન;
તત્વે તાન રહે છે તેને, થાય ન જરીએ જાન. અમે૦

કેશવલાલ હરિરામ.

૧૫૨

મહેમાનોને.

(ઓધવજીના સંદેશાની ગરબીનો ઢાળ.)

મહેમાનો ! ઓ વ્હાલાં ! પુનઃ પધારજો ?
તમ ચરણે અમ સદન સદૈવ સુહાય જો !
કરજો માફ હજારો પામર પાપ જે—
દિનચર્યામાં, પ્રભુ પાસે પણ થાય, જો
મહેમાનો ! ઓ વ્હાલાં ! પુનઃ પધારજો !
ઉન્નત ગિરિશૃંગોનાં વસનારાં ત્હમેઃ
ઉતર્યાં રંક ઘરે; શો પુણ્ય પ્રભાવ જો !
શુશ્રૂષા સારી ના અમને આવડી;
લેશ ન લીધો લલિત ઉરોનો લ્હાવ જો !
મહેમાનો ! ઓ વ્હાલાં ! પુનઃ પધારજો !

મણિશંકર.

૧૫૩

ફલજ કરનાર વનમાળીના ઉશાહ.

શારદાની વનવાડીમાં
પૂછે વનમાળી ડૂંખ આ;
તે ડાંખળી ડાંખળીએ
કૂંળી કૂંપળીએ કૂંપળીએ
વળી ઝીણી ઝીણી નસે નસે
સજીવન અણુરેણુએ હશે;
ને ધીરૂં કે ધસમસતું
ઘેરૂં ઘેરૂં કે ઝગઝગતું
જેવું ને તેવુંજ હશે રસ ઝરણું ઝરતું.
કેલિ કરતું,
વળી ધજ આ ધરણી
વિદ્યાધરની
સંજીવની નવ જીવન અર્પી ખુબી અનેરી ફોરશે.
આ જુના પણ નવાસવા
રોપતરૂ પર વાયુ વાઓ કવાસવા !
કે કોઇ કાળે
ફુલે ફાલે
એ પૂંખનારની સંભાળે;
ને વૃંદાવનના પ્રસિદ્ધ વનમાળીએ
મંથનના નવનીતરૂપ તરૂ ભાળીને
પારિજાત આણી સુરવનથી
ઓપાવી કાંચનપુરી,

ત્યમ આ બ્રહ્મારણ્યતણા વનમાળીની
રૂચિર રસશાલિની
કલમ ગિર્વાણુની
પાંગરી પાંગરી મંજરી નૂતન
પમરાવી વનવાડી રજે ઘન
પૂરે નવનવી મોહની.

કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ.

૧૫૪

(તોટક.)

અવસાન.

શીળી ચાંદનીની સમ રેલી રહે,
કંઇ ગાન મધુરૂં સુમન્દ વહે,
સુણી જે વશવર્તી બની ઠરતા
હરણાં સમ અબ્ધિતરંગ બધા;
મૃદુ એહવું ગાન વહી વિરમે,
તદપિ શ્રવણે ધ્વનિ તેની રમે;—
રૂડું ઇન્દ્રધનુ પ્રગટી જ શમે,
તદપિ મનમાં મૃદુ રંગ ભમે;—
મીઠડાં ફુલડાં યદપિ કરમે,
સ્મરણે ચિર તોય સુગન્ધ રમે;—
ત્યમ કાવ્યપ્રદર્શિત ભાવ બધા
વસજો હૃદયે રસભેર સદા.

નરસિંહરાવ.

સંક્ષિપ્ત ટિપ્પણ.

કાવ્ય ૧ મંગલાચરણ.

પહેલી કડીમાં જગત્કર્તાનું સુંદર લાલિત્ય આખા વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલું વર્ણવ્યું છે જગતમાં જે સૌંદર્ય દૃષ્ટિગોચર થાય તે બધું જગત્કર્તાનું જ સૌંદર્ય પ્રતિફલિત થયેલું છે. કુસુમમાં મીઠી ગંધ, જ્યોત્સ્નામાં શીતળતા, ઉષાની મનોહરતા, કોકિલના કંઠમાં માર્દવ, એ બધી મહેશ્વરાની જ પ્રતિબિમ્બિત સુંદરતા છે

બીજી કડીમાં જગતની આડે માર્ગે દોરનારી મોહની લોભાવનારી છે, તે સામે હૃદયને બળ દેવા માટે પ્રભુને પ્રાર્થના છે; એ ઇશ્વરનુ શિવ અર્થાત્ કલ્યાણકારી સ્વરૂપ બતાવે છે, તથા ત્રીજીમાં સાધુ માણસોને વ્યાપી લેતા વિપત્તિ–અંધકારને જ્ઞાનતેજથી દૂર કરવા તથા તેઓના મનરૂપી ગગનમાં શાંતિ બક્ષવાની વિનંતિ છે; એ ઇશ્વરનું મંગળ સ્વરૂપ બતાવવા માટે છે.

કેટલાક વાંચકો આ કાવ્યમાં (અને કેટલાક બીજામાં પણ) વપરાયેલ સંસ્કૃત શબ્દો તથા કેટલીક વાર તો મહા મુશ્કેલીથી સમજાય (અને તેથી તેઓને પરાણે બેસારેલી લાગે) તેવી રચના સામે વાંધો ઉઠાવે છે, પરંતુ બહુજ ટુંકામાં દર્શાવેલ ઉચ્ચ વિચાર, સંગીતમાં જોઇએ તેવી મનોહારી મૃદુતા અને મીઠાશ, શબ્દોની મોહક મિલાવટ અને કર્ણપ્રિય ચુંટણી, આખા કાવ્યમા વહેતી ગંભીરતા અને ભવ્યતા... એ બધા ગુણો લક્ષમાં લેતાં, સસ્કૃતમય શબ્દોના ઉપયોગથી આરોપાતા દોષ તદ્દન નિર્જીવ બને છે. અનારની મીઠી કળિયોનો રસ ચાખવો હોય તો ઉપરની છાલ તોડી, અંદરનાં પડ કાઢી, રેસા દૂર કરી, દાણા છુટા કરવાની મહેનત તો પડે જ.

લીટી ૩, ૪માં ગંધ કૌમુદી, ઉષા, રવ; એ બધાં 'સહુમાં' નાં જુદાં ગણાવેલાં અંગ છે.

લી ૧૦ દિવ્યધામપંથ—દિવ્ય ધામનો પંથ

લી. ૧૧ મથે, કર્તા—વિષયમોહની.

લી ૧૩ પરિહરવા, કર્મ—મોહનીસુરા.

લી. ૧૩ — ૧૪ આ મધુરરવા મોહનીસુરા પરિહરવાને (અમારો) કર ધરી (હાથ ઝાલી) હે દયાકરા ! તું હૃદયમાં બળ આપજે.

લી. ૧૬ દમે, કર્તા—વિપદજલધરા. હરી તમને—(તમ=અંધારૂં) અંધકારને હરી લઇને—ખેસવીને—દૂર કરીને.

કાવ્ય ૩ **હૃદયસ્થ રેલાવનારા હે.**

કમનીય કવિતાની કનકમય પાખપર બેસારી વાંચકોને અને જગતને પોતાને પથે—એટલે પ્રભુ બારણે લઇ જવાની વિનતિ કવિવરો અને ગાયકગણોને સુંદર, કર્ણપ્રિય શબ્દોની મીઠી મીલાવટવાળી બાનીમાં કરવામાં આવી છે જગતમાં શું શું સુંદર છે, તે બતાવી તે સુંદર સુંદર પદાર્થોના ખરાં સૌંદર્યનો ઉપભોગ લેતાં જગતને શીખવવાની પણ યાચના છે; 'તમારા આત્મમંદિરમા કુદરત કલા રૂપ પ્રિય કોકિલાને પાળજો, તેના દિવ્ય કૂજનથી તમારાં અંતર અજવાળજો, જગતના દુઃખક્લેશભર્યા અંધકારમય વ્યવહારમાં શાન્તિ અને પ્રકાશ આપનારાં કિરણો પ્રસરાવી અમારૂં જીવન આનંદમાં વિલસાવજો, અમારાં ઉડ્ડયનોમાં અડે આવતાં વિઘ્નો વિદારી અમને ઉદ્ધારજો; મોહક, સુરમ્ય, અવનવીન સુન્દરતા-ભર્યાં, પ્રીતિ ભર્યાં રસસીંચનારાં, અને એવા એવા અનેક લાભ આપ-નારાં અને સુખ વર્ષનારાં કુદરતના સુસંવાદી સંગીતથી કાવ્યરસગીના વહેવરાવવા માટે તમારાં મનસદન ખુલ્લાં મુકી દેજો અને તેમાંથી અમીઝ-રણાંને સતત વહેવા દેજો ' આવી આવી સુંદર માગણીઓથી મોહક બનતું આ કાવ્ય કવિની સુંદર કલ્પનાનાં ઉડ્ડયનો બહુ અચ્છી રીતે બતાવી સૌંદર્ય અને કાવ્યાનંદનો સારો સ્વાદ ચખાડે છે.

કાવ્ય ૬. વિનશ્વર ગાન.

લી. ૩ મધુરતા ઉદરે ઈ. આનંદની મધુરતાના આસ્વાદથી ઉત્પન્ન

થતા પ્રમોદની ધૂનમાં એકતાન થતાં હર્ષાતિરેક સાથે કંઈક ઉંડું શોકનું ભાન થાય છે. આ અનુભવ અંગ્રેજ કવિઓમાં ઘણીવાર દર્શાવેલો જોવામાં આવે છે. અત્યંત મધુરતાનો અનુભવ થતાં હર્ષ તો થાયજ, પણ સાથે શોકની લાગણીનો પણ અનુભવ થાય છે.

લી ૭ મૌન સનાતન—eternal silence.

લી. ૯ બની હું સ્તબ્ધ રહ્યો ક્ષણવાર—જુઓ કીટ્સ.

And a drowsy numbness pains my sense.
[Ode to a nightingale.]

લી. ૧૦ ગાન સુણ્યું ઉંડું ઈ૦—ગાનમાં એકાગ્રચિત્ત થતાં, તેમાં વિલીન થતા, જાણે ઉંડેથી ગાનના પડઘા રૂપે બીજું ગાન ચાલતું હોયની એવી ભ્રાંતિ થઈ. ગાનની અખંડ એકાંત લહેજતનું તદાકાર ચિત્ર પાડવામાં આ વર્ણન બહુ સમર્થ થાય છે. માત્ર ગાનની લહેજતના આસ્વાદન ઉપરાંત તેમાં બીજા ઉંડા ભાવના અંતઃસ્રોત વહે છે આ કડીમાં માધુર્યથી ઉત્પન્ન થતા શોકની વાત કરી છે, તે તેમજ 'મૌન સનાતનમા મધુર' ઇત્યાદિ પંક્તિમાં જે મરણાદિક ગંભીર વસ્તુનું ચિન્તન છે, તે બનેને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે એ ગાનની પછાડી કાંઇ ઉંડુ દિવ્ય ભૂમિનુ અનન્તતાનું ગાન સંભળાતું લાગ્યું

લી ૧૭. વિનશ્વર આત્મા ઇ. સર્વ શાસ્ત્રમાં મનાતી વાતથી ગાનની ખુબી, ગાનનું શાસ્ત્ર તો કાંઈ ન્યારૂ છે. તેનો આત્મા નાશવંત અને શરીર અમર છે, ગાનનો ધ્વનિ –ગાનારના કંઠનો સૂર–તે સંગીતનો આત્મા કહ્યો છે. ગાયનને જ્યારે ગાતાં સાંભળીએ ત્યારે જ તેની ખરા રૂપમાં કદર થાય છે; પણ તે ગાન તો ક્ષણવાર જ ચાલે છે; ગાન બંધ થયુ કે ધ્વનિ તો લય પામે છે, એટલે આત્મા તે નાશવંત અને ગાયનના શબ્દો તે અમર છે. કવિતપદ તે શરીર અને એમાં જીવ પ્રેરનાર ગાન તે આત્મા. આત્મા નાશવંત અને શરીર સ્થાયી એ અન્યાય જ ગણાય.

કાવ્ય ૮. સહસ્ત્રલિંગ તળાવ ઈ.

આપણી ભાષામાં પુરાતન શહેરની કે પૂર્વે થઇ ગયેલા મહાત્માઓની પ્રશસ્તિનાં કાવ્યો ઘણાં જૂજ જોવામાં આવે છે. જ્યાંસુધી પ્રાચીન બીજા મહાપુરૂષો અને સ્થળોની પુરી પિછાન થાય નહિં ત્યાંસુધી બીજા મહાપુરૂષોના ઉદ્‌ભવનો સભવ ઘણો થોડો રહે છે એવું એક જર્મન લેખકનું કહેવું છે.

સ્વદેશ વિષે–તેમાં રહેલી પરવશતા, કાયરતા, તથા નિરૂત્સાહીપણા વિષે કવિશ્રી નર્મદાશંકરે થોડુ ઘણું લખ્યું છે, પણ સ્વદેશના મહાત્માઓ તથા રમણીય સ્થાનોની યોગ્ય કદર કાવ્યમાં થઈ નથી એ શોચનીય છે.

લી. ૮ કોણ એહવો જેહ ઇ૦ સવાલો જેમ વિશેષ પુછાય તેમ સ્વદેશ ચિંતવન વધારે થવા સભવ છે.

Men are we, and must griebe when even the shade.

Of that which once was great has passed away

પરદેશ માટે પણ આવી ખેદની લાગણી થાય એવું એક મહાકવિનું વાકય વાંચિયે તો પછી સ્વદેશ માટે બે અશ્રુ પણ પડે તેમાં શું નવાઈ?

કાવ્ય ૯. હિન્દનું ઐતિહાસિક સિંહાવલોકન

ઐતિહાસિક મહત્વભર્યા કાવ્યમાં જે કાંઈ કહેવા જાણવા જેવું છે તે તો એક પ્રતિષ્ઠા પામેલા સાક્ષરને હાથે 'પૃથુરાજરાસા' માં કહેવાયું જ છે. માટે જીજ્ઞાસુને તે પુસ્તકમાં જોઈ લેવા વિનંતિ છે.

કાવ્ય ૧૦. ત્રિખંડ ત્રિવેણી.

ત્રણ નદીઓ જ્યા સંગમ પામે તે સ્થાનને ત્રિવેણી કહે છે, અને તે સ્થાન ઘણું પાવન ગણાય છે. હાલમાં એશીઆ, યુરોપ અને આફ્રિકા એ ત્રણ ખંડનો જે સમાગમ થયો છે, તેને આ કાવ્યમા ત્રિખંડની

ત્રિવેણી એમ કહેવામાં આવેલ છે. ૨૦ લીટી સુધીમાં, સમુદ્ર પર સફર કરતાં, વિશ્વનું જે સુંદર સ્વરૂપ ચક્ષુને આનંદ પમાડે છે. તેનું વર્ણન છે. ત્યાર પછી દશ લીટીમાં પૂર્વે થઈ ગયેલાં મોટાં રાજ્યોને સ્મરણાંજલી અપી હાલમાં થયેલી ત્રિવેણીનાં ભવિષ્ય માટે શુભ આશા રાખવામાં આવી છે, અને છેલ્લી લીટીઓમાં ત્રણ ખંડનાં સ્વરૂપ બતાવવા સાથે અકળ કળા ઉર્જિત કરવાના તથા ભાવી ઉન્નતિની આશાથી જન્મ પામતા સંતોષના ઉદ્દ્ગાર સાથે કાવ્ય પૂર્ણ થાય છે.

સાગર અને ચંદ્ર જેવીજ શોભાવાન, ભવ્ય અને શીતળ સુખદાયી, તથા રસની રેલ વહનાર આ ત્રિવેણીનું 'નવચેતન' કોઈ દિન અમને ચેતવશે, ઈત્યાદી આશા સફળ હો !

કાવ્ય ૧૧ ઉષા.

ઉષા (પ્રભાત) પોતાનાં જગતને ઉપકારક અને આનંદજનક કામોથી ખુશી થતી પોતાનું જ વર્ણન કરે છે.

સનાતન યૌવન–કારણ કે ઉષા હમેશા જુવાન જ છે.

વૃત્તિ એ ઉદાર· ઉદાર કાર્ય કરનાર હમેશાં પ્રસન્ન ચિત્ત જ રહે છે.

આનંદ લ્હાતી–આનંદનું લ્હાણું કરતી.

સંધ્યારૂપ ધરી ફરી૦–ઉષા અને સંધ્યા એ એકજ છે. રવિનાથની પ્રભાતમાં ભેટ લેનાર ઉષા નામે, અને સાંજે ભેટ લેનાર સંધ્યા નામે ઓળખાય છે.

કાવ્ય ૧૨. પ્રભાતની વાદળીને.

લી ૪ નિધિમાત—સમુદ્રમાતા

અણસમજુ લોકો વાદળાં સમુદ્રમાંથી પાણી ભરી લાવે છે એમ માને છે: હવે તેવી માન્યતા ભાગ્યે જ કોઈ બાળક પણ સ્વીકારતું હશે.

સમુદ્રનાં પાણી વરાળરૂપ ચડે અને તેની વાદળી થાય એટલે વાદળીને સમુદ્રની પુત્રી કહેવામાં એક રીતની યોગ્યતા છે એ સમજી શકાશે.

વાદળીની માતા નિધિ (દરીયો સાગર હમેશાં નરજાતિ વાચક હોઈ તેને માતા કહેવામાં અમુક જાતની અણઘટતી માન્યતા સ્વીકારાઈ છેઃ એવી માન્યતા કાવ્યના ગુણમાં ક્ષતિ કરનારી નીવડે છે.) અને તેનો પિતા સૂર્ય· વાદળીને બનાવનાર સૂર્ય છે એટલે તે માન્યતામાં કોઈ જાતની અયોગ્યતા નથી, બલ્કે સૌંદર્ય અને મજા છે

લી ૫ થી ૮–વાદળી આગળ જાય છે ત્યાં પ્રભાત પોતાનાં દ્વાર ઉઘાડી સુખવાડી ખીલવી રહે છે

લી. ૯ થી ૧૨–ત્યા પવનરૂપી વિમાનમાં બેસી, નભ ઘુમટમાં લહરે–વાયુની લહરે–લસતી–નાચતી, ગેલતી ઉડતી ઉડતી આગળ જા ! તું આમ જાય છે ત્યારે તારા સૌરભમાં (સૌરભ એટલે સુગન્ધ એ પ્રચલિત અર્થ: તેનો બીજો અર્થ 'કેસર' થાય છે તેથી પ્રભાતના રંગ રંગાઈ કેસરી બનેલાં તારાં સ્વરૂપમા એવો અર્થ ઘટાવવો પડશે) હું મોહ ધરૂં છુ–સૌરભથી મોહ પામુ છુ

લી ૧૭ જયમ–ત્યાર=જ્યારે ત્યારે

લી. ૨૫ તવ હું તુજ એ સહુ ઇં૦: પ્રભાતની વાદળીમાં દૃશ્યમાન સૌંદર્યમાં કલ્પનાના આપેલા રંગો કવિ ભેળવે છે; અને તેથી એ બધા રંગ કવિના હૃદયમાં નવુ–નવીન જાતનું કાંઇ ઓર તરેહનું નૃત્ય કરી રહે છે.

લી. ૩૯ તુજ તંબુ કરી–તંબુ જેમ સૂર્યના તાપથી રક્ષણ કરે છે, તેમજ વાદળી પણ સૂર્યની આડે આવી તાપથી રક્ષણ કરે છે, તેથી તેને તંબુ બનવાની વિનંતિ

વાદળીની સાથે કવિ પણ આગળ અને આગળ વધતા હોય એવી કલ્પના છે.

સૂર્યની બહુ નજીક આવતાં, તાપથી રક્ષણ કરવા વાદળીને વિનંતિ કરી; રવિ પાસ આવી રહ્યા અને દિવ્ય તેજનાં ઝરણાં નિહાળતાં-અનુભવતાં- એવો હર્ષ થઇ ગયો કે તે શબ્દોથી કહી ન શકાય એટલે

અહહા ! અહિં હર્ષ ભરે 'ઘટ શું !

થી કાવ્યની સુંદર રીતે સમાપ્તિ થઇ

કાવ્ય ૧૩ ગોપિકા.

વાંચક મહાશયોને આ કાવ્યની નવીનતા પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિંજ. 'સુન્દરી સુબોધ' ના યુવાન પ્રકાશકોને દેશસેવામાં જુદી જુદી રીતે ભાગ લેવા માટે જે અતિઘણો ધન્યવાદ ઘટે છે, તેમાં આવાં નવીન કાવ્યો લખવાનો પણ ઉમેરવો જોઇએ. 'દુધ ને રોટલો' અને 'ગોપિકા' એ બે તદ્દન ન્યારીજ રીતિનાં કાવ્યો છે–એવા કાવ્યોની ખોટ ગુજરાતી સાહિત્યને હજી ક્યાં સુધી ભોગવવી પડશે એ કહી શકાતું નથી; કારણ કે આવા પ્રયાસો બહુજ ગણ્યા ગાંઠયા છે. આ પછીનું કાવ્ય 'ધણ' એ પણ આ વર્ગનુંજ છે. આવાં કાવ્યોને 'ગોપકાવ્ય' નામ અપાય છે,

આપણામાં શ્રીકૃષ્ણ સંબંધનાં કાવ્યો—તેની ગોકુલમથુરાંની લીલાનુ વર્ણન કરનારાં કાવ્યો–એક અંશે ગોપકાવ્યો કહી શકાય, પરતુ તે કાવ્યોમાં 'ગોવાળીયાની એક દિવસની જીંદગીનું વર્ણન', અથવા તો તેની જીંદગીના અમુક પ્રસંગનું વર્ણન, હોતું નથી. ખરાં ગોપકાવ્યો તો તે હકીકતથી આપણને પરિચિત વસ્તુમાંથી ઉત્તમ આનંદ શોધી આપવાના હેતુથી શરૂ થાય છે અને તેમ કરવામાં જ તેમનો અંત છે. પરંતુ કૃષ્ણ લીલાનાં કાવ્યોમાં કુદરત સાથેના સંબંધથી ઉભરાઇ આવતી વર્ણન વાગ્ધારા ભાગ્યેજ નજરે પડે છે. તેમ અમુક પદ્ધતિનાં જ બધાં લખાયેલ હોવાથી તેનું એકમાર્ગીપણું વૈવિધ્યને સ્થાન આપી શકતું નથી.

આપણામાંથી તો ગામડાંની રહેણી કરણીનો ઘણાને અનુભવ હોય છે કુદરત સાથે નિકટ સંબંધમાં ઘણા આવેલા છે, છતાં ગ્રામ્ય પ્રસંગો, ગ્રામ્ય પ્રદેશો, કે ગ્રામ્ય જનના આચાર વિચાર અને સ્વભાવસરણી-આમાંથી કશું પણ કોઈ લેખકની કલમથી લખાતું નથી એ ખરેખર શોચનિય છે નર્મદાશંકરે કેટલાક પ્રયાસો કર્યા હતા પણ તેથી કાવ્ય ભંડારમાં સારો વધારો થયો એમ કોઈ કહેશે નહિ આશા છે કે આવાં કાવ્યોનાં વાંચન પછી આપણા જુવાન લેખકો આ વિષય તરફ લક્ષ ખેંચશે અને પોતાના લેખોમાં નવીનતા દાખવશે

ઉપરની ટીકા લખ્યે બાર વર્ષ થઈ ગયાં તેટલા સમયમાં 'ગોપ કાવ્યો' નામનો એક લગભગ પોણોસો કાવ્યોનો સંગ્રહ રા. કલ્યાણજી વીઠ્ઠલભાઈ મહેતા તથા રા ચુનીલાલ રામચંદ્ર શેલતના સંયુક્ત પ્રયાસથી બહાર પડયો છે, તે વાંચકોની જાણમાં હશે. જે જાતનાં કાવ્યોની આશા રાખવામાં આવી હતી તેવાં ઘણાં તો તેમાં દેખાતાં નથી, એ ખેદ તો હજુ ચાલુ જેવોજ છે.

કાવ્ય ૧૪. ધણ.

ગોપગીતો યુરોપીય સાહિત્યમાં ઘણાં છે. મથુરાંના આહિર લોકો પોતાના દેવોને આર્યો પાસે પૂજનીય કરાવી શકયા અને કૃષ્ણપૂજા તેમની પાસે અંગીકરાવી ત્યારે એક અપ્રતિમમનોહર ગોપકાવ્યથી સંસ્કૃત સાહિત્ય વિભૂષિત થયું કાળના સ્રોતમાં આ કાવ્ય ભાગવતમા સ્થાન પામ્યું અને દશમસ્કંધ તરીકે વિખ્યાત થયું

જયદેવે અમર ગીતગોવિંદ લખી એ રસિક ગોપકાવ્યનો પ્રસાદ મેળવવાનું સુલભ કર્યું. મુસલમાનોના આક્રમણને લીધે સંસ્કૃત સાહિત્ય વિનષ્ટ થતું ચાલ્યું અને પ્રાકૃત સાહિત્ય ઉદય પામ્યું તેવામાં કાવ્ય પ્રેરણા, અનુપમ ગોપકાવ્યે ભારતમાં સર્વત્ર પ્રસરાવી. આ કાવ્યોના અંતર્પટમાં ગર્ભમાં ભક્તિરસ સ્ફુરે છે. આ ગોપકાવ્યના નાયક શ્રીકૃષ્ણને પરમાત્મા લેખવામાં આવ્યા છે.

રા. ન્હાનાલાલનું 'ધણ' આથી ઉલટી રીતનું છે. ગોવાળીઆની એક દિવસની જીંદગીનું વર્ણન છે. આ જીંદગી અવલોકતાં જે સાત્વિક ધાર્મિક ભાવો ઉઠે છે તેમા કવિ આપણને નિમજ્જન કરાવે છે. શ્રમ વિના-અનાયાસે આનંદથી સાધારણ ગોપકથામાંથી અધ્યાત્મ કથામાં આપણે ઉતરી પડીએ છીએ.

રણજીતરામ વાવાભાઈ.

કાવ્ય ૧૫. સાગર અને શશી.

કાવ્યનું વસ્તુ અસાધારણ નથી. સાગર પર શશીના ઉદયથી થતા મનોરમણીય દેખાવથી મહાન પિતા તરફ ઉપકારની લાગણી ઉભરાય છે. સર્વ સંતાપ શમાવનારા એ દેખાવનું વર્ણન છે. તે વખતનો હૃદયને આનંદપૂર્ણ કરતો સૃષ્ટિનો ઉલ્લાસ, પૃથક પૃથક પદાર્થોનો ઉમંગભર્યો વિલાસ, અને તેથી એક પ્રસાદી હૃદયમાં ઉભરાતી સૌંદર્યની કદર તથા ઉપકારની લાગણી બહુજ કોમળ, રસિક, શબ્દોમાં દર્શાવાઈ છે

લી. ૩–૪ સ્નેહના સરખો ઘન તથા કુસુમ વનના વિમલ પરિમલ સરખો ગહન હર્ષ, નિજ ગગનમા એટલે હૃદયમા ઉંચો ચઢે છે.

લી. ૪. પામે—કર્તા—હર્ષ.

લી. ૫. ચન્દ્રનેજ પિતાનું નેત્ર કહેલ છે.

કાવ્ય ૧૬. સરોવર.

શેત્રુંજાના શિખર ઉપરથી પર્વતની કુહેડમાં વિરાજતું એક ન્હાનું સરોવર દેખાય છે. અવિભૂતિવન્તું, ન્હાનકડું, નિર્મલ જલ માત્રથી ભરેલુ, ઘાસહીણ, ઝાડીના ઘેરાવઘુમ્મટ વિનાનું, લીલોતરીવિમુખ, પત્થરોની વચમા તે સરોવરની શોભા કંઈક વિરલ છે. સ્હવારના સમયે પર્વતનો પડદો આડો આવે છે તેથી સૂર્યતેજનો પ્રતાપ પણ ત્હેના ઉપર નથી પડતો, તેમજ પવન પણ ત્હેને પટ ફરચલી નથી પાડતો. લહરી, તેજ કે

લીલોતરી. કંઈપણ અલંકાર વિના સાદી સરલતામા સ્થિર–અનિમિષ વિકસેલા વિશાળ નયન જેવુ–તે સરોવર કંઈક ગહન વિમલ સૌન્દર્ય દાખવે છે.

ના. દ. કવિ.

કાવ્ય ૧૮. આરોહણ.

સાથીની સાથે પર્વતલીલા નીહાળવા તેપર ચડવાનું શરૂ કર્યું છે થોડું ચાલતાં તેમાંથી એક, જણ જુદો પડી ગયો છે તે જુદો પડેલ જણ, આ કાવ્યનો વક્તા છે. આખા કાવ્યમાં પર્વતના આરોહણ સાથે વિચારનાં આરોહણનો અર્થ પણ વ્યજીત થયેલ છે

લી. ૯–૧૦ પર્વત પરથી નીચે લીટી જેવી દેખાતી નદીઓ, નાનાં ઝુંડ જેવા દેખાતા વનો અને નાનાં ઝુપડાંના સમુદાય જેવાં દેખાતાં ગામોનો સુદર ચિતાર અપાયો છે

લી ૧૦ વિશાળ ખેતરોવાળી ચારે તરફ વનથી વીટાઈ રહેલી ખીણો.

લી ૧૩ પ્રતિપદે દિશાઓ ખસે, સરખાવો.

વાધુ હુ ત્યાં વાધે વનવાટ

(સરસ્વતીચન્દ્ર ૪ ૨૮)

લી. ૧૪–૧૮ સંસારના સર્વ ધમસાણો ત્યજી દઈ, પર્વતપર હલકી હવા માણુતા માણુતા શાત અને સુખી થએલાં હૃદયમાં આવા આવા વિચારો આપો આપજ સ્ફુરે છે તેની ખાત્રી જેઓએ એવો અનુભવ ર્યો હશે તેને તરત થશે.

લી. ૧૮ ભગ સકલ્પના—સંકલ્પ-ઈચ્છાઓ–ભંગ=મોજાં જેમ સમુદ્રમાં મોજાં ચડે ને ભાગે તેમ વિધિ-કિસ્મત સાગરમાં સંકલ્પરૂપી મોજાંઓની પણ તેવીજ ધમાલ લાગી રહી છે ભગ—' નિરખી ' નું કર્મ.

લી. ૧૯—૨૪ અવનિનાં જલ ધુમસ રૂપે ચડે અને એ ધુમસની આછી વાદળીયો, જાડા થર તથા પાંદડાં વગેરેમાં ઠરતાં તેનાં જે ટીપાં

બાઝેલાં છે તેનુ આ ભવ્યતાભર્યું હૃદયને વર્ણન-સૌંદર્યની મોહકતાથી ભરતું, રમણીય બયાન છે, ખરાં કવિત્વનો પ્રસાદ બતાવી આપે તેવાં ચિત્રો જ્યાં ત્યાં મળી આવતાં નથી. થોડા વખતપર કહેવામાં આવ્યું હતુ તેમ ભલે આવા લેખકોને કવિના કરતાં રસિકનુ નામ વધારે યોગ્ય હોય. તોપણ આવાં રસિકત્વમાં કવિત્વની છાપ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે તેમ જો કવિતાના સંગ્રહ ઉપર ન જોવાય પણ માત્ર તેના ખરા ગુણ ઉપર જોવાય તો પછી આવાં ચિત્રો આપનારને કવિત્વના પ્રસાદથી અનુગ્રહિત કહેવામાં કશો દોષ થતો હોય એમ લાગતું નથી

લી. ૩૪ શકુંતકલગી-શકુંત પક્ષીની કલગી.

ચળક બુંદ હીરામય-હીરા જેવા ચળકતાં બુંદ-પાણીના ટીપાં.

ખચે-કર્તા જલો (લી. ૧૯) તરે, સુવે, રચે, ભરે, ખચે—ઢાંકી લે, શોભતા કરે, પરિષ્વજે એ બધાનો કર્તા જલો છે.

લી. ૨૫. કપિ જ-કપિ જેવા બેડોળ.

લી ૨૫ કઠિન ચિત્ત કોમલ સરે-કઠિન શિલાઓનાં ચિત્તમાં-ઉરમાં-કોમલ જલ સરે છે-પ્રવેશ કરે છે.

લી, ૩૮ કવિ Byron બાયરન.

લી. ૫૨ પદવિ. પગલા નહિ પણ વાળ વગેરે ચિન્હ.

લી. ૫૪ સત્યવર વત્સ-સત્યને વરનાર-પસંદ કરનાર વત્સ-બાળ (બોલનાર પોતે).

લી. ૬૨ લપેટી=અવ્યય કૃદત, કર્મ—ખીણ.

લી. ૬૫-૮ આ ચિત્ર પણ મનોહર અને તદ્રૂપ છે. એવા એવા વિચારો અને ચિત્રોથી આખું કાવ્ય 'ખચિત' છે અને ઉત્તમ વર્ણનાત્મક કાવ્યોમાં ઉચુ પદ પામે છે.

લી. ૯૭ ગંભીર અને સ્થિર સ્મિતભરી—એ બે દિવ્ય શાંતિનાં વિશેષણ છે.

લી. ૯૭ ૯૮ જગતમેલ વિદારીનું કર્મ, પાપડંખ, વિસરાવીનું; મને દુઃખ, રૂજ કરીનું; તેમ આત્માશિશુ, અંક સુવરાવીને તથા યોગ્ય કરતીનુ કર્મ છે, આ બધામા 'કરતી' એ સંપૂર્ણ ક્રિયાપદ છે, ને બીજાં અવ્યય કૃદંત છે–બધાનો કર્તા 'દિવ્ય શાંતિ' (લી. ૯૬)

લી. ૧૦૧ થી તે અંત સુધીમાં ઉપર કહેલી દિવ્ય શાંતિને સંબોધન છે. ચેતન ઉર તે જ દિવ્ય શાંતિ.

સતસ્વરૂપ ભાસ્કર એ પણ તેનાંજ સંબોધન છે શાશ્વત્ પ્રભુ સતસ્વરૂપનુ તથા સંકર્ષણ, નિધાન વગેરેનુ વિશેષણ છે

લી ૧૧૪ કાલ નટરાજ–કાલરૂપી નટરાજ.

લી ૧૧૫ રંગમાં રંગભૂમિમા.

સૂત્ર–નાટકની વ્યવસ્થા તે સૂત્ર. પુતળાનો ખેલ કરનાર એક સૂત્રને આધારે બધા પુતળાને નચવે છે તેથી તે ખેલ કરનાર સૂત્રધાર કહેવાય— તેમ નાટકની સર્વ વ્યવસ્થા કરનાર પણ સૂત્રધાર કહેવાય છે અહિં પણ કાલ નટ છે. તેને નચાવનાર તે નાટકનો સૂત્રધાર–તુજ–દિવ્ય-શાંતિજ છે.

કાવ્ય ૧૯ ગિરનારને ચરણે.

રા કવિ જ્યારે ગિરનાર યાત્રાએ ગયા ત્યારે તે ભવ્ય, પુરાણ-પ્રસિદ્ધ પવિત્ર પર્વતે તેમના હૃદયને જે આંદોલન આપ્યુ હતુ તેનુ આ કાવ્યમા વર્ણન છે. તેમાં બાહ્યવર્ણન છે તે કરતા ગંભીર પર્યેષક વિચારોનો પ્રવાહ વધારે અસર કરનાર છે. લેખકને ત્યાના શિલાલેખ ઉપરથી ઐતિહાસિક અને ઘણુંજ પૌરાણિક દર્શન થયું હશે એ દેખાઈ આવે છે.

કાવ્યમાં લીટીએ લીટીએ તન્મયતા અને તેથી પેદા થતો આનંદ ઉભરાઈ આવે છે. શબ્દો અને વિચારોનો સુખમય કર્ણપ્રિય સંવાદ સ્વાભાવિક રીતે જ થયેલો માલમ પડે છે. કેટલીક લીટીઓ તો શબ્દમાં વિચારમાં, ઉદ્દગારમાં અને અસરમાં એવી તો ભવ્ય, મધુર, અને મોહક

છે કે તેના રણકાર કાનમાં ઘુમ્યા કરે છે. જ્યાં ઉડતા અમિત ભાર્ગવના ફુવારા 'ઘેરે' 'અઘોર નીર સાગરકાલ કેરો ' ' મોઘો સખિ ! બ્રહ્મપરાગ ઉડે ' વગેરે લીટીઓ, ઉપલી ટીકા કેટલે દરજ્જે વાસ્તવિક છે તે બતાવી આપે છે.

તે લીટીઓમાં અર્થભર્યા શબ્દો, ગાંભીર્યભર્યો અર્થ, માધુર્ય ભરી મિલાવટ, અને મોહક અને ભવ્ય ધ્વનિ એ બધાં એવી તો ઉમદા રીતે, ગંભીરતાથી અને અસરકારક રીતે આવી રહેલ છે કે તેને માટે noble thoughts nob y expressed ' એ સૂત્ર વિના શંકાએ વાપરી શકાય.

ઉપર કહ્યું જ છે કે કાવ્ય એકલું વર્ણનાત્મક નથી. વર્ણનના ચિત્ર કરતાં, વિચાર અને ગંભીર મર્મનાં જે ચિત્ર તે ખડાં કરે છે તે ખરેખર અદ્‌ભુત જ છે. ' તો શૈલને જડ પછી, વદવું સખી ! કાં ? ' ' શું સ્થૂલ સૂક્ષ્મ લહરી નથી એક પૂરે ? ' વગેરે લીટીઓ કવિના મનમાં રમી રહેલા તત્વજ્ઞાન સંબધના વિચારો બતાવી આપે છે. બેશક આપણે કબુલ કરવુ જ જોઈશે કે આવાં સર્વાંગસુંદર કાવ્યો આપણા સાહિત્યમાં ઘણાં જુજ છે.

(હરિલાલ કલ્યાણરાય મારૂ બી. એ એલ. બી, ની નોટ ઉપરથી.)

રા. હરિલાલે દરેકે દરેક લીટીના મર્મ અને રહસ્ય તથા ગાંભીર્ય સ્ફુટ કરી વિચારવાળુ વિવેચન કરેલુ છે, પરંતુ સ્થળ સંકોચને લીધે આટલું પ્રાસ્તાવિક ટિપ્પણ જ દાખલ કરી શકાયું છે. (હિ. ગ. અં.) તપાસ કરતાં હવે વિવેચન હાથ આવ્યુ નથી. જુન ૧૯૨૦).

કાવ્ય ૨૧. ફૉયસાગર.

ફૉયસાગર નામનુ અજમેર પાસે એક તળાવ છે તે ચોતરફ ફરતી પહાડોની વચમાં આવી રહેલ છે.

તેને કાંઠેજ એક બાજુની બરાબર વચમાં માલતીમંડપ છે. ફરવા જોવા આવનાર લોકો એ મંડપમાં કે એ કાંઠે ' બંધ ' ઉપર બેસે છે. તે મંડપમાથી દેખાવ ઘણો ભવ્ય અને રમણીય લાગે છે.

લી. ૧ વાદળી ઝરમર ઝરમર ઝીણો વરસાદ પાડી ગળી ગઈ–વરસાદ રૂપે પડી ગઈ.

લી. ૨ અંધારી–અંધી.

નીરવચ્છદગતિ–વિશેષણ, વિશેષ–અંધારી, નીરવ, અવાજ વગરની–છદ–પાંદડાની–ગતિ જેવી ગતિ છે જેની તેવી અંધારી શૈલના શૃંગપર જઈને વિરામી.

ઉપર નીચે ચારે તરફ વર્ષાદ વર્ષતો હતો તેટલી વાર અંધારી હતી. તે નીચેથી ચડીને તેમ ઉપરથી ઉતરીને પણ શૈલશૃંગો ઉપર રહી. અંધકાર સર્વત્ર હતો તે માત્ર શિખરો આગળ રહ્યો.

લી. ૪ રેખાભ્રમાલ=પાતળી વાદળીઓની માલા.

લી. ૯ કોરેથી–જમણી–બાજુથી, ચંદ્ર ઉગતાં તેનાં કિરણ પાણી પર પડતાં તે પાણી–સર–ચળક્યું અને પાછું વાળી જોતાં ઈન્દુનું બિંબ ધાર પર શોભી રહેતુ દેખાતુ.

લી. ૧૩ અયિ શશી ઈત્યાદિ–તું શશીને આ ચિત્રનો સાર ગણે છે શું ?

લી. ૧૪ જાણે ત્હારો–શાંતિમાં એકદમ નીકળતો તારો સ્વરજ જાણે આ સર્વ ચિત્રનો સાર હોય એમ હું જાણું છું.

કાવ્ય ૨૨. એક ચિત્ર દર્શન.

આ કાવ્ય જેમાં હંસ નામના ચિત્રકારના ચિત્રનુ વર્ણન છે તે પર આપણા માનવંતા પ્રથમ ટીકાકાર શ્રી. નવલરામ ભાઈએ જે ટીકા કરેલી છે તે નવલગ્રંથાતલિના બીજા ભાગમાં છપાઈ છે. જીજ્ઞાસુને તે જોઈ લેવા વિનતિ છે.

કાવ્ય ૨૩. વર્ષાવર્ણન.

વર્ષાકાળ, વાદળાંઓનાં બદલાતા દેખાવ, વર્ષાદ પડી રહ્યા પછી વિશ્વમાં વ્યાપી રહેતું અનુપમ સૌદર્ય, તથા તેથી મનુષ્યના હૃદયમાં જામતી રતિ-આનંદ-એ બધાતું આવુ તાદશ, હારક અને ભવ્ય વર્ણન ભાગ્યેજ બીજે મળી શકશે. આપણી ભાષામાં વિશ્વલીલાનાં વર્ણન ઘણાં નથી. લેખકો સાર સમજાવવાનું, બોધ આવવાનુ, ઉપદેશ આપી કૃતાર્થ થવાનું, તથા જગતકર્તાના મહિમાના ગુણ ગાવાનુ કે કાંઈ તત્વજ્ઞાન સબધી વિચારો કરવાનું વધારે પ્રિય ગણે છે. નવી લેખક પ્રજામાં વર્ડ્ઝવર્થના જેવાં વર્ણન તથા શેલીની જેવી નિરાશાભરી નજર તથા ભ્રમણ કરતી કલ્પના કંઈક અંશે આવતાં જણાય છે, પરંતુ તેઓના ઉત્તમ ગુણો આવવાને હજુ વાર છે એમ ભાસે છે. કીટસના જેવાં સુંદર, નર્યા કુદ્રત વર્ણન તો ભાગ્યેજ મળે તેમ છે. આ કાવ્ય તેવી ખોટ પુરી પાડવા સમર્થ છે ખરૂ, પણ જગત્ સૌદર્યના જ્ઞાતા તથા વક્તા હજી જોઇએ છે

લી. ૧૫-૨૦ વાદળામાં થઇ પ્રકાશતા સૂર્યનું ચિત્ર કેવુ તાદશ તથા મનોહારી છે!

લી. ૧૪ આ-વિશેષ્ય દિનમણિ.

લી. ૧૫ બની-દિનમણિ સાથે જાય છે.

લી. ૧૭ સઉ હસતી સૃષ્ટિ પર સ્નેહ થકી મધુર રીતે રાજતું અર્ધ બિંબ

લી ૧૯ શશીનાં કટાક્ષ કિરણ.

લી. ૨૧ સલિલગર્ભ મેઘ—સલિલથી ભરેલો મેઘ.

લી. ૨૨ દેખાડે, કર્તા—મેઘ.

લી. ૨૪ તે તણી આસપાસ—તે બે ત્રણ બિંબની; આસપાસ

લી ૨૯ કંઈ—આ ને બીજી લીટીઓમાં આવતાં કંઈ (અને કંઈક, કેટલાક, કોઈકોઈ) મેઘોનું વિશેષણ છે.

લી. ૩૩ ગ્રહેલા, "રંગ"નું વિશેષણ. સૂર્યકિરણ અને વારિ સાથે સમાગમ પામી Prismatic બનેલા "મેઘે" ગ્રહેલા રંગો; બીલોરમાં રંગ ઉત્પન્ન થાય છે તે રીતે મેઘમા થયેલા.

લી. ૪૦ થી ૬૩ સુધીમાં ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા વાદળાંના રૂપનું અચ્છુ વર્ણન છે

લી. ૫૦ પર્વત—મંદાર પર્વત હજી—પક્ષધારી છે—તેને પાંખ છે. જ્યારે ઈંદ્ર વજ્ર લઈ પાંખ કાપવા આવ્યા ત્યારે તે સમુદ્રમાં પડી સંતાઈ ગયો છે. શુ તે પર્વત આજે સમુદ્રમાંથી બહાર આવ્યો છે?

લી ૬૦ પાડતી, નાચતી, બાઝતી, ગાતી, કરતી એ સંપૂર્ણ ક્રિયાપદ છે કર્તા, સભા (લી ૫૮) લી ૬૧ બની અવ્યય કૃદંત

લી ૬૩ વર્ષતી—સંપૂર્ણ ક્રિયાપદ. કર્તા—રતિ

લી ૬૯ થી ૮૭ સુધીમાંનુ વર્ણન, કલ્પનાની સુંદરતા, મનમોહકતા બતાવી આપે છે એ ધ્યાન એવુ તો ખુબીભર્યુ છે કે વાંચતા વાંચતાં હૃદય પૂર્ણ પ્રમોદ પામી પૃથ્વીના તલપરથી ઉડી દિવ્યતાના, સુંદરતાના પ્રદેશમા નિરંકુશ વિહાર કરતુ ફરે છે.

લી ૭૧ 'સરવર ઉપર'થી લી. ૭૪ 'પ્રસરે' એ ઉપમાનકથન છે.

લી ૭૪ પાડી, કર્તા—સમીરે લી ૭૦

લી ૮૧ ચળકતો, ગાજતો, બેસી એ કૃદંતો પયોધર સાથે જાય છે

લી ૮૩ છેડે, કરતો, વર્ષ્યો, છાઈ દીધા એ ક્રિયાપદોનો કર્તા પયોધર.

લી. ૧૦૧ મનુજ ચિત્તમા જેમ હર્ષ ને શોક ઘડી ઘડી પલટાયા કરે છે તેમ, સરખાવો, કલાપી, 'પ્રેમની આશિષ.'

'કાળો પટો કોઈ, કોઈ સોનેરી, કોઈ રડાવે ને કોઈ હસાવે, અશ્રુ સુકયા ના, હાસ્ય થયુ ત્યા, હાસ્ય પછી અશ્રુ પળમાં પડે છે, તેમ વીજળી પણ ભુવનને અંધકારથી વારે ઘડીયે વ્યાપ્ત કરે છે.

લી. ૧૧૬ પ્રસરી લાંબા ધારાકરને ઈ. સરખાવો મૃચ્છકટિક.

जलधर * * *

* * **धाराहस्तैः परामृशसि.**

કાવ્ય ૨૪. વૃષ્ટિ.

કવિ નર્મદાશંકરે ગુજરાતી કવિતામાં સજીવારોપણનો અભાવ છે, એમ કહી જે શોચ જણાવ્યો હતો તે શોચ કંઈક અંશે દૂર કરે તેવાં સજીવારોપણ સ્નેહમુદ્રાકારે લખી ખોટ સારી રીતે પુરી પાડી છે. તે આખા કાવ્યમા (સ્નેહમુદ્રામાં) ઘણા ખરા પ્રસંગો તેવા જ છે. અચેતન વસ્તુઓને ચેતન પ્રાણી પેઠે પોતાનાં સ્વરૂપનું ખરૂં બયાન કરતાં શીખવ્યું છે. તારા, આકાશ, વૃષ્ટિ, નદી, વગેરે આ સંગ્રહમાં દેખાતા કાવ્યોમાં પણ તે તે પદાર્થો પોતા વિશે પોતેજ બોલે છે એમ સમજવાનું છે.

આ બધાં સજીવારોપણમાં જે વિચારસ્રોત અખંડ, અકલુષિત રહ્યા કરે છે, તે તે પ્રાણીપદાર્થનાં ચલનવલન, સ્વભાવ તથા ટેવ, જીવનહેતુ તથા જગતમા તેમની ઉપયોગીતા વગેરે વિશે જે ઝીણી અંતપ્રવેશી, તથા બોધભરી નજરથી આલેખન થયું છે તે તદ્દન નૂતનતા ભરેલું હોઈ, યુવાન લેખકોને અધ્યયન કરવા લાયક વિશાલ ક્ષેત્રનું ભાન કરાવે છે. અકૃત્રિમ કવિત્વ, ઈશ્વિરદત્ત પ્રસાદ, તથા તેની સાથે સાવધાન અધ્યયન અને અડગ ખત વગર આવો રસ, આવી છટા, અને આવો વિજય મળતો નથી એ તો દેખીતું જ છે.

આ આખા કાવ્યમાં વહેતો અર્થ વૃષ્ટિને, તેમ રસિક કવિની નૈસર્ગિક કવિતાને પણ લાગુ પડે છે.

લી. ૧૧ કુસુમવૃષ્ટિ સમી...જ્યારે ઝીણી ઝરમર પડે છે ત્યારે જરાપણ અવાજ થતો નથી. તેવી વૃષ્ટિને કુસુમવૃષ્ટિ જેવી કહી છે. ઈંગ્લાંડમાં અને બીજે જયા બરફ પડે છે ત્યાં આ ઉપમા વધારે યોગ્ય લાગે તેવી છે.

લી. ૧૪ યમ સમી પડું છું...યમ જેમ વગર દેખાયો પડે છે તેમ હું તો જીવ (જીવન-પાણી-પાણી એ વિશ્વનુ જીવન કહેવાય છે) લાવું છું.

લી. ૨૧ વાશું...વાની સાથે.

કાવ્ય ૨૫. સાગર હેલી ઈ.

જગત લીલાના આવાં ચિત્રો હજી આપણી ભાષામાં ઘણાં થોડાં છે. અંદર રૂપકનો પ્રયોગ ઘટતો અને તેનો નિભાવ અનુરૂપ વિચારોથી સુસબદ્ધ છે. છેવટે મેઘાસુરસંહાર પછી દ્યૌદેવીની ખીલી નીકળતી સુંદરતાનું વર્ણન વાચનારને તેવા સમયનું તાદૃશ ભાન કરાવે છે. ઉદધિ ગગનનો...ઉદધિ જેવું ગગન, સમુદ્રનો રંગ ગગનના નિર્મળ રંગને મળતો આવે છે.

કાવ્ય ૨૭. સર્ગ દર્શન.

"આત્માઓનું અસ્તિત્વ, આત્માઓના ભાવતરંગ દ્વારા વિકાસ એટલે ઉત્ક્રાંતિ, અને એ વિકાસ કે ઉત્ક્રાંતિ પરમ ન્યાયથી તેમ જ દરેક આત્માનું વિશિષ્ટ સ્વાતંત્ર્ય પૂરેપૂરૂં જાળવીને યોજનાર—નિરંતર યોજનાર—પરમાત્માતત્ત્વ. હિંદુ ધર્મના આ સિદ્ધાંતો પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી સ્વીકારીને આ કાવ્ય રચાયેલું છે. સૃષ્ટિનો સર્ગવિધિ હજારો લાખો કે કરોડો વર્ષ ઉપર એક ક્ષણે કે એક અઠવાડીયામાં કે એક મન્વંતરમાં થઈ ચૂકેલો છે અને વળી અમુક લાંબો કે ટુંકો સમય વીત્યા પછી સૃષ્ટિનો લય થશે, સૃષ્ટિને સંકેલી લેવામાં આવશે એ વિચાર ક્રમ ઉપલા સિદ્ધાંતોથી જુદો છે એટલુંજ નહિં પણ વિરૂદ્ધ છે અને એવો વિચારક્રમ આ કાવ્યની સાથે મેળવી શકાશે નહિં. સર્ગવિધિ એ એક નિરંતર ચાલ્યા કરતી ક્રિયા છે, અને તે પરમાત્માતત્ત્વ અખંડ ઉદ્યોગથી અને ધર્મથી પ્રવર્ત્તાવી રહેલ છે, એ સિદ્ધાંત જેને માન્ય હોય તેને સૃષ્ટિનો સર્ગ તથા તેનો પ્રકાર કેવો લાગે એનું આ કાવ્યમાં દર્શન છે.

"જોના જે નિજ ભૂતજીવન તણો ચીલો પડ્યો સૃષ્ટિમાં" ....દરેક જીવનો એક ભવ પૂરો થાય અને તે પછીનો આરંભાય એ અંતરાલમાં શું બને છે? જીવ એટલો તો અપૂર્ણ છે કે તેને પોતાના વીતેલા અનુભવ ઉપરથી ખરો સાર કહાડતા કે ઘટતો બોધ લેતાં આવડતું નથી: તેની એટલી સ્મૃતિ નથી, શક્તિ નથી, નિર્મલ બુદ્ધિ નથી, પરંતુ એને

અર્થ, સાંસારિક ઉપદેશ તથા કવિતાના રસપ્રવાહ સાથે બોધવારિનુ સંમીલન, સર્વત્ર દૃશ્યમાન થાય છે.

કલ્પનાના સુખપ્રદ સપાટા તથા તરંગવૃત્તિની લ્હેજતદાર ભ્રમણા નથી એમ નથી. 'વર્ષા વર્ણન'મા વર્ણનની સુન્દરતા સાથે મળેલ રસવર્ષી તરગવૃત્તિ પદે પદે કાવ્ય લ્હેમા લીન કરે છે. તેમ આ કાવ્યમા 'વનમા જ્યમ કોકિલમાળ' આદિ કુલ છે તેમા પણ તેવી જ રમણીય કલ્પના કામે લાગેલી છે. પરતુ લેખકના તત્ત્વજ્ઞાની હૃદયમા સત્યની આતુરતા ભરી શોધમાં, ઐહિક પદાર્થોને ખરા સ્વરૂપમા સમજાવવાની પરોપકારી ઉત્કંઠામા, કલ્પનાને બહુ નિર્મુક્તિ આવવામા આવી નથી અને પાછળની લીટીઓ પાછી આત્મશોધન અને સ્વરૂપવર્ણનમા ઉતરી પડે છે.

કાવ્ય ૨૯. આકાશ.

આકાશ પોતે પોતાના સ્વરૂપ, ગુણ, અવધિ વગેરેનુ વર્ણન કરે છે. આ સ્વરૂપવર્ણનની સાથે આશ્વાસક બોધવચન, સસારયાત્રામાં સફળ થવુ હોય તો રાખવુ પડતુ જ્ઞાન, તથા અતે 'નથી તે નવુ થાશે નહિ' આદિ વચનોથી ભૌતિક પદાર્થવિજ્ઞાનની સમજ સાથે અપાયેલો ઉમદા દિલાસો–આ બધા સમાયેલા છે. લેખકની વિષયમા ઉંડા ઉતરવાની ખુબી તથા અન્તરદ્વાર ખોલી અન્તરવર્ણન રસભરી રીતે આપવાની શકિત એવી સુન્દર છે કે અનેક જાતના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો બોધ કાવ્યમા આપેલો હોવા છતા કાવ્યનું કવિતાપણું જરા ન્યુનતાને પામ્યુ નથી, અને અન્ત સુધી બોધમય આનન્દમય રસ જળવાઈ રહ્યો છે.

લી. ૪૧ નથી નવુ ઇ૦ જુઓ, કલાપી

અરે ! કો પ્યાલામા શરબત ભર્યું તે પડી ગયુ,
ઢળ્યુ પાણીમા ને ઉદધિવીચિ માહી મળી રહ્યું,
ન પીવાયુ, ખોયું, પણ નવ ગયુ પૃથ્વી પરથી,
રહ્યાં તત્ત્વો મીઠા ઉદધિ કડવામા ભળી જઈ.

મ્હારૂં કબુતર]

કાવ્ય ૩૦. શ્રાવણી અમાસ

આ ઉત્તમ ભાવભર્યાં, ચિત્તાકર્ષક સૌન્દર્યભર્યાં, ભવ્ય વર્ણનવાળા લેખને કાવ્ય કહેવું કે કેમ એ સવાલ ઉત્પન્ન થાય તેવો છે. કાવ્યને સંકુચિત અર્થમાં ન લેતાં હૃદયના અર્થ ભર્યા, ઉચ્ચગ્રાહી, ભવ્ય અને ઉન્નત ઉદ્દગારને લગાડવામાં આવે તો આ લેખને પણ તે નામ કોઇ આપી શકે. પરંતુ સંગીત વિષય જોતાં તો તે ગવાઈ શકે તેવું લાગતુ નથી. અને ભાવોર્મિનું આંદોલન છંદમય સ્વરૂપમાં થતું હોય તેવા લેખને કવિતા કહેવાય એમ અર્થ લેખાય તો આ લખાણને પદ્ય કરતાં ગદ્યનું નામ વધારે યોગ્ય છે. લેખગાંનું વર્ણન ખરેખર ભવ્ય છે. અમાસની કાળી રાત્રીનો અન્ધકાર સર્વ વ્યાપી થઈ તેમાં ઝબકતા તરગ વૃત્તિના ચમકારાઓ હૃદયચક્ષુને પ્રમોદકારી નીવડે છે.

લી. ૨૨. ડોલતી પર્વતાવલિ આવેશવાળુ નયન કોઈપણ પદાર્થ સ્હામુ અનિમિષ જોઈ રહે તો થોડી વારે તે આવેશનું આન્દોલન કીકીમાં આવે છે અને અંતે બહારના પદાર્થમાં તે દેખાય છે એવી રીતે જ આ પર્વતમાલા ડોલતી અને તેથી જ તે નર્તતા મેઘદળની છાયાનું રૂપક લઈ શકે.

(ના દ. કવિ)

લી. ૨૫ તમરાજની સંશયભૂમિકા—અજ્ઞાની માણસ ઘણું કરી બહુ વ્હેમશીલ હોય છે. અન્ધારાના રાજવીનુ રાજ્ય સંશયરૂપી ભૂમિપરજ હોય છે.

કાવ્ય ૩૬. ચંદા.

સા. શ્રી. ગોવર્ધનરામના સજીવારોહણને મળતુંજ આ કાવ્ય છે, તેમાં ચદાને બોલતી કલ્પી છે ફેર માત્ર એટલોજ છે કે વૃષ્ટિ, નદી, આકાશ આદિ કાવ્યોમાં તે તે પદાર્થોનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી સ્વરૂપવર્ણન થયેલું છે, તેમાંથી ઉંડા અર્થ સમજાવાયા છે, રહસ્યનું સ્ફોટન

થયું છે, તે વિષયે વિશાળ જ્ઞાન અપાયું છે. એકમાંથી અનેક અર્થ નીકળી શકે તેવી અર્થગૌરવભરી શબ્દરચના થયેલી છે. તે તે પદાર્થોનું વર્ણન વાચી આપણે તેને વધારે સારી રીતે પિછાનીએ કાં તો કાંઈ નવુંજ સત્ય જાણીએ છીએ; બહુધા તેનુ સ્વરૂપ યથાસ્થિત જોઈએ છીએ અને તે વાંચી વધારે જ્ઞાનવાળા, ડાહ્યા વિચાર કરનારા થઈએ છીએ. જ્યારે આ ચદા વાંચતા અલબત્ત આપણને કંઈક નવું તો મળે છેજ, પણ તે તે નવીનતામા ગભીરતા કે ડહાપણ કરતા આનન્દ, મજા અને વિલાસ વધારે રહેલા છે તે વાચતા હૃદય પ્રસન્ન થાય છે, તરગવૃત્તિ સોત્સાહ બને છે ને કલ્પના જાગે છે; એક કડી વાચ્યા પછી બીજી શી ચાતુરતર કલ્પના થશે તે આકાક્ષા સહિત વિચારીએ છઈએ, ને તેમાં પણ વળી કાંઈ ઓર તરેહની નવીજ ખુબી જોઈ અત્યન્ત પ્રસન્ન થઈ વાચ્યા જઈએ છઈએ.

ચદા જેવી વિલાસપ્રિય. રમતીયાળ સ્વચ્છદી. બાળકી કલ્પાયેલી છે તેવુ જ તેનુ વર્ણન પણ પ્રમોદકારી અને રસભર્યું છે. ચંદા પોતાને વિષે આનન્દભર્યા, મજા આપનાર, દિલને હલકું કરી આનદઓધમાં નવરાવનાર શબ્દોમાં જે વ્યાખ્યાન કરે છે તે ખગોળ શાસ્ત્રને દૂર મૂકી સ્વચ્છદે વર્તનારૂ નથી, પોતાને વિષે, પોતાના માતા પિતા વિષે, રાક્ષસી રાત્રી વિષે, મસ્તીખોરા મેઘ વિષે, તથા રસિલા સાગર વિષે જે જે કહે છે તેમા શાસ્ત્રીય સત્યને અવલંબનજ થયેલું છે. આ સાથે, લૌકિક કહાણીનો ઉપયોગ પણ બહુ મજેદારીથી અને યોગ્યતાથી થયો છે. કાવ્ય વાંચતાં વાંચતાં આપણે ચદા જેવા રમતીયાળ સંસારના રાગારાગથી વિમુક્ત, હલકા અને આનન્દમગ્ન થઈ તેની સાથે હસવા, રમવા, તથા તેના સોના રૂપાના દડાથી જાણે ખેલવાજ મડી જઈએ છીએ.

લી. ૨૫ નાવડું—ચન્દ્રમા નાવડાંની તથા મૃગલાંની હકીકત બારીક તરંગવૃત્તિથી ઘટાવવામા આવી છે.

લી. ૩૪ સુર-સરખાવો અંગ્રેજ કવિઓમાંના Music of the Spheres; (જો કે બે કલ્પનાઓમાં કાંઈક ભેદ પણ છે.)

લી. ૫૯ અચળ પેલા તારલા—ઉત્તરધ્રુવ.

લી. ૭૯ મુજ કરે રૂપેરી ૯૦ તરંગવૃત્તિનાં વિલાસીપણા તથા રસિકપણાનો સારો નમુનો છે. આખા કાવ્યમાં તરંગવૃત્તિનાં રસવર્ષી, ઉલ્લાસ આપનારા વિલાસ ઠેકાણે ઠેકાણે મનરંજન કરે છે- અન્ધારી નિશામાં, કાળા આકાશમાં ઝગમગતા, શીળો પ્રકાશ આપનાર, તારલાના જેવા આ વિલાસ ચળકી રહે છે, અને હૃદયને પરિતોષ આપી પૂર્ણાનન્દમાં મગ્ન કરે છે.

શેલીના The Cloud નામનાં કાવ્ય પરથી આ લેખ સૂચિત થયો છે. તે ઉત્તમ કવિના કાવ્યથી બહુ ઉતરે તેવું આ કાવ્ય નથી એમ કહેવા હિમ્મત ધરાય તો ખોટું નથી એમ સુજ્ઞ વાંચનાર જાણી શકશે.

આના અનુકરણ રૂપે 'ચન્દ્ર' માં 'નૂતનવાદળી' તથા કલાપીનું 'કમલિની' એ બે લખાયાં છે, પરન્તુ આના જેવી છટાદાર મનભરતી વાણી, સુંદર મનોરંજક તરગવૃત્તિ આખાં કાવ્યમા વ્યાપી રહેતો વિશિષ્ટ જાતનો આનન્દરગ અને વિલાસ તે અનુકરણોમા હોય તેમ લાગતું નથી.

કાવ્ય ૩૭. દિવ્ય સુન્દરિયોની ગરબી.

ચંદા, તારા, શુક્ર અને વનદેવી એ ચાર દિવ્ય સુન્દરિયો છે તેમના ગરબા–કાવ્યમાથી તે તે દેવી પોતાના સ્વરૂપની પિછાન આપે છે તેવી એ ગરબી લેવાસાં આવી છે.

કાવ્ય ૩૮. પંખીડાંને

સખીની ખબર લાવનાર હશે એમ માની પખીડાઓને ખુલ્લાં હૃદયથી ઉમગે આવકાર આપ્યો છે. નિખાલસ હૃદય, તેમાં ઉડી ઓતપ્રોત છવાએલી સૌંદર્ય ને સૌજન્યની લાગણી, ને તેથી નીકળતો હર્ષભેર, સસ્નેહ, સોલ્લાસ આવકાર છે. હૃદયને હલકું કરી આનદના વાતાવરણમાં ઉડાડનાર આ નાનકડું કાવ્ય પ્રિય જનને ખરા ભાવથી ભેટ આપનારનાં હૃદયનું સારૂં ચિત્ર પાડે છે.

કાવ્ય ૩૯. કોકિલાને.

વર્ડ્ઝવર્થના To the Cuckoo અને શેલીનાં To the skylark એ બે કાવ્યોની છાયા આમાં સ્ફુટ રીતે દેખાઈ આવે છે.

And thou wert still a hope, love,
Still longed for, never seen.

એ વિચાર 'તમો દેખાવ ના ન ઝલાવ,' એ શબ્દોમાં તથા 'તેજ તારા તણું ચળકતું' આદિ ઉપમાઓ

Like a star of heaven
In broad day light
Thou art unseen, but yet I hear, the shrill delight.

વગેરે શેલીની ઉપમાઓ તથા કલ્પનાનાં ઉડ્ડયનોને મળતી આવે છે.

ઘટતી ઉપમા અને રસભર્યું વર્ણન આખાં કાવ્યને સુંદર મોહક રૂપ આપે છે. વર્ડ્ઝવ્રર્થ તથા શેલીની છાયા સાથે લેખકનું પોતાપણું મળવાથી સુંદર સંમિશ્રણ થયું છે. શબ્દોની લલિત રચના અને મધુર ચુંટણીથી કાવ્યની મોહકતા વધે છે.

કાવ્ય ૪૧. મધ્ય રાત્રીયે કોયલ.

'મધ્ય રાત્રિયે કોયલ બોલે જ નહિં માટે આ કાવ્ય કુદ્રતી નથી' એમ એક વખત શંકા કરવામાં આવી હતી. પરંતુ આ લખનારે પોતે જ અનેકવાર મધ્ય રાત્રિયે કોયલનો ટહુકો સાંભળેલો છે, એ થયેલો અનુભવ જણાવવાની જરૂર જણાતાં આટલો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કાવ્ય ૪૩. ફુલની સાથે રમત.

જડ જગતને પવિત્ર, શુદ્ધ, નિર્મળ અને કોમળ માનનાર મનુષ્યની સાથે રહેવાથી પોતાનું મુખ કરમાઇ ગયું છે એમ કહે છે. જનસમાજના

લી. ૫૯ અચળ પેલા તારલા—ઉ-તરધ્રુવ.

લી. ૭૯ મુજ કરે રૂપેરી ઇ૦ તરંગવૃત્તિનાં વિલાસીપણા તથા રસિકપણાનો સારો નમુનો છે. આખા કાવ્યમાં તરંગવૃત્તિનાં રસવર્ષી, ઉલ્લાસ આપનારા વિલાસ ઠેકાણે ઠેકાણે મનરંજન કરે છે- અન્ધારી નિશામાં, કાળા આકાશમાં ઝગમગતા, શીળો પ્રકાશ આપનાર, તારલાના જેવા આ વિલાસ ચળકી રહે છે, અને હ્રુદયને પરિતોષ આપી પૂર્ણાનન્દમાં મગ્ન કરે છે.

શેલીના The Cloud નામનાં કાવ્ય પરથી આ લેખ સૂચિત થયો છે. તે ઉ-તમ કવિના કાવ્યથી બહુ ઉતરે તેવું આ કાવ્ય નથી એમ કહેવા હિમ્મત ધરાય તો ખોટું નથી એમ સુજ્ઞ વાચનાર જાણી શકશે.

આના અનુકરણ રૂપે 'ચન્દ્ર' માં 'નૂતનવાદળી' તથા કલાપીનું 'કમલિની' એ બે લખાયાં છે, પરન્તુ આના જેવી છટાદાર મનભરતી વાણી, સુંદર મનોરજક તરગવૃત્તિ આખાં કાવ્યમા વ્યાપી રહેતો વિશિષ્ટ જાતનો આનન્દરગ અને વિલાસ તે અનુકરણોમા હોય તેમ લાગતું નથી.

કાવ્ય ૩૭. દિવ્ય સુન્દરિયોની ગરબી.

ચદ્દા, તારા, શુક્ર અને વનદેવી એ ચાર દિવ્ય સુન્દરિયો છે તેમના ગરબા-કાવ્યમાંથી તે તે દેવી પોતાના સ્વરૂપની પિછાન આપે છે તેવી એ ગરબી લેવામાં આવી છે.

કાવ્ય ૩૮. પંખીડાંને

સખીની ખબર લાવનાર હશે એમ માની પખીડાઓને ખુલ્લાં હૃદયથી ઉમગે આવકાર આપ્યો છે. નિખાલસ હૃદય, તેમા ઉંડી ઓતપ્રોત છવાએલી સૌંદર્ય ને સૌજન્યની લાગણી, ને તેથી નીકળતો હર્ષભેર, સસ્નેહ, સોલ્લાસ આવકાર છે. હૃદયને હલકું કરી આનદના વાતાવરણમાં ઉડાડનાર આ નાનકડું કાવ્ય પ્રિય જનને ખરા ભાવથી ભેટ આપનારનાં હૃદયનું સારૂં ચિત્ર પાડે છે.

કાવ્ય ૩૯. કોકિલાને.

વર્ડ્ઝવર્થના To the Cuckoo અને શેલીનાં To the skylark એ બે કાવ્યોની છાયા આમાં સ્ફુટ રીતે દેખાઈ આવે છે.

And thou wert still a hope, love,
Still longed for, never seen.

એ વિચાર 'તમો દેખાવ ના ન ઝલાવ,' એ શબ્દોમાં તથા 'તેજ તારા તણું ચળકતું' આદિ ઉપમાઓ

Like a star of heaven
In broad day light
Thou art unseen, but yet I hear, the shrill delight.

વગેરે શેલીની ઉપમાઓ તથા કલ્પનાનાં ઉડ્ડયનોને મળતી આવે છે.

ઘટતી ઉપમા અને રસભર્યું વર્ણન આખાં કાવ્યને સુંદર મોહક રૂપ આપે છે. વર્ડ્ઝવર્થ તથા શેલીની છાયા સાથે લેખકનું પોતાપણું મળવાથી સુંદર સંમિશ્રણ થયું છે. શબ્દોની લલિત રચના અને મધુર ચુંટણીથી કાવ્યની મોહકતા વધે છે.

કાવ્ય ૪૧. મધ્ય રાત્રીયે કોયલ.

'મધ્ય રાત્રિયે કોયલ બોલે જ નહિં માટે આ કાવ્ય કુદ્રતી નથી' એમ એક વખત શંકા કરવામાં આવી હતી. પરંતુ આ લખનારે પોતે જ અનેકવાર મધ્ય રાત્રિયે કોયલનો ટહુકો સાંભળેલો છે, એ થયેલો અનુભવ જણાવવાની જરૂર જણાતાં આટલો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કાવ્ય ૪૩. ફુલની સાથે રમત.

જડ જગતને પવિત્ર, શુદ્ધ, નિર્મળ અને કોમળ માનનાર જ સાથે રહેવાથી પોતાનું મુખ કરમાઇ ગયું છે એમ કહે છે.

દોષો તેને પણ વળગ્યા છે. માત્ર સુંદર, નિર્દોષ તો કુસુમો જ છે, તેથી તેની બાહ્યાભ્યંતર સમાન સુંદરતા પર પ્રસન્ન થઈ, મનુષ્યસંઘથી દૂર કુસુમ સાથે રમવાની ઉત્કંઠા જણાવે છે.

જનસમાજ પર અભાવથી અને સંસારમાં સર્વે રીતે સુંદર રહેવાની મુશ્કેલીથી ઉત્પન્ન થયેલ દુઃખવાદ આ કાવ્યનું નિમિત્ત કારણ લાગે છે. એ દુઃખવાદ માત્ર કવિત્વના ભાવનું એકદેશી સ્વરૂપ જ છે.

કુસુમમાં વસતો એકાંત—અમિશ્ર આનંદ-નીચેની લીટીઓમાં સારો દર્શાવાયો છેઃ—

ન આનંદે ત્હારા બિલકુલ હશે ધ્વંસ કદિએ
ઉદાસીની છાયા તુજ દિલ પરે ના રજ લસે;
કરે છે પ્રીતિ તું, સરવ તુજ પ્રેમે ખુશ રહે,
અતિ તૃપ્તિની તું સમજ નહિં પીડા પણ ખરે !

(પુષ્પ. કલાપી)

મનુજ સમૂહમાં રહેવાથી વદન કરમાઈ જાય છે અને મનુષ્યનાં સુખ માત્ર નામનાંજ છે એવો વિચાર પણ તે જ કાવ્યમાં છેઃ—

સુખી આ સંસારે સુખમય નહિં કો તુજ સમું,
અમારે આનંદે દિલ પર રહે છે દુઃખ છુપ્યુંઃ
દુઃખી જો ઓછું તો સુખ બસ થયું એમ ગણશે,
બિચારૂં ભોળું એ મનુજ સુખ પૂરૂં ન સમજે !

(પુષ્પ. કલાપી)

કાવ્ય ૪૫. વસન્તગીત.

ન્હાનાલાલના વસન્તોત્સવમાં આ ગીત બાલિકાઓ ગાય છે. ગીતના પાંચ ખંડ છે. આ ગીતના બીજા ખંડમાં " લાંબી શિશિર ---- રજની

વારા ! આજ ડુબ્યા જતા " તમ જ 'વસન્તોત્સવ'ના અર્પણ કાવ્યમાં "વિરમે છે કાલી યામિની" એવી કડીઓ છે. હેમંત અને શિશિરમાં હિમ પડવાથી વનસ્પતિ પ્રફુલ્લ નથી થઈ શકતી. વસન્ત બેસતાંજ આકાશ સ્વચ્છ થાય છે, ઘનશકલો ક્ષિતિજ પાર ચાલ્યા જાય છે, મેઘાચ્છાદનથી નીપજતી ગ્લાનિ-ગમગીની ઉડી જાય છે, વનસ્પતિ, પક્ષીકુલ આદિ પ્રકૃતિબાળ આનંદમાં આવી જાય છે. હવે હિમ પડતું નથી, ઠીજી નાંખે એવી થંડી પણ નથી, સર્વત્ર પ્રકાશ, ઉષ્મા છે. આ બન્નેના પ્રભાવે વનસ્પતિ નાનાવિધના અલંકાર પરિધાન કરે છે, પક્ષીઓ કંઠ ખોલી ગીતમાધુરી રેલાવી દે છે.

અંગ્રેજોના સહવાસમાં આવ્યા પ્હેલાં આપણા દેશમાં શિશિર હતી–કાળીરાત હતી. હવે વસન્ત બેઠી છે–પ્રભાત થયું છેઃ

"નયન ઉઘડ્યું પેલું ઓજસ્વી નવલ પ્રભાતનું,
જગત ભરતું વ્હાલા ! જો તેજ ઉતરે તાતનું;
નવવસન્તાનિલના પમરે પરાગ અલૌકિક,
વિરલ વિભૂતિ વર્ષે સુરનાથ આધિદૈવિક."

(અર્પણ કાવ્ય.)

વસન્તનું આગમન કોણ સૂચવે છે ? વસન્તના આનંદમાં મત્ત થઈ કોણ બીજાને મત્ત બનાવે છે ? વસન્તદૂતિકા કોકિલા.

ગહન ગુફામાંથી યોગેન્દ્ર ગાય,
ત્હેના મહામન્ત્ર જગતમાં સંચરે,
ભૂત ઉપરથી તરી આવી
વર્તમાન મહાસંગીતે ભરે,
અને ભવિષ્યને ભવ્ય જગાડેઃ
ફુલપલ્લવવાસી કોકિલા

'વસન્ત' 'વસન્ત' 'વસન્ત' ની
પુરાણ મન્ત્રઘોષણા
તેમ નવ ચૈતન્યથી પુકારતી,
નિષ્ઠુર જગતને સુણાવતી.
આંબાવાડિયું સલ્લોલ બોલતું,
લીમડીઓની કુંજમાં ધ્વનિ પાડતું,
માનવકુંજે પડઘા વિરામતું."

આ ઉતારામાં 'વસન્ત' 'કોયલ' આદિ જે ભાવના વ્યંજે છે તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. એ કોકિલાને કવિ પોતાનું વસન્તગીત સંબોધે છે.

ખંડ ૧. મ્હેનાં=મ્હેન. (કાઠીઆવાડી પ્રયોગ છે.)

મોરલી છેડવી=મોરલી વગાડવી.

રંગ્યા વ૦=ચંદ્રના પ્રકાશથી જાણે દિશાઓનાં ચીર રંગાયાં ન હોય.

અર્ચા૦=સૂર્ય દિવસને જાણે પ્રકાશની અર્ચા ન કરી હોય. (પ્રભાતનું વર્ણન છે.)

ગન્ધવતી=પૃથ્વી.

સર્વત્ર પ્રકાશ રેલાઈ રહ્યો છે. સુગન્ધ પણ પ્રસરી રહી છે. આ ચેતનપ્રદ સામગ્રીનો ઘુંઘટ કાઢી નાંખીને સત્કાર કરો.

ખંડ ૨. હજુ ભરતખંડમાં વસન્ત બેઠી છે; હજુ તો પ્હો ફાટ્યો છે. પ્રભાત ઉંડું છે;

સોના૦—પ્રભાતના પ્રકાશનું વર્ણન છે.

સાત્ત્વિક૦—વસન્ત સર્વસ્થાને સાત્ત્વિક પ્રકાશ રેલાવે છે. સાત્ત્વિક એટલે ઉન્નત.

હવે આ વસન્ત કેવી છે? મીઠી, સાન્ત્વન કરનારી, સંજીવન આપનારી, ઉદ્ધાર કરનારી, બધે ફેલાનારી; પૂર્વ પશ્ચિમ (સકલ જગત્), દિશાઓ—સૌની પરમ કલ્યાણ કરનારી–આજે નવી ચેતના આવી છે તે એકદેશી નથી; પરંતુ અખિલ પૃથ્વીનું હિમ નિવારતી ઉષ્મા છે.

આ ખંડમાં જેટલાં ઉપમાનો છે તે Concrete જડ વસ્તુ જેવાં નથી પરંતુ Abstract ભાવના રૂપ છે. ન્હાનાલાલનાં ઉપમાનો ઘણાંખરાં આ વર્ગના હોવાથી સાધારણ માણસને તે સમજતાં મુશ્કેલ પડે છે. જેની વિચારશક્તિ પ્રદીપ્ત હોય છે, તેઓથીજ આવા ઉપમાનોનો રસ આસ્વાદી શકાય છે.

ખંડ ૩. રસબાલ કોયલને પૂછે છે કે ત્હારા ગીતનો પડઘો ક્યાં પડયો? પ્હેલા ખંડમાં અવતરણ છે, બીજામાં એ કોકિલગીતનો પ્રભાવ વર્ણવ્યો છે. હવે ત્રીજા ખંડમાં કવિ બતાવે છે કે આ ગીત ચેતનભર્યું, ભવ્ય, પ્રભુને ત્યાંથી આવતું છે.

જગત્‌ના ભીષણ દુર્ગ (સીમાઓ) ભેદી નાંખી એ ગીતનો સ્વર ક્ય્હાં જઈને આથડયો? પ્રભુની ભુમિમાં—જ્યાં અનહદ ગીત થઈ રહ્યું છે ત્ય્હા એ સ્વર પહોંચ્યો છે. આ વસન્ત માનુષી નથી–મનુષ્યે આણેલી નથી પ્રભુએ મોકલી છે. પ્રભુતા ભરેલી છે.

વસન્ત ક્ય્હાં ક્ય્હાં પધારે છે—ક્ય્હાં વિકસે છે? જ્ય્હાં જ્ય્હાં સંસ્કૃતિ (civilization) નો પ્રસાર થાય છે, ત્ય્હાં ત્ય્હાં નિરંતર—પ્રકાશ અને તમિસ્ત્રામાં એ પ્રવૃત્તિ ધપતી જાય છે. એ પ્રવૃત્તિમાં યશ અને જયની પ્રાપ્તિ છે.

જગતમાં બે વિરોધી ભાવના વસે છે· દૈવી અને આસુરી પ્રકૃતિઓ સતત યુદ્ધ કરે છે એવું મનાય છે. ન્હાનાલાલ કહે છે કે "સુરો અસુરોની મેદની અખંડ ત્યહાં રાસ રમે છે આછેરી.........જો!" એ 'ત્યાં' નું વર્ણન છે.

દેવ દાનવનાં નૃત્ય (રાસ) ને દોરનાર (નેતા) મોરલી ત્ય્હાં હલકનો સૂર કહાડે છે. રાસ રમતાં પગ પડે છે તેનો તાલ મહા

ગમ્ભીર હોય છે આ વિરોધી ભાવનાઓ, સાથે નિવસી, બ્રહ્માંડને પ્રવૃત્તિમાન કરે છે. આપણું જીવન આ બન્નેને અન્વયેજ વિકસતું—ખીલતું જાય છે. આ રાસમાં જે સંગીત સંભળાય છે તે અપાર્થિવ છે જગત્‌ની બધી વેણુઓના સૂર આ સગીતમાં ભળી જાય છે. માનવજીવનના આધ્યાત્મિક આદર્શનું અહિંઆં આપણને દર્શન કરાવ્યું છે.

કાલ સકળ બ્રહ્માંડમાં વ્યાપી રહ્યા છે· અનેક નાનાવિધની પરિક્રાંતિ, ઉત્ક્રાંત તે રચતો જાય છે. હાલ તે ભરતખંડમાં રમે છેઃ ભરતખંડનો ઉદય ઉત્કર્ષ સાધે છે. આવા ભરતખંડમાં બ્રહ્માંડમા રમતી સુરાસુરની રાસમંડળીનાં સંગીતનો પડઘો પડયો છે. એકલો ચેતના—વસન્તનોજ સૂરપડઘો નહિં પરંતુ અનેક ઉન્નત દિવ્ય ભાવનાના પડઘો પડયા છે.

ખંડ ૪. પ્હેલા ત્રણ ખંડમાં સર્વદેશી--તત્ત્વસ્પર્શી આલોચન થયું. આ ખંડમાં એકદેશી–પોતાના પ્રાણમાં વસન્તની વિભૂતિ સચવા પ્રાર્થના છે. જાદુથી અજાયબ ફેરફારો થઈ જાય છે તેવું વસન્તનું આંજણ છે. એવા જાદુગર આંજણથી આંખ અંજાવા પ્રાર્થના છે. નવુજ જીવન ઐન્દ્રજાલિક પ્રભાવથી જાણે ન આવતુ હોય એવો વસન્તનો પ્રતાપ છે. આ આંજણ સુગન્ધ ભભૂકે છે તેમ બીજાઓમા પણ સુગંધ ઉદ્દીપન કરે છે. પ્રાણમા ચેતના આણે છે. પ્રિયતમાની નયનકાન્તિમાં જેવું સ્થિર--અનિમિષ સૌન્દર્ય હોય છે તેવાં સૌન્દર્યથી એ ભરેલું છે.

પ્રાણમાં ચેતન સામગ્રી સંચવા પ્રાણનાં બંધનો (આલ) વાળી લીધાં છે. અપ્રતિબન્ધ વસન્ત પધારી શકે એવી સગવડ કરી આપે છે. પ્રકાશથી આપણે નવું જ જીવન જીવીએ છીએ–શરીર તેમજ આત્મામાં પણ સ્ફુર્તિ આવે છે. પરિમલથી પણ એવુંજ થાય છે. જડતા, શૈથિલ્ય, ગ્લાનિ આદિ સરી પડે છે. સ્ફુર્તિ, પ્રવૃત્તિ, આનંદ, વિગેરે શરીરમાં વ્યાપી જાય છે. પ્રાણમાં પરમચેતન ભરનાર જે ઉદાત્ત અપાર્થિવ, દિવ્ય ભાવનાઓ--શક્તિઓ તે ન્હાનાલાલ પ્રકાશ અને પરિમલથી વ્યંજે છે.

ખંડ ૫. આમાં વસન્તમન્ત્ર પ્રભુતાની સાથે પધારે એવી પ્રાર્થના

છે. બાલિકાઓ ગીત ગાય છે માટે સ્નેહને પણ સંભારે છે. સ્નેહને અંગેજ ચેતના, પ્રભુતા એમને વ્હાલાં છે. વીધ=બાકું, વ્હે.

આ નવા યુગમાં આ નવી ચેતનાને પ્રભાવે "રસ, જ્ઞાન, આનંદ, પ્રેમ, પૂજા, પ્રભુતાના (reverecne and godlines:) શુદ્ધ કિરણવતી ચંદ્રિકામાં જગત ન્હાય છે. આ કાવ્યનું વ્યંગ્ય હાર્દ આટલા ઉપરથી ગ્રાહ્ય થયું હશે.

જેમ વક્તા વિશેષણોનો દુરૂપયોગ કરે છે તેમ સુકવિ તેનો સદુ-પયોગ કરે છે. વિશેષણ પ્રયોગથી તેને જે કહેવુ છે તે સ્પષ્ટ તેમ જ સંપૂર્ણત કહી શકે છે. આ ગીતમાં પણ જો વિશેષણની શકિત ગ્રહણ થઇ શકશે તો પછી રસાસ્વાદનમાં કશો પણ પ્રત્યવાય નહિં રહે.

રણજીતરામ વાવાભાઇ.

કાવ્ય ૪૮. ઉંડી રજની.

લી ૬. ગૂઢ સંદેશ વ્હેનાર–સરખાવો–

ઓ જન, ઓ જન, દુર દેશથી તુજ ઉર કાજે માલ,
લેઈને આવ્યા સંઘ બનીને તારાવર વણઝાર.
"મધ્ય રાત્રીએ ચળકતા તારા"–સ્નેહમુદ્રા (ગો. મા. ત્રિપાઠી.)

શાંતિપૂરમાં વર્ણન સાથે સરખાવો તેજ લેખકનો ટેકરીઓમાં સાંઝનો સમય. શાંતિપૂરમાં ડુબી રહેલાં વિશ્વનું વર્ણન ત્યાં પણ આવીજ કલ્પનાથી કરવામાં આવ્યું છે પરંતુ તે કાવ્યમાં માત્ર ઇસારોજ થયો–આમાં સવિસ્તર વર્ણન છે.

શાંતિ શૂન્યતાનાં આવાં અજબ ચિત્ર વાંચનારના હૃદયમાં પણ તેવીજ શાંતિ પ્રસારી તેની ભવ્યતા ગંભીરતા તથા ગૂઢતાની ઉંડી છાપ પાડી રહ્યાં છે.

કાવ્ય ૫૧. અમર આશા.

સ્વામીશ્રી આત્માનંદજીએ આ કાવ્ય પર ટીકા કરી છે. અને તે વીરપૂર (કાઠીઆવાડ) ના કવિ ગૌરીશંકર ગોવીંદજીએ છપાવી છે. તે ટીકા અધ્યાત્મ-રહસ્ય બતાવનારી છે-અહિં તો માત્ર શબ્દાર્થ સુલભ કરવા જ પ્રયત્ન થયેલ છે. સનમને બ્રહ્મ સત્ય જ્ઞાનના અર્થમાં લેવાથી અધ્યાત્મ રહસ્યનો માર્ગ કંઇક મળી શકશે.

કડી. ૧ લાખો નિરાશા છતાં પણ મનુષ્ય પોતાનું જીવન નિભાવી શકે છે, સંકટથી ઘેરાયલો છતાં હૃદય બળ જાળવી શકે છે, અને મરણ વખતે પણ શાન્તિથી મોતને તાબે થાય છે, તે નિરાશા પાછળ છુપાયેલી ‘ અમર આશા ’ ને લીધે જ છે. સનમ ખફા થઈ ખંજર મારવા તત્પર થાય, તોપણ તે ખફગીમાં ઉંડી રહેમ ધરાવે છે. દૃષ્ટિગોચર થતા સનમના ગુસ્સાના આવેશમાં જેમ પ્રિયજનપ્રતિ અંતરની રહેમ સમાયેલી હોય છે જ, તેમ લાખો નિરાશામાં અમર આશા સદા છુપેલી હોય છે.

કડી. ૨ સનમ સાથે એકતા સાધવા માટે આખી જીંદગી સુધીની જુદાઈ રોઇને વ્યતીત કરી; અને આખર જો કે ગરદન પણ કપાઇ ગઈ તો પણ વસ્લની-મેળાપની-આશા રહીજ ગઈ-તે આશા કદી પણ સફળ સફળ થવા વારો આવ્યો નહિં.

કડી. ૩ વસ્લ=મેળાપ; સંપૂર્ણ મેળાપ, યોગ, એકતા, ઐક્ય, અદ્વૈત.

નહિં કે સનમ વિષે કશો પત્તો મળ્યોજ નહિં; તેનાં દિદાર દર્શન તો થયાં, એટલુંજ નહિં પણ ગોષ્ઠી સુખ મળ્યું. એક રાત નહિં, પણ અનેક રાતો તેના સુખમાં ગાળી, પરંતુ આખર તો સનમ છેતરીને ચાલી ગઇ અને સંપૂર્ણ ઐક્યની ઘડી તો આવી જ નહિં, હજારો રાત જે ગાળી તેની કમાણીમાં સનમ તો ન મળી, પણ તે રાતો ગુમાવી. એજ કમાઈ હાથમાં રહી--સનમ ઉડી જતાં-તેનો શોધક માત્ર હાથ ઘસતો જ રહ્યો.

કડી. ૪ સનમ માટે એટલી ઉત્કંઠા હતી છતાં ત તો ચાલી ગઈ. તેને પરિણામે શોધકની દુનિયા મશ્કરી કરવા લાગી, તે શોધકે ટીકાખોરોની લવલવીના ઝખ્મો સહ્યા, લોકોની ભયરૂપી–કટારીની–મુસીબતો ભોગવી, તેવાં દુઃખમાં કત્લ થવા જેટલી સ્થિતિ આવી તેને પણ સનમનાં ચરણ ચુંબન જેવીજ સુખદ માની લીધી–કારણ, ઉપર–દુનિયાંની ઉપર–ખુદાઈ કયામત છે. (કયામત day of judgment ખુદા પાસે પાપ પુણ્યનો હિસાબ થવાનો દિવસ). કયામતને દિવસે ખુદા પાસે ઇનસાફ મળવાનો છે, અને તે ઈન્સાફ વાજબીજ હોય તેથી તે અમર (ખુદાથી થવાના ન્યાયને પરિણામે સનમ મળશે તો ખરી એવી અમર) આશામા-ઉપરની નિરાશા સહ્ય બને છે–નિરાશા પાછળની અમર આશાથી જીવનના પ્રયાસ જારી રહે છે.

આ ત્રણ કડીમા સનમની શોધ, તેની સાથે એકતા સાધવાની મુશ્કેલી, અને પરિણામે મળતી નિરાશા પાછળ રહેલ ‘ અમર આશા ’નું બયાન કરી પહેલી કડીને સદૃષ્ટાન્ત બતાવી દે છે. દરેકે દરેકે કડીને નિરાશા પાછળ છુપાયેલી અમર આશા બતાવવાના અર્થે જ લેવાશે તો આખા કાવ્યની અને દર કડીની સાર્થકતા તથા પ્રયોજન અને બળ જણાશે.

કડી ૫. શમા—દીવા—પર પતંગીયુ—પરવાના—ચડચડી મરે છે, ફરહાદ શીરીનના પ્રેમ ખાતર પોતાના જીવનની પણ દરકાર કરતો નથી. આવી રીતે અગમ્યને ગમ્ય કરવાની ખરાબી–આત્મહાનિ થાય તેવી ખરાબ લગનીમાંજ ઇશ્કના દિવાનાઓ ખરી મઝેદારીની લૂંટ અનુભવે છે.

પ્રેમના બતાવેલા માર્ગનું પરિણામ મૃત્યુ છે એમ જાણતાં છતાં ‘ અમર આશા ’ આ ભોગ કરાવે છે.

શીરીન અને ફરહાદનો કિસ્સો પતંગ અને દીવાના જેવા પ્રેમને બતાવનારો છે. તેની વાત એવી છે કે ફરહાદ સાધારણ સ્થિતિનો એક માણસ હતો અને તેને બાદશાહની કુંવરી શીરીન માટે પ્રેમ પ્રકટ્યો.

પોતાની લાગણી વૃથા જશે તેની દરકાર કર્યા વિના તેણે બાદશાહ પાસે અરજ ગુજારી. બાદશાહે તે પ્રેમઘેલાને હુકમ આપ્યો કે ફલાણા પર્વ-તમાંથી તું એક સહેલ કોતરી કાઢે તો શીરીન આપું. દિવ્ય પ્રેમની દઢતા ખરેખર ઘણીવાર અસંભવીત કામો પણ કરે છે, તેમ ફરહાદે દિવસ અને રાત અનવરત શ્રમ લંઇ સહેલ તૈયાર કર્યો. તે સહેલ તૈયાર થવા આવ્યો એવું બાદશાહે જાણ્યું ત્યારે તેને બીક લાગી કે રખેને કુવરીને આવા હલકા માણસને આપવી પડે. એટલે તેણે ફરહાદને ખબર મોકલી કે શીરીન તો ગુજરી ગઈ તે ખબર સાભળતાં જ જે પાલખ ઉપર પોતે કામ કરતો હતો ત્યાથી ફરહાદે પડતુ મૂકયું અને પ્રેમ પાછળ પોતાનો ભોગ આપ્યો. શીરીનના અત વિષે બે વાત કહેવાય છે. એક એવી છે કે તે ખબર મળતા પોતે ફરહાદની કબર ઉપર ગઈ અને ત્યાં પોતાનો જીવ આપ્યો. બીજી એવી છે કે પોતાના પિતાના વિશ્વાસઘાતના અપકૃત્યના પ્રાયશ્ચિત તરીકે તેણે પોતાની જીદગી ફકીરી હાલતમાં જ પુરી કરી.

કડી ૬. ફના કરવુ--પ્રિય જનને પોતાનામાં મેળવી દઈ તેને ફના કરવુ—અને ફના થાવું—પોતાને પ્રિય જનમાં સમાવી દઈ, ફના થાવુ-એ ફના થવા અને કરવામાં જ શહ—બાદશાહી–ઇષ્ટિતા–(આત્માનંદ) સમાયેલ છે. દિલબર–સનમની દુહાઈ–સત્તા–માં એવા તો મોહનમંત્ર છે કે તેથી મર્યા પછી જ ખરી જીદગી શરૂ થાય છે–પોતે પ્રિયજનમા લય પામી ફના થાવું–અને એ પ્રમાણે મૃત્યુ પામવું એજ ખરી જીંદગી છે—પ્રિયજનમય જીવન એજ ખરૂં જીવન છે.

આ કડીમાં મૂળમાં તેમજ આત્માનંદજીની ટીકામાં બીજી લીટીમાં ‘પરીને જીવવાનો’ એવો પાઠ છે અને સ્વામીશ્રીએ જીવવાને બદલે જીતવાનો’ એવો વિકલ્પ પણ ગ્રહણ કરેલો છે. પરંતુ અહિં ‘મરીને’ પાઠ રાખ્યો છે. તે પાઠ બતાવનાર સદ્ગત અમૃતલાલ કેશવલાલ નાયક-એમ. એ. બનાકેના લખનાર હતા. તેણે રૂબરૂમાં કહેલું કે ‘પરીને’ એ ભૂલ છે—‘મરીને’ જોઇએ તે સુધારાથી અર્થ પણ વધારે સારી

રીતે મેળ લેતો લાગ્યો. એટલે તેની સૂચનાથી આ ફેર કર્યો છે. તે અમૃતલાલે સ્વ. મણિલાલભાઈના પ્રાણ વિનિયમનું હીન્દીમાં ભાષાંતર કર્યું છે અને સ્વર્ગસ્થ મણિભાઈ સાથે તેને સીધો સંબંધ હતો એમ તેના કહેવાપરથી તેની સૂચના ગ્રહણ કરવા જેવુ લાગ્યુ છે.

કડી ૭. રફાઈ-ગળામાં, આંખમાં, છરી ભોંકવી, હુલ ખાવી વગેરેને ગુરજ' મારવી કહે છે. તે પ્રયોગ કરનાર રફાઈલની પ્યાલી પીએ છે. છે અને તે પ્યાલો પીવાની ક્રિયા રફાઈ કહેવાય છે.

હકીકતની રફાઈ--હકીકત-તત્ત્વ જાણવા માટે પ્યાલો પીવાની ક્રિયા.

સનમના હાથની છેલ્લી રફાઈ માટે રફાઈલના પ્યાલા માટે-જે ઝહર ગણાય છે અગર જે અન્ય રીતે ઝહર તરીકે મનાતો પદાર્થ છે, પણ રફાઈલમાં પીવાથી દિવ્ય અસર કરે છે તેનું તુ જલદી નામ જાણી લે અને ખુશીથી તુરત પી લે પ્યાલો પીધાથી હકીકત (હક=સાચુ')—સાચું જ્ઞાન—તત્ત્વ—જાણવા જીરવવા માટે યોગ્ય બળ મળશે. તે પ્યાલો સનમના હાથની છેલ્લી રફાઈ તરીકે પી લે કે જેથી તને સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય.

કડી ૮. સનમ માટે દિલ તલપે છે--તે તલપ જ્યારે સાચી, કાયમની, ઉદ્દામ થાય છે ત્યારે તે દ્વારા સનમનો રસ્તો જાણવામાં આવે છે. ઘણા તડપવાથી—અસહ્ય લાગણી થવાથી-- આશકનુ મન તૂટી પડશે, પણ તે જ્યારે તૂટશે ત્યારે અંદર માશુકરૂપી સાંઇ--ગુરૂ હાજરાહજુર ઉભેલ માલમ પડશે-તે ફના થવામાં, તે તૂટવામાં-તે આત્મ વિનાશમા જ ઇષ્ટ પ્રાપ્તિ છે.

સાંઈ--ફકીર, ગુરૂ.

કડી ૯. ગુલો--ગુલાબનાં ફુલો--પર આફરીન થઈ તું આ બગીચામાં આવી ઉભો છે. સુંદર વસ્તુથી લોભાઈ તું તેને મેળવવા તેની શોધમાં આવ્યો છે. પરંતુ ગુલોમાં તો કાંટા છે. તેમાંથી બચનાર તો બદન-ગુલ-ગુલાબ જેવુ જેનુ કોમળ બદન છે તેજ છે, કોમળ શરીર

હોવાં છતાં કાંટાથી બચવું એ નવાઈ છે, તોપણ ગુલાબનાં ફુલ જેમ કાંટાથી નિરાળાં રહી શકે છે તેમ તું પણ જો તેના જેવી કોમળતાભર્યો હોઇશ તોજ બચી શકીશ. સનમની શોધમાં આવતી મુશ્કેલીરૂપી કાંટાથી ન ડરતાં જો બદન ગુલ રાખી તટસ્થપણે ઇષ્ટ પ્રાપ્તિ માટે પ્રમાણિક પ્રયત્ન કરીશ તો તને મળશે એમાં શક નથી.

કડી ૧૦. માશુકની શોધમાં હજારો ઉસ્તાદો, બડેખાંઓ ડુલી ગયા છે; જે ડુલ્યા નથી તેણે એવી સખ્ત કલામ ગાઈ છે કે કેમ જાણે તેઓ પણ મુવાજ પડ્યા હોયની; માશુકની પ્રાપ્તિમાં જીવનહાનિ છે—જેને સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી તે જીવને ખુવે છે—જેને તે પ્રાપ્ત થાય છે તેઓને એવો અનુભવ થાય છે કે તેનો અનુભવ બીજાને નવાઈ જેવો લાગવાથી તેઓ પણ મુવા જેવા જણાય છે.

કાવ્ય પર. આશાપંખીડું.

આશા પંખીડાનું મોહક સ્વરૂપ ઘણું સરસ ચિત્રાયું છે. આખી આલમને આશા જેવી મોહક, તથા જીવનને લોભાવનારી અને ટેકાવનારી થઈ પડે છે તેવુજ આ ચિત્ર ચક્ષુને પ્રસન્ન કરનાર, હૃદયને લોભાવનાર અને જીવનને ટેકાવનાર જ બને છે. જે તરગવૃત્તિથી તેવું મનોહર ચિત્ર અપાયું છે તે ખરેખર કેળવાયેલ, પ્રસાદયુક્ત અને વિવેકભરી જ હોવી જોઇએ. 'ચંદ્રા' ના સુંદર, રમતીયાળ મુદપ્રદ કાવ્યની સાથે આ કાવ્ય પણ તેના લખનારની દીલપસંદ તરંગવૃત્તિ તથા તેના ઉચ્ચ ઉદ્દયનોની ખાત્રી આપે છે.

કાવ્ય પ૪. ચકવાકી.

ચકવાકી ઉત્સાહક શક્તિની પ્રેરણાનુ દષ્ટાંત છે. આખી રાત વિરહ દુઃખમાં ગાળ્યા છતાં પ્રભાતની 'નવલ છબી નિહાળી' પાછી ઉત્સાહની

સ્ફુરણા થઈ રહે છે. સંસારની અંદર પણ તેવીજ રીતે પડેલાં દુઃખો વિસારી ભવિષ્યમાં 'નવું નવું જોવાને' રસ્તે પડી, ઉંચે ઉંચે ઉડવાનો ઉત્તમ બોધ અપાયો છે. "મ્હોટાં નાનાં" ઇત્યાદિ કડી તથા "ખેંચાનાં પણ જવુ" ઇત્યાદિ વિચાર, સંસારમાં સફળ થવા માટે ગ્રહી લેવાનાં બે ઉત્તમોત્તમ સત્યો દાખવે છે.

કાવ્ય ૫૫. સરસ્વતીને.

રા. રા. ધ્રુવનાં લખાણમાં જ્યાં બહુજ સાધારણ અને સાદા વિચારો નથી ત્યાં ત્યાં બધેય અર્થ એટલો ગૂઢ રહેલો હોય છે કે તે સ્હેજે પામી શકાતો નથી. હૃદયમાં રસપૂર ભાવના વર્તનમાં એકતાનપણું લાગવાને બદલે છુટક છુટક પ્રયાસ થયા હોય અને પછી એક સાથે સાંધવામાં આવ્યા હોય એમ પ્રથમ વાંચને ભાન થાય છે; પરંતુ જરાતરા તેનો માર્ગ મળ્યા પછી તથા રહસ્યમાં પ્રવેશ થયા પછી તેનાં લખાણનો ઉત્સાહ, લાગણીની ઇયત્તા તથા વિચારની ઉચ્ચતા સમજી શકાય છે.

આ કાવ્ય 'કૌમુદી માધવ' નામના ખંડ કાવ્યમાંનું પહેલું છે. કુંજવિહારમા તે પુરેપુરૂ નથી. કારણ તે ખોવાઈ ગયેલું હતું. હરિલાલભાઈના સદ્ગત પુત્ર રા. રા. નરસિંહ ધ્રુવ પાસેથી મને તે મળ્યું છે તે ખાતર તેમનો ઉપકાર થયો છે વાંચકને માલમ હશે કે તે કાવ્ય મળી આવતાં હમણાં છપાયું છે.

મિત્ર મૃત્યુથી આવી પડેલા શોક ભારથી જાગૃતિ આણવા સરસ્વતીને પ્રથમોત્તેજન કરવામાં આવ્યું છે, પહેલી ૭ લીટીમા શોકની લાગણી ઉભરાઈ આવી છે. હશે, હશે, પ્રિય વગેરે સમાશ્વાસન સ્વયમેવ ગ્રહણ કરી ઉત્સાહે ઉઠવા પ્રાર્થન થયું છે, તથા સ્વર્મન્દાકિની નિકટે માનસ સરવર તટે રહી ભારતની શુભ થયેલી સ્થિતિને નિરખવાની વિનંતિ સાથે કાવ્ય પુરૂં થાય છે.

લી. ૧ રત્ન થયું બેતાલ–પોતાના પતિ માણેકલાલના અકાળ મરણથી વિધવા થનારી રત્નલક્ષ્મીનો સંસાર બેતાલ થયો.

લી. ૫ મુક્તાકરે સતત નિકળતા 'આંસુ નિકળતાં.'

લી. ૧૫ કૌમુદી પૂર્ણેન્દુ––મુક્તાપ્રાશી=પૂનમના પૂર્ણ ચન્દ્રના અમૃતથી ભરપૂર રાત્રિયે–શરદ પૂનમની રાત્રિયે—ઉત્પન્ન થનારાં મોતીનો ચારો ચરનાર.

લી. ૧૭ શરદાગમથી ઇ૦ શરદ ઋતુ બેસવાથી મત્ત બનેલ અવ્યક્ત મધુર શબ્દ કરનાર, ચન્દ્રના પદ વિન્યાસ જેવો પદ વિન્યાસ ઉજ્જવળ કે મનોહર જેનો છે એવો.

લી. ૧૮ માનસ સરોવર તટે વીસામતા=માનસ સરોવરનો વાસ જેને પ્રિય છે એવા (હંસ).

કાવ્ય ૫૬. માનસ–સર.

તોફાન વખતે, અતિવૃષ્ટિના સમયમાં પાળ બાંધેલ સરોવરની જે સ્થિતિ થાય છે તેનો ચિતાર સત્ય અનુભવથી લખાયો લાગે છે. માનસ–મન–જ્યારે ડોળાણું ચડે છે—કોઈ પ્રસંગથી જ્યારે ચિત્તમાં ક્ષોભ થઇ રહે છે–બુદ્ધિ નકામી થઈ પડે છે–અંતરાત્માનો કાણુ જતો રહે છે, વિવેકસૂર્ય અસ્ત થાય છે અને કોઈ પણ જાતના વિકારનુ તોફાન આખા હૃદયને ખળભળાવી મૂકે છે તે વખતનુ આબેહુબ વર્ણન છે. શબ્દાર્થ સુલભ છે, વિચાર પણ સાધારણ છે, પણ ચિત્ર અનન્ય છે અને વર્ણન યથેષ્ટ છે.

કાવ્ય ૫૭. ભણકારા.

ઉંડા ભાવભર્યા શબ્દોમાં, પરિપક્વ જામેલ વિચારમાં તથા પ્રૌઢ અર્થ ભરી શૈલીમાં સુંદર તદ્રુપ જગતવર્ણન આ લેખકના કાવ્યોમાં સંપૂર્ણ-

પણે પ્રકાશી રહ્યું છે. (જુઓ આરોહણ, ક્ષેમસાગર) રચના કાંઈક દુર્ઘટ લાગે છે અને શૈલી પણ બહુજ મિતાક્ષરી છે; પરંતુ વિચાર તલસ્પર્શી, કલ્પના પ્રસાદયુક્ત અને કથન ગંભીર, પરિપૂર્ણ (જેને પ્રાકૃત ભાષામાં સકડો બેસારનાર કહે છે તેવું) છે. અલબત, સંગીતની મધુરતા કે શબ્દની કોમળતા બહુ દેખાઇ આવે તેવી કે મન હરે તેવી નથી, પણ તેને માટે વિચારની ઉચ્ચતા, શૈલીનું જોમ, કલ્પનાની ઉત્કૃષ્ટતા તથા શબ્દોની યોગ્યતા અનુરૂપ અને મોહક છે.

લી. ૧ તટધુમસ—નદીના તટ ઉપર દેખાતું ધુમસ

લી. ૧–૪. નદીમાં નાવ પડે ઉપડે છે—છેટે ઝાડ તટધુમસમાં વીંટળાયેલાં કેમ જાણે મીઠી નિદ્રા લેતા હોય તેમ શાત, સ્થિર છે ને તે વૃક્ષો અને નાવની વચમાં પ્હોળો પથરાતો રેવાનો પ્રવાહ શોભી રહ્યો છે.

લી. ૫–૬ નિજ—પોતાની ચન્દ્રની.

લી. ૭–૮ ઉપમા રમણીય છે. વાયુ કેમ જાણે બંધાઈ રહ્યો હોય તેમ ધીમો ધીમો થોડો થોડો વય છે—તે કેમ જાણે કમળમાં સુતેલો ભ્રમર સૌંદર્યથી ઘેલો થયલો લોટતો હોય નહિ !

લી ૧–૮ વર્ણન સુદર છે—ચિત્ર ચક્ષુ આગળ ખડું થઇ જાય છે. તેમાં વર્ણનનો ચિતાર ચિત્રપટ પર જોવાની ઇચ્છા થાય તો તે કાંઈ હિંદુસ્તાનમાં તો પુરી પડે તેવુ નથી. એવી શાંતિમાં સંભળાતા ભણકારાનું કથન છેલ્લી છ લીટીમાં છે.

લી ૯ અનાયાસ છંદ—મેળે જ નીકળી આવતા છંદ.

લી. ૧૩ એ ઉપમા પણ યોગ્ય, ભવ્ય અને મનોહર છે. જેમ કમલપત્ર પરથી વગર અવાજે, એક નિમિષ માત્રમાં સ્વચ્છ પાણીનાં ટીપાં રૂપી મોંતી સરી જાય છે તેમ ‘ સેહેની ’ એ બાનીના ભણકારા પડી વિરમી જાય છે.

કાવ્ય ૫૮. મણિમય સેંથી.

ગુજરાતી સાહિત્ય માટે હજી એટલો બધો અનાદર દેખાઈ રહ્યો છે કે આવા સંગ્રહનો સ્વિકાર થશે કે કેમ એ સન્દેહાત્મક રહે છે. વિશેષ શોચનિય તો એ છે કે શેલી, કીટસ, વર્ડઝવર્થ, ડેન્ટી આદિ વિદેશી કવિઓના કાવ્યોનો ઘણા રસપૂર્વક તથા માનપૂર્વક સત્કાર કરનારા ભાઈઓમાંથી ઘણાને સ્વભાષાનાં કાવ્યરત્નો વિષે જરા પણ દરકાર હોતી નથી.

આ કાવ્ય એક ઉત્તમ રત્ન બરાબર છે. આખા કાવ્યમાં વહેતો ભાવ તેને ઉદ્‌ગીર્ણ કરવામાં વપરાયેલ મનને રસાસ્વાદનનાં ઉજમાળા પ્રદેશમાં ઉડાવનાર શૈલી તથા તેમાં તરી આવતી આશાભરી મનોવૃત્તિ વિગેરે ગુણોનુ બયાન 'જ્ઞાનસુધા'ના એક અંકમાં થયેલું છે. આંહિ તેનો ભાવાર્થ તથા લેખકની વિવક્ષા વિષે ટુંકામાં કહેવાનું યોગ્ય લાગે છે.

કાવ્યનું નામ 'મણિમય સેંથી' છે. સ્ત્રીઓનાં ચોટલામાં વાળ છુટા પાડવામાં આવે છે ત્યાં વચ્ચોવચ, શ્વેતરેખા હોય છે તેને 'સેંથી' કહે છે, તે સેથીને આભૂષણોથી શણગારાય છે, ત્યારે તે 'મણિમય' બને છે. સંસારરૂપી કાળાં અરણ્યમાં પણ 'મણીમય સેથી' (=પગથી)—સુદર સુખદ, પ્રભાવાન્ સત્યોથી વિભૂષિત કેડી—સાંકડો માર્ગ. આખા કાવ્યમાં સેંથી બે અર્થમાં વપરાયેલો છે, પરંતુ ખાસ કરીને ભવાટવીમાંથી સત્ય સ્થાને લઇ જનાર નાના સાંકડા પણ લાભકારી માર્ગનુ અસ્તિત્વ સ્થાપેલું છે અને જગનાં ઘોર ગીત સાંસળતાં પણ મણિમય પંથ હાથ લાગે છે એ અર્થ વધારે વિક્ષિત જણાય છે.

શ્લોક. ૧ માં જગત તેનાં ઘોર ગીત ભલે ગાય અને કાંત ચિત્તને સુખદુ:ખાદિથી ભલે નચવે, તેની નમેરી છાયા વિકટ રીતે ભલે વ્યાપી રહે, તો પણ આછી આછી પ્રસરતી ચાંદનીવાળો મણિમય પ્રીતિપંથ હાથ લાગ્યો છે તે સુખાનંદે ભવસાગર તરશેજ એવો ભાવાર્થ છે.

મણિમય પથ છેજ, તો પછી પ્રિયે ! ભલે વાયુનાં ધમસાણો મચી રહે અને વાદળીઓની દોડધામ થયા કરે, આવા દુ.ખદાયિ દેખાવ તરફ માનવ કઠોર દ્રષ્ટિ નહિં નાખે, પણ પ્રેમભીનો થઈ, તે તો સૌંદર્યરેખાનીજ ઝાંખી કર્યા કરશે, જગતની અ દર ગમે તેવાં દુ ખ હોય તોપણ ખરો માણસ જગત્કર્તાના કાર્યોમાં સહેતુકતા જોઈ, તેણે રાખેલો મણિમય પ્રીતિપંથ ખોળી તે પંથેજ પળે

પાતળા મેઘરંગ છેટેના શ્યામ અબ્ધિતરંગને ચુમ્બે છે, (દુ ખ તથા સુખ એકત્ર વાસો કરી રહેલ જ છે) તથા સન્ધ્યાના ઝળઝળાં તેજમાં આખું બ્રહ્માડ રમી રહ્યુ છે, અને વ્હાલી ! રસદ્યુતિ પણ તારા પ્રેમમાં આથમે છે–ભળે છે–વિલીન થઈ જાય છે. આગલી કડીમાં સુખનો માર્ગ શોધી સૌંદર્ય રેખાની ઝાખી કરવાનો જે વિચાર જણાવાયો છે તેને અનુકૂળ પ્રસંગ આ કડીમાં વર્ણવાયો છે

પ્રેમમાં રસ ુતિ ગળી જવાની છે તો પછી ગળી જતાં, આથમતાં, સધ્યાના વખતની રહેતી સૌમ્ય દ્યુતિની ઝાંખી કરી લેશું ને પ્રેમમાં ભળેલ રસદ્યુતિને પ્રસારનાર રસેન્દુનુ સ્થાન અ તરમાં રાખશુ. હે પ્રાણેશ્વરી ! તે વખત ઉજ્જવળ સત્યને દાખવીને દિવ્યતાભરી સેંથી બતાવજે જે સેથીથી કરીને જગતના ગીતની ઘોરતાને ત્યજી દિવ્ય પ્રદેશમાં ગમન થશે.

આગલી શ્યામ અબ્ધિતરગની કલ્પના પાછી મગજમાં તરી આવતાં તેમા વ્હાલીની મૂર્તિ મેઘરંગમાં ભળેલી દેખાય છે.

અને તે શ્યામ અબ્ધિતરગમાં વ્હાલીની સુદર મૂર્તિ દેખાય છે તેમ વિશ્વમા ગાજી રહેલા ઘોર ગીતડામાથી પણ પ્રણયરસીલું આત્મબિંદુ વિરાજી રહે છે. દુ ખના કાળા અ ધકારમાં પ્રણયથી દીપી રહેતા આત્મજ્ઞાનનુ તેજ દિવ્યતાભરી સેથી બતાવી રહ્યું છે.

જો એમજ છે તો પછી હે જગત્! તું ત્હારાં ઘોર ગીત ગજ્ર્યાજ કરજે ! વિમલ આત્માને ઘડીભર તારી શ્યામતાના પટમાં ગોપી

દઇ લજવજે! તોપણ અંતે તારી નમેરી છાયાનો વિકટ ઘટ મટશે અને જ્યોત્સનામય મણિમય પ્રીતિપંથ સ્વતઃ દીપી રહેશે.

આટલા વિસ્તારથી અર્થ સમજાવ્યા પછી તેના રહસ્યની સા૦ શ્રી નરસિંહરાવે કરેલી કદર જોવાશે તો વિશેષ લાભ થશે એમ જાણી નીચે તે અક્ષરે અક્ષર આપવામાં આવે છે –

"જગતના ઘોર ગીત" એટલા શબ્દોમાં એ રહસ્યનો અર્ક ઉતારી શકાય છે. આ જીવનમાં સુખ અને દુઃખ એ બેનું બાહ્યાભાસે વિરોધી સ્વરૂપ આ અર્કમાં અવિરોધી બનીને રહે છે. જીવનના વિષમ પ્રસગો ઉત્પન્ન કરનાર જગતને મન મનુષ્યના સુખ દુ ખ તરફ ઉપેક્ષાની વૃત્તિને લીધે, એ વિષમ પ્રસગો તે પણ એક પ્રકારનું આત્મવિનોદનું ગાનજ છે, એ આશય તો કાંઇક ગૂઢ અને કાઇક ગૌણ રીતે ધ્વનિત છે. પરંતુ દિવ્ય શ્રદ્ધાને બળે ઘોર પ્રસગોમા પણ કવિ સુખહેતુ જુવે છે અને સુખ અને દુઃખ બને એકજ ભવ્ય દિવ્ય સંગીતના ઉચા નીચા સુર છે એમ માને છે, તેથી આખા જગત્માં એકરૂપ સંવાદી સગીતજ પ્રવર્તે છે. એ શ્રદ્ધાને લીધે નમેરી અન્ધકારની છાયામાંથી પણ જ્યોત્સનાનો મણિમય પ્રીતિપંથ પ્રગટે છે. આ શ્રદ્ધાને બળે ગીતની ઘોરતામાંથી પણ ઉલ્લાસ--ઉદ્ધત નહિં પણ ગભીર ઉલ્લાસ-અકુરિત થઇને સર્વે વિશ્વમાં સુખ દુઃખનો અન્યો-અન્ય સંવાદી સયોગ કવિ જુએ છે; સિન્ધુતરંગની શ્યામતા આછા મેઘ રંગથી મધુરતા મેળવે છે, એ તરગમાં પ્રિયતમાની મૂર્તિ રસસ્વરૂપના પ્રતિબિમ્બરૂપે દીપે છે, અને વિશ્વનાં ઘોર ગીતમાં પણ પ્રેમમૃદુલ આધ્યાત્મિક સૌન્દર્ય ગૂંથાયલું જણાય છે, આ ઉન્નત શ્રદ્ધા કવિના હૃદયમાં એ જગતનાં ઘોર ગાન તરફ એક પ્રકારની પ્રેમમય આદરભાવથી મિશ્રિત ઉપેક્ષાવૃત્તિ પ્રેરે છે. આમ આ કાવ્યનું તત્ત્વ જણાય છે.

"છન્દોમાં રૂપાંતર સ્થળે સ્થળે થાય છે તે પણ જાણે સૌન્દર્યસરિતા પર્વત અને લીલાં ખેતરોમાં થઇને વહી જતા સ્વેચ્છાનુસાર, પરંતુ રસિક રીતેજ, વાંકી ચૂકી પોતાની લલિત ગતિ ચલાવતી ના હોય, એમજ ભાન થાય છે"

કાવ્ય ૬૦. કૃતઘ્નતા.

આ રાજવી કવિની ઓળખ વિશેષ આપવી પડે તેમ નથી. તેનું હૃદય કેટલું કોમળ છે, તેની લાગણી કેટલી ઉત્કટ તથા ઉભરાતી છે, તેની લેખનશૈલી કેવી સચોટ છે; તથા તેની લેખનકળામાં કેટલા ચાતુર્ય અને પ્રબળ પ્રયાસ છે, તે સૌ વાચક સ્હેજમાં જાણે તેમ છે. વગર પ્રયાસે સમજાય તેવી કવિતા હોવા છતાં તેમાં ઉંચા પ્રકારનું કવિત્વ અક્ષરે અક્ષરે ઝળકી ઉઠે છે. તેમાં fluent freshness of poetic style એવી તો રસભરી છે કે તેનુ એકે કાવ્ય—નાનું યા મોટું—હાથમાં લીધા પછી અથેતિ વાચ્યા વગર મુકાય તેવું નથી, તેટલુજ નહિ પણ દરેકમાં કાંઈ ને કાંઇ નવું, નવો ભાવ, નવો વિચાર, નવો ઉદ્ગાર, નવું ચિત્ર કે નવી પ્રતિભા જણાયા વગર રહે તેવુ નથી. પરિચિત વસ્તુઓને પણ એવું નવુ રૂપ આપતાં આવડે છે કે આપણે કેમ જાણે તે વસ્તુ નવીજ જોતાં હઈએ તેવો ભુલાવો ખાઈએ છઇએ

આ કાવ્ય પોતા તરફ બતાવાયેલી કૃતઘ્નતાથી પ્રેરાયું છે—તેમાં કવિનો ખરો જુસ્સો, નિરાશા, વૈરભાવની તીવ્ર લાગણી અને દુષ્ટ જનોનો તિરસ્કાર આબેહુબ દ્રશ્યમાન થાય છે પરતુ આખર તોફાની સરોવર વાયુના ઝપાટા નરમ પડવાથી હળવે હળવે શાત, સ્વસ્થ સ્થિતિમાં આવી જાય તેમ તેનું કોમળ, નરમ, પ્રેમીલું હૃદય પાછું મૂળ અવસ્થાને પામે છે ને આશ્ચર્યકારક ઉદારતાથી થયું તે ભુલી ઉત્તમ દિલાસો આપી વિરામે છે.

કાવ્ય-૬૪ ચાલ સખિ ઉડિયે.

જડ, દુઃખભર્યાં, દયાભર્યાં જગતથી કંટાળી, દુનિયામાં ક્યાંય પણ વિશ્રામસ્થાન કે વિશ્વાસસ્થાન ન મળતાં પોતાની હૃદયંગમા સહચારિણી સાથે દુનિયાં છોડી ઉડવાની આકાંક્ષાના ઉદ્ગાર છે. જગતનો કંટાળો, સંસારમા સર્વ જુઠા જ છે એવી માન્યતા, તથા વ્હેમથી ભરેલા પામર

લોકો એક બીજાનો તિરસ્કાર કરવામાં જ મચી રહેલા છે એ વિચાર સર્વોપરી છે એજ આ કાવ્યનું નિમિત્ત કારણ છે.

લી. ૫–પોતાનાં માનેલાં તે પણ ત્યજી ઉડી ગયાં, સંસારની વિકટતા તથા અસત્યતાનો કડવો પ્યાલો પીવા મને એકલો મૂકી તે સર્વ તો ગયાં.

લી. ૭–૮ એકલા પડતાં મન વિરક્ત થયું હતું પણ ત્યાં તારી સહાયતા ને સગતિથી કાંઈ આશા બધાઈ.

લી. ૯–૧૬ કરેલા સર્વ પ્રયાસમાં દેખીતો લાભ બહુજ કિમ્મતી લાગે તેવો મળતો પણ જરા તેનો અનુભવ થયો કે તે તો જાદુની બનાવટ જેવુ ! આમ ક્યાંય પણ ઇષ્ટ સુખ મળ્યું નહિં. ઘેલાં સુખડાં–જે સુખડાંને માટે મથનારાં જણ પણ ઘેલાં થઈ જાય છે તેવાં સુખડાં

લી. ૧૭–૩૯ સુધીની લીટીઓમાં અવનિપરના સર્વ પદાર્થ ને તેથી મળતાં સુખો ક્ષણિક છે-અંતે દુ.ખ કરે છે અને તેથી અગ્રાહ્ય છે એમ બતાવ્યુ છે.

લી. ૩૧–૩૨ "To divide is not to take away–વ્હેંચી લેવુ એટલે પાછું લેવુ એમ નહિ.–અંગ્રેજ કવિવર શેલીના એ સૂત્રની ભાવનાને જગના સ્થુલ વાસનાથી ભરેલા લોક પોતાના પ્રપંચી વ્યવહારમા મનગમતી રીતે પરોવી દે છે એ રીતિ ક્ષુદ્ર છે, એવો ભાવાર્થ છે." (લલિત)

લી. ૪૦ પ્રકૃતિજ પીંજરા–જન્મથી મળેલી ઉપાધીઓ.

લી. ૪૫–૫૬ રસ નિતરેલો–રસ જેમાથી નીતરી ગયો છે-ટપકી ગયો છે—જતો રહ્યો છે તેવો.

કાવ્યમાં અખંડ અનંત રસ માટેની ઉત્કંઠા, અવનિનો રસ તો ક્ષણિક હઈ તેનો તિરસ્કાર, અને આ સંસારના બંધ તોડી ઉજ્જવલ, રસભરિત, સુખ વર્ષી પ્રદેશમાં જવાની ઉત્કટ ઇચ્છા પ્રબળપણે દેખાઈ આવે છે.

સોનેટ બે જાતનાં છે. ઈટાલીયન તથા અંગ્રેજી. ઈટાલીયનમાં સંગીતનું પ્રાધાન્ય હોય છે. જ્યારે અંગ્રેજીમાં વિચારનુંજ પ્રાધાન્ય હોય છે; એક સુંદર, સુસંબદ્ધ વિચાર, સુક્તિ સહીત ઘટાવી, ટુંકામાં અસરકારક રીતે દર્શાવવા આ જાતનાં લખાણ બહુ કામે લાગે તેવાં છે. તેમાં છંદનો હજી કાંઈ ચોક્કસપણે મેળ થયો નથી. પણ ઘણું કરી પૃથ્વી છંદ, તથા વખતે શિખરણી, મંદાક્રાંતા કે કોઈવાર શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ વપરાય છે. મી. ખબરદારે એક જુના છંદ પરથી ધ્વનિત નામનો નવો છંદ ઉપજાવી કાઢેલ છે.

કાવ્ય ૬૭. આત્મબોધ.

સૃષ્ટિના ક્રમ પ્રમાણે એક પછી એક ઋતુઓ ચાલી જાય છે, મનુષ્યની જીંદગીના જુદા જુદા ભાગો પણ ચાલ્યા જાય છે, અનેક અંતરાયો મનુષ્ય જીવનની સરળતાના બાધક થઈ પડે છે, છતાં પરમ કર્તવ્ય નથી સુઝતું શું ? એવો સવાલ ઉઠાવી તે કર્તવ્ય કયું તે સુઝાડી, તેને અવલંબવાનો બોધ અપાયો છે.

આયુષ્ય પાણીના રેલા જેવું છે–કલાપીના શબ્દોમાં તો 'જીંદગી પાણીનુ પતાસું' છે જેને સરી જતાં, ગળી જતાં વાર લાગતી નથી, તોપણ શું ઉત્તમ કર્તવ્ય સુજતુ નથી ?

પહેલી બબ્બે લીટીમાં નડતી અડચણો કહેવાઈ છે અને તેને ખેસવવાની મુશ્કેલી બતાવાઇ છે. ચરણની બીજી બે લીટીમાં એકજ બોધ શબ્દાંતરમાં સચોટ રીતે દેવામાં આવ્યો છે.

લી ૫ પ્રકૃતિ, પ્રીતિ, આશ, એ 'નડે'નાં કર્તા છે. તેમજ ત્રીજા ચરણમા કલ્પના, મતિ, અધૈર્ય, ચલભાવના 'નડે'નાં કર્તા છે. ઘડી=ઘડેલી, આજ સુધીના જીવનની ઘડેલી પ્રકૃતિ વગેરે.

લી. ૬ જુની જડો ઉખેડવા જતાં તે તો ઉલટી ઉંડી પેસતી જાય છે. કાંટો કાઢવા જતાં જેમ કેટલીક વાર લાગ ન ફાવવાથી ઉંડો ઉંડો બેસતો જાય છે તેમ.

લી. ૮. વમળ—પાણીમાં વંટોળીયાથી ભમરીઓ પડે છે તે વમળ. નવું પરમ કર્તવ્ય ઉપસ્થિત થતાં જુની પ્રકૃતિ પ્રીતિ આશા એજ તે કર્તવ્ય તરફ તરવામાં નડી ભવસાગરમાં વમળોની ગરજ સારે છે; એ વમળો—ભવસાગરમાં ચકરાવો ખવરાવતી ડુબાવતી પીડાઓ—વામ, તરી ઉતર. તે પછીનું કર્તવ્યમય જીવન કેવું સુભગ અને શાંત થઈ રહે!

લી. ૧૦ રહ્યા—કર્તા પાપો (લી ૯) ડસે ને ડંખતાં તેનો પણ કર્તા તેજ, 'ઘર કરી રહેવું' એ ઉક્તિ સાધારણ છે.

લી. ૧૨. મામ—અહંકાર. એ પાપોને તું શું નિર્મૂળ કરનાર હતો? સ્વામી અને કર્તવ્યનું બળ જ એ શક્તિ ધરાવે છે.

વિચારનું ગૌરવ તથા શૈલીની પ્રૌઢતા અને જેમ બને તેમ થોડામાં થોડા શબ્દોનો પ્રયોગ, એ આ લેખકનાં સઘળાં કાવ્યમાં દેખાઈ આવતાં લક્ષણો છે. તેમાં અપાયેલા બોધ, જ્ઞાનથી ભરેલો, તથા પુખ્ત ધ્યાનથી પાકેલો છે, પણ તે તત્ત્વજ્ઞાનની છાયા (tinge of abstruse philosophy) થી નિર્મુક્ત રહ્યો છે.

કાવ્ય ૬૮. બોધ.

યોગ્ય શબ્દોમાં, અસરકારક રીતે, આવેશભરી શૈલીમાં અપાયેલો બોધ ઘણો કિમ્મતી છે. લેખકનો આવેગભર્યો જુસ્સો એવો તો સુજ્ઞાત છે કે તેને કેટલાંક મંડળમાં તો 'મસ્ત કવિ' એવુ યથાર્થ નામ અપાયું છે. એની દુનિયાંના બંધનથી બેદરકાર રહી, પોતાની ધૂનમાં મચી રહેવાની વૃત્તિ તેની દરેક કવિતામાં પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે. 'દુનિયાંથી પછી આ બાલ બેદરકાર જુદો છે, એ શબ્દોના લખનારનુ મન દુનિયાંથી કોઈ ન્યારી જ સૃષ્ટિમાં મસ્તાનીના આવેશમાં ધુન મચાવી રહે છે.

દુનિયાં જેવી છે તેવી ખરે રૂપે સમજી તેમાં પ્રવૃત્ત રહેવા માટે અને સફળ થવા માટે જોઇએ તેવો આ બોધ સારી શીખ ભરેલો છે.

કાવ્ય ૭૩. વિકરાળ વીર કેસરી.

કડી ૨ લી. ૧ આફ્રાટ-આ-દૃશ્યમાન જગત-ફાટે એવી રીતે.

કડી ૨ લી કર્ષે-કૃષ્ટિ ઉપજાવે-સોસાવે.

અગંજે પંજે=કોઈથી પરાજય ન પામનારા પંઝાથી.

રંજ=હેરાનગતિ, ત્રાસ.

અંજે=આજવાપણાથી.

ચૂર=ચૂરેચૂરો થઈ જાય એવી રીતે.

કડી ૩ લી. ૨ ઉલ્કાપાતે ધુમાવી-ધુમાડાથી ભરી.

કાવ્ય ૮૨. એક પત્ર.

રમ્ય ગિરિના અદૃષ્ટ સ્થળમાંથી નીકળતાં, શાંત ગિરિ પ્રદેશને મધુર ઝંકારથી ભરતાં, ઝરણના જેવું આ કાવ્ય ખરેખર રસભરી ખુબીથી લખાયું છે.

બે ઝરણાં એક પર્વતમાથી નીકળી, રસળતા રસળતાં, ધીમે ધીમે આગળ વહેતાં અને મધુર નાદથી ગાજી રહેતા હતાં. ધરા પોતાનાં અંગ ઉંચા નીચા કરતી, ખોળો પાથરતી, પાછે પગલે ચાલતી, લળી લળીને અનેક રીતે માતાની માફક તેમની સાથે રમતી અને તેમને મોટાં કરતી તથા બોધ આપતી—એ ઝરણાંને—આગળ આકર્ષી ગઈ.

ઝરણાં આગળ જતાં વિશાળ બને છે—તેમ થતાં પ્રારંભની વિમળતા જો કે મૂળ રૂપમાં ગઈ હતી—ઉપર મેલ જણાતો હતો—તે છતાં અંતરમા તો તે વિમળતા વિસ્તૃત રૂપમાં રહેલી જ હતી. આગળ ઉપર તે ઝરણાંનો સંગમ થાય છે. તે પણ પ્રફુલ આનંદવર્ષી છે.

આ બે વિમલ સુંદર ઝરણાંના જેવાં બે મિત્રહૃદય પણ મળે છે—મળ્યાં છે ને પ્રફુલતાને પામેલાં છે, 'અને હવે' એ ઉક્તિથી એવું ભાન થાય છે કે આજ સુધી મૈત્રી હતી તેમાં કાંઈ ખલેલ પહોંચી હોય; તેથી છેવટે ગતજીવન ધ્યાનમાં લેવાની નમ્ર વિનંતિની સાથે સુંદર કાવ્ય પુરૂં થાય છે.

કાવ્ય ૮૪. અગતિ ગમન.

અનેક સ્થુલ અડચણોને ઓળંગી, માનસિક બળ હોય તો માનસિક રીતેજ હૃદય ગમન કરી કેવા આનંદ અનુભવે છે એ કહેવાનો આ કાવ્યનો ઉદ્દેશ લાગે છે.

સ્વલ્પ શિરનાં નમને—સ્હેજ માથું નમે કે—શિશુના જેવી નિર્દોષ આંખો—કેવલ આનંદમાં ન્હાતાં ન્હાતાં સ્વર્ગનું સુખ અનુભવે છે.

તે ક્ષણિક અનુભવ મેળવી પાછું તરતજ સર્વ ભાન સર્વ કલ્પના, નષ્ટ થાય છે અને ગાઢ અંધકાર જેવો હતો તેવોજ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ગતિ કર્યા વગર—સ્થુલ રીતે એક ડગલુ પણ ખસ્યા વિના ઘણે દૂર હૃદયનું થયેલું ગમન કાવ્યનુ વસ્તુ હોઈ નામ 'અગતિ ગમન' રખાયું છે. न गतिः अगति । अगतिः एव गमनम् अगति गमनम् ।

લીટી ૨. પથિક—પથનાં, રસ્તાના,

લી ૧૦. સખાના વિચારમાં તેની સાથેના માનસિક આલિંગનમાં સ્નેહજલમાં ન્હાતાં ન્હાતા મસ્તક આનન્દથી કમ્પે છે અને આંખોમાં સ્વર્ગીય દ્યુતિ ઉભરાય છે.

લી. ૧૨ ચરણ સમજીને અંધારામાંથી ખસી જાય છે. ખસતુંનું કર્તા ચરણ.

નિસ્તેજ વિધુવાળી રાત્રીમાં ઝાડોથી ભરેલા વનમાં મુસાફરી કરવાનું વર્ણન છે, પણ બાહ્ય અંધકારથી સૂચિત થતો માનસિક અંધકાર જ આ કાવ્યનો વિષય છે. દુઃખમા, નિરાશામાં, દિઙ્.મૂઢતામાં હૃદય પ્રિયજન તરફ વળે છે. તેના સ્નેહમાં ન્હાય છે અને ઠરે છે, અને એ હૃદયાલિંગનની પળો ક્ષણિક હોય છે તથાપિ તે દરમિયાન સ્વર્ગીય સુખ અનુભવાય છે તેમજ તેવાથી હૃદયનો ભાર હલકો થાય છે. "ચરણ એની મેળેજ અંધારામાંથી સરી જાય છે." એ માનસિક અનુભવનું આ ટુંકા કાવ્યમાં આબેહુબ વર્ણન થયું છે.

(બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર)

કાવ્ય ૮૫.　　કલ્પના ને કસ્તુરીમૃગ.

કવિએ કલ્પનાને સ્વતંત્ર મૂકી દીધી છે. તે સ્વચ્છંદે વિહાર કરતી કરૂણ ભાવથી ભરપૂર ચિત્ર ખડું કરે છે. કલ્પનાની મનોરમણીય પ્રવૃત્તિ કેવી આનંદજનક થતી હશે એ તો તેના અનુભવી જ સંપૂર્ણપણે જાણી શકે. પણ તેના શબ્દમય અવતરણના આસ્વાદની મીઠાશ, સંસ્કારી હૃદય આવા લેખો દ્વારા ચાખી શકે છે.

કવિતા દેવીની દાસી કલ્પના, કવિને આશીર્વચન આપીને, દુનિયાંની રચના દેખાડવા લઈ જાય છે, કલ્પનાની પાંખ ઉપર ચડી ઉડતા એક શોભિતા પર્વત પાસે એક કસ્તુરીમૃગ વિહ્વલ વૃત્તિથી આગળ આગળ ધસ્યું જતું નજરે પડે છે છેટેથી બીનના જેવો મધુર નાદ સંભળાય છે અને મૃગ શરીરથી વીંધાયેલું હોવા છતાં તે નાદને લક્ષી નજીક નજીક જતું જાય છે. કસ્તુરીથી લુબ્ધ થયેલ લુબ્ધક બીજા શર માટે તૈયારી કરે છે, તેથી બીનનો સુર બંધ થવા લાગે છે. ને તેથી મૃગ પણ નિરાશ, ઢીલું થતું જણાય છે. શરની તૈયારી કરતાં પારાધિને જોઇ કવિનું દયાળ હૃદય અનુકંપાથી કંપે છે ને તેને મારવા તત્પર થાય છે. કલ્પના તેને તરવાર લાવી આપે છે, પારાધિને તે તલવાર લાગતાં બીન હેઠે પડે છે ને મૃગ પણ ગાન વિરમતાં પ્રાણ તજે છે. કવિ, આવા દુઃખભર્યાં દેખાવ પાસે લાવનાર કલ્પનાપર ગુસ્સે થઈ તેને ધમકાવવા જ્યાં ફરે છે ત્યાં કલ્પના ઉડી જાય છે.

આ લેખકના વર્ણનોની મધુરી ખુબી સર્વ કોઇ વાંચતાંવેત જ અનુભવી શકે તેવી છે; રચના સરલ, ચિત્ર સુગમ્ય ને સુંદર, વિચાર સાધારણ છતાં ભવ્ય અને શૈલી માધુરી ભર્યાં નિર્મળ સરોવરમાં મગ્ન કરાવનાર છે નથી તેમા વિચારની અટપટી ગુંચવણી, શબ્દોની અતડી પરૂષતા કે રચનાની ગહન ગોઠવણી, શાંત સમુદ્રમાં ધીમાં નિયમિત રીતે વહેતાં મોજાપર હલકવાળી મંદ ગતિથી પ્રયાણ કરતી વિહાર નૌકામાં

સંધ્યાના સમયની મીઠી લ્હેર વાતા જે મીઠી મજાનો અનુભવ થાય તેવી મજા આ લેખકનાં કાવ્યો વાંચતા અનુભવાય છે. ચોમેર કુદરત અનુપમ સૌંદર્ય પ્રગટ કરી રહી હોય-વૃત્તિઓને શાંતિ ને શીતળતામાં નવરાવી ઉન્નત વિચારોમા મશગુલ કરાવી રહી હોય, અને સરળતા, મધુરતા અને ભવ્યતાનું અલૌકિક સમીલન હૃદયને અનન્ય તુષ્ટિદાતા થઈ રહ્યું હોય તેવો અનુભવ થતો જણાય છે.

આ લેખકનાં નાના નાનાં સગીતોમાં ભાવનું આલેખન સપૂર્ણ કલાચાતુર્યથી થયું લાગે છે. તેથી કંઈક મોટામાં વર્ણનની ખુબી ભળે છે અને આમ બધા કાવ્યો સુદર, મનોહારી અને ભવ્યતાભરી છાપ પાડી રહે છે.

કાવ્ય ૮૯. સ્નેહનિદાન.

ભરતખડમા સતી થવાનો રિવાજ ચાલતો હતો. તે સમયે કોઈ પરદેશી મુસાફરને એક બાલિકાને બાળી દેવાનું નિર્ઘૃણ કર્મ જોઈ દયા આવી અને તે બાળાને બચાવવા પોતે દોડી ગયો. બાળાને ચિતામાથી બહાર કાઢી, તેના સગાવહાલાને શમ તથા દમથી સમજાવ્યા અને બાળકીની આસનાવાસના કરી. તે સાજી થઈ ત્યારે તેને તેનું વૃત્તાંત પૂછ્યું તે ઉપરથી તે બાળા પોતાનુ વૃત્તાંત કહેવાની શરૂઆત કરે છે.

તે બાળા તેના પિતા પાસે ભણી હતી. પિતાએ તેને ઉપયોગી જ્ઞાન બક્ષ્યું હતું. વિવાહ સમય થયો ત્યારે તેને પરણાવવામા આવી. સાસરે જતી વખત પિતા શીખામણ આપે છે ત્યારે બાળા પોતાના સદેહ પિતાગુરૂ પાસે મૂકે છે ને તેમા લગ્નનો અર્થ, હેતુ, પ્રકાર વગેરે સમજાવે છે.

લી. ૧૯—મન જોડવા વિધિહાથમાં ઈ૰ સરખાવો—

વ્યતિષજતિ પદાર્થાનાન્તરઃ કોપિ હેતુઃ ।

કાવ્ય ૮૭. પ્રેમ-વિકાસ

હાલમાં નવી જાતના લેખો ઉત્પન્ન થયા છે રા. ન્હાનાલાલે શરૂઆત કરી છે અને હળવે હળવે બીજા પણ લેખકોને તેની મોહની લાગવા મંડી છે. જો કે તેવા લેખની વિરૂદ્ધ વાંધો બહુ જબરો છે તો પણ તેવા લેખની અંદરની ખુબી એટલી તો મોહકારક અને સુલભ છે કે તેના તરફની પ્રવૃત્તિ તરત અટકે તેમ નથી. સુલભ હોવાને લીધે તે પદ્ધતિ અધમતાએ પણ જઈ બેસશે એવી ધાસ્તી છે ખરી, તો પણ તેટલા માટે સંસ્કારી લેખકોને હાથે તેનો સદુપયોગ થતો જોઇ તે નવીનતાને અભિનન્દ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. રા. મૂળજી વેદ 'શુકદેવ'ના અભિધાનથી ગુજરાતી અને અંગ્રેજી કવિતા લખે છે એ તો વિદિત હશેજ કંઇક અજબ જેવું છે કે અંગ્રેજીમાં જે રસ, જે વિશદતા, જે સરળતા અને જે કવિત્વ માલમ પડે છે તેનો ઘણો થોડો જ અંશ ગુજરાતીમાં આવી શકે છે.

કાવ્ય ૯૦. પ્રેમની મૂર્તિપૂજા

આગળ કહ્યું છે તેમ આ જમાનામાં અંગ્રેજ કવિની અસર ઘણી થયલી છે પરિણામે ભાષાંતરો પણ પુષ્કળ થયાં છે સંસ્કૃતમાંથી સાંગોપાંગ તેવાં ભાષાંતર થયાં છે પણ અંગ્રજીમાંથી છુટક છુટક કાવ્યોનાં જ થયાં છે. તેવા ભાષાંતરો આ સંગ્રહમા પણ સારી પેઠે છે તે ઠેકાણે ઠેકાણે બતાવી વૃથા લંબાણ કરવાની આવશ્યકતા લાગી નથી પરંતુ આ ભાષાંતર તો એટલુ બધું રસમય અને ભાવોર્મિનું તદાકાર ચિત્ર ખડુ કરનાર છે કે તેની નોંધ લીધા વગર ચાલે તેવું નથી. અંગ્રેજ મહાન નાટકકાર શેકસપીયરનાં Winter's Taleના ચોથા અંકમા ત્રીજા પ્રવેશમાંની ફ્લોરીઝલની 'What you do' ઇત્યાદિ ઉક્તિનું ભાષાંતર છે રસ, ભાવ, અને અર્થ સંપૂર્ણપણે જળવાયાં છે ક્યાંઇક આ લેખકની કલ્પના સ્હેજ-સાજ ભળી છે ખરી પણ તેથી મૂળ માધુર્ય વધે છે.

કાવ્ય ૯૭. વરવહુ અમે.

ટેનીસનનાં એક કાવ્યનો તરજુમો છે. ભાવ સારી રીતે અનુકૃત થયો છે અને છંદ પણ બહુ યોગ્યતા પ્રમાણેજ નૂતનત્વને પામ્યો છે. શિખરિણીને આમ મરડવા મચડવાનુ—અને રા. રા. ન્હાનાલાલના શબ્દોમાં કહીએ તો છંદોના આવી રીતે સરવાળા બાદબાકી, ને ગુણાકાર ભાગાકાર કરવાનુ—કેટલાકને પસંદ નહિ હોય. પરંતુ નવા ભાવ, નવા વિચારો અને નવા રૂપ સાથે છંદ પણ નવીનતા પામે તો કાંઈ નાપસંદ કરવા જેવું નથી. ભાવના આંદોલનને સ્પષ્ટ રીતે બહાર કાઢતાં આવા નવા છંદો પરિણમે છે, અને તે નવીનતાની યોગ્યતા સા. શ્રી. નરસિંહરાવે રા. રા. ન્હાનાલાલના ‘ વસન્તોત્સવ ’ પરની વિદ્વત્તાભરી ચર્ચામાં સારી રીતે સિદ્ધ કરી છે.

અંગ્રેજી કાવ્ય આપવાને બદલે ટેનીસનનાં કાવ્યોની ગ્લોબ એડિશનને ૧૭૩ મે પાને તે કાવ્ય છે તે જોઈ લેવા વિનંતી કરૂ છું.

આ સંગ્રહમા ભાષાંતરો પણ એકથી વધારે છે. પણ તે બધામાં પણ આ તથા કલાપીના ‘ **પ્રેસીની મૂર્તિ પૂજા** ’ ના જેવાં તાદૃશ, તેજ ભાવ, રસ અને મીઠાશવાળા બીજાં થોડા છે.

કાવ્ય ૧૦૪. વસંતવિજય.

આ કાવ્યની કથા મહાભારતના આદિ પર્વના સંભવ પર્વના પાંડુ પ્રરમ નામના ૧૨૫મા અધ્યાયમાંથી લીધેલી છે, એ અધ્યાયના પ્હેલા બાર શ્લોકમાંજ આ કાવ્યનુ વસ્તુ આવી જાય છે. એક વખતે પાંડુ રાજા મહારણ્યમાં શિકાર કરતો હતો ત્યા કિંદમ નામે મુનિ અને તેની ભાર્યા મૃગ મૃગીને રૂપે મનુષ્યોની લજ્જા મુકી રતિ કરતાં હતાં. મૃગ જાણી પાંડુએ તેમને બાણથી ભેદી નાખ્યા. મરતાં મરતા પોતાનુ સ્વરૂપ ધારણ કરી તે તપસ્વી ઋષિપુત્રે પાંડુને શાપ દીધો કે ‘ સર્વ પ્રાણીઓના હિત અને ઇપ્સિત કાલમા તેં મારી કામમોહિતની હિંસા કરી માટે હે મૂઢ

તારો પણ એવી જ અવસ્થામાં અન્ત આવશે. ઋષિના મરણ પછી શોકદુઃખાર્ત પાંડુએ વનમાં તપ કરી દેહ પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો, તેની બે સ્ત્રીઓ–કુન્તી તથા માદ્રીએ કહ્યું કે અમે પણ કામસુખ તજી ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરી તમારી સાથે તપ કરીશું. પછી તેઓ વનમાં રહ્યા અને શતશૃંગ વગેરે પર્વતોમાં ફર્યા. (અધ્યાય ૧૧૮—૧૩૪) હવે આપણા કાવ્યની કથા શરૂ થાય છે. એક પ્રસંગે વસંત ઋતુમા વનમાં ફરતાં વનની લીલા જોઈ પાંડુના હૃદયમાં કામ ઉત્પન્ન થયો. માદ્રીયે વાર્યા છતા પાડુ કામને દાબી શકયો નહિ શાપનો ભય છોડી બળથી માદ્રીને ગ્રહણ કરતાં પાંડુ કિન્દમ ઋષિની અવસ્થામાં મરણ પામ્યો. આટલા પ્રસંગને લઇ આ કાવ્ય રચ્યું છે એમાં વસતનો તપ ઉપર વિજય વર્ણવ્યો છે. કેટલીક વાર કામ ઇન્દ્રિયનિગ્રહને જીતે છે અને અનિષ્ટના પૂર્વજ્ઞાનથી તેથી દૂર રહેવા કરેલો નિશ્ચય વકિારના પ્રાબલ્ય અગાડી જતો રહે છે. તેનુ કવિયે યથાસ્થિત વર્ણન કર્યું છે. સદ્ અને અસદ્ વૃત્તિનો વિરોધ થતાં મનમાં કેવી અકળામણ થાય છે, મનમાં કેવા જુદા જુદા ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, મન કેટલી વાર સત્કર્મનો (કે ઇષ્ટ કર્મનો) નિશ્ચય કરે છે ને કેટલીક વાર તે નિશ્ચય તોડી પાછુ નિર્બલ થઈ પડે છે, અને અન્તે કેવી રીતે અસદ્ (કે અનિષ્ટ) વૃત્તિનો જય થાય છેઃ તેનું તથા મનુષ્ય સદ્ ઇષ્ટનુ જ્ઞાન છતા અસદ્ અનિષ્ટ કૃત્ય કરે છે તેનું રસમય ચિત્ર કવિએ અત્યુત્તમ કૌશલ્યથી આપ્યુ છે. નીતીશાસ્ત્રના એક ઉપયોગી તત્વનુ ઉદાહરણ આપતા કવિએ પરોક્ષ રીતે પ્રશસ્ત ઉપદેશનું યોજન કર્યું છે. સર્વાનુભવરસિક કવિતાના ત્રણે વિષય-સૃષ્ટિરચના, પ્રસંગ અને જનસ્વભાવ—નો એમાં સમાવેશ થયો છે. વર્ણન, વૃત્તાત અને મનોવૃત્તિનાં ચિત્રમા છેલ્લાનુ ચિત્ર વિશેષ મહત્વનુ છે અને તે આ કાવ્યમાં અદ્ભુત છે.

'શ્લોક ૧. કાવ્યની કથા ત્રીજા શ્લોકથી શરૂ થાય છે, પણ પ્રસ્તાવના દાખલ વચમાથી એક શ્લોક કહાડી કવિએ પહેલો મુકયો છે. ચમત્કારની આ એક યુક્તિ છે. માદ્રીની આ પાડુ પ્રતિ યુક્તિ છે.

ર. મ. નીલકંઠ.

લી. ૧૫૬ જાણું બધું ઈ૦—પાંડુના હૃદયમાં વિચાર અને બુદ્ધિ વચ્ચે થઇ રહેલ તુમુલ યુદ્ધનું યથાસ્થિત ચિત્ર છે અમુક કાર્ય હાનિ-કર્તા થશે એમ જાણ્યા છતા ઘણી વાર તે અટકાવી શકાતું નથી એવો અનુભવ ઘણાને થયો હશે. એવી સ્થિતિમાં હૃદય કેવુ પામર થઈ જાય છે, બુદ્ધિ કેવી મૃતપ્રાય થઈ રહે છે, સારા નરસાનો વિવેક કેવો નષ્ટ થઈ જાય છે, અને આંધળીયાં કરી પતંગની માફક બળતી ઝાળમાં કેવી સહેલાઇથી ઝંપલાવાય છે તેનું તાદૃશ ચિત્ર બહુ જ સફળ રીતે અપાયેલું છે. આ કાવ્યનો હેતુ જ એ છે. માણસની બુદ્ધિ ઉપર પણ લાગણીનો કેટલો જુલમ છે, અને તેને વશ થતા 'હબસીઓની ગુલામ-ગીરી, ભારે જુલમી નિરકુશ રાજાઓની પ્રજાનું દાસત્વ પણ મનની આ અસ્વતંત્ર વિકારાધીનતા આગળ કાંઈ નથી' એ સિદ્ધ કરી આપે છે.

કાવ્ય તરીકેની કિમ્મત ઉપરાંત નીતિશાસ્ત્રનાં એક ઉપયોગી તત્ત્વને સમજાવવાની અતુલ શક્તિથી કાવ્ય એક પંથે બે ઉત્તમ કાર્ય સાધે છે. (સવિસ્તર ટિપ્પણ માટે જુઓ ૧૮૯૦ના જાન્યુઆરીના બુદ્ધિ પ્રકાશમાં આવેલી આ કાવ્ય પરની રા. રમણભાઈની ટીકા.)

કાવ્ય ૧૦૮. વદાય.

સંધ્યા સલૂણી ઇત્યાદિ વિચાર જેમ શેલીની કવિતામા ઠેકઠેકાણે દર્શાવાયા છે તેમ આ લેખમાં પણ તેવાજ વિચાર શબ્દાતર કે રૂપાંતર પામી નીકળી આવે છે.

સરખાવો શેલીનું Flight of love
When the lamp is shattered &c.

આપણા હાલના લેખકોમાથી કેટલાકના વિચાર સાથે અંગ્રેજ કવિઓના વિચારનું સમિશ્રણ એવુ તો થયુ છે કે તે સબંધે વિદ્વત્તા-ભરી ચર્ચા રસભરી થાય તેવુ છે. પરતુ આવા નાના સંગ્રહમાં ને તેમાંએ તેની ટુંકી-ટીકામા ઠેકાણે ઠેકાણે તેવી નોધ લેવી એ વધારે

તથા કોમળ હૃદયની નિરાશામાંથી જાગી ઉઠતી અમર આશાનું ચિત્ર રસવૃત્તિને મોહ પમાડે ને હૃદયને પીગળાવે તેવુંજ છે. કલાપીનાં નાનાં સંગીતો-માંજ કેટલેક ઠેકાણે આ માર્દવ આ કરૂણભાવ, આ મીઠાશ અને આ હલક કંઈક અંશે દેખાય છે. બીજામાંથી તો ભાગ્યેજ આની પાસે ઉભું રહી શકે તેવું કાવ્ય મળશે.

કાવ્ય ૧૧૦. સ્વપ્ન-વાટિકા.

મૃત્યુવશ થયેલી એક સ્નેહીબાઈની કબર પાસે આવતાં 'હવામાં કાંઈ તરલ ઝુલતી લાગણી' લાગવા મંડી, અને તેને પરિણામે આ લીટીઓ લખાઈ. મી૰ તારાપોરવાળાને ગુજરાતી-શુદ્ધ ગુજરાતીના સંસ્કાર થયેલા છે તે આ કાવ્યમાંથી દેખી શકાય છે. પારસી ભાઈઓને આવી શુદ્ધિ તરફ વળતા જોઇ કોને હર્ષ નહિં થાય ?

કાવ્ય ૧૧૧. તું ગઈ.

" આ કરૂણ અને માર્દવથી ઉભરાઇ જતુ લઘુ સંગીત કાવ્ય મારા એક મિત્રે પોતાની પત્નીના સ્વર્ગવાસ ઉપર લખેલુ છે. પ્રબલ ચિત્તક્ષોભના ઉદ્દગાર કે શાંતિના સમયમાં સંભારેલી અને ફરી તાદશ થતી અવ-સ્થાનુ ચિત્ર એ આમાં નથી. જે સ્થિતિમાં વિચાર અને લાગણી અભિન્ન થઇ જઈ પ્રસ્તુત સમયનુંજ દર્શન થાય છે તે નહિં, પણ ફરી એકવાર દૃષ્ટિ થઈ શકાતાં સમગ્ર જીવન જે પ્રકારનું ભાસે છે, તેનું પ્રતિબિંબ છે. પ્રદીપ દૂર થતાં શૂન્ય જણાતી મંદિરના જેવી દશાવાળાં અંતઃકરણનું આ નિરાશારૂદન છે. આવેશના કરતાં માર્દવ વિશેષ હોઈને સહૃદયનું હૃદય વધારે દ્રવિત બને છે. દૃષ્ટા થઈ જીવનને નિહાળી જોતાં પણ વિસ્તૃત કરેલાં નયન બાષ્પજલથી ભરાય છે, અને લૂછાય છે. આ બધું સમજનારને નીચે કેટલુ બધું છે એ કલ્પના આવતાં અસામાન્ય અસર થવી જોઇએ, પણ સામાન્ય વાંચનારને તો ફક્ત શુદ્ધ પ્રેરણા અને સરલ-

તાનોજ અનુભવ થવાનો સંભવ છે. આપણી ભાષામાં આવાં પૂર્ણ કાવ્યરત્નો ઘણાં થોડાં મળી શકશે. લી. ૨૫–૨૮ આ કલ્પના એટલી બધી સુશોભિત અને તેની સાથે એટલી બધી અસરકારક છે કે પ્રસ્તુત અવસ્થાની પૂર્ણ પ્રતીતિ થવામાં કાંઈ પણ ન્યૂનતા રહેતી નથી. ”

મ. ર. ભટ.

કાવ્ય ૧૧૩. આળીને ઉપાલંભ.

આ કાવ્ય આજ સુધી જી. લ. દવેની કૃતિ તરીકે મેં માનેલું હતું. પરંતુ મારા મિત્ર રા. લલિતને ખબર થતાં તેમણે ખાત્રી કરી જણાવ્યું કે તે તો રા. ઈન્દ્રજીત જ્યેષ્ટારામનું કરેલું છે, તેથી યોગ્ય ફેરફાર કરવાનું વાજબી માન્યું છે.

કાવ્ય ૧૧૪. પ્રાર્થના.

આ અતિ નાના કાવ્યમાં દુઃખી દીલને સૌ સાથે મળી માથે પડયું સહી લેવાનો ઉપદેશ બહુ ટુંકામાં, પણ હૃદયના ખરા ભાવથી દર્શાવવામાં આવ્યો છે. જેમ ભાવ બળવાન, તેનો ઉદ્દગાર આવેશભર્યો અને હૃદયની છબી ખરી હોય, તેમ શબ્દોનો ઉપયોગ થોડો કરવો પડે છે. વૃથા વાગ્જાલનો ત્યાં અવકાશ રહેતો નથી. રોનારનું હૃદય ગમે તેવું હૈયાફાટ રૂદન કરતુ હોય તોપણ તેના હૃદયને અસરકારક આશ્વાસન આપવું એ બાહ્યોપચારથી બનવું અશકય છે, સખાનું હૈયું ‘ વ્હાલા કેરા દુઃખ શ્રવણથી પીગળે ’ છે અને નિરૂપાય બની દુ.ખી થતા વ્હાલા સ્વજન સામું મુંગામુંગા જોયા કરે છે ને બહુ ત્યારે સાથે આંસુ સારે છે. ત્યારે વ્હાલાંઓ પ્રતિ ઉપદેશ એવો છે કે સાગરમાં (ભવસાગરમાં) સૌ સાથે ઈ૦

રોવાની નિષ્ફળતા છતાં માનુષી હૃદયપર તેની સત્તા, બાહ્ય ઉપયો-

ગની નિરર્થકતા અને વ્હાલામાં વ્હાલા સખાનું વધારામા વધારે જોર અશ્રુસમર્પણનું જ છેઃ આ બધું મિત શબ્દોમાં અસિત ભાવથી દર્શાવી, પાછળથી સૌ સાથે રહેવાનો અમોલ ઉપદેશ આપનાર આ નાનકડું કાવ્ય સંસારયાત્રા સફળ રીતે કરવા ઉત્તમ શિક્ષણ આપે છે.

કાવ્ય ૧૧૫. વિધવા બ્હેન બબાને

પ્રભુપર ખરી આસ્થા-તેના સર્વ રસ્તાઓ સારા માટે છે એવો દૃઢ વિશ્વાસ અને આવેલી સ્થિતિમાંથી પણ ઉત્તમ બોધ અને સંપૂર્ણ સતોષ મનાવનાર આ કાવ્યની મધુર છાપ અનેરી જ છે.

એ લેખકનાં કાવ્યમાં કળાવિધાન એવું તો સાવધાન રીતે થયેલું છે કે તેની એકે લીટી નવીન આનંદલહરી મીઠાશ વિનાની નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેનાં સર્વ લખાણમાં અથથી તે ઇતિ સુધી ભાવ વધતા જતા રસથી જળવાઈ રહે છે.

કાવ્ય ૧૧૬. વિદ્ધ મૃગ.

સ્વ. હરિલાલભાઈ જ્યારે ચન્દ્રના તંત્રી હતા ત્યારે તેમની નવા લેખકોપર માયાળુ વૃત્તિને લીધે કેટલાક નવા જણને લખવાનો ઉત્સાહ ચડતો અને મળતા અભિનંદનથી કાયમ રહેતો. આવા બધામાં મી૦ બોટાદકરના લેખ ઘણા ખરા બધા ખરાં કવિત્વથી ઝળકી ઉઠે છે.

આ કાવ્યનો પ્રસંગ બહુજ બારીક છે. સહજ સમજાય તેવું છે-તેમાં પ્રદર્શિત થયેલ કરૂણ ભાવ અને માર્દવ વિષે વિશેષ વિવેચન કરવા જેવું રહેતું નથી.

તેજ લેખકનો બીજો લેખ 'પ્રેમ અને સત્કાર' પણ તેની કલમની સચોટ લેખનશૈલી તથા વિચારમાં ઉંડા ઉતરવાની રીતિનું સારી રીતે ભાન કરાવે છે.

'કલ્લોલિની' નામનો કાવ્ય સંગ્રહ તેમના તરફથી હમણાં બહાર પડયો છે. બીજો પણ 'સ્રોતસ્વિની' નામથી પ્રકટ થઈ ચૂકયો છે

કાવ્ય ૧૨૪. થોડેક છેટે બળતી ચિત્તા.

લી. ૮ મૂર્ખમનુ—મનુષ્યને મૂર્ખ ઉપનામ વાસ્તવિક જ છે. માયાના ખેલ પ્રત્યક્ષ છતાં તેનું ભોપાળું, છતી આંખે પણ જોઇ ન શકે તો પછી તેને મૂર્ખ કહેવોજ ઘટે છે.

બાળું ને બળતી દેખાઉં, બળતી બાળતી ખાઉં,
મૂર્ખ મનુ તોયે ના સમજે માયાનુ ભોપાળુ.

એ લીટીઓ ઉત્તમ સત્યને ઘણીજ સ્વભાવિક રીતે, સુંદર, સહેલા, સાદા, શબ્દોમાં સમજાવે છે ને ખરાં કવિત્વની પ્રતિભાનું સૂચન કરે છે.

આવા સુંદર, મોહક ઉદ્ગારો પ્રસાદી કવિમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મળી આવે છે. તેને માટે રસીક વાંચકને જયાં ત્યાં સૂચન આપવું યોગ્ય લાગ્યું નથી.

કાવ્ય ૧૨૫. વ્હાલાંઓને ઉપદેશ.

દયા ધર્મ કો મૂલ હે, તથા **आत्मवत् सर्व भूतेषु** આદિ મહાત્માનાં મહા વચનોમા ઉપદેશાયેલી **ભૂતદયા** નો ઉપદેશ આમાં પણ છે ઉદારચરિત મહાત્માઓના જીવનનું સત્વસાર—આમાં જ છે. મનુષ્ય જાતિ પર બંધુભાવ રાખવાનો ઉમદા, ઉત્તમ અને ઉદાર ઉપદેશ, તેવાજ સરળ શબ્દો, સ્હેલી શૈલી અને રસભરી છટાથી થયેલો છે.

આ લેખકનાં આવેલાં જુદાં જુદાં કાવ્યોના અનુભવથી વાંચકને તેનાં કાવ્યની ભાવપૂર્ણતા, રસિકતા અને મધુરતાનો તો સ્વાદ આવ્યો જ હશે અને તેથી તેના સ્વચ્છ હૃદય, તેને ઉકેલવા માટે વપરાતા આબેહુબ શબ્દો, તેમાં વહેતી કોમળતા અને પદલાલિત્ય, તથા આખા કાવ્યમાં ઓતપ્રોત પરોવાઇ રહેલો ભાવ વિગેરેનુ વિવેચન જરૂરનુ નથી.

કાવ્ય ૧૨૮. સખા પ્રત્યે ઉક્તિ.

સંસારમાં નેહનો અભાવ દેખી દુખી થતા હૃદયની સખા પ્રત્યે

લી. ૨૦ આ પ્રેમ પારાવારમાં ૪૦ સરખાવો.
કાંઈ તેથી વધુ સુખ હશે પ્રેમીને દાઝવામાં.

(તુલસી કલાપી)

કાવ્ય ૧૧૭. મ્હારા મયૂરને.

આ કાવ્ય સ્વર્ગસ્થ લાઠી ઠાકોરશ્રી સુરસિંહજીના (कलापी) સ્મરણાર્થે રચાયેલું હતું.

કાવ્ય ૧૧૯. મૃગલીને.

'મજા ક્યાં છે' ના લખનાર રા. લલિતનું જ આ કાવ્ય છે, પરંતુ આમાં દિલની સ્થિતિ તદ્દન જુદી જ છે. પહેલી કડીમાં ગ્રીષ્મના પ્રચંડ તાપથી થતી દુઃખદ અવસ્થાનું વર્ણન છે અને તેમાં તૃષાથી પીડાતી, અધોગતી પામેલી મૃગલીને ઉન્નતિ માટે અવનતિ પણ સહી લેવાનો ઉપદેશ અપાયો છે. દુઃખનાં કાળાં વાદળાં દુર થઈ સુખસૂર્ય ઉગશે, લીલી લીલા બધે પ્રસરશે અને અનંત વસંતની ભભકભરી ખુબી પાછી અવનીમા ખીલી રહેશે એવો આશાભર્યો ઉપદેશ તથા દિલાસો અપાયેલ છે.

કાવ્ય ૧૨૨. શિકારીને

આ નાનકડા કાવ્યમાં કેટલી ગભીરતા છે, એ હવે સમજાવવું પડે તેમ નથી. જો કે પોતાનામાં કળાની ખામી છે એમ કલાપી માનતા હતા, તોપણ વાંચનારને આ કાવ્ય વાંચ્યાથી જાણવામાં આવશે કે, કળાવિધાનમાં તે રાજવી કવિ પોતે કહે છે તેટલા પછાત હતા નહિં. સુંદર વિચારને સુન્દર રીતે વર્ણવી થોડી સુંદર લીટીઓમાં સમાપ્ત કરવાની સુંદરતા આ નાનાં સુન્દર કાવ્યમાં સર્વ વાંચકને પ્રતીત થશે એમ આશા છે.

કાવ્ય ૧૨૪. થોડેક છેટે બળતી ચિત્તા.

લી. ૮ મૂર્ખમનુ--મનુષ્યને મૂર્ખ ઉપનામ વાસ્તવિક જ છે. માયાના ખેલ પ્રત્યક્ષ છતાં તેનું ભોપાળું, છતી આંખે પણ જોઇ ન શકે તો પછી તેને મૂર્ખ કહેવોજ ઘટે છે.

બાળું ને બળતી દેખાઉં, બળતી બાળતી ખાઉં,

મૂર્ખ મનુ તોયે ના સમજે માયાનુ ભોપાળું.

એ લીટીઓ ઉત્તમ સત્યને ઘણીજ સ્વભાવિક રીતે, સુંદર, સહેલા, સાદા, શબ્દોમાં સમજાવે છે ને ખરાં કવિત્વની પ્રતિભાનું સૂચન કરે છે.

આવા સુંદર, મોહક ઉદ્‌ગારો પ્રસાદી કવિમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મળી આવે છે. તેને માટે રસીક વાંચકને જ્યાં ત્યાં સૂચન આપવુ યોગ્ય લાગ્યું નથી.

કાવ્ય ૧૨૫. વ્હાલાંઓને ઉપદેશ.

દયા ધર્મ કો મૂલ હૈ, તથા आत्मवत् सर्व भूतेषु આદિ મહાત્માનાં મહા વચનોમાં ઉપદેશાયેલી भूतदया નો ઉપદેશ આમાં પણ છે. ઉદારચરિત મહાત્માઓના જીવનનું સત્વસાર–આમાં જ છે. મનુષ્ય જાતિ પર બંધુભાવ રાખવાનો ઉમદા, ઉત્તમ અને ઉદાર ઉપદેશ, તેવાજ સરળ શબ્દો, સ્હેલી શૈલી અને રસભરી છટાથી થયેલો છે.

આ લેખકનાં આવેલાં જુદાં જુદાં કાવ્યોના અનુભવથી વાંચકને તેનાં કાવ્યની ભાવપૂર્ણતા, રસિકતા અને મધુરતાનો તો સ્વાદ આવ્યો જ હશે અને તેથી તેના સ્વચ્છ હૃદય, તેને ઉકેલવા માટે વપરાતા આબેહુબ શબ્દો, તેમાં વહેતી કોમળતા અને પદલાલિત્ય, તથા આખા કાવ્યમાં ઓતપ્રોત પરોવાઇ રહેલો ભાવ વિગેરેનું વિવેચન જરૂરનું નથી.

કાવ્ય ૧૨૮. સખા પ્રત્યે ઉક્તિ.

સંસારમાં નેહનો અભાવ દેખી દુ.ખી થતા હૃદયની સખા પ્રત્યે

ઉક્તિ. જલને પડદે—આસુ ભરી આંખે નિરખતાં નેહ જણાતો નથી. જરા જોવા જાઉં છું કે હૃદયમાં ગ્લાનિ, અસંતોષ, નિરાશા ઉત્પન્ન થતાં અશ્રુધારા વહે છે ને તેથી ચક્ષુ આડે જળનો પડદો રહે છે.

જો ભવસાગરમાં તારા હૃદયની સાથે મારા હૃદયથી વહાય તો મને ઐહિક આશા નથી એમ કહી સખાને ઐહિક આશમાં મોહ ન પામ વાનું વિનવી, સ્નેહ સિંધુ વહેતો કરવા માટે આતુર વિજ્ઞપ્તિ સાથે કાવ્ય અવસાન પામે છે.

કાવ્ય ૧૩૧. તુલસી.

'કલાપીના કેકારાવ' માં આ કાવ્યને 'બિલ્વમંગળ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે ત્યા તથા અંદરની લીટીઓમાં પણ છેવટના ભાગમાં જ્યાં નામ આવે છે ત્યાં ફેરફાર કરાયો છે. તુલસીદાસ માટે દંતકથા જુદી તરેહની છે અને આમાં વર્ણવેલી વાત સુરદાસને વધારે લાગુ પડે છે. તે ખરૂં હોય તો પણ કવિએ જેવી રીતે લખેલ હોય તેજ રૂપમાં તે કવિતા વાંચક આગળ સાંગોપાંગ મુકવી ને પછી તે સમ્બન્ધે જે ચર્ચા યોગ્ય લાગે તે કરવી એ વધારે ઉચિત છે, એમ ધારી, કલાપીએ પોતે 'ચંદ્ર' માં જેવી છપાવી હતી તેવીજ આમાં પણ દાખલ કરી છે.

આખી રાત એક બીજાને ગદ્‌ગદ્‌ સ્વરે બોલાવવામાં ગાળે છે, અને દિવસે એક ઘડીભર પણ વિખુટાં પડતાં નથી. આ કાવ્યમાં ચક્રવાકચક્રવાકીનું હૃદય, મનુષ્યહૃદય જેટલુંજ સુકુમાર કલ્પ્યું છે. ફેર માત્ર એટલો જ કે મનુષ્યનું વિશાલ હૃદય અનેક મહાન અને તીવ્ર વિકારોથી કંપાયમાન થાય છે; પણ આ પક્ષિઓનું હૃદય એક પ્રેમનો જ મહાવિકાર અનુભવે છે. 'સ્નેહ-બાલ' ચક્રવાકના નિરૂપણ દ્વારા મનુષ્યહૃદય પ્રેમમય જ બની રહ્યું હોય, એ વખતની તેની સ્થિતિ સૂચવવાનો આ કાવ્યનો હેતુ છે."

બ. ક. ઠાકોર

પ્રેમ એ જ જેના જીવનનું પરમ કર્તવ્ય મનાએલ છે તેવા પ્રેમમગ્ન યુગલને પ્રેમીના સહવાસથી મળતાં સ્વર્ગીય સુખ અને તેના વિયોગથી-વિયોગના વિચાર માત્રથી પણ-થતા અસહ્ય શોક અને અગાધ દુ:ખનું આબેહુબ વર્ણન આ કાવ્યમાં થયું છે. એક નિર્જન ગિરિ પ્રદેશમાં વ્હેતી નદિને કિનારે ચક્રવાકમિથુન રહેતું હતું. થવાના વિરહથી સભય થયેલી નાયિકા વ્યાકુલ થયેલી છે. માણેલા અનવધિ સુખ પછી આવતા વિરહથી થતી વ્યાકુલતા કેટલી બધી બેસુમાર થાય તેની તુલના કરવા ખાતર સયોગના સમયે તેઓના અમિતસુખદાયી વિહારનું વર્ણન લી ૧૫ થી ૪૬ સુધીમાં છે. થવાના વિરહનું ભાન સ્નેહમગ્ન જોડાંને વિલાસને વખતે રહ્યું ન હતું, તે ભાન થતાં—સ્મૃતિનાશની જવનિકા ત્રુટતાં તેઓ ઉન્મત્ત (ગાંડાં જેવાં) થઈ ગયાં અને આખરે જુદા પડવાનો સમય લંબાવવા માટે ઉંચે ઉંચે ઉડવા લાગ્યાં—એવી આશાથી કે તેઓ સૂર્યતેજની સમીપ રહે તો વિયોગ ન વેઠવો પડે; પરંતુ દિનતેજનાં છેલ્લાં કિરણો જવા લાગ્યાં અને તેથી રહેલી ક્ષણમાં પણ તેઓ પરિરંભ કરી રહ્યાં. વિરહ વેદનાથી બળતું જોડું 'છુટી છુટી સહન ન થતાં મત્ત પાછું મળે છે' અને ટળવળતી નાયિકા 'પાષાણોમાં' ઈત્યાદિ તૃષ્ણા બતાવે છે, તેના જવાબમાં નિરાશામાં કુ

રહેલો નાયક ધૈર્યને છેદનાર દિલાસો આપે છે ને કાવ્યનું મૂળ વસ્તુ પુરૂં થાય છે. લી. ૧૦૭ થી ૧૧૪ માં કવિની કળાની પરાકાષ્ઠા છે. "કવિતાદેવીએ કરેલા દિવ્ય લોચનથી કવિને જુદોજ આભાસ થાય છે. મનવાંછિત ચિત્તહારક રસતેજપૂર્ણ એક નવીન 'દુનિયા' માં આ 'સ્નેહબાલ ચક્રવાકમિથુન" પૂર્ણ આવેગથી દાખલ થઈ જતું હોય એમ તેને ઘડી ભર જણાય છે પણ કવિતાદેવીનો હાથ જ્યાં મસ્તક ઉપરથી ખસી જાય છે, આંખો બંધ કરીને જ્યાં પાછી ઉઘડે છે, ત્યાં તેની ખાત્રી થાય છે કે એ દેખાવ તો ફક્ત એક ઇન્દ્રજાલ હતું—છેલ્લી બે લીટીઓથી કાવ્ય માત્ર હૃદયજન્મ કવિતાના (Pure Subjective poetry) કરતાં ચઢતી પંક્તિનું બને છે."

બ. ક ઠાકોર.

કાવ્ય ૧૩૯. સ્મરણાંજલિ.

સ્વ. મણિલાલ નભુભાઇને અર્પણ કરેલી સ્મરણાંજલિમાંથી આ લીટીઓ લેવામાં આવી છે.

કાવ્ય ૧૪૫. આલેક.

"પ્રભાકર" નામના માસિકમાં આવેલું આ કાવ્ય લેખનશૈલી અને મસ્તી ઉપરથી બાલાશંકર ઉલ્લાસરામનું છે એમ એક મિત્રના કહેવાથી સ્વીકારવામાં આવ્યું હતુ, પરંતુ રા. મહેતાએ તા. ૨૪-૬-૧૯૦૭ ને રોજ લખેલાં પતાંથી મને જણાવ્યું તે પ્રમાણે નામમાં સુધારો કર્યો છે.

કાવ્ય ૧૫૦. પ્રાર્થના.

પ્રાર્થના કરનારનાં જીવનને સરિતાનું રૂપ આપ્યું છે, અને તે રૂપક અંગેઅંગમાં પ્રયુક્ત થયેલ છે. ખરી જીગરની લાલસા-નદીને

ઊંડાણે રહેતું સ્વચ્છ પાણી; ખુદ્‌બુદો, મેલ, ફીણ, વમળ—પ્રાર્થના કર-નારનાં પાપ; ખાર (એ પરપોટાઓ પોતે નાશ પામે છે, છતાં તેનાં અસ્તિત્વનાં ચિરસ્થાયી ચિન્હ ખાર રૂપે મુકી જાય છે)—કરેલાં પાપનો પસ્તાવો; પવન-કેટલીકવાર અજાણતાંજ આપણાં કર્તવ્ય અમુક રસ્તે દોરાઇ જાય છે તે દોરનાર અકસ્માત; ઉદધિની વેલા—સંસારની ધડમ-થલ (સત્ય જ્ઞાનને સ્ફુરવા નહિં દેનાર રીતિરિવાજ, લાજશરમ વગેરે વગેરેનું જોર.) તિમિર ગહ્વર (=નદીની અંદરની બખોલ)-જુનાં પાપ. આમ સર્વાંશે રૂપક અનુસ્યૂત હોઈ કાવ્ય એક પરમ્પરિત રૂપક બને છે.

કાવ્ય ૧૫૩. કલમ કરનાર વનમાળી.

આ માત્રાત્મક ચિત્રબંધના પ્રથમ પદ્યમાં, અનુવાદ સાંગોપાંગ સજી-વન હોવાની, રસપ્રવાહ મૂળના જેવો જ સાહજિક ગતિવાળો હોવાની, અને નવી વાણી નવી ખુબીવાળી હોવાની આશંસા પ્રદર્શિત કરી છે, ને પરોક્ષ એમ સૂચવ્યું છે કે શબ્દાર્થ શુદ્ધિ સાચવતાં એ અનુવાદ નિર્જીવ હોય છે, ભાવ ઘટાવતાં એ રસપ્રવાહ ક્લેશથી વહેતો હોય છે, અને જૂની વાણીની ખુબી લાવવાના પ્રયાસ થતાં એ નવી વાણી ખામી ભરેલી હોય છે. બીજા પદ્યમાં પ્રસંગ મળ્યે ન્યુનતા દૂર થઈ શકે એટલા માટે છુટથી વિરૂદ્ધ પણ હિતબુદ્ધિની ટીકા કરવા વિવેચકને અનુવાદકની પ્રાર્થના છે; અને નવીન આવૃત્તિમાં અનુવાદને અંગે ઉદ્‌ભવતી નૂતન શોધ ભરેલી ચર્ચાની મંજરી વાંચકને નિવેદન કરવા અનુવાદકની ગૂઢ પ્રતિજ્ઞા છે.

કેલિ કરતું-રમતું, રમતિયાળ (Sportive) ધજ ધરણી અનુ-વાદની ચારૂતર (ચરોતર) ભૂમિની ગુજરાતી ભાષારૂપી ભૂમિ. વિદ્યાધર-વિદ્વાન. સજીવની—મૃત સંસ્કૃતના મૃતપ્રાય નાટકને પોતે જીવતી હોઇ સજીવન કરનારી. નવ જીવન-અનુવાદની ભાષાની સમર્થના (Expressi-veness), વ્યંજકતા, મધુરતા, આદિ વિશિષ્ટતાથી જે નવું ચૈતન્ય

અનુવાદમાં આવે તે. કવાસવા—વિરૂદ્ધ છતાં પણ હિતબુદ્ધિના. વૃન્દાવનના વનમાળી-શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન. મંથન-સમુદ્રમંથન, નવનીત-માખણ. સુરવન-નંદન વન કાંચનપુરી—સોનાની દ્વારકા બ્રહ્મારણ્ય-બ્રાહ્મણોના આશ્રમોને લીધે પ્રાચીન કાળથી "બ્રહ્મારણ્ય" સંજ્ઞા પામેલો ગુજરાત ગિર્વાણ-દેવવાણી, સંસ્કૃત. પમરાવી—પરિમળથી મહમહ બનાવી.

કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ.

કાવ્ય ૧૫૪ અવસાન.

વશવર્તી ૯૦ સંગીતના ધ્વનિથી જળ પણ થંભી જાય છે તેવો વિચાર જુના કવિમાંથી પણ મળી આવે છે * 'ગોપીનો રાસ' નામના એક કાવ્યમા કૃષ્ણની વાંસળીથી જડ અજડ સૃષ્ટિપર થતી મોહક અસરનું અતિ સુંદર અને તાદૃશ વર્ણન છે, તેમાં આ વિચાર દર્શાવાયલો છે.

હરિ વૃન્દાવન આવીયા જીરે,
કંઇ વાયો મધુરો નાદ, વ્રજગોપીને રાસ રમાડીયાં જીરે.
શબ્દ ગયો ચૌદ લોકમાં જીરે.
પછી બ્રહ્માજી ભૂલ્યા વેદ; વ્રજ૦
પવન રહ્યો સૂર્છાઇને જીરે.

* * * *

જમનાનાં જળ થીર થલીયાં જીરે
પછી તૃણ ન વદે ગાય—વ્રજ૦

* . * *

આખા કાવ્ય સાથે સરખાવો શેલીની
Music when soft voices die, ઇત્યાદિ લીટીઓ.

[illegible] ગદ્ય મોહક ભાવની છાપ પાડે તેવો છે આવા કિમ્મતી રત્નોનો [illegible]ડાર જેવું [illegible] નહિ થાય? પરંતુ તેની પરીક્ષા કરી એકત્ર કરનાર [illegible] કે આશા છે કે આ નમૂનો અને એવા તેવા પ્રયાસનો દાખલો લઇ બીજા [illegible] એમાં નીકળી પડશે.

પહેલી લીટી પ્રમાણે કાવ્યાનુક્રમ.

પાનું.

૨૬૩૩૪

શબ્દકોષ.

અકળ=કળી-સમજી ન શકાય તેવું.

અકળિત=અકલિત=ન સમજી-ધારી શકાય તેવું.

અકારણ=કારણ વગરનું.

અકારો=રી-રૂં=અણગમતો-કંટાળો આપનાર.

અકીક-એક જાતનો પત્થર- જેનાં બટન વગેરે બને છે તે.

અખંડ } =ખંડ-ભાગ-વગરનું. અખંડિત } આખું.

અગણિત=ગણી ન શકાય તેટલાં; અસંખ્ય.

અગતિ=૧. ન જવું તે. ૨. અસદ્‌ગતિ.

અગમ્ય=જવાય નહિં તેવું; જાણી ન શકાય તેવું.

અગમ્યતા=ન સમજી શકાય તેવી સ્થિતિ.

અગર } =એક જાતનું સુગંધી લાકડું (જે ધૂપ તરીકે અગરૂ } વપરાય છે.)

અગાધ=ઘણું ઉંડું; જેનું તળીયું ન માલમ પડે તેવું.

અગંજે-અગંજે પંજે જે પંજો ગાંજ્યો ન જાય તેવા પંજાથી.

અગ્રણી=અગ્રમાં-આગળના ભાગમાં-ચાલનાર; દોરનાર.

અગ્રાહ્ય=ગ્રહણ ન કરી શકાય તેવું; ન લેવા લાયક.

અગ્રિમ=પ્રથમ; પહેલું.

અઘોર=ભયંકર; ઘણુંજ ખરાબ.

અઘોર નીર- ગભરાવી નાખે તેવું-ભવ્ય ગૂઢ—અગમ્ય-ગૌરવ ભર્યું-નીર-પાણી.

અચરજ=આશ્ચર્ય; નવાઈ.

અજર=ઘડપણ ન આવે તેવું.

અજવાળવું=ઉજળુ—પ્રકાશિત—પ્રદીપ્ત-કરવું.

અજા=બકરી.

અટન=રખડવું તે; પ્રવાસ; ફરવું તે.

અટારી=ઉંચી મેડી; ઝરૂખો; ગોખ.

અટળ=ટળે નહિં તેવું.

અડગ=ડગે નહિં તેવું; બહાદુર.

અડપલું=અટકચાળું.

અડબંગ=નાદાન; ભોથડ;જડ; અભણ; મૂર્ખ, વિચિત્ર તરેહનું.

અઠી=અટકીને; હઠીને.

અણછતી=છતી ન હોય તેવી; ગુપ્ત; છાની; અદૃશ્ય.

અતિ
અતિશય } =ઘણું.

અતુલ-અતુલ્ય=જેની તુલના ન થઇ શકે તેવુ; અનુપમ.

અથાગ=ઘણું; થાગ ન લાગે તેવું.

અદકું=વધારાનું; વધતું.

અદ્રિ=ડુંગર; પર્વત.

અધમ=ઘણું હલકું.

અધર=(ના.) નીચલો હોઠ. (વિ.) લટકતું;આધાર વગરનું

અધાર્ય=ધારણ ન કરી શકાય તેવું.

અધિદેવી=મોટી દેવી; અધિષ્ઠાતા દેવી.

અધીર=ધીરજ વિનાનું; ઉચ્ચુપચુ.

અધોગતિ=અવનતિ; પડતી; હલકી ઉતરતી સ્થિતિ;

અનહદ=હદ વગરનું; ઘણુંજ.

અનંગ=અંગ-દેહ વગરનો; કામદેવ.

અનંગ સુત-કામદેવ પુત્ર-અનિરૂદ્ધ.

અનામી=નામ દઇ ન શકાય તેવું.

અનાયાસ=આયાસ—શ્રમ—મહેનત વગર.

અનાયાસ છંદ=શ્રમ વગર-પોતાની મેળે નીકળી આવતા છંદ.

અનિદ્રાશ્રમ=અનિદ્રા--ઉજાગરાથી લાગતો થાક.

અનિમિષ
અનિમેષ } =આંખનો પલકારો માર્યા વગર.

અનિલ=પવન.

અનિશમ્=નિરંતર; બંધ રહ્યા વગર.

અનુકરવું=અનુકરણ કરવું; એક કરે તે જોઇ તે પ્રમાણે કરવું; નકલ કરવી.

અનુકંપ
અનુકંપા } દયા; એકને કંપતો જોઇ બીજાને કંપારી આવે તે.

અનુગુણ=સમાનગુણી; એકના જેવા બીજામાં ગુણ હોય તે.

અનુગ્રહ=કૃપા.

અનુપ
અનુપમ } =જેને ઉપમા ન આપી શકાય તેવું શ્રેષ્ઠ.

અનુમતિ=સંમતિ; અનુમોદન; મંજુરી; પરવાનગી.

અનુમોદીને=અનુમોદન-ટેકો આપીને; એકે કહેલું મંજુર રાખી; સંમતિ આપી; સંતોષ માની; ખુશ થઇને.

અનુસાર-અનુસારે=ની પ્રમાણે; ની પાછળ.
અનેરી-રૂં=ઓર તરેહતું; જુદી જ જાતનું.
અન્યૂન=પૂરેપૂરી; જરા પણ ન્યૂન (ઓછી) નહિ તેવી.
અન્યોન્ય=પરસ્પર.
અપાર=પાર વગરનું; ઘણું જ.
અપૂર્વ=પહેલાં નહિ જોયેલું હોય તેવું.
અફાળવું=પછાડવું.
અફાળી=પછાડીને.
અબુધ=અજાણ; જ્ઞાન વગરનું.
અબ્ધિ=સમુદ્ર.
અભિન્ન=ભિન્ન નહિં તેવું, એક રૂપ.
અભિરામ=સુંદર; ખુશકારક.
અભિષેક=પાણી રેડવું તે.
અભેદ્ય=ભેદી-કાપી ન શકાય તેવું; અંદર પેસી ન શકાય તેવું,
અભંગુર=શાશ્વત; હમેશ ટકે તેવું; દઢ.
અભ્ર=વાદળું.
અભ્રાસન=વાદળાનું આસન.
અમર=(ના) દેવ, (વિ) મરે નહિં તેવું.
અમલ=(ના) સત્તા. (વિ.) સ્વચ્છ.
અમળ=સ્વચ્છ; ચોખ્ખું.
અમંદ=મંદ નહિં તેવું.
અમાનુષ } =દૈવતાઈ; દૈવી; માણસનાં ન હોય તેવું.
અમાનુષી }
અમિત=અમાપ; અપાર.
અમી=અમૃતનો પ્રવાહ.
અમીદ્રવ=અમૃતનો પ્રવાહ.
અમીવેલડી=અમૃતની વેલો.
અમૃતાલાપ=અમૃત જેવી વાણી.
અમોલ=અમોલા=અમૂલ્ય.
અયુત=દશ હજાર.
અરણ્ય=વગડો, જંગલ.
અર્ચા=પૂજા.
અર્ણવ=અરઘો સાગરઘ.
અલક=વાળ.
અલકશ્રેણી=અંબોડો.
અલાપવું-આલાપવું=ગાવું.
અલિ=ભમરો.
અલૌકિક=સ્વર્ગીય; ઉત્કૃષ્ટ જગતમાં ન હોય તેવું.
અલ્પ=થોડું.
અવકાશ=ખાલી જગા.
અવગણવું=ન લેખવવું: ની દરકાર ન કરવી.
અવતરણ=અવતરવું તે.
અવતંસ=એક જાતનું કાનનું ઘરેણું.

અવધાન=ધ્યાન; કાળજી

અવધિ=છેડો; સમાપ્તિ; હદ; મર્યાદા.

અવધિ અંકુશ—મર્યાદાનો અંકુશ અમુક મુદત માટેજ અમુક સ્થિતિ રહેવાની છે તેવો અંકુશ.

અવનતિ=ઉતરતી સ્થિતિ; પડતી.

અવનવીન=વિશેષ કરીને નવું; નવી જાતનું; નવનવું.

અવનિ=પૃથ્વી.

અવમાન=અપમાન.

અવમાનવું=હલકું પાડવું, અપમાન કરવું.

અવર=બીજું

અવરોધ=અટકાવ.

અવલંબન=આશ્રય; આધાર; ટેકો.

અવલોકવું=જોવું; તપાસવું.

અવસાન=છેડો; સમાપ્તિ; મૃત્યુ.

અવાસ=રહેઠાણ; ઘર.

અવિકૃત=જેમાં ફેરફાર ન થયો હોય તેવું.

અવિરત=અટક્યા વગર.

અવ્યક્ત=અસ્પૃષ્ટ; વ્યક્ત-દૃષ્ટિ ગોચર નહિં તેવું; અદૃશ્ય.

અશબ્દ=શબ્દથી જણાવેલું ન હોય તેવું.

અશ્રુ=આંસુ.

અશ્રુરૂદ્ધ=આંસુથી રૂંધાઇ-બંધ થઇ ગયેલ.

અસહ
અસહ્ય } =સહન ન થઇ શકે તેવું.

અસિ=તરવાર.

અસિમ=અસીમ=સીમા-હદ વગરનું.

અસ્તિત્વ=હયાતી.

અક્ષુબ્ધ=ક્ષોભ નહિં પામેલ; શાન્ત.

અંક=૧. આંકડો. ૨. ચિન્હ ૩. ખોળો.

અંકાવવું=લીટી દોરી ચિન્હ કરવું; અંકાવજે=પરખાવજે; બતાવજે; ચિન્હ કરી સુઝાડજે.

અંકિત=ચિન્હવાળું; નિશાની કરવામાં આવી હોય તેવું.

અંકુર=ફણગો.

અંકુશ=હાથીને કાબુમાં રાખવા માટેનું અણીવાળું હથિયાર; દાબ; બંધન.

અંગના=સ્ત્રી.

અંગાર=ધગધગતો કોયલો.

અંગુલી=આંગળી.

અંચળ=કપડાંની કોર; પલ્લો,

અંજલિ=ખોબો.

અંટીવાળે=અંટીમા=અડફટ—

અંટીવાળે આવવું=અડફટમાં આવવું; અટવાવું.

અંતર=૧. છેટું. ૨. તફાવત ૩. જુદાઇ. ૪. મન, હૃદય.

અંતરદીપ=હૃદયનો દીવો-પ્રકાશ.
અંતરાળ=અંતરાલ=વચલો ભાગ
અંતરિક્ષ=અંતરીક્ષ=આકાશ.
અન્તર્વિકલ્પ=હૃદયની અંદર થતા સંકલ્પ વિકલ્પ.
અંધાર=અંધારૂં.
અંધારી=અંધારાં; ઝાંખ.
અંબર=૧. આકાશ ૨. કપડું.
અંબાર=ઢગલો; ઢગ.
અંબુદ=વાદળું.
અંબુદ ચાપ=ઇન્દ્ર ધનુષ; મેઘ ધનુષ્ય.
અંબુધિ=સમુદ્ર.
અંશ=ભાગ.
અંશી=જેને ભાગ છે તેવું.
અંશુનાથ=અંશુ=કિરણ. અંશુનાથ =કિરણોના નાથઃ સૂર્ય; ચન્દ્ર.
આકસ્માતિક } =અકસ્માતથી બ-
આકસ્મિક } નેલુ; એકાએક
આક્રંદ=રડારડ; કલ્પાંત; રૂદન.
આગળો=બારણાંની સલામતી વધારવા માટે લાકડા કે લોઢાની પટ્ટી રાખવામાં આવે છે.

આગાર=ઘર.
આચરવું=ચાલવું; વર્તવું;
આચ્છાદવું=ઢાંકવું.
આજીવિકા=ભરણપોષણ; નિભાવ.
આતિથ્ય=પરોણાચાકરી; ખાતર; બરદાસ્ત.
આત્મજ=પુત્ર.
આત્મજા=પુત્રી.
આત્મપંખી=આત્મારૂપી પંખી.
આત્મ મંદિર=આત્મા રૂપી મંદીર.
આત્મા કળી=આત્મારૂપી કળી.
આત્મીય=પોતાનું.
આદર્શ=નમુનો.
આદ્ય=પહેલું; પ્રથમ હોનાર.
આદ્યન્ત=આદિથી તે અંત સુધી.
આધિ=મનમાંનું દુ:ખ.
આનન=મોઢું.
આનન્દ હિંડોળો=આનંદ રૂપી હિંડોળો.
આફાટ=એકદમ ફાટી પડે તેવી રીતથી.
આફરીન=વખાણ; શાબાશી.
આફરીન થવું=ઓવારી જવું, મોહી જવું.
આબ=પાણી.
આભ=આકાશ.
આભિજાત્ય=કુલીનતા, કુળવાનપણું.

આભો=વિસ્મય પામેલ; બાવરો.
આભોગ=વિસ્તાર, પટ.
આમોદ=સુગંધ.
આમ્ર=કેરી.
આરામ=૧. વિશ્રાન્તિ. ૨ બગિચો.
આરો=ઘાટ, કાંઠો.
આરોગવું=જમવું.
આર્જુની=અર્જુનને લગતી.
આર્તિ=દુઃખ; શારીરિક પીડા.
આર્દ્ર=ભીનું.
આર્દ્રતા=ભીનાશ; રસમયતા.
આર્ષ=ઋષિને લગતું.
આર્ય=સારા. સંસ્કારવાળા લોક. (હિન્દુઓ આર્યો કહેવાય છે.)
આલમ=દુનીયા,
આલાપ=વાતચીત
આલિંગન=ભેટવું તે, આશ્લેષ.
આલી=૧. સ્ત્રી મિત્ર, બ્હેનપણી ૨. હાર.
આલેખવું=ચિત્ર કાઢવું.
આવલિ-લી=હાર.
આવાસ=રહેઠાણ.
આવાહન=બોલાવવું. તે.
આશંકા=શંકા; વહેમ; સંશય.
આશીષ=દુવા; શુભ ઇચ્છવું તે.
આશ્ચર્ય=નવાઇ, વિસ્મય.
આશ્લેષ=ભેટવું તે, આલિંગન.
આસમાન=આકાશ.
આહ્નિક=દિવસને લગતું. દિવસ દરમ્યાન કરવાનાં નિત્ય કર્મ.
આહ્લાદ=આનંદ, હુલ્લાસ.
આહ્લાદિની=આનંદ આપનાર.
આળું=કોમળ-જરા કાંઇક અડકે તો દુઃખે તેવું-સુંવાળું.
આંતર=અંદરનું.
ઇતર=બીજું.
ઇતરેતર=એક બીજાને.
ઇતિહાસવાહી=ઇતિહાસનું વહન કરનાર-ભાન આપનાર.
ઇન્દિરા=લક્ષ્મી.
ઇન્દુ=ચન્દ્ર.
ઇન્દ્રધનુ=મેઘ ધનુષ.
ઇન્દ્રપ્રસ્થ=પાંડવોનું વસેલું ગામ.
ઇન્ધન=બળતણ.
ઉકલવું=વાંચી શકાય તેવું હોવું.
ઉકેલવું=વાંચવું.
ઉક્તિ=બોલવું તે.
ઉખળવું=વિંટાળેલું પાછું ફરવું.
ઉખેળવું=વિંટાળેલું પાછું ફેરવી નાખવું.

ઉઘડ્યા=ઉખળેલા. ઢંકાઇ રહેલા પાછા દષ્ટીમાં આવી રહેલા હોય તેવા.

ઉગ્ર=આકરૂં, પ્રચંડ

ઉચ્છૃંખલ=મસ્તીખોર, કાબુ કે દાબ વગરનો.

ઉછંગ=ખોળો.

ઉછરંગ=ઉમંગ, ઉત્સાહ.

ઉછળન્ત=ઉછળતા—ઉછળી રહેલ.

ઉજ્જવલ=ઉજળું.

ઉઝરડા=ચામડીપર અણીદાર વસ્તુની અણી ઘસાવાથી જે લીટા પડી રહે તે.

ઉટજ=ઝુંપડું.

ઉટજ-કુંજ=ઝુંપડાંનો સમુદાય.

ઉડુ=તારા

ઉડુ ગણ / ઉડુ મંડળ }=તારાના ઝુંડ.

ઉડ્ડયન=ઉડવું તે.

ઉત્કટ=ઉદ્દામ, આકરૂં.

ઉત્કર્ષ=મોટાઇ; શ્રેષ્ઠતા, ઉન્નતિ.

ઉત્તરંગ=ઉછળતા મોજાવાળો.

ઉત્તાન=(૧)છીછરૂં. ૨. વિસ્તારવાળું

ઉ-તુંગ=ઉંચું.

ઉત્સાહ=ઉમંગ; ઉલ્લાસ; ઉલટ,

ઉથાપવું=હોય તેને ફેરવી નાખવું; ની વિરૂદ્ધ થવું; ન માનવું.

ઉદર=પેટ.

ઉદાસીન=તટસ્થ; અલગ રહેનાર; વૃત્તિ માત્રને દાબી દઇ ત્યાગી-વિરાગી થઈ ગયેલ.

ઉદે=ઉદય.

ઉદ્ગાર=ઉચ્ચાર; હૃદયમાંથી કુદરતી રીતે નીકળી આવતા શબ્દો.

ઉદ્ગ્રીવ=ઉંચી ડોકવાળું.

ઉદ્દામ=જોરદાર; ઉગ્ર; ધીટ.

ઉદ્ધરો=ઉદ્ધરવું=ઉદ્ધાર કરવો. દુઃખમાંથી છોડાવવું.

ઉદ્યાન=બગીચો.

ઉદ્યોત=પ્રકાશ; તેજ.

ઉદ્વેગ=ચિંતા; દુઃખ અકળામણ.

ઉન્હાધખ=બહુ ગરમ; જેને અડવા-થી દાઝી ઝવાય તેવા.

ઉપકંઠ=કાંઠા-કિનારા પાસેનો ભાગ

ઉપની=ઉપન્યા; 'ઉત્પન્ન થવું' ના અર્થમાં 'ઉપનવુ' ધાતુનાં રૂપ.

ઉપમર્ત્ય=મર્ત્યની પાસેનું.

ઉપવન=બગીચો.

ઉપહાર=ભેટ.

ઉપાલમ્ભ=મેણું; ઠપકો.

ઉભય=બંને.

ઉભરે=ઉભરાઇ જાય.

ઉભાય છે=ઉભરાઇ છે ના અર્થમાં વપરાયેલ છે. (પારસી પ્રયોગ છે.)

ઉર–લાસ=હૃદયનું નાચવું; ઉરનો આનંદ=ઉમળકો.

ઉર=છાક=ઉરનો છાક=છાક=મિજાજ અંહકાર; ધુન.

ઉર્જીત, ઊર્જીત=વધારે ઉમદા; વિશિષ્ટ.

ઉલ્કાપાત=(૧) તારો ખરે તે. (૨) મોટો ઉત્પાત.

ઉલ્લંઘવું=ઓળંગવું; ની ઉપર થઇને જવું.

ઉલ્લાસ=આનંદ; હર્ષ.

ઉષા=પ્રભાત; પરોઢીયું.

ઉષ્ણરશ્મિ=સુર્ય.

ઉષ્મા=ગરમી.

ઉટ વૈદ=ભેલાગુ વૈદ્ય; વૈદક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યા વિના થોડા ઘણા જ્ઞાનથી ધરાળ વૈદ્ય થઇ બેઠેલ વૈદ્ય.

ઊર્ધ્વ=ઉચું.

ઊર્ધ્વગામી=ઉચે જતું.

ઊર્મિ=મોજાં (દરિયાનાં).

ઋતુરાજ=વસન્તઃ

એકમય=એક બની ગયેલ

એકમયતા=એક બની જવું તે. ભિન્નભાવ ભૂલી જઇ એક રૂપ થઇ જવું તે; 'એકમય' થવું.

એકમયતા અનુભવવી=એક બની જવું.

એકાગ્રતા=એકાગ્ર=એકજ વસ્તુપર ધ્યાન લાગી રહેલું હોય તેવી સ્થિતિ.

ઐહિક=આ સંસારનું; અંહિનું.

ઓઘ=૧. ઢગલો; સમુદાય. ૨. પ્રવાહ.

ઓથાર=અમુક અમાનુષી શક્તિના, અમર અવર્ણનીય વિચિત્ર સ્થિતિના ક્ષોભથી થતું ભાવમય દબાણ; છાતીપર કેમ જાણે કાંઇ દબાણ થતું હોય તેવું થઇ આવે ત્યારે 'ઓથારની' અસર કહેવાય છે.

ઓપ=ચળકાટ; દિપ્તિ, તેજી, પ્રકાશ.

ઓપવું=ઘસીને ચળકાટ આપે તેવું કરવું; ચકચકાટ હોવું.

ઓપંતી=ચળકાટ મારતી.

ઓલિયા=સંત; સાધુ પુરૂષો. ઓલિયા એ બહુ વચન છે. એક વચન ઓલિયો વલી=મિત્ર; ખુદાનો મિત્ર. સંત, સાધુ.

ઓષ્ઠ=ઓઠ.

ઔદાર્ય=ઉદારતા; મનની મોટાઇ
ઔદાસ્ય=બેદરકારી; ઉદાસીનતા; વૈરાગ્ય; એકાંતપણું.
કચ્છ=કાંઠાનો-છેડાનો-પ્રદેશ (પાણીના અગર બીજી કોઇ હદના કાંઠા કે છેડાનો).
કજળવું=હોલાતાં હોલાતાં ઉપર રાખ વળી જવી.
કજળતા=કજળી ગયેલા=જેના ઉપર રાખ વળી ગઈ છે તેવા.
કટાણે=કવખતે; અયોગ્ય વખતે.
કટાક્ષ=આંખ મારવી તે; વાંકી આંખે સંજ્ઞા કરવી તે અપાંગ દૃષ્ટી.
કટુ=કડવું.
કણિકા=કણી.
કતલ=હથિયારથી કાપી નાંખવું તે, ખુનરેજી,
કદમ=પગલું, ચરણ.
કદમ બોસી=પગ ચુંસવા તે, ચરણ ચુંબન.
કદર=ગુણજ્ઞતા, કિંમ્મત કરવી તે.
કનક=સોનું, સુવર્ણ.
કનકમય=સુવર્ણમય, સોનાનું બનેલું.
કનડવું=હેરાન કરવું.
કન્યકા=કન્યા.

કપિ=વાંદરા.
કપિદળ=વાંદરાનું ટોળું.
કપોલ=ગાલ.
કપોત=પારેવું (નર).
કપોતી=પારેવી (માદા).
કમનીય=શોભામણું; આકર્ષક; સુન્દર
કમંડળ=સંન્યાસીઓ વાપરે છે તે-ધાતુ અગર લાકડાનું એક જાતનું પાત્ર.
કયામત=ખુદા પાસે પાપ પુણ્યનો હિસાબ થવાનો દિવસ. (મુસલમાનોના ધર્મ પ્રમાણે).
કરતાર=કરનાર, પ્રભુ.
કરાકર=(કર=કિરણ, આકાર=સમુદાય, જથ્થો) કિરણોનો સમુદાય.
કરાડ=પર્વતનો ઉંચો સીધો ભાગ, ભેખડ.
કરાળ } =ભયંકર.
કરાલ }
કરૂણાર્દ્ર=કરૂણા-દયાથી આર્દ્ર--ભીનું પીગળેલું.
કરંત=કરન્ત=કરતા-તી.
કર્કશ=કઠોર.
કર્ણ=૧. કાન. ૨. વહાણનું સુકાન.
કર્ણયવનિકા=કાનનો પડદો.
કર્ત્તવ્ય=ફરજ, કરવા લાયક, જે કરવું જ જોઇએ તે.
કર્દમ=કાદવ.

કલકલ=અવ્યક્ત અવાજ, દૂરથી આવતો ધીરો અસ્પષ્ટ ઘોંઘાટ,

કલગી=છોગું, પાઘડી-ટોપીમાં ખોસવામાં આવે છે તે.

કલતા=કલકલ; અવાજ.

કલાપ=૧. મોરપીંછ, ૨. જથ્થો.

કલાપી=મોર.

કલાસ=શબ્દ.

કલિ=૧. કજીયો ૨. કલજુગ.

કલહ=કજીયો.

કલોલ / કલ્લોલ =૧. આનંદ, ઉમંગ, હર્ષ. ૨. મોટાં મોજાં, લોઢ.

કવવું=કવિતા કરવી, કહેવું.

કવાસવા-કવા=પ્રતિકૂળ પવન-ખરાબ પવન. સવ.=અનુકૂળ પવન, સારો પવન.

કવિત્વ=કવિ હોવાનો ગુણ, કવિતા કરવાની શક્તિ.

કસબી=કસબવાળુ; હુન્નર કારીગરીવાળું; હુશીયાર.

કસવું=કસોટી કરવી; સહેનત કરવી; ખૂબ ખેંચવુ, સજ્બૂત કરવું.

કસાવું=૧ કાટ ચઢી જવો; ખરાબ થઇ જવું ૨ દુઃખ વેઠવું; કઠણ કામમાં લાગુ રહેવું, સહન કરવું. કસોટીમાંથી પસાર થવું.

કળવા-કળવું=જાણવું.

કળાપ=જથ્થો; સમુદાય.

કળાવું=દેખાઇ જવું.

કળાશ=કળાનો ભાગ.

કંચન=સોનું.

કંથા=કન્થા-થીગડાંવાળી ધાબળી; ગોદડી, સન્યાસી રાખે તેવી ઝોળી.

કંદર=કન્દર=ગુફા.

કાછીઆ=શાકભાજી વેચનાર; બકાલી.

કાજળકાળી=કાજળના જેવી કાળી.

કાતિલ=કતલ કરનાર; ક્રૂર.

કાનન=જંગલ; અરણ્ય.

કાબિલ=હુશિયાર.

કામિની=સ્ત્રી.

કામદેવ=મદન, અનંગ.

કાય=શરીર.

કારમી=કારમો=ભયંકર; બીહામણીણો, વિચિત્ર, અદ્ભુત.

કારાગાર / કારાગ્રહ =બંદીખાનું.

કાર્પણ્ય=દૈન્ય; હલકાઇ.

કાસાર=સરોવર.

કાંત-કાન્ત-પ્રિયજન.

કાંપવુ=ધ્રુજવું.

કિતાબ=પુસ્તક; ચોપડી.

કિર=પોપટ.

કિશોર=બાળક; પંદર વરસથી નાની ઉમરનો.

કિંકરી=ચાકરડી.

કીકી=૧ નાની-બાળક છોકરી. ૨ આંખના ડોળાની વચમાં નાની કાળી ગોળ ટપકી હોય છે તે.

કીટ=કીડો.

કુછન્દી=ખરાબ લક્ષણવાળો; ખરાબ ટેવવાળો; તોફાની.

કુટિલ=આડું; કપટવાળું; વાંકું. હઠીલો.

કુટિલતા=કપટ; લુચ્ચાઇ; આડાઇ.

કુઠારિ=કઠીયારા.

કુણો=કુમળો, ઓછી ઉગ્રતાવાળો; કોમળ.

કુતૂહલ=ઉત્કંઠા; કૌતુક; વિસ્મય

કુત્સિત=ધિક્કારવા લાયક; ખરાબ; નીચ.

કુમારિકા=કુમારી; અવિવાહિત કન્યા.

કુલ=વંશ.

કુસુમ=ફુલ.

કુસુમ વસન=ફુલરૂપી કપડાં.

કુહર=ગુફા.

કુક્ષિ=કૂખ; પડખું.

કુંજ=માંડવો; લતાગૃહ. વેલાઓથી ઢંકાયેલો મંડપ.

કુંભ-કુંભ=ઘડો.

કૂજવું=કોયલનું બોલવું; ટહુકો કરવો.

કૂજન=ટહુકો કરવો તે.

કૂખડો=ચરવો; કદરૂપો.

કૃતાર્થ=કૃતકૃત્ય; કર્તવ્ય જેણે કર્યું હોય તેવો.

કૃતિ=કામ; કાર્ય,

કૃપણ=લોભી; હલકું; નીચ.

કૃષિક
કૃષિવલ } =ખેડુત.

કૃષ્ણ=૧. કાળું. ૨. પ્રભુનો આઠમો અવતાર.

કેકા=મોરનો ટહુકો.

કેકી=મોર.

કોકિલા=કોયલ.

કોટિ=૧. કરોડ (ગણતરીમાં) ૨. છેડા. ૩. આલિંગન. ૪. વર્ગ.

કોટિક=કરોડેક; લગભગ કરોડ; ઘણા.

કોડ=હોંસ.

કોડે=હોંસે.

કોલ=વચન.

કોલાહલ=અવાજ; ઘોંઘાટ.

કોશ=૧. ભંડાર. ૨. તરવાર વગેરેનું મિયાન. ૩. કમળ વગેરે ફુલનો દોડો.

કૌતુકકર્ષિ=કૌતુક ઉત્પન્ન કરનાર.

કૌમુદી=ચાંદની.

ક્રાન્તિ=હુમલો; હરાવવું તે. હલ્લો.

ક્રમ=૧. પગલું; કદમ. ૨. રિવાજ.

ક્રમે ક્રમે=ધીમે ધીમે.

ક્રુસ—ક્રૉસ-ખ્રીસ્તીઓના ધર્મનું ચિન્હ.

ખ=આકાશ.

ખગ=પક્ષી.

ખચિત-ખચીત=નક્કી.

ખગોળ=આકાશનો ગોળો.

ખફા=ગુસ્સો; અકૃપા.

ખરજ=સંગીતમાંના સાત સૂર માંહેનો એક સૂર

ખંજર=કટારી.

ખાક=ધૂળ.

ખાપ=અરીસો.

ખાર=કાંટા.

ખાળવું=અટકાવવું; રોકવું.

ખુટ=ખોટ=ખામી; ઓછપ; ન્યૂનતા.

ખુશનુમા=સુખકારક; સુંદર.

ખૂન=૧. લોહી. ૨. મારી નાખવું તે.

ખે=આકાશ.

ખેચર=પક્ષી.

ખેશી=સગા.

ખો=૧. નાશ. ૨. ટેવ; આદત ૩. ગુફા, બખોલ.

ખોફ=બીક.

ખોળ=શોધ.

ખ્યાત=જાણીતું; પ્રસિદ્ધ.

ખ્યાલ=વિચાર તર્ક.

ખ્યાલી=વિચારવાળા.

વિપરીત ખ્યાલી=વિપરીત ખ્યાલ કરનાર.

ખ્વાબ=સ્વપ્ન.

ગગણવું=ગણગણવું.

ગગન=ગગણ=આકાશ.

ગગનાંગણ=આકાશરૂપી આંગણું.

ગજ=હાથી.

ગજગતિ=હાથીના જેવી ચાલ.

ગજગામિની=હાથીના જેવી ચાલ જેની હોય તે સ્ત્રી. ગંભીર, ઝુલતી મદભરી જોનારને ભવ્ય અને અસરકારક છાપ પાડે તેવી ચાલ.

ગણિતિ=ગણના.

ગતિ=૧. ચાલ; ૨. અવસ્થા, ૩. પહોંચ; ૪. સમજ.

ગતિમાન=ગતિવાળું, ચાલતું.

ગભરૂ=સંસારની ખટપટ ભરી રહેણી કરણીનું જેને ભાન ન હોય તેવો; ભોળો; નિષ્કપટ મનવાળો; કપટ શું હશે તે જે જાણતોજ ન હોય તેવો.

ગભીર=પ્રૌઢ, ઉંડું, જે જોઇ વિસ્મય અને ભવ્યતાની અસર થઇ આવે તેવું.

ગરક=ડૂબી ગયેલું, લીન થઇ ગયેલું.

ગરવા='ગરવો'નું બહુ વચન.
ગરવી=મોટી, ભારે (નારીજાતિ).
ગરવો=મોટો, ભારે (નરજાતિ).
ગરીયસી='ગરવી'નું એક રૂપ. વધારે મોટી. બે વસ્તુની સરખામણીમાં એકનાથી બીજી વધારે મોટી છે એમ કહેવું હોય ત્યારે વધારે મોટી માટે 'ગરીયસી' શબ્દ વપરાય.
ગર્જન=ગર્જવું તે
ગર્જના=ગર્જતાં જે અવાજ થાય તે.
ગર્વ=અભિમાન, અહંકાર.
ગર્વિષ્ટ=અભિમાની.
ગલત=ખોટું; જૂનું; ન માનવા જેવું.
ગહન=અગમ્ય; ઉંડું; ન સમજી શકાય તેવું.
ગહ્વર=ગુફા.
ગંધવતી=ગન્ધવતી=પૃથ્વી.
ગંધર્વ=ગન્ધર્વ=સ્વર્ગના ગાનારાની એક જાત.
ગાડલી=નાની ગાડી.
ગાંડીવ=ગાણ્ડીવ=અર્જુનના ધનુષ્યનું નામ.
-ગાથ } ગાથ=ગાયન; વેદનો ન હોય
-ગાથા } તેવો ધર્મ વિષયક છંદ. ૨. પ્રાકૃત ભાષા. ૩. પ્રાકૃતમાં લખાયેલી કવિતા. ૪. સાધારણ ધર્મવિષયક કથા=વાર્તા. (ગાથ–ગાથા બંને વાર્તા–કથાના અર્થમાં હવે વપરાય છે.)
ગાત્ર=શરીરના અવયવ; શરીર.
ગાન=ગાવું તે; ગાયન.
ગાન=યોગ=ગાયનનો=ગાનનો યોગ (યોગ એટલે એક વાતમાં તલ્લીનતા=એકાગ્રતા.) ગાનમાં મશગુલ થઇ જવું તે.
ગાન સંગમ=ગાયનનો સંગમ; બે ગાનારાનાં ગાન એક રૂપ થઇ જાય તે.
ગાભ=ગર્ભ.
ગિર્વાણ=સંસ્કૃત ભાષા.
ગુજારવું=૧. વીતાડવું; સુખ દુઃખ આવવાં. ૨. કાઢવું, ગાળવું. ૩. દિવસ કાઢવા. જીવવું.
ગુણ=૧. કુદરતી ખાસીયત. ૨. સારી વખાણવા લાયક ટેવ. ૩. દોરી.
ગુપ્ત=છાનું; છૂપેલું.
ગુરૂ=૧. શિખવનારો; ભણાવનાર. ૨. (વિ.) મોટો.
ગુરૂજન=વડીલ, મોટેરાં.
ગુલ=ગુલાબનું ફૂલ.
ગુલતાન=ગબડતો, આળોટતો; લીન; મગ્ન.

ગુલમ્હોર=લાલ ફુલવાળું એક ઝાડ, જેને જેઠ-અસાડમાં ફુલ આવે છે.

ગુલ્મ=ઝાડી, ઝાડનો ઝુંડ; વેલીયાનો ઝુંડ.

ગુહા=ગુફા. કોતર, બખોલ.

ગુહ્ય=ખાનગી, છૂપું રહસ્ય.

ગુંજ= ૧ ગણગણાટ, ૨ અવ્યક્ત, અસ્પષ્ટ, ઝીણો અવાજ.

ગુંજારવ=ગણગણાટ.

ગુંફિત=પરોવેલ, ગુંથેલ (માળાની પેઠે).

ગુપ્ત=છુપું, સંતાઇ રહેલું, ઉંડું, ગહન, અગમ્ય.

ગેબી=ખબર ન પડે તેવી રીતે થતું, અદ્ભૂત.

ગેંદ=દડો.

ગોખ=રવેશમાં બહાર નીકળતી બારી.

ગોઝારૂં=જ્યાં ખુન કે લોહી લોહાણ થયેલ હોય તેવી જગા ગોઝારી, હત્યારૂ, ખુન થયેલ હોય તેવું.

ગોદ=ખોળો, પાસું, પડખું.

ગોઠડી=વાતચીત.

ગોત્ર=કુટુંબ, કુળ; નામ.

ગોપિકા=ગોપી. વ્રજમાંની ગોવાલણ

ગોપ્તા=રક્ષણ કરનાર.

ગોરસ=ગાયનું દહીં દુધ.

ગોષ્ઠી=વાતચીત.

ગ્રસાઓ=ગ્રસાવું=ખવાઇ જવું, કોળીયો થઇ જવું. હારી જવું, મુંઝાઇ જવું.

ગ્રહ=૧. નવ ગ્રહમાંનો એક. ૨. પકડવું તે.

ગ્રંથિ=ગ્રન્થિ=ગાંઠ.

ગ્રામ=ગામ

ગ્રાસ=કોળીયો.

ગ્રાસી=ગળી જનાર.

ગ્રીવા=ડોક, ગરદન.

ઘચુમલે=ઘચુમલો=જથ્થો, ભેગું થઇ જવુ તે.

ઘન=૧. વાદળું. ૨. ઘેરૂં; ગીચ ભરેલું.

ઘનદળ=વાદળાંનો જથ્થો.

ઘનરાજી=વાદળાંની હાર.

ઘમસાણ=જુદ્ધ; તોફાન; ગડમથલ. ભેળસેળ થઇ બધું અસ્તવ્યસ્ત થઇ જાય તે.

ઘાત=હત્યા; મારવું તે; ખૂન.

ઘાતક=મારી નાખનાર ખુની.

ઘોરે=ઘોરવું=ઉંઘમાં અવાજ કરવો તે. ગંભીર ઘેરો મોટો અવાજ થાય તે. ઉદા૰ સાગર ઘોરે છે.

ઘોષ=અવાજ.

ઘોષણા=પુકારીને કહેવું તે.

ચકચકવું=ઝગઝગ થવું; ઉજળો પ્રકાશ પાડવો.

ચકિત=વિસ્મિત; આશ્ચર્ય પામેલું; છક્ક=અજબ=થયેલું.

ચકોરી કુળ-ચકોર પક્ષીનું ટોળું.

ચક્રગતિ=ગોળ ગોળ ચક્ર પેઠે=ફરતી ગતિ.

ચતરંગ=૧. ચાર ભાગવાળું. ૨. સાંભળીને ખુશ થઈ જઈએ તેવું. ૩. એક જાતનું વાજું.

ચપળા=વીજળી,

ચમન=બગીચો.

ચરખો=સંચો; ઘંટી.

ચરાચર=ચર=ચાલે તેવું, જંગમ; અચર=સ્થિર. આખું જગત; સૃષ્ટિ.

ચલ=ચલાયમાન.

ચલિત=ચાલેલું; ચાલતું.

ચશચશી=ચુસી, ચશ ચશ અવાજ કરીને; ચૂસીને; ચશ ચશ અવાજ થાય તેવી રીતે-હોંસથી-પીને.

ચળે=ચળવું=ચલિત થવું; ફરી ખરી જવું.

ચળક બુંદ=ચળકતાં ટીપાં.

ચળકંત=ચળકન્ત=ચળકતા.

ચંચળતા=ચાલાકી; ચપળતા.

ચંડ=ઉગ્ર; તીવ્ર; ગરમ.

ચંડુલ=એક જાતનું પક્ષી.

ચંચુ=ચાંચ.

ચંદા= ચંદ્રમા,

ચાતક=એક જાતનું પક્ષી-જે મેઘમાંથી પડતું જળ જ માત્ર પીએ છે એમ કહેવાય છે.

ચાપ=કામઠું; ધનુષ્ય.

ચારૂ=સુન્દર; સારૂં.

ચારૂતા=સૌન્દર્ય.

ચારો=ગાય ભેંસ ચરે તે.

ચાલક=ચલાવનાર; ગતિ આપનાર.

ચાંદની=ચંદ્રિકા; કૌમુદી.

ચિત્ર=૧. તસવીર; છબી; ૨. વિચિત્ર અદ્ભૂત, વિસ્મય પમાડે તેવું.

ચિત્રક=ચીતારો; ચીતરનાર.

ચિત્રકાર=ચિત્ર કાઢનાર.

ચિબુક=હડપચી.

ચીલો=ચીલા=ગાડાં ચાલવાથી પડી રહેતો માર્ગ; ધરડ.

ચિર=લાંબા વખતનું; લાંબો વખત ટકે તેવું.

ચિન્તનાત્મક=ચિન્તન=વિચાર જેમાં કરવો પડે=થાય છે તેવું.

ચેન=આરામ; શાન્તિ; મોજમઝા.

ચેષ્ટા=ચાળા; વિનોદ; રમતગમત.

ચોરગ્રાહક=ચોરને પકડનાર.

છજાવ=વ્યાપી રહો; છાઈ રહો.

છતાં=દષ્ટિગોચર, ખુલ્લું છતુ છતી, છતો છતા છતોનું બહુવચન.

છદ=પાંદડું.

છબીલું=સારી છબીવાળું; સુન્દર; ખુબસુરત.
છળીને='છળવું'નું અવ્યયકૃદંત.
છળવું=ઠગવું; છેતરવું.
છંદ=કવિતાના જુદા જુદા મેળ પ્રમાણે થતી જુદી જુદી રચના, કવિતા.
છાઇ=ઢાંકીને.
છાજવું=૧ શોભવું; ધટિત હોવું, ૨ ઢાંકી દેવું.
છાય=૧ છાયા. ૨ ઢાંકી દે.
છેદવુ=કાપવું.
છોળ=પાણીનું મોજું.
છોળઠેલે=પાણીની છોળનો–મોજાનો–ઠેલો–ધક્કો–હડસેલો–લાગવાથી.
જકિલો=હઠીલો; જક કરે તેવો.
જગતવંદ્ય=જગતને વંદવા લાયક.
જગદ્ધરા=જગતને ધારણ કરનાર.
જગપિતા=જગતના પિતા.
જટિલ=જટાવાળો.
જઠર=પેટ; હોજરી.
જડ=૧. નિર્જીવ, ૨. જાડી બુદ્ધિનું; ઠોઠ, કમ અક્કલ.
જડતા=ઠોઠપણું; કમ અક્કલ હોવાપણું.
જડમણિ=ચન્દ્રકાન્તમણિ જે જડ–નિર્જીવ છે.
જડવત્=જડ, નિર્જીવ જેવું.
જતન=રક્ષણ; સંભાળ.
જનની=માતા, જનેતા.
જનપદ=૧. દેશ, ૨. જ્ઞાતિ કે કુળ સમુદાય ૩. એક દેશમાં રહેનારા લોકો.
જમાવવું=એકત્ર કરી દેવું; ભેગું કરવું
જયધ્વજ=જય–જીત–બતાવનાર વાવટો.
જયિની=જીતવાળી.
જરકશ=જરકશી=કસબી ભરતવાળું.
જરા=ઘડપણ.
જરારૂઢ=વૃદ્ધ, ઘરડો.
જલચર=પાણીમાં રહેનારાં પ્રાણી.
જલદ=વાદળું.
જલદોદર=વાદળાની અંદરનો ભાગ.
જલધરા–જલધર=વાદળું.
જલધિ=દરિયો, સમુદ્ર.
જવ=વેગ.
જવનિકા=પડદો.
જહાં=દુનિયાં.
જંગ=લડાઇ યુદ્ધ.
જંતુ=જન્તુ } જીવડું; જીવડાં,
જંતુડાં=જન્તુઓ } ક્ષુદ્ર, નાનાં પ્રાણી.

જંબુ-જમ્બુ-જમ્બુદ્વીપ-મેરૂ પર્વતની આસપાસ આવી રહેલા સાત ખંડમાંના એક ખંડનું નામ, હિન્દુસ્થાનને માટે તે નામ છે એમ મનાય છે.

જંપવું-જમ્પવું=શાન્ત થવું, નિરાંત વાળવી, શાન્ત થઇ બેસી રહેવું.

ઝાળ જંપે=ઝાળ હોલાઇ જાય.

જાન=હાનિ, નુકસાન.

જીવન } =જીંદગી.
જીવેત }

જુગ=૧ ચાર જુગ માંહેનો એક. ૨ લાંબો કાળ ૩ જોડું, જોટો.

જ્યાદે=વધારે.

જ્યોતિ=પ્રકાશ, તેજ.

જ્યોતિગણુ=આકાશ માંહેના ગ્રહો, ઉપગ્રહો, તારાઓ વગેરેનો સમુદાય.

જ્યોતિષી=જ્યોતિષ વિદ્યા જાણનાર જોશી.

જ્યોત્સ્ના=ચન્દ્ર તેજ, ચાંદની, કૌમુદી.

જ્યોત્સ્નિકા=ચાંદની, ચંદ્ર પ્રકાશ.

ઝગારે=ઝગઝગ થઇ રહે.

ઝાપટી= લુગડાંની કોરથી અગર પવનના સપાટાથી મારવું તે; ઝાપટવું.

ઝબાકો=ચમકારો; ઝબકારો; ઝબુકો. વચમાં જરા રહી જઇ જે પાછો ચળકાટ મારતો પ્રકાશ થાય તે. વિજળીનો ઝબાકો.

ઝબુકવું=પ્રકાશવું: ચમકારા થવા. જરા જરા વાર અટકી જઇ ચળકાટ થાય, પ્રકાશ થાય તે.

ઝબોળવું=બોળી દેવું. પ્રવાહીમાં ડુબી જાય તેમ નાખવું, અને પાછું કાઢવું.

ઝમતી-ઝમવું=જરા જરા ટીપે ટીપે ગળાઇને ઉતરવું.

ઝરણી=પાણીનું નાનું સરખું વ્હેળીયું.

ઝર્ઝર—પાણી કે પવનનો ઝર ઝર એવો અવાજ થાય તે.

ઝલક=તેજ; ચમકાર; પ્રકાશ: ખુબી.

ઝલે=ઝલક: ચમકારાવાળો પ્રકાશ.

ઝંકારવું=ઝમઝમ અવાજ કરવો.

ઝંખવાયું=ઝાંખું પડી ગયું.

ઝંખા=ઝંખના: ચિંતાભર્યું સ્મરણ.

ઝંઝાવાત=વંટોળીયો.

ઝીણ ઝીણ=બહુ ઝીણા; ઝીણા ઝીણા.

ઝુઝવું=ઝુમવું; લડવું.

ઝુલે=હીંચકા ખાય; ઝુલતી દેખાય.

ઝુરવું-વિરહથી ક્ષીણ થઇ જવું; ચિંતાથી-વિરહની ચિંતાથી દુઃખી થવું.

ટીપ=સંગીતના સ્વર માંહેનો એક સુર.

ટુક-ટુકો=પર્વતની ટેકરી.

ઠાર=ઠરી જવાય તેવી ટાઢ.

ઠીજાય-ઠીજાવું=ટાઢથી ઠાંગરી જવું; અક્કડ થઈ જવું.

ઠુંખ=રોપવાની કલમ; જે ડાળ વાવવાથી રોપ થાય તે ડાળ કે ડાંખળી.

ઠોલત=ઠોલતા.

ઢંગ=રીતભાત, સારી વર્તણુક; દેખાવ; જે બાહ્ય દેખાવ, રીતભાત, વગેરેથી સારી રીતભાત કે સારૂં ખરાબ જણાઇ આવે છે તે રીત; ટેવ; દેખાવ.

તકાવું-તકાવવું=નજર રાખી જોયા કરવું, લાભ માટે રાહ જોયા કરવી.

તટ=કિનારો

તડિત=વીજળી.

તત=વિસ્તાર પામેલું.

તતિ=વિસ્તાર.

તત્ત્વ=૧. ખરૂં સત્ય. ૨. સાર ૩. પચીસ તત્ત્વ માંહેનું કોઈ.

તદપિ=તોપણ.

તદ્રુપ=બરાબર તેના જેવાજ રૂપવાળું તાદૃશ

તનતો=એટલો.

તપતુ='તપવુ'નુ એકરૂપ તપવું-ગરમ થવુ. તપવું=તપ કરવું.

તપ્ત=ગરમ થયેલ, તપેલ.

તબલચી=તબલા વગાડનાર.

તમ=૧. તમે. તુનું બહુવચન ૨. અંધારૂં.

તમમય=તમારામય; અંધકારમય.

તમરાજ=અંધકારનું રાજ, ગાઢ અંધકાર.

તમિસ્રા=(વિ) અંધારૂં.

તમિસ્ત્રા=રાત્રિ.

તરણ-તૃણ=ખડ, ઘાસ

તરણી=મછવો

તરલ=ચંચળ, અસ્થિર.

તરંગ=૧ વિચાર ૨. મોજું (દરિયાનું)

તરૂ=ઝાડ.

તરૂયૂથ=ઝાડનો ઝુંડ.

તર્જશે=તિરસ્કાર કરશે.

તંતુ-તન્તુ=તાંતણો.

તંબુર=તંબુરો.

તુપે=તારા ઉપર

તલપવું=તલપાપડ થવુ; આતુરતાથી ઉપર તળે થઈ રહેવું.

તલસે=ઝંખે.

તલ્લીન=તન્મય; મશગુલ, નિમગ્ન, ગર્ક થયેલું.

તલસ્પર્શી=તળીને અડનાર: ઉંડા ઉતરનાર.

તાન=૧ ગાવામાં અમુક સ્વરો લબાવી પલટો મારવો તે. ૨ મસ્તી ૩. છંદ; નાદ.

તાપસ=તપસ્વી; તપ કરનાર.

તામડીસુ=તામડીનું બહુ વચન; દુધ લેવાની વટલોઈ.

તામસ=તામસી; તમોગુણવાળું.

તિમિર=અંધારૂં.

તિમિરોદર=અંધારાનું પેટ–ખુબ અંધારૂં હોય તેવી જગા, અંધારાનુ મધ્ય

તિરોહિત થવું=દેખાતા બંધ થવું.

તિવ્ર=આકરૂં, તીક્ષ્ણ, અણીયાળું

તીક્ષ્ણ=અણીવાળું; બહુ લાગે તેવું.

તુચ્છકારવું=તિરસ્કાર કરવો, હલકું ગણવુ

તુતક=વહાણના જે ઉપલા ભાગમાં બેસવા જેવુ કરેલું હોય છે તે ભાગ.

તુષ્ટિ=સંતોષ

તુહિનાચલ=હિમાલય

તૃષા=તરસ

તૃષાર્ત=તરસથી પીડાતો.

તેજમય=તેજવાળી.

તોરણ–શુભ અવસરે આંબા તથા આશોપાલવનાં પાન બારણાનાં ઉપલા ભાગે બાંધવામાં આવે છે તે.

તોલ=વજન; આબરૂ; ભાર; બોજ.

ત્રપતું=તૃપ્તિ પામતું.

ત્રયી=ત્રણનો સમુદાય.

ત્રાડ=મોટી બુમ; સિંહ વાઘ વગેરેના હોકાટ; ગર્જના.

ત્રાહિ=બચાવો, રક્ષણ કરો.

ત્રિકાળ=ત્રણે કાળ–ભૂત, વર્તમાન, ભવિષ્ય

ત્રિખંડ=ત્રણ ખંડ, એશિયા, આફ્રિકા, યુરોપ

ત્રિગુણ=ત્રણ ગુણ, સત્ત્વ, રજસ, તમસ.

ત્રિપુટી=ત્રણનો સમુદાય.

ત્રિવેણી=નદીનાં પાણી જ્યાં સંગમ પામે તે સ્થાન

ત્વન્મય=તુમય

થર=ઉપરાઉપર ગોઠવેલી વસ્તુઓની એક સપાટ હાર

થંભવું=થંભી–અટકી જવું; સ્થિર થઈ રહેવું.

થાળે–થાળું=ચોરસ અથવા તો ગોળ અને જરા ઉંચો કરેલો ભાગ–જેને કંઈ રાખવા માટે ઉંચો કરવામાં આવ્યો હોય તે, થાળુ–કુવાની ફરતું કરેલું ચણતર

થિર=સ્થિર.

થીજાય=ઠીજાય, થીજી જાય, ઠાંગરી જાય.

થોક=જથ્થો

થોકેથોક=ઢગલે ઢગલા

દખલ=વચમાં આવવું તે, ધડમથલ, હરકત, અડચણ

દનુજ=રાક્ષસ

દબી=દબઈને; કચરાઈને.
દમકતી-દમકવું=પ્રકાશવું; તેજ મારવું, ઝબુકવું.
દમન-સતાવણી, દુઃખ દેવું તે, જુલમ.
દમબદમ=શ્વાસોચ્છ્વાસ.
દમવું=દુઃખ દેવું, જુલમ કરવો.
દમામ=દબદબો, ભપકો, શોભા.
દયાકરા=દયા કરનારા.
દયિત-દયિતા=વ્હાલું, વ્હાલી.
દરિયાવ=દરિયો દરિયા જેવું.
દર્પણ=અરીસો, આરસી.
દર્શનાર્ત=દર્શન માટે પીડાતું, દર્શન કરવા માટે આતુર
દલ=પાંદડું, પાંખડી,
દળ=૧ જાડાઈ. ૨ સૈન્ય, લશ્કર ૩ જથ્થો. ૪ પાંદડું, પાંદડી
દહન=બાળવું તે
દાઝન-દઝન=બળવું.
દાના=હુંશિયાર.
દાનવ=રાક્ષસ
દામની=વિજળી.
દારા=સ્ત્રી, પત્ની, ઓરત.
દારુણ=ભારે, બીહામણું, ભયાનક, ઉગ્ર.
દાવાનળ=જંગલમાં બળતો અગ્નિ.
દાહ-આગ=શબને બાળવા આગ્નિ મૂકવો તે 'દાહ દેવો' કહેવાય છે.
દાક્ષિણ્ય=૧. વિવેક; સભ્યતા, ૨ પુરૂષનું પોતાની પ્રેમપાત્ર તરફનું માન ભર્યું વર્તન, આશકની માશુક પ્રત્યેની નમનતાઈ, વિવેકભરી સલુકાઈ
દક્ષિણાત્ય=દક્ષિણ દિશા તરફથી આવતો.
દિક્પ્રાન્ત } =દિશાના છેડા
દિગન્ત }
દિગન્ત વ્યાપી=દિશાના છેડાઓ સુધી વ્યાપી રહેનાર, બહુજ પ્રસરી ગયેલ.
દિદીપી રહો-બહુજ દીપી-અતિ પ્રકાશથી ઝળઝળીત થઈ રહો
દિનચર્યા=દિવસમાં કરવાનું કામકાજ.
દિનનાથ }
દિનમણિ } =સૂર્ય
દિનેશ }
દિલબર=પ્રિયજન; સનમ, પ્રેમપાત્ર.
દિવાકર=સૂર્ય
દિવ્ય=સ્વર્ગીય; અલૌકિક.
દિવ્યાંગના=અપ્સરા, સ્વર્ગની સ્ત્રી.
દિશ=દિશા.
દીદાર-દિદાર=ચ્હેરો. સુરત
દીપાવે=પ્રકાશવાળું બનાવે.

દીપ્ત=પ્રકાશીત, તેજસ્વી
દીપ્તિ=પ્રકાશ, તેજ
દુ ખભેદ્ય=દુઃખથી ભેદી શકાય તેવી.
દુ ખીયારી=દુઃખી; દુ ખથી ઘેરાયલી; દુ ખમાં ડૂબેલી
દુભવું=(દુભી)-દુ ખ દેવું, પીડા કરવી
દુરિત=પાપ, દુષ્ટકામ.
દુર્ગ=કિલ્લો, ગઢ
દુર્બલ=નબળુ, દુબળું, બળ વગરનું.
દુર્મતિ=દુષ્ટ મતિ, ખોટી મતિ,
દુર્વામુનિ=દુર્વાસા મુનિ-જે ઘડી વારમા બહુજ ક્રોધિષ્ઠ થઇ જતા તે
દુશાલો=શાલ, ઉત્તરીય, ઉપર ઓઢ-વાનું વસ્ત્ર.
દુશ્ચર=ખરાબ રીતે ચાલનાર.
દુષ્કાળ=દુકાળ, વરસાદ ન થાય અને તેથી ખરાબ વખત આવી લાગે તે.
દુસ્તર=તરી ન શકાય-મુશ્કેલીથી તરી શકાય તેવું.
દુહાઈ=મદદ માટે પોકાર.
દુંદુભિ=ઢોલ, નોબત, નગારાં.
દૂરગામી=દૂર જનાર.
દૃગ=આખ
દૃશ્ય=દેખી શકાય તેવું.
દેવકુલ=દેવોનાં ટોળાં.
દેવદૂત=દેવનો દૂત-કાસદ.
દેવાંગના=દેવની સ્ત્રી.
દૈન્ય=દીનતા, ગરીબાઈ.
દ્યુતિ=પ્રકાશ, તેજ.
દ્યૌ=આકાશ.
દ્રવવું=પીગળવું.
દ્રુમ=ઝાડ
દ્વાર=બારણું.
દ્વિગુણ }=બેવડુ.
દ્વિગુણુ
દ્વિજ=૧ બ્રાહ્મણ ૨ પક્ષી ૩ દાંત.
દ્વીપ=બેટ.
દ્વીપાકૃતિ=બેટના જેવો જેનો આકાર છે તે.
દ્રષ્ટવ્ય=જે જોવાતું છે તે.
ધખે-ધખવુ=ગરમ હોવું, થવું.
ધજ=સારૂં, શ્રીકાર, સરસ, ઉત્તમ.
ધણ=ગાયોનું ટોળું.
ધનિક }=પૈસાદાર, તાલેવંત
ધની
ધરમૂળથી=શરૂઆતથી, પહેલેથી.
ધરા=પૃથ્વી
ધર્મગોપ્તા=ધર્મનું રક્ષણ કરનાર.
ધર્માર્થ=ધર્માદા, ધર્મને માટે.
ધર્મ-પુણ્ય-થાય તેવા હેતુથી.
ધવલ=ધોળું, સફેત
ધામ=સ્થાન, ઠેકાણું.
ધારાકર=ધારા-ધાર-રૂપી હાથ.

ધીકી રહી=ગરમ થઈ રહી.

ધીમહિ=પ્રસન્ન કરીએ છીએ, પૂજીએ છીએ; પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

ધુરંધર=મોટો; જવાબદારી લેનાર, આગળ ચાલનાર, બળદ; ધુસરી ઉપાડનાર, બધો ભાર વંહેનાર.

ધૂસર=ધુડીયા રંગનું, ધુળવાળું.

ધૂપે=તપે, ગરમી વર્ષી રહે.

ધૂમ=ધુમાડો.

ધૂમકેતુ=પૂછડીઓ તારો.

ધેન=ધેનુ, ગાય.

ધૈર્યભ્રંશ=ધીરજનો નાશ.

ધોમ ધખે=ખુબ ગરમ થાય, બહુજ તપે.

ધોરી=મોટા.

ધ્યાઉ-ધ્યાવુ=ધ્યાન ધર્યાં કરવું, વિચાર કર્યાં કરવો, ચિંતવન કરવુ.

ધ્વનિ=અવાજ.

ધ્વંસ=નાશ

ધ્વસી=નાશ કરીને, ટાળી દઇને

ધ્વાન્ત ધ્વાંત=અંધારૂં,

નખલી-સતાર બજાવવા માટે આંગળામાં-નખ ઉપર રાખવાનું એક જાતનું સાધન.

નગ=પર્વત.

નત=નમી ગયેલ, નીચું.

નદ=મોટી નદી.

નભ=૧ આકાશ ૨. શ્રાવણ માસ.

નભકટિ=આકાશની કમ્મર મધ્યમ ભાગ.

નભગંગ=આકાશ ગંગા.

નભ પ્રાન્ત=આકાશના છેડા.

નમણું=નમેલુ; નમે તેવું; નમ્ર

નમુલતી=અમૂલ્ય; કિમ્મતી.

નમેરી=દયા વગરની; ક્રૂર.

નરી=એકલી, જેની સાથે બીજું કશું ભળેલુ ન હોય તેવી, એકજ ગુણથી ભરેલી. નર્યું-નર્યો-નરી, નરી સરળતા-માત્ર-એકલી સરળતાજ હોય તે સિવાય બીજુ કશું જેમાં ન હોય તે.

નર્તતુ=નાચતું.

નર્મ ગોષ્ઠી=માર્મિક, સહેજ, નિર્દોષ, ઠઠ્ઠાભરી વાતચીત.

નવનીત=માખણ

નવલ=નવુ

નવલી=નવી.

નવોઢા=તાજેતરમાંજ-થોડા વખત અગાઉજ-પરણેલી સ્ત્રી, પરણીને તુર્તજ સાસરે આવેલી તે

નક્ષત્ર=૧ તારો ૨ સત્તાવીશ નક્ષત્ર છે તેમાંનુ એક.

નક્ષત્રમાળ=તારાનાં ઝુમખાં.

નાટય=૧. નાચ. ૨. નાટક. ૩. નટ પહેરે તે વેશ. ૪. નટ કરે તે ચાળા.

નાદ=અવાજ.

નાના=વિધવિધ પ્રકારના

નાયક–નાયિકા=નાટકનાં મુખ્ય પુરૂષ કે સ્ત્રી પાત્ર.

નાયિકા=નાચનારી, ગણિકા.

નાવ=મછવો, હોડી.

નાવડું=નાનો મછવો.

નિકટ=પાસે, નજીક.

નિડર=ડરે નહિં તેવું.

નિદ્રસ્થ=નિદ્રાધીન, સુતેલ

નિદ્રિત=ઉંઘમાં પડેલ, સુતેલ.

નિધન=મૃત્યુ

નિધનવાહી=મૃત્યુ લાવનાર.

નિધાન=ભંડાર, નિધિ તીજોરી.

નિધિ=ભંડાર.

નિપટ=છેક, તદ્દન. પટ નિપટ=કપડાંની લગોલગ હોય તેમ

નિબિડ=ગીચ, ગાઢ

નિભૃત=છાનું, એકલું, સંતાયેલું.

નિમગ્ન=ગડેલું,

નિમંત્રવું=નિમંત્રણ આપવું, ઇજન આપવું, બોલાવવું.

નિમીલ } =બંધ કરેલું,
નિમીલિત } =મીચેલું.

નિયમિતતા=નિયમિતનું નારી જાતિનું રૂપ, નિયમમાં રાખેલ, મર્યાદામાં હોય તેવી, બાંધી રાખેલ.

નિરવધિ=સીમા વગરનું, હદ વગરનું, અનહદ.

નિરંતર=હમેશ, ચાલુ.

નિર્ગમવું=ગાળવું, કાઢવું, પસાર કરવું.

નિર્જન=જન વગરનું, એકાંત, ઉજડ.

નિર્ઝર=ઝરો.

નિર્મળા–નિર્મળ=સ્વચ્છ, ચોખ્ખું, મેલ વગરનું.

નિર્મિત=સરજીત, નિર્માણ કરેલ,

નિર્મોહી=મોહ વગરની.

નિશિભવ=રાતે થનાર, રાત્રીયે ઉત્પન્ન થાય તે.

નિષેધ=મના, અટકાવવું તે.

નિષ્ઠુર પ્રાણ=નિષ્ઠુર-દયા વગરનો, લાગણી વગરનો પ્રાણ–જીવ છે જેનો તે; દયાહીન.

નિસ્તેજ=તેજ વગરનું.

નિહાળવું=જોવું.

નિઃશંક=શંકા વગર.

નીક=ધોરિયો. પાણી જવા માં કરેલ લાંબો પહોળો માર્ગ; ઉંડો માર્ગ.

નીતરવું=ગળવું, ટીપે ટીપે પડવું, ટપકી જવું.

નીભી=નીભવું-નભવું=ટકવું, જારી રહેવું, ચાલવું.

નીમ=૧ નિયમ, રિવાજ. ૨ બાધા. આખડી.

નીરવ=અવાજ વગરનું, શુમશામ, શાન્ત.

નીરી-નીરીને='નીરવું' નું અવ્યય કૃદંત. નીરવું=આગળ મૂકવું; ઢોરને ઘાસ નાખવું તે ઘાસ નીરવું કહેવાય છે.

નીલ=શ્યામ.

નૂતન=નવું.

નૂર=તેજ.

નૃત્ય=નાચ.

નૃપ=રાજા.

નૃપસુતા=રાજાની પુત્રી.

નેજા=ભાલા.

નેન=નયન, આંખ.

નેહ=પ્રીતિ, સ્નેહ.

નૈક=ન+એક=એક નહિં તે, અનેક, ઘણા.

ન્યૂન=ઓછું.

ન્યૂનતા=ઓછપ, ખોટ, ખામી.

પકવાન્ન=૧. પકવેલું-રાંધેલું અન્ન ૨. મીઠું ખાવાનું.

પખાળવું=ધોવું.

પગથી=કેડી.

પચરંગી-પાંચ રંગવાળું, જૂદા જૂદા રંગવાળું.

પટ=વસ્ત્ર

પટનિપટ=શરીરની લગોલગ રહેતું વસ્ત્ર તે પટ, અને તેની ઉપર ઓઢવાનું બીજું વસ્ત્ર તે નિપટઃ એ બે વસ્ત્ર જેમ હોય તેવી રીતે.

પટલ=સમુદાય, જથ્થો.

પટાર=પટારો.

પટાંચળ=લુગડાંની કોર-છેડો.

પંથ=રસ્તો, માર્ગ.

પથિક=મુસાફર

પદઘોષ=પગના અવાજ.

પદવી=પદપંક્તિ,પગલાં, ચિન્હ; ઓધ્ધો.

પદાઘાત=પગનું પડવું, પગ પડતાં અવાજ થાય તે.

પનઘટ=પાણી ભરવાનો ઘાટ.

પનોતું=મંગળદાયી, ભાગ્યદાયી.

પમરે-પમરવું-મઘમઘાટ થઇ રહેવું, બ્હેકી રહેવું.

પયોદ=વાદળું.

પયોધર=વાદળું. સ્તન.

પર=૧. અવર, બીજું, પારકું, ૨. પાંખ.

પરકાર=હોકાયંત્ર.

પરજન્ય-પર્જન્ય=વરસાદ.

પરભૃતિકા=કોયલ.

પરમ=ઉંચુ, મોટું.

પરવરતા-પરવરવું=જવું.

પરવારના=પતંગીઉં

પરંપરા=હાર, આવલિ, ઓળી, એક પછી એક એમ અનુસંધાનથી જે કાંઈ આવ્યે જાય તેની 'પરંપરા' બંધાઈ છે એમ કહેવાય.

પરાગ=ફુલની રજ.

પરાજ=હાર (હારી જવુ તે.)

પરિપૂર્ણ=સંપૂર્ણ.

પરિમળ-લ=સુગંધ, સુવાસ.

પરિમલમય=સુવાસિત, સુગધથી ભરેલ.

પરિરંભ=ભેટવું તે, આલિંગન.

પરિવર્તન=ફરવું તે, ફેરફાર ફરી આવી જવું તે.

પરિવેષ=સૂર્ય ચંદ્રની આસપાસ દેખાતું તેજનું કુંડાળું. Halo.

પરિષ્વજે-પરિષ્વજવું=આલિંગન દેવું, ભેટવુ.

પરિહરવા-પરિહરવું=તજવા-તજવું.

પરી=દિવ્યાંગના, સુન્દર સ્ત્રી.

પર્ણ=પાંદડું

પર્ણકુટિ=પાંદડાંની બનાવેલી ઝુંપડી.

પર્વત=ડુંગર.

પલક=આંખ ઉઘડે અને મીંચાય તે દરમ્યાનનો વખત, પળ, ક્ષણ.

પલટતી=બદલાતી.

પલવટ=સ્ત્રી વસ્ત્રને ઓઢે છે તેના છેડાને જે ગાંઠ બાંધે છે તે પલવટ.

પલવટી=પલવટ વાળીને.

પલાણવું=પલાણ નાખવું, આરૂઢ થવું.

પલ્લવ=ઝાડના નવા અંકુર, કુંપ.

પલ્વલ=ખાબોચીયું, તળાવ, નાનું સરોવર.

પવન સંતતિ=પવનથી ઉત્પન્ન થયેલ.

પળી-પળવું=ચાલી જવું.

પક્ષ્મ=પાંપણ,

પંક=કાદવ.

પંકજ=કમળ.

પંક્તિ=હાર.

પંખેરૂ=પંખી, પક્ષી.

પંચત્વ=પાંચ હોવાપણું,

પંચત્વ પામવું=પાંચ ભૂતોનું બનેલું શરીર તે તે ભૂતમાં ભળી જાય તે; મરણ પામવું.

પંચભાગ=પાંચમો ભાગ; હિસ્સો.

પંચમ=સંગીતમાંના સૂર માંહેનો એક સૂર.

પંજર=પાંજરૂં.

પંજે=પંજા વડે.

પંથ-પન્થ=રસ્તો.

પંથી-પન્થી=વટેમાર્ગુ, મુસાફર.

પાત=પડવું તે, ઘા.

પાતકી=પાપી.

પાતા=પાલણ કરનાર, રક્ષણ કરનાર
પાયોધિ=દરિયો.
પાવ=પગ.
પાદ પ્રહર=પગથી મારવું તે, પાટુ.
પાન=૧ પાંદડું. ૨. પીવું તે.
પામર=કંગાળ, હલકુ, રંક.
પામરી=ઉન કે રેશમનું ખભે નાખ-
વાનું વસ્ત્ર.
પારાવાર=દરિયો
પાર્થિવ=૧. પૃથ્વી સંબંધીનું, ઐહિક
૨. રાજા ૩, માટીનું બનેલું.
પાલવ=વસ્ત્રનો છેડો.
પાવડી=ચાખડી,
પાષાણુ=પત્થર.
પાષ=જાળ, ફાંસો;
પાંગરી=(બી માંથી કાંટા નીકળે તે
'પાંગરવું') ઉગીને, ખીલીને
પાંથ-પાન્થ=મુસાફર;
પાંશુ=ધૂળ,
પિચ્છ=પીછું;
પિતૃવ્ય=કાકો;
પિપાસિતા-પિપાસિતનું નારી જાતિનું
રૂપ; તૃષાર્ત, તરસી.
પિંગળા=પિંગળનું નારી જાતિનું
રૂપ, પીળા ભુરા રંગની.
પીયળ=લલાટ પર કુંકુમનો લેપ, શુભ
અવસરે કરે છે તે.
પીયૂષ=અમૃત, સુધા;
પુચ્છ=પૂંછડું,
પુનઃ=ફરીથી.
પુનિત=પવિત્ર, પાવન;
પુરંદર=ઇન્દ્ર,
પુરા=આગળના-પહેલાંના વખતમાં,
પ્રાચીન કાળમાં.
પુરાણુ=જૂનુ, પ્રાચીન કાળનું.
પુલિન=નદીનો રેતાળ કાંઠો, સમુદ્રને
કાંઠે જેટલા ભાગમાં પાણી આવી
જતુ હોય તે ભાગ પાણી ગયા
પછી પુલિન કહેવાય;
પુંજ=ઢગલો, રાશિ, સમુદાય,
પૂંખે=પૂંખવું-રોપવું, વાવવું.
પૂજામિષે=પૂજાને બહાને.
પૃથુ=પહોળુ, મોટુ.
પોયણી=રાત્રિ વિકાસી કમળ, કુમુદ.
પ્રકાશવું=પ્રકાશ આપવો, ઝળહળ
થવું.
પ્રકામી=આતુર, બહુ કામના રાખનાર,
ઇંતેજાર.
પ્રકૃતિજ=પ્રકૃતિથી જન્મેલ, જન્મથી
ઉત્પન્ન થયેલ.
પ્રકૃતિશાયિ-પ્રકૃતિ=કુદરત, જગત, માં
સૂતેલો-માલમ પડનાર, તે દ્વારા
પ્રત્યક્ષ થતા

પ્રખર=ઉગ્ર, ચંડ, તીવ્ર, આકરૂં.
પ્રચંડ=બહુ ગરમ.
પ્રચંડોર્મિ=ઉગ્ર મોજાં.
પ્રજવલી=સળગી.
પ્રણત=પગે પડેલ
પ્રણય=પ્રેમ,સ્નેહ.
પ્રણયચ્છબી=પ્રેમની છબી.
પ્રણયમયતા=પ્રેમમય હોય તેવી સ્થિતિ.
પ્રણયી=પ્રેમી, પ્રેમપાત્ર.
પ્રતાપ=તેજ, પ્રભાવ.
પ્રતિપદે=દરેક પગલે.
પ્રતિફલિતા=પ્રતિફલિતનુ નારી જાતિનું રૂપ, પ્રતિબિંબિત, જેનુ પ્રતિબિંબ પડેલ છે તેવું.
પ્રતિભા-૧ પ્રભાવ, પ્રતાપ. ૨. બુદ્ધિ, ઉચી જાતની અક્કલ ૩. કાંતિ.
પ્રતિભાદીપ=પ્રતિભા-બુદ્ધિરૂપી દીવો.
પ્રતિમા=પૂતળી.
પ્રતિવીચિ=દરેક મોજે.
=સામુ હસવું તે.
પ્રતીચી=પશ્ચિમ દિશા.
પ્રતીતિ=૧ જ્ઞાન, ભાન, ૨ ખાતરી.
પ્રદર્શિત=બતાવાયેલ.
પ્રદક્ષિણા=કોઈની ચોતરફ ફરી જવું તે.
પ્રપંચ=કપટ, માયા.
પ્રફુલ્લ=પૂર્ણ રીતે વિકસેલ.
પ્રબન્ધ-યોજના, ઘટના.
પ્રબોધ=જ્ઞાન; જાગૃતિ.
પ્રબોધવું=જગાડવું; જ્ઞાન આપવું.
પ્રભ=પ્રભાવાળું.
પ્રભવે=સંભવે, જન્મ પામે.
પ્રભા=તેજ, દીપ્તિ, પ્રકાશ, પ્રભુતા.
પ્રભાવ=પ્રતાપ, મહિમા.
પ્રમદવન=રાજ્ય મહેલમાં જનાના માટે રાખવામાં આવતો બગીચો.
પ્રમોદ=આનંદ, હર્ષ.
પ્રમાણવું=માનવું, પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવું
પ્રયાણ=નીકળવું તે
પ્રવચન=ભાષણ, બોલવું તે.
પ્રવદતાં=બોલતાં.
પ્રશસ્ત=વખણાયેલ.
પ્રશાન્ત=શાન્ત
પ્રસન્ન=આનંદ પામેલું.
પ્રસર=ફેલાવો વિસ્તાર.
પ્રસરવું=પથરાવું, ફેલાવું.
પ્રસંગ=અનુકુળ સમય; લાગ; ઘટતો વખત.
પ્રસાદ=કૃપા, અનુગ્રહ.
પ્રસૂતી=સુવાવડ; પ્રસવ.
પ્રસૂતી વેદના=પ્રસવ વખતની પીડા.
પ્રહર=પહોર, બે ચોઘડીયાં અગર ત્રણ કલાકનો વખત.

પ્રહાર=મારવું તે, ઘા.
પ્રાચી=પૂર્વ દિશા.
પ્રાવૃષ=ચોમાસું.
પ્રાંગણ=આંગણું.
પ્રાંત-પ્રાન્ત=છેડો.
પ્રાશી=ખાઈને.
પ્રેમળ=પ્રેમભર્યું; પ્રેમમય.
પ્રેમાવતાર=પ્રેમનો અવતાર.
પ્રેમાળ=પ્રેમથી ભરેલું, માયાળુ.
પ્રેરક=પ્રેરનાર, પ્રયોજક
પ્રેરવુ=ઉત્તેજન આપવું, મોકલવું.
પ્રેષિત=મોકલેલ.
પ્રેક્ષીને=જોઇને
પ્રોઈ=પરોવીને.
પ્રૌઢ=પુખ્ત ઉમરનું, ડાહ્યું, ઉંચું, મોટું.
પ્યાસી=તરસ્યો
પ્લુત=ઉંચો સ્વર; ત્રણ માત્રાનો સ્વર, લાંબો સ્વર.
પેહણે=દૂર (દૂર વસ્તુ હોય તે તરફ આગળી ચીંધી બતાવવા વપરાય છે.)
ફના=પાયમાલ, સમૂળો નાશ,
ફડકો=ધ્રાસકો, બ્હીક.
ફલક=થર સ્તર,Layer.
ફાલ=ઝાડને ફળ આવવાં તે
ફાલવું=ફળ આવવાં; વિસ્તાર થવો; વૃદ્ધિ થવી;

ફિતુર=દ્રોહ, ઝઘડો, બખેડો.
ફિરસ્તા=દેવ દૂત
ફીટી જાય=નકામું થઈ જવું, થઈ જવું. લય પામવું.
ફુલવતી=ફુલવાળી.
ફેન=ફીણ
ફેલે=ફેલાઈ જાય પ્રસરી જાય.
ફોરમ=સુગંધ.
બગ=બગલો.
બજે-બજાવવું=વગાડવું.
બટુક=છોકરો.
બડભાગી=મોટાં ભાગ્યવાળો-બડ=મોટું.
બદન=શરીર.
બદનગુલ=ગુલાબના ફુલ જેવું શરીર.
બદ્ધપાશા=પાશ (=જાળ)થી બાંધી લીધેલ હોય તેવી.
બલિહારી=કુરબાન, ફિદા થવું તે.
બલી=બલિદાન.
બહલાવ=બહલાવવું, વિકસાવવું.
બહુધા=ઘણું કરીને.
બહુ વિધ=ઘણી રીતથી.
બંગ=તરેહ, રીત, નમુનો.
બંદી-બન્દી=કેદી.
બંદો=સેવક. (પોતાને વિષે જરા ફુલાશમાં વપરાતો શબ્દ.)

અંધુર=૧. મોજાંના જેવી ગતિ-
વાળું undulating. ૨. સુન્દર, રમણીય.
બંસી=વાંસળી.
બાજે=વાગે.
બાઝાર=બજાર.
બાતલ=કાઢી નાખવા લાયક, નકામું નિરૂપયોગી.
બાધા=અટકાવ, અટકાયત.
બાષ્પ=૧ આંસુ. ૨ પાણીની વરાળ.
બિસ=કમળનો તંતુ.
બિન્દુ=ટપકું, બુન્દ, ટીપું.
બદ્બુદ=પરપોટા.
બુન્દ=ટીપું, ટપકું.
બુઝાવવુ=ઠારવું, ઓલવવું.
બુરજ=કિલ્લામાંનો બહાર પડતો ગોળ ભાગ; જેમાંથી તોપ વગેરે ગોઠવાય છે તે.
બેતાલ=તાલ વગરનુ, માપ વગરનું, (એટલે મજા વગરનું), નીરસ.
બેહયાઈ=બેશરમપણું.
બો=ગંધ.
બોસા=ચુમી, ચુંબન.
બ્રહ્માંડ=વિશ્વ, મહાવિશ્વ (જેમાં ચૌદે ભુવન આવી જાય.)
ભગવું=ખાખી (જોગીઓ જે રંગનાં વસ્ત્ર પહેરે છે તેવું).
ભગીરથ=સગર નામના સૂર્યવંશી રાજાનો ભગીરથ નામનો પ્રપૌત્ર મહાન તપ કરી ગંગાજીને પૃથ્વી પર લાવવા શક્તિમાન થયો હતો તે ઉપરથી કોઈ મહા મોટા પ્રયત્ન કે કામનાં વિશેષણ તરીકે પણ ભગીરથ શબ્દ વપરાય છે
ભગ્નાશ=જેની આશા ભાંગી ગઈ હોય, નષ્ટ થઈ હોય તે.
ભભુકવું=તેજથી પ્રકાશવું, એકદમ પ્રકાશથી ચમકારો થાય તેવી રીતે સળગવું.
ભમવું=રખડવું, ફરી આવવું.
ભવ=૧. દુનિયા, સંસાર. ૨. અવતાર; જન્મ.
ભરલ્હેર=પુષ્કળ લ્હેર આવે તેવી રીતે.
ભર્ગ=તેજ.
ભવ્ય=જોતાં અચબો પમાય તેવું; અતિ મોટું કે અતિ સુંદર હોવાથી અજબ થઈએ તેવું.
ભંગ=મોજું (દરિયાનુ).
ભંગાણ=તૂટ, ભાગી પડવું તે.
ભંજે=ભાંગી નાખે (ભંજ સંસ્કૃત ધાતુ છે, ગુજરાતીમાં તેનો ઉપયોગ સાધારણ રીતે થતો નથી.)
ભાણ=સૂર્ય.
ભાણું=વાસણ, ઠામ; પીરસેલી થાળી.
ભાનુ=સૂર્ય.

ભારતી=૧. ભાષા, વાણી ૨. દેવી સરસ્વતી.

ભાર્ગવ=ભાર્ગવ એ શુક્રનું નામ છે તે ઉપરથી તેજ, પ્રકાશ, એવો અર્થ કરી શકાય.

ભાલ=કપાળ.

ભાવ=૧. હૃદયની લાગણી, વૃત્તિ. ૨. સ્નેહ, પ્રેમ. ૩. રૂચિ, ધારણ.

ભાવિ=ભવિષ્યમાં થનાર.

ભાવિક=ભાવ હોય તેવું, શ્રદ્ધાળુ.

ભાસ્કર=સૂર્ય.

ભાષ્ય=મૂળનાં સમજુતી સાથેનું વિવરણ.

ભાષ્યકાર=અર્થ સમજાવી વિવરણ કરનાર.

ભીરૂ=બીકણ.

[illegible]=[illegible] કરે, દાઝણ.

[illegible]=[illegible]—ભોંયારીયા-રંગનું.

ભુજબંધ=ભુજમાં હાથમાં—બાંધી [illegible], ભેટ, આલિંગન.

ભુવન=જગત, લોક, ચૌદ ભુવન [illegible].

[illegible]

[illegible]=[illegible]

[illegible]

ભૂતળ=પૃથ્વીની સપાટી.

ભૃંગ=ભમરો.

ભેદ=તફાવત; રહસ્ય. જુદાઈ.

ભેદક=ભેદનાર; અસર કરનાર.

ભોજ્ય=ભોગવવા લાયક.

ભોમ=ભૂમિ.

ભૌતિક=જડ જગ સબંધી, સ્થૂળ. દુનિયાના સંબંધનું.

ભ્રમણા=ભ્રાન્તિ, ભૂલચૂક, વહેમ.

ભ્રંશ=નાશ, વિલોપ, વિલય. વિનાશ.

મકરન્દ=પુષ્પોનો રસ, પુષ્પમાંનું મધ.

મકલાય-મલકાય=જરા જરા હસે; સ્મિત કરે.

મઠ=બાવા સાધુઓ, વગેરેને રહેવાની જગા.

મણિમય=મણિઓવાળું.

મત્ત=ઉન્મત્ત, મદવાળું, ઘેલું.

મથે=શ્રમ કરે. મહેનત લે; કઠણ કામ પાર પાડવા ઉદ્યોગ કર્યા કરે.

મદકલ કલરવ=મદથી થતો કલકલ અવાજ.

મદન=કામદેવ; સ્મર.

મદન તન્ત્રી=કામદેવની વીણા.

મદભર=મદથી ભરેલ.

મદ ભીના=મદથી ભરેલા.

મધુકર=ભમરો.
મધુ=મીઠું, મજાનું.
મધુતર=વધારે મીઠું.
મધુતરા=મધ ઝરતું હોય તેવા મીઠા.
મધુરવા=મીઠા અવાજવાળા.
મધુરવાહિની=મધુર લાગે તેવી રીતે વાગતી-અવાજ કરતી.
મધુરરવા-મધુરવા=મીઠા અવાજવાળા.
મધુસ્વરા=મીઠો અવાજ કરનાર.
મનમથ—મન્મથ=કામદેવ, સ્મર.
મનુનેત્ર=માણસની આંખ.
મનોહર } =મન હરી લે તેવું.
મનોહરા }
મયુર=મોર.
મર=ભલે.
મરકત=એક જાતનો મણિ.
મરહમ=મલમ.
મરાલી=હંસણી.
મરીચિ=કિરણ.
મરુત=પવન, પવનના દેવ, દેવ.
મર્ત્ય=મરે તેવા. મરણાધીન
મર્ત્ય ભૂમિ=દુનિયા, સંસાર.
મર્મ=૧ ભેદ, રહસ્ય ૨ શરીરના અતિ સુંવાળા ભાગ જ્યાં જરા સરખી પણ ઇજા થવાથી જીવને હાનિ થાય તેવા.
મલકાવુ=સ્મિત કરવુ.
મશગુલ=મગ્ન.

મસ=ઘણુ.
મહકતી=મ્હેકતી, મઘમઘાટ થતી.
મહતભાવ=મહાનુભાવ, મોટા માણસ; મોટા ભાવવાળું,
મહાકાળ=મોટો કાળ, લાંબો કાળ;
મહાનુભાવ=ઉદાર દિલનો માણસ, મહાશય.
મહાન્ત=મોટા.
મહારણ્ય=મોટું અરણ્ય-જંગલ.
મહાલય=મહેલ, મોટું મંદિર, પવિત્ર ધામ.
મહિષ=પાડો.
મહી=પૃથ્વી.
મહીધર=પર્વત.
મહેશ્વરા=મહેશ્વર-શંકર, શિવ મોટા ઇશ્વર, પ્રભુ.
મહૌષધી=મોટું ઓસડ.
મંગળ=શુભ.
મંજરી=માજર; ઝાડનો મો
મંજીરા=ગાતી વખત રાખવામાં આવતા પીત્તળના કાંસીયા.
મંજુ=મધુર, કર્ણપ્રિય.
મંજુલ=મધુર, કર્ણપ્રિય, કોમળ.
મંજુલતા=માધુર્ય, કોમળતા.
મંદ મંદ=ધીમુ ધીમુ.
મંદાકિની-મન્દાકિની=ગંગા.

મંદ્ર-મન્દ્ર=૧ ગંભીર: ઉંડું અને ઘેરૂં: ૨: સુંદર; આનંદદાયી.

માતરિશ્વ }
માતરિશ્વા }=પવન.

માધવી=એક જાતની વેલનું નામ.

માધુરી=મધુરતા; મીઠાશ.

માનસ=૧ મન-૨ તે નામનું સરોવર.

માનિની=માનવાળી, મોટાઇવાળી, સ્ત્રી.

મામ=મમત્વ, હુંપણું; અહંકાર.

માયાગ્રહ=માયાનો ગ્રહ, માયાની પકડ માયાનો ફાંસો.

માર્દવ=મૃદુતા, કોમળતા.

મિથુન=જોડું.

મિલન=મેળાપ.

મિષ=બ્હાનું.

મિસ્સી=દાંતે દેવાનો રંગ.

મિલિન્દ=ભ્રમર.

મીર=અમીર.

મીંડ=તન્તુ વાદ્યમાં બે પડદા વચ્ચેના મધ્ય ભાગના તારને હલાવવાથી ઉપ-જતો મધુર સંવાદ.

મુક્તાકાર=મોતીના આકારવાળા.

મુક્તાપ્રાશી=મોતી ખરનાર

મુક્તાફળ=મોતી.

મુકુર=આયનો; આરીસા.

મુખરિત=શબ્દિત કરેલા, બોલાવેલા.

મુખમુદ્રા=[illegible]

મુગ્ધ=૧ મોહક; સુંદર, ૨ ઓછી અક્-લવાળું; પાપ રહિત.

મુદ=આનંદ,

મુદપ્રદા=આનંદ આપનાર.

મુદિત=આનંદી; આનંદભર્યું.

મુદ્રિત=અંકિત; છપાયેલું.

મુનિવર=મોટા મુનિ.

મુરશીદ=ગુરૂ; ઉસ્તાદ.

મુષ્ટિ=મુઠી.

મૂક=મુંગો.

મૃગતૃષ્ણા=મૃગજળ; ઝાંઝવાનું પાણી.

મૃણાલી=કમળનો છોડ.

મૃતસંજીવની=મરેલાં જીવતું કરવાની ક્રિયા.

મૃદંગ=પખવાજ; એ હાથે વગાડવાનું વાદ્ય.

મૃદંગી=મૃત-મૃદ=માટીના જેવાં અંગવાળી.

મૃદુ }
મૃદુલ }=કોમલ, મધુર.

મૃદુલકંઠ=કોમળ કંઠવાળું.

મેખ=ખીલી; ચુંક.

મેઘમાળ=વાદળાંની હાર.

મેઘાસુર=મેઘરૂપી અસુર.

મેદિની=પૃથ્વી.

મેહુલો=મેઘ; વરસાદ.

મૈથિલસુતા=સીતા.

મોકળી=ખુલ્લી; ઉઘાડી.
મોજ=આનંદ; મજા.
મોજે=મોજ માણે; આનંદ પામે.
મોડે-મોડવું=ભાંગવું.
મોદ=આનંદ.
મોહ=જે ગુણથી બીજાનું મન પરવશ થઈ રહે તે માયા.
મોહની=મોહ પમાડનાર; કામણગારૂં.
મૌગ્ધ્ય=મુગ્ધભાવ; શરમાળપણું; નિષ્કપટપણું.
મૌન=મુંગા રહેવું તે, મૂકભાવ.
મૌલિ=માથું.
મ્લાનિ=કરમાઈ જવું તે.
મ્હાલતા=મ્હાલવું—આનંદ કરવો; આનંદથી હરવું ફરવું.
મ્હેકતુ=સુગંધથી મઘમઘાટ થતું.
મ્હેકાવતું=સુગંધથી ભરતું; બ્હેકાવતું.
મ્હોર=આંબા, આમલી, વગેરેનાં ફુલ.
યથેચ્છ=ઇચ્છાનુસાર.
યદિ=જો.
યમ=૧ જમ, ૨ નિયમ; કાબુ.
યવન=મ્લેચ્છ, ગ્રીક લોકને 'યવન' કહેવામાં આવતા.
યશસ્વી=નામીચું; પ્રખ્યાત, કીર્તિમાન.
યહુદો=યાહુદીઓ.
યામિની=રાત્રિ.
યુક્તિ=કળા; તદબીર.
યુગ=૧. જુગ; લાંબો કાળ. ૨. જોડું; જોટો.
યુગલ } =જોડું; જોડ;
યુગ્મ }
યુનાની=યવનના; ગ્રીક લોકોના.
યુવતી=જુવાન સ્ત્રી.
યુથ=ટોળું.
યોગ=૧ જોડવું તે, સંબંધ ૨ પતંજલિએ તત્ત્વજ્ઞાનનો જે માર્ગ બતાવ્યો છે તે.
યોગે=યોગથી; સંબંધથી.
યોજવું=ઘટાવવું; વ્યવસ્થા કરવી; તદબીર રચવી.
યોગાંધત્વ=યોગથી થયેલું અંધત્વ—આંધળાપણું.
રક્તિમા=રતાશ.
રગડાઈ=રગડાવું=ચોળાવું; મસળાવું; દુઃખી-હેરાન—થવું.
રજત=રૂપું.
રજની=રાત્રી.
રણ=૧. રેતીનું મોટું મેદાન ૨. જંગલ; વગડો. ૩. યુદ્ધ; લડાઇ.
રણવાદ્ય=લડાઈનાં વાજાં.
રતિમૂઢ=પ્રેમથી—પ્રેમમાં મૂઢ થઇ ગયેલ.
રકાઈ=રકાઇનો પ્યાલો પીવાની ક્રિયા.
રમણ=૧. રમવું તે ક્રિડા. ૨. આશક; પ્રેમપાત્ર પુરૂષ.

રમણી=સુંદર સ્ત્રી; મનને રમાડે તેવી પ્રેમપાત્ર સ્ત્રી; પ્રિયા.

રમણીય, રમ્ય=સુંદર, મનમોહન.

રવ=અવાજ.

રવ અનુસારે=અવાજ પ્રમાણે; અવાજને અનુલક્ષીને, અવાજ કઈ દિશામાંથી આવે છે તે જોઈ અવાજની પાછળ પાછળ જવું તે રવ અનુસારે જવું કહેવાય.

રવિ=સૂર્ય.

રશ્મિ=કિરણ.

રસદ, રસધર=વાદળું

રસશાલિની=રસથી ભરેલી.

રસળવું=ધીમે ધીમે ચાલવું; આળસ અથવા બેદરકારીથી પાછળ પડી જવું; વાર લગાડવી.

રસાલ=૧. આંબાનું ઝાડ. ૨. રસથી ભરેલું.

રસાવતી=રસથી ભરી દેતી.

રસાળ=રસથી ભરેલું; રસવાળું.

રસિક=૧. રસને સમજનાર; ૨. રસથી ભરેલ; રસવાળી.

રસિલા=રસવાળા; ગમી જાય તેવા.

રસેન્દુ=રસનો ચન્દ્ર; રસનો ભંડાર.

રહમ=દયા; કૃપા.

રહસ્ય=ભેદ; મર્મ; ગૂઢ અર્થ; છાની વાત.

રહેમત=દયા; કૃપા.

રંગીલા=રંગથી ભરેલા; રંગ ઉપજાવે–આપે–તેવા; આનંદી; લ્હેરી.

રંજાડવું=કનડવું; હેરાન કરવું.

રાઘવ=રઘુનો પુત્ર; રામ.

રાચવું=ખુશી થવું; આનંદમાં આવવું.

રાજવું=શોભવું; સુંદર દેખાવું.

રાજસ=રજો ગુણ જેમાં વધારે હોય તેવું.

રાભો=ગામડીયો.

રાયકો=ભરવાડ; રબારી.

રાશિ=ઢગલો.

રાહ=રસ્તો.

રાજ્ઞી=રાણી.

રૂખડું=ઝાડ.

રૂચિર=રૂચિને ગમી જાય તેવું; પસંદ પડે તેવું; સુંદર.

રૂડલા=રૂડા; સારા.

રૂદ્ર=ભયંકર; બહુ મોટું; ઉગ્ર.

રૂદ્રતા=ભયંકર, ભવ્ય, બહુ મોટું હોવાથી જે પ્રતાપ પડે તે.

રૂદ્ધ=અટકાવાયેલ; ગુંગળાયેલ.

અશ્રુરૂદ્ધ=આંસુથી ગુંગળાયેલ; એટલાં બધાં આંસુ આવતાં હોય કે મુંઝાઈ જવાય, અકળાઈ જવાય, ત્યારે અશ્રુરૂદ્ધ મુખ કે લોચન એમ કહેવાય.

રૂધિર=લોહી.
રેખા=લીટી.
રેત=રેતી; વાલુકા.
રેલવું=ઢોળાઇ પ્રવાહ થવો; છલી જવું; ભરપૂર થઈ જવું.
રેસનારી=રેસવું-રેંસવું-મારી નાખવું; દુ:ખ દેવું; ક્રૂર થઇ વર્તવું.
રોનક=ઝલેહ; તેજી; ઝેબ; ભપકો.
રોમ-રૂંવાટાં=ચામડીપરના વાળ.
રોમાંચ=રૂવાટાં ઉભાં થાય તે.
રોશન=જાહેર; ખુલ્લું; પ્રત્યક્ષ.
રોહિણીનાથ, રોહિણીપતિ=ચંદ્રમા.
રોળવું=મસળવું; કચરી નાખવું.
લગની=સ્નેહ; પ્રીતિ; એકનું બીજા સાથે બહુ ભાવથી જોડાવુ તે 'લગની.'
લટક-લટકો=ચાલતાં અમુક જાતનો સુંદર,આકર્ષક લાગે તેવો લ્હેકો લેવો તે.
લચતા-લચવું=ઝુલી રહેવું; ભારથી નમી જવું.
લતા=વેલી.
લપાઈ=છુપાઇને; એક બીજાની પાસે એવું અડોઅડ બેસે કે કેમ જાણે તે બીજામાં સમાઇ જવા કરતું ન હોય એવી રીતે બેસવું તે.
લય=નાશ; પ્રલય.

લલિત=સુંદર; કોમળ; મધુર; નાજુક.
લવણ=૧. મીઠું. ૨. ખારૂં.
લસે=લસવું, શોભવું.
લહરી=લહેર.
લહરી ચુમ્બિત=લહેરથી જેને ચુંબન કરાયેલ છે તેવું; લહરી જેને અડી ગયેલ હોય તેવું.
લળી લળી=નીચા નમીને લળવું=નીચા નમવું.
લંક=લંકા.
લાજવું=લાજ પામવી; શરમાવું.
લાડવું=લાડ કરવું; વહાલથી રમવું.
લાધ્યા=મળ્યા.
લાસ્ય=નૃત્ય; નાચ.
લીઝુંત=મઝા, ગમત; ખુબી; રસ.
લીન=સમાઈ ગયેલ; તન્મય.
લીલમડું=લીલું.
લીલા=ક્રીડા; તમાસો; ખુબી; શોભા.
લીલા વિમુગ્ધ=આનંદથી મોહ પામી ગયેલ; આનંદ મેહમાં પડેલ.
લીલડું, લીલેરૂં=લીલમડું'ની પેઠે 'લીલું' વાચક કોમળ ઘરગથ્થુ શબ્દો
લીસરડા=લિસોટા; લીટા.
લુપ્ત=લોપ પામેલું; અદૃશ્ય.
લુબ્ધ=લોભાઈ ગયેલ; અભિલાષી.
લુબ્ધક=શિકારી; પારધિ.

લુમખાં=લુમ; જથ્થો; સમુદાય ફળ એક સામટાં વળગીને થાય છે તેવાં ફળોનો એક સાથે વળગેલો જથ્થો

લુંગી ઝુંબી=લચી પડીનો ; ફુલ અથવા ફળ કે પાનના ભારથી નમી ગયેલ હોય તેવી.

લૂ=ઉનાળામાં બપોરે ગરમ પવન વાય છે તે પવન.

લેખા=લીટી; રેખા.

લેહ=લગની; ચડસ, પ્રીતિ, મઝા.

લોઢ=મોટું મોજું. (દરિયાનું)

લ્હાવું=૧. લ્હાણું કરવું આપવું ૨. અગ્નિની જવાળા જેવો ભડભડ અવાજ થવો.

લ્હેરીયાં-લહેરીયાં=મોજાંના જેવી વાંકીચુકી કોરને લહેરીયાં કહે છે. તેવી આકૃતિ તે લ્હેરીયાં

લ્હેરાતી=લ્હેરીયાં પાડતી.

લોકડીયાં=લોકો(કોમળ, ગ્રામ્ય પ્રયોગ)

વકરવું=ખરાબ થવું; આડું થવું; સામા થવું.

વકારવું=સામા કરવું, પડકારવું; આવી જાઓ-લડવાને-એમ કહેવુ બ્હેકાવવું; ઉશ્કેરવું.

વક્ર=વાંકું.

વજ્રતલ=વજ્રના જેવું કઠણ અભેદ્ય] તળીયું.

વટી=ચાલી ગઈ. (વટવું-વેળા વટી).

વણ=વિના.

વધાઈ=વધામણી, શુભ વર્તમાન.

વનભેદી=વનને ભેદી નાંખે તેવો.

વનવેલી=વનમાંની વેલી.

વનિતાદિક=વનિતા-સ્ત્રીઓ વગેરે.

વપુ=શરીર.

વમળ=ચકરી; ભમરી. (પાણીમાં પડે છે તે) ૨ દુઃખ; મુશ્કેલી.

વરતનુ=સારૂં શરીર.

વરણ-વર્ણ=રંગ

વરવા=(વિ). કદરૂપા.

વરવું=(વિ) કદરૂપું (ક્રિ.) પસંદ કરવું; પરણવું.

વરેણ્ય=પસંદ કરવા લાયક; ઉત્તમ; શ્રેષ્ટ.

વર્ણાંગ-વરણાગ=શરીરની, કપડાંની ટાપટીપ.

વર્તમાન=૧. ખબર; ૨. ચાલુ કાળ.

વર્ષણ=વરસવું તે ; વરસાદ.

વલ્કલ=છાલનું વસ્ત્ર.

વલ્લી=વેલી; વેલો.

વલ્લરી=વેલી; ધુમવલ્લરી-ધુમાડાના ગોટા. વેલાની માફક લાગતા ધુમાડાના ગોટ.

વશવર્તી=વશ રહેનાર; તાબે રહેનાર.

વશીકરણ=વશ કરવુ તે; વશ કરવાનો મંત્ર -જાદુ.

વસન=કપડું

વસની=ઝણ્યો.

વસમો=વિષમ; આકરો; દુઃખ દેનારો.

વસાડવુ =ગણવું, માનવું, વાંક વસાડવો– વાંક ધ્યાનમાં લેવો.

વસુ=પૈસા; ધન.

વસુધા
વસુંધરા } =પૃથ્વી.

વસ્લ=મેળાપ; સંયોગ.

વહંતી=વહેતી.

વહાવો=વહેવરાવો.

વહ્નિ=અગ્નિ.

વક્ષ=છાતી.

વંકા=વાંકા, ટેઢા; નિશંક.

વંદ્ય=વંદન કરવા લાયક.

વંચના=છેતરવું તે.

વંજુલ=૧ વાંસ. ૨ વાંકું એવો એક જ અર્થ માલમ પડે છે પણ કાવ્યની અંદરનો સંબંધ જોતાં મીઠી, કર્ણપ્રિય, મનોહર એવો અર્થ બંધ બેસાડવાની જરૂર જણાય છે.

વંશવિધુ=વંશરૂપી ચંદ્ર.

વાઈ=વગાડી; બજાવી.

વાટડી=વાટ; રાહ.

વાટિકા=વાડી; બગીચો.

વાણી=બોલવું તે; અવાજ.

વાદળિયુ=વાદળીઓ. (કાઠીયાવાડી બહુવચન.)

વાદિત=૧ વગાડેલું. ૨. વાજીંત્ર(સંસ્કૃતમાં વાદિત્ર શબ્દ છે–તે ઉપરથી વપરાયેલો જણાય છે).

વાદિનિ=વગાડનારી.

વાદ્ય=વાજું.

વાદ્યરવ=વાજાંનો અવાજ.

વામવું=દૂર કરવું; નાખી દેવું; કાઢી નાખવું.

વાયરો=પવન.

વારિ=પાણી.

વારિદ=વાદળું.

વારિધિ=દરિયો.

વારિપુંજ=પાણીનો ઢગલો; વાદળું.

વારૂણી=દારૂ, મદિરા.

વાલુ
વાલુકા } =રેતી.

વાવું=રોપવું.

વાસે છે–(વસે છેના અર્થમાં)=રહે છે.

વાસ્તવ=સત્ય; સાર, માનવા જેવી હકીકત.

વાંગમયી=વાઙમયી–શબ્દમય-વાણીમય.

વાંસી=ડાંગ ; વાંસની મોટી લાકડી.

વિકટ=મુશ્કેલ; અઘરૂં; દુઃખકર.

વિકલ્પ=વિતર્ક; વિચાર; સદેહ; શક.

વિકસવું=ખીલવું.

વિકળ=વિહ્વલ; ગભરાઈ ગયેલ; બેચેન.

વિકીર્ણ=છુટાં છવાયેલાં વેરાયેલાં.

વિકૃતિ=તફાવત; ફેરફાર; વિકાર.
વિક્રમ=૧. પગલું-૨. શૌર્ય; પરાક્રમ
વિક્રમયુક્ત=ઘણા બળવાળું; શૂરવીર પરાક્રમી.
વિગુણ=ગુણ વગરનું; જુદા જુદા ભિન્ન ભિન્ન ગુણવાળું; સપાટ ન હોય તેવું.
વિચરવું=ફરવું
વિજન=જન વગરનું; ઉજડ
વિજય=ફત્તેહ.
વિટપ=ઝાડની ડાળી.
વિતર્ક=વિતેલું; બનેલું; દુઃખ; સંકટ; વિપત્તિ.
વિતત=વિસ્તૃત, વિસ્તારવાળું.
વિતથ=ફોકટ, મિથ્યા; જુઠું.
વિત્ત=ધન, પૈસો.
વિદગ્ધ=૧. બળેલ. ૨. હુશીયાર; ચતુર.
વિદય=દયા વગરનું.
વિદક્ષિણ=બહુ દક્ષિણ, વિવેકી.
વિદૂર =ઘણે દૂર; બહુ છેટે.
વિદ્ધ=વિંધાયેલ; ઘવાયેલ.
વિદ્યુત=વીજળી.
વિદર્ભ—દેશનું નામ.
વિધુ=ચંદ્ર.
વિધિ=બ્રહ્મા; નસીબ; વિધાતા.
વિધિદમન='વિધિ' નસીબથી થતી પીડા.
વિધુરી=પ્રિયજનથી વિખૂટી પડેલી.
વિનશ્વર=બહુ નશ્વર; ક્ષણભંગુર; નાશવંત
વિનાશન=વિનાશ કરનાર.
વિનિમય=આપ લે; સાટું; અદલો બદલો.
વિનિદ્રિત=ઉંઘમાં પડેલ; નિદ્રાધિન; સમાધિલીન.
વિન્યાસી=મુકતા.
વિપથ=આડો રસ્તો
વિપથચારી=આડે રસ્તે જનાર.
વિપદ=આપત્તિ; આફત.
વિપરીત=ઉંધું
વિપરીત ખ્યાલી=ઉંધા-પ્રતિકૂળ -ખ્યાલ-વિચાર-કરનાર.
વિપુલ=મોટું; વિશાળ.
વિપ્રલંભી=છેતરનાર.
વિફરી=ફરી ગઇ; બગડી ગઇ.
વિબુધ=પણ્ડિત;-ભણેલ; હુશિયાર; ડાહ્યો
વિભવ=વિભૂતિ; અભ્યુદય; સુખ સંપતિ; વૈભવ
વિભા=પ્રકાશ; શોભા.
વિભાવ=રસ ઉદીપ્ત કરે તેવો પ્રસંગ, કે તેવી સ્થિતિ. બાહ્ય આચરણ (.)
વિભુ=સર્વવ્યાપક.
વિભુવર=પરમેશ્વર.
વિભૂતિ=પ્રતાપ; બળ; વૈભવ.
વિમલ=ચોખ્ખું; શુદ્ધ.

વિમળા=ચોખ્ખા; શુદ્ધ.
વિમાનગતિ=ઉંચે જવું તે.
વિમાસણું=વિચારવું; ચિંતાથી વિચાર કરવો.
વિયોગાંધી=વિયોગ—વિરહથી થયેલી અંધી-અંધારૂં.
વિરત=બંધ થયેલ; અટકી ગયેલ.
વિરમવું=અટકી જવું; બંધ થવું.
વિરલ=અસાધારણ, દુર્લભ.
વિરહ=જૂદા પડવું તે, વિયોગ.
વિરાજીત=સુશોભિત.
વિરાજે=શોભે.
વિરાટ=મોટું. ઇશ્વરનું વિરાટ સ્વરૂપ એટલે પ્રભુના આખાં વિશ્વરૂપ દેહની કલ્પના. એ ઉપરથી વિરાટ એ અતિ મોટાના અર્થમાં વપરાય છે.
વિરામ=અટકવું તે, આરામ.
વિરોધ=મતમા જૂદા પડવું તે; અણબનાવ, અટકાવ.
વિરોધી=વિરોધ રાખનાર.
વિરંચી=બ્રહ્મા.
વિલસવું=વિહાર કરવો; વિલાસ કરવો; રમવું, શોભવુ.
વિલસાવવું=આનંદ પમાડવો, રમાડવું, શોભાવવું.
વિલીન=સમાઇ ગયેલ.
વિલુપ્ત=લોપ પામેલ, અદૃશ્ય.
વિલોકી-વિલોકવું=નિહાળવું ધારી ધારીને જોવું.
વિલોભી=વિશેષે કરીને લોભાવનાર; લલચાવનાર.
વિલોલ=કમ્પતું; અસ્થિર, હલ્યા કરતું. ૨ જેમ તેમ પડેલ અસ્ત વ્યસ્ત
વિવર્ત=ફેરફાર.
વિવર્તિની=ફરીફરીને આવનાર ગોળ ફરતી.
વિવિધ=જૂદા જૂદા, ભાત ભાતનું; નાના પ્રકારનું.
વિવેકહત=વિવેક વગરના, સમજ—ખરાખોટાની સમજ વગરના.
વિશદ=સ્વચ્છ, સ્પષ્ટ, સ્ફુટ.
વિશાળ=વિસ્તારવાળું, મોટું.
વિશુદ્ધ=બહુ શુદ્ધ.
વિશ્રમ્ભ=વિશ્વાસ, ભરોસો રહસ્ય.
વિશ્રામ=વિસામો, વિસામો લેવાનું સ્થળ.
વિશ્વ=દુનિયા; સૃષ્ટિ સમસ્ત.
વિશ્વકર્મા=દેવતાનો શિલ્પી= (બાંધકામનો કારીગર)
વિષ=ઝેર.
વિષધરા=વિષ ધારણ કરનાર.
વિષમ=સપાટ ન હોય તેવુ. મુશ્કેલ, કઠણ.
વિષમતા=ઉંચાનીચાપણું, મુશ્કેલી.

વિકૃતિ=તફાવત; ફેરફાર; વિકાર.

વિક્રમ=૧. પગલું-૨. શૌર્ય; પરાક્રમ

વિક્રમયુક્ત=ઘણા બળવાળું; શૂરવીર પરાક્રમી.

વિગુણ=ગુણ વગરનું; જુદા જુદા ભિન્ન ભિન્ન ગુણવાળું, સપાટ ન હોય તેવું.

વિચરવું=ફરવું

વિજન=જન વગરનું; ઉજડ.

વિજય=ફત્તેહ.

વિટપ=ઝાડની ડાળી.

વિતક=વિતેલું; બનેલું; દુઃખ; સંકટ; વિપત્તિ.

વિતત=વિસ્તૃત, વિસ્તારવાળું.

વિતથ=ફોકટ, મિથ્યા; જુઠું.

વિત્ત=ધન; પૈસો.

વિદગ્ધ=૧. બળેલ. ૨. હુશીયાર; ચતુર.

વિદય=દયા વગરનુ

વિદક્ષિણ=બહુ દક્ષિણ; વિવેકી.

વિદૂર =ઘણે દૂર; બહુ છેટે.

વિદ્ધ=વિંધાયેલ; ઘવાયેલ.

વિદ્યુત=વીજળી.

વિદર્ભ—દેશનું નામ.

વિધુ=ચંદ્ર.

વિધિ=બ્રહ્મા; નસીબ; વિધાતા.

વિધિદમન='વિધિ' નસીબથી થતી પીડા.

વિધુરી=પ્રિયજનથી વિખૂટી પડેલી.

વિનશ્વર=બહુ નશ્વર; ક્ષણભંગુર; નાશવંત

વિનાશન=વિનાશ કરનાર.

વિનિમય=આપ લે; સાટું; અદલો બદલો.

વિનિદ્રિત=ઉંઘમાં પડેલ; નિદ્રાધિન; સમાધિલીન.

વિન્યાસી=મુક્તા.

વિપથ=આડો રસ્તો

વિપથચારી=આડે રસ્તે જનાર.

વિપદ=આપત્તિ; આફત.

વિપરીત=ઉંધું

વિપરીત ખ્યાલી=ઉંધા-પ્રતિકૂળ -ખ્યાલ-વિચાર-કરનાર.

વિપુલ=મોટું; વિશાળ.

વિપ્રલંભી=છેતરનાર.

વિફરી=ફરી ગઇ; બગડી ગઇ.

વિબુધ=પણ્ડિત;-ભણેલ; હુશિયાર; ડાહ્યો

વિભવ=વિભૂતિ; અભ્યુદય; સુખ સંપતિ, વૈભવ

વિભા=પ્રકાશ; શોભા.

વિભાવ=રસ ઉદીત્પ કરે તેવો પ્રસંગ, કે તેવી સ્થિતિ. બાહ્ય આચરણ (.)

વિભુ=સર્વવ્યાપક.

વિભુવર=પરમેશ્વર.

વિભૂતિ=પ્રતાપ; બળ; વૈભવ.

વિમલ=ચોખ્ખું; શુદ્ધ.

વિમળા=ચોખ્ખા; શુદ્ધ.
વિમાનગતિ=ઉંચે જવું તે.
વિમાસવું=વિચારવું; ચિંતાથી વિચાર કરવો.
વિયોગાંધી=વિયોગ—વિરહથી થયેલી અંધી-અંધારૂં.
વિરત=બંધ થયેલ; અટકી ગયેલ.
વિમરવું=અટકી જવું; બંધ થવું.
વિરલ=અસાધારણ, દુર્લભ.
વિરહ=જૂદા પડવું તે, વિયોગ.
વિરાજીત=સુશોભિત.
વિરાજે=શોભે.
વિરાટ=મોટું. ઇશ્વરનું વિરાટ સ્વરૂપ એટલે પ્રભુના આખાં વિશ્વરૂપ દેહની કલ્પના. એ ઉપરથી વિરાટ એ અતિ મોટાના અર્થમાં વપરાય છે.
વિરામ=અટકવું તે, આરામ.
વિરોધ=મતમાં જૂદા પડવું તે; અણબનાવ; અટકાવ.
વિરોધી=વિરોધ રાખનાર.
વિરંચી=બ્રહ્મા.
વિલસવું=વિહાર કરવો; વિલાસ કરવો; રમવું, શોભવું.
વિલસાવવું=આનંદ પમાડવો, રમાડવું, શોભાવવું.
વિલીન=સમાઇ ગયેલ.
વિલુપ્ત=લોપ પામેલ, અદૃશ્ય.
વિલોકી-વિલોકવું=નિહાળવું ધારી ધારીને જોવું.
વિલોભી=વિશેષે કરીને લોભાવનાર; લલચાવનાર.
વિલોલ=કમ્પતું; અસ્થિર, હલ્યા કરતું. ૨ જેમ તેમ પડેલ અસ્ત વ્યસ્ત.
વિવર્ત=ફેરફાર.
વિવર્તિની=ફરીફરીને આવનાર ગોળ ફરતી.
વિવિધ=જૂદા જૂદા; ભાત ભાતનું; નાના પ્રકારનું.
વિવેકહત=વિવેક વગરના; સમજ—ખરો-ખોટાની સમજ વગરના.
વિશદ=સ્વચ્છ, સ્પષ્ટ, સ્ફુટ.
વિશાળ=વિસ્તારવાળું, મોટું.
વિશુદ્ધ=બહુ શુદ્ધ.
વિશ્રમ્ભ=વિશ્વાસ, ભરોસો રહસ્ય.
વિશ્રામ=વિસામો, વિસામો લેવાનું સ્થળ.
વિશ્વ=દુનિયા; સૃષ્ટિ સમસ્ત.
વિશ્વકર્મા=દેવતાનો શિલ્પી= (બાંધકામનો કારીગર)
વિષ=ઝેર.
વિષધરા=વિષ ધારણ કરનાર.
વિષમ=સપાટ ન હોય તેવું. મુશ્કેલ, કઠણ.
વિષમતા=ઉંચાનીચાપણું, મુશ્કેલી.

વિષય=૧. બાબત. ૨ દેશ મુલક ૩ ઇન્દ્રિયથી જે કાંઇ અનુભવાય છે તે સુખ, દુખ, ભોગ, વિલાસ વગેરે ૪ ઇશ્કબાજી.

વિષયકીટ=વિષયના કીડા.

વિષય મોહની=વિષયરૂપીમોહની.

વિષયાગાર=વિષયનું ઘર.

વિષ્ણુપદ=આકાશ.

વિસર્પિં=આમ તેમ જતાં વાંકાચુંકા વહેતા; આડા અવળા હોય તેવાં.

વિસામતા=વિસામો લેતા; બેસતા.

વિસ્તરે=વિસ્તારથી પથરાઈ રહે.

વિસ્તારવું=ફેલાવું.

વિસ્મૃત=ભૂલાઈ ગયેલ.

વિહગ
વિહંગ
વિહંગમ
વિહંગડા } =પક્ષી.

વિહગમાળ=પક્ષીઓની હાર.

વિહાર=રમત, કેલી, ક્રીડા.

વીચિ=મોજું (દરિયાનું).

વીણા=એક જાતનું વાજીંત્ર.

વિધ=રીત.

વીર=શૂર, બળવાન, ભાઈ.

વીરહાક=યુદ્ધ પ્રસગે યોદ્ધાઓની મોટી થથરાવનારી બમ.

વીરી=શૂરી પરાક્રમી સ્ત્રી; (નવો પ્રયોગ છે, અર્થ બેસાડેલો છે.)

વીરવીરી બટુકો=પરાક્રમી ભાઇ બ્હેનો પરાક્રમી, શૂરવીર; સંતતિ

વીંઝવું=આમતેમ ફેરવવું; તરવાર વીંઝવી; ૨. ફફડાવવું પાંખો વીંઝવી.

વૃત્ત=વૃત્તાંત; હકીકત; ઇતિહાસ.

વૃત્તિ=૧ મનનું વલણ; ઇચ્છા ૨ આચરણ ૩ રોજગાર.

વૃક્ષાગ્ર=ઝાડનો આગલો ભાગ ટોચ.

વૃંદ=ટોળું; સંઘ; સમુદાય.

વૃંદાવન=૧. તુલસીનું વન. ૨. વ્રજનું બીજું નામ.

વેડફી દેવું=નકામું ખરચી નાંખવું; વૃથા જવા દેવું.

વેણ=૧. વચન; શબ્દ. ૨. વેણુ.

વેણી=અંબોડો; ચોટલો.

વેણુ=વાંસળી.

વેદના=પીડા; દુઃખ.

વેદાન્ત=વેદના જ્ઞાનનો ભાગ, તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય; તત્ત્વજ્ઞાનના મત માંહેનો એક મત.

વેરવું=છુટા છુટા પડે તેમ નાખવું.

વેરાન=ઉજડ.

વેલ
વેલડી } =વેલી; વેલો.

વેષધર= વેષ ધારણ કરનાર.

વેળ=વખત ૨ દરિયાની ભરતી.

વ્યજન=વીઝણો; વાયુ નાખવો.

વ્યથિત=પીડાવાળો, દુ ખી.
વ્યષ્ટિ=વ્યક્તિ; એકપણું (સમષ્ટિથી વિરૂદ્ધ.)
વ્યાઘ્રાકારી=વ્યાઘ્ર-વાઘ-ના જેવા આકારવાળું
વ્યાધ=શિકારી, પારધિ.
વ્યાપવુ=ફેલાવું; સર્વત્ર પ્રસરી રહેવું.
વ્યુહ=લશ્કરની ગોઠવણ, રચના.
વ્યોમ=આકાશ.
વ્યોમવાસિની=આકાશમાં રહેનારી.
વ્યોમસર=આકાશરૂપી સરોવર.
વ્રણ=ઘા.
વ્રતાનુસારિ=વ્રત પ્રમાણે વર્તનાર.
વ્હાણું=પ્રભાત.
વ્હાર=મદદ.
વ્હાલપડાં=વ્હાલાં.
વ્હાલસોઈ=લાડકવાઇ.
વ્હો=પ્રવાહ.
શકલ=કટકો.
શકુન્ત=એક જાતનું પક્ષી.
શકે=રખે.
શતકાય=સો શરીર; બને શતકાય-સો શરીર રૂપે દેખાય; અનેક રૂપે દેખાય.
શતખંડ=સો ભાગ, સો ભાગ થઈ જાય તેવી રીતે.
શતધા=સો રીતે, અનેક રીતે.
શતધાર=સોધાર.
શતાંશ=સોમો ભાગ.
શફરી=ચંચળ, માછલીની એક જાતનું નામ.
શબરપતિ-શબર=ભીલ. શબરપતિ=ભીલનો રાજા.
શમ=શાન્તિ.
શમવું=શાન્ત થઇ જવુ.
શમવવું=શાન્ત કરવું.
શમશમાકાર=શાન્તિ. સૂનકાર જરા પણ અવાજ ન થતો હોય તેવી સ્થિતિ.
શમા=બત્તી, દીવો.
શયન=સુવું તે, પથારી.
શરદભ્ર=શરદનાં વાદળાં.
શરદભ્રચ્છાય=શરદનાં વાદળાંનો પડછાયો.
શરદાગમ=શરદ ઋતુનું આવવું-બેસવું.
શરાબ=દારૂ.
શરાબી=દારૂ પીનાર.
શશાંક, શશી }=ચન્દ્રમા.
શશિકલા=ચન્દ્રમાની કળા.
શશિ રેખા, શશિ લેખા. }=લીટી જેવો ચન્દ્ર-બીજનો ચન્દ્ર હોય તે.
શશિપદ=ચન્દ્રના જેવાં શ્વેત પગલાં.
શાહ=બાદશાહી; ઇષ્ટતા.
શાંતા=શાન્તિ, આશ્વાસન.

શાન્ત્યાં=શાન્ત કર્યાં-થયાં.
શામલ-શ્યામલ=કાળું.
શામિલ=દાખલ.
શામે=શમી જાય.
શારદ=શારદા; સરસ્વતી.
શાલી=ભાતનો છોડ, નવ પ્રણતશાલી અવયવે=નવા પાકેલા ભાતના છોડના જેવા અવયવથી.
શાશ્વત=નિત્ય; હમેશનું.
શાશ્વતપ્રભ=જેની પ્રભા હમેશાં કાયમ રહે છે તેવું.
શાસક=શાસન-હુકમ-કરનાર.
શાસ્ત્રીય=શાસ્ત્રથી વિહિત; શાસ્ત્રમાં કહેલું હોય તે પ્રમાણેનું.
શિથિલ=ઢીલું, પોચું; થાકી ગયેલું.
શિખી=મોર
શિલા=પત્થર, પાષાણ.
શિશિર=છ ઋતુંમાંની એક ઋતુ.
શિષ્ટ=૧. બાકી રહેલું. ૨. માન આપવા લાયક, વિદ્વાન; ડાહ્યા. ૩. ૩. સંસ્કારી; શ્રેષ્ઠ.
શિવ=૧. કલ્યાણ. ૨. કલ્યાણકારી. ૩. શંકર.
શિવમય=શંકર સ્વરૂપ; પ્રભુમય.
શીકર=પાણીના છાંટા.
શીઘ્ર=તુર્ત; જલદી; ઉતાવળું.
શીત=થંડું; થંડી.
શીર્ષ=માથું.
શીળો=શીતળ; થંડો.
શુક=પોપટ.
શુચિ=૧. સ્વચ્છ; શુદ્ધ, પવિત્ર. ૨. ઉનાળો; જેઠ અને અસાડ એ બે માસ તે શુચિ.
શુચિતા=સ્વચ્છતા; શુદ્ધિ.
શુભ્ર=ધોળું; સફેત; સ્વચ્છ; ચળકતું.
શુભમુખી=શુભ મુખવાળી,
શુશ્રૂષા=સેવા; ચાકરી.
શુષ્કતા=સુકું હોવાપણું; રસ વગરનું હોવાપણું.
શુંડ-શુણ્ડ=સૂંઢ (હાથીની.)
શૂન્યતા=શૂન્ય હોવાપણું.
શૂન્યમુખ=જેનું મુખ શૂન્યમુંનું-કાંઈ પણ સંસ્કાર કે ચિન્હ વગરનું હોય, તેવું
શૂન્યાત્મ=આત્મા જેનો શૂન્ય હોય તેવું; બેધ્યાન; ગમાર, સુઝ વગરનો.
શૃંગ=૧. ટોચ; શિખર, ૨. શીંગડું.
શૈત્ય=થંડી.
શૈલ=પત્થર.
શૈલરાજ=પર્વત.
શૈશવ=બચપણ.
શોકાર્તિ=શોકનું દુઃખ.
શોક્ય=સપત્ની; પોતાના ધણીની બીજી સ્ત્રી.

શોચના=શોક; દિલગીરી; વીલાપ.
શોણિત=૧. રાતું ૨ લોહી;
શોણિત સમુદ્ર=રાતો સમુદ્ર.
શોભાવાન=શોભાવાળું; સુંદર ૨. શોભતું.
શોર=અવાજ; ઘોઘાટ; ધુમ.
શ્રવણ=૧. સાંભળવું તે. ૨. એક નક્ષત્રનું નામ
શ્રાપ=શાપ, બદદુવા.
શ્રાવ્ય=સાંભળવા લાયક
શ્રુતિ=૧. કાન ૨. સાંભળવું તે. ૩ વેદ.
શ્રોત્ર=કાન
શ્વસન=નિઃશાસો.
ષટ્પદ=ભમરો.
સકલસંચારિણી=બધે ઠેકાણે સંચાર કરનારી-જનારી.
સકાશ=સાન્નિધ્ય, નજીકપણું.
સકાશમાં=ની પાસેની નજીકમાં.
સગુણ=૧ ગુણવાળું. ૨ વેદાન્તમાં સગુણ બ્રહ્મ એટલે ઇશ્વિર એવો અર્થ છે.
સઘન=ગાઢ; ઉંડું.
સચરાચર=સર્વત્ર, સ્થાવર અને જંગમ બંનેનો સમાવેશ થઈ જતો હોય તેવું.
સચિંત=ચિંતા સહિત.

સતત=હમેશાં; નિરંતર; નિત્ય.
સતતજ્યોતિ=સદા પ્રકાશ કરે તેવા તેજવાળું.
સતી=પવિત્ર સ્ત્રી; પતિવ્રતા સ્ત્રી.
સત્કર–સત્કાર=આવકાર; આદર; માન
સત્કાર્ય, સત્કૃતિ=સારૂં કામ
સત્વ=૧ હોવાપણું ૨ સાર; રસ; બળ ૩. જીવ; જંતુ ૪. ત્રણ ગુણમાંનો પહેલો ગુણ–સત્વ ગુણ.
સત્યવર=સત્યને વરનાર–પસંદ કરનાર
સદન=ઘર.
સદય=દયાવાળું, કૃપાળુ.
સદૈવ=હમેશાં
સદ્ધર્મ=સારો ધર્મ.
સદ્ય=એકદમ.
સનમ=વ્હાલી; પ્રિયા; માશુક.
સનાતન=અનાદી અને અનંત શાશ્વત
સપ્રભ=પ્રભા–તેજ-વાળું.
સપરિવાર=પરિવાર કુટુંબ કબિલા–સહિત.
સફર=મુસાફરી; પ્રવાસ.
સફરી=૧. શફરી. ૨. સફર કરનાર.
સફળા=સફળ; ફળવાળી.
સબળ=બળવાન.
સભય=ભયાન્વિત; ભયસહિત.
સમ=(વિ.) સરખું.

સંચરવું=ચાલતું થવુ, જવું; અંદર દાખલ થવું.

સંચારી=જનાર.

સંચારિણી=જનારી

સંતતિ=પ્રજા, છોકરાં.

સંધાન=સંધિ; જોડાણ, જોગ

સંધિ=અનુકુળ સંજોગ; સ્નેહ; સપ; સલાહ, અણીનો વખત.

સન્ધ્યા=સાંજનો વખત.

સંપાત–સમ્પાત=ઘા; પાડવું તે.

સંભવ=૧ જન્મ, ૨ બની શકવું તે.

સંયોગી=જોડનાર.

સંવૃત્ત=ઢંગાઈ ગયેલ.

સંશયભૂમિકા=વહેમનું સ્થાન.

સંસ્કૃતિ=સંસ્કાર, શુદ્ધિ; મૂળ સ્વરૂપને સુધારવા માટે–પવિત્ર કરવા માટે–જે ક્રિયા કરવામાં આવે તે

સંસૃતિ=સંસાર; જન્મ પુનર્જન્મની ઘટમાળ, પ્રવાહ.

સંહારવું=મારી નાખવું.

સાજ=ગાયન ગાતી વખતે સાથે વગાડવાનાં વાજીંત્ર, સારંગી, મૃદગ, તંબુર કે તેવું કાંઇ.

સાટોપ=આટોપ—મગરૂરી–ભરેલું.

સાત્વિક=સત્વગુણવાળું. પવિત્ર શુદ્ધ, ઉદાર, શાન્ત, વગેરે સારા ગુણો જેમાં હોય તે, ઉત્કૃષ્ટ, ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ.

સાથી=જોડિયો, સોબતી; સાથે રહેનાર.

સાધુ=ભલો, સારો; માણસ; પવિત્ર, ઉંચી પ્રવૃતિવાળો માણસ.

સાધ્ય=સાધવા–પ્રાપ્ત કરવા લાયક; જે સિદ્ધ કરવું જોઇએ તે.

સાન=નિશાન, ઈશારત; સમજણ; અક્કલ

સાન્ત્વની=શાંત પમાડતી.

સાનંદ=આનંદ સહિત.

સામ્રાજ્ય=મહારાજ્ય; મોટું રાજ્ય–જે વિશાળ રાજ્યમાં એકજ મહારાજા તરીકે સ્વીકારાતો હોય તેવું મોટું રાજ્ય.

સાયક=તીર, બાણ.

સાયકપાત=બાણનો ઘા; તીર મારવું તે

સાર=મુખ્ય તત્વ; ફળ, રહસ્ય.

સારડી=કાણાં પાડવાનું સુતારનું હથીઆર.

સારવું=૧. શ્રાદ્ધ, તર્પણ કરવું. ૨. વર્ષાવવું, ચાલુ રહે તેવી રીતે પાડવું, ૩. પૂર્ણ કરવું. ૪. રેડવું.

સારંગી=તન્તુ વાદ્યની એક જાતનું નામ.

સારિગમ=સંગીતના સ્વરો માટે વપરાતા લઘુ શબ્દ. અમુક રાગમાં કયા કયા સ્વરો આવે છે તેનો નિર્ણય બતાવનાર તે ગાયનના સ્વરોની નોંધ તે ગાયનની 'સારિગમ' કહેવાય છે.
સાર્થ=૧. અર્થ સહિત; અર્થવાળું. ૨. સામુદાય; સંઘ; ટોળું.
સાશંક=શંકાયુકત; વ્હેમવાળું.
સાહિત્ય=૧ સાધન ૨. શબ્દમય પ્રબંધ; કાવ્ય, ગદ્ય, વગેરેનું સારૂં લખાણ.
સાહી=લઇને; પકડીને.
સાંઇ=૧. ભેટ; આલિંગન ૨. ફકીર.
સાંચી=સંચય કરીને; સંગ્રહ કરીને.
સામ્પ્રત=હાલનું.
સિકત=સીંચેલું; છંટાયેલું; પાણીથી ભીંજાયલું.
સિતમ=જુલમ.
સિતારી=સિતાર ઉપરથી, સિતારી બજી રહી-ગાયન ગવાઇ રહ્યું.
સિદ્ધાર્થ=બુદ્ધદેવ. જેણે પોતાનો અર્થ-જીવન હેતુ-સિદ્ધ કર્યો હોય તેવો પુરૂષ.
સિંધુ=દરિયો.
સીકર=પાણીના છાંટા.
સીજવું-સીઝવું=ઉપર ઉપરથી બળી જવું, ૨. પાર પડવું.
સુકર=સહેલું.
સુકંઠ=સારા કંઠવાળું. સારા અવાજવાળું.
સુકોમળ=બહુ કોમળ.
સુખકર / સુખકરા } સુખ આપે તેવું.
સુખદ=સુખ આપે તેવું.
સુખવાડી=સુખની-સુખરૂપ વાડી.
સુખસાર=સુખ જેનો સાર છે તેવું; સુખના સાર રૂપ; ઘણું સુખ આપનાર.
સુગન્ધ=સુવાસ; આમોદ; પરિમળ.
સુતનુ=સારાં, કોમળ, શરીરવાળું,
સુધા=અમૃત.
સુધામય=અમૃતમય
સુધાંશુ=અમૃતના કિરણો જેને છે તે એટલે ચન્દ્રમા.
સુનન્દન=સારી રીતે આનન્દ આપનાર.
સુનાવી=સંભળાવી.
સુપરત કરવુ=સોંપી દેવું.
સુપ્ત=સૂતેલો; ઉંઘેલો.
સુપ્રભા=સારૂં લાગે તેવું-ગમી જાય તેવું તેજ.
સુબંધ=સારી રીતે બંધાયેલ.
સુભગ=સારા ભાગ્યવાળું,

સુમૂર્ત=સારી મુર્તિવાળું; દેખાવે સુંદર.
સુર=૧.અવાજ, રાગ. દેવ.
સુરખ=તેજ, ચળકાટ.
સુરતા=દેહ હોવાપણું, દિવ્ય ગુણના ભંડારરૂપ. દેવત્વ.
સુરતાની વાડી=દેવ લોકોની વાડી. દેવત્વના ગુણથી ભરેલી વાડી.
સુરનન્દિની=દેવોને આનંદ આપનારી.
સુરભિ=૧ સુગધ ૨ સુગંધી ૩. ગાય. ૪. કામધેનુ.
સુરમ્ય=અતિ રમ્ય.
સુરવ=સારો અવાજ.
સુરસ=સારો રસ
સુરસરિત=દેવોની-સ્વર્ગની નદી ગંગા.
સુરંગ=સારા રંગવાળું, સુશોભિત.
સુરા=મદ્ય-દારૂ.
સુરેખ, સુરેખિત=સારી રેખાવાળો; સુંદર.
સુયુત=સારી રીતે જોડાયેલ.
સુષુપ્ત=સુતેલ, ભર ઉંઘમાં પડેલ.
સુસમીર=સારો પવન.
સુસાત્વિક=સારી રીતે સાત્વિક.
સુહઈ-સુહાઈ-શોભીને.
સુહવશે-શોભાવશે.
સુહાગન=શોભાવનાર.
સુહવિ=શોભાવી.
સુહાય=સુંદર લાગે.
સૂકત=સારૂં વચન; સારી ઉક્તિ.
સૂત્ર=૧. દોરો. ૨ સકળ આધાર. પુતળાંનાં ખેલ કરનાર દોરો પોતાના હાથમાં રાખી પુતળાંને નચવે છે. તેથી પુતળાંનો બધો આધાર તે સૂત્ર ઉપર હોય છે તે ઉપરથી સૂત્ર એટલે બધો આધાર જેના ઉપર હોય તે દોરો.
સૂનકાર=શાન્તિ, ચુપચાપ હોય તેવી સ્થિતિ.
સૂનુ=(ના) દીકરો; પુત્ર.
સૂનું=(વિ) એકાંત, ઉજડ, નિર્જન.
સેક=રેડવું તે, સિંચન.
સેજ=પથારી, શય્યા.
સેથો-સેંથી=માથાંના વાળના બે ભાગ કરવાથી વચ્ચે પડી રહેતી રેખા.
સૈયારી=મઝીયારી, સૌ સાથે મળી ભોગવે તે.
સોડ=પડખું.
સોડમ=સુગંધ, સુવાસ.
સોડિયું=સોડ, સ્ત્રીઓનાં કપડાનો છેડો વાળવામાં આવે છે તે.
સોડિયું વાળવું= છેડો સંપેટી લપેટી વાળવો તે.
સોસાવુ=દુબળા થઈ જવું, લેવાઈ જવું. શરીરમાં ઓછા થતા જવું.

સોહતું=શોભતું.
સોહાગ=સૌભાગ્ય; શોભા.
સોહ્યલું=સહેલું
સૌમ્ય=સૌંદર્ય, શીળું સૌંદર્ય,
સૌમ્ય કાન્તિ=સુંદર કાન્તિવાળું.
સૌરભ=સુગંધ
સૌવર્ણ=સુવર્ણનું, સોનેરી.
સ્કંધ=ખભો;
સ્તન ચૂચુક=સ્તનની ડીંટડી.
સ્તબ્ધ=દિગ્મૂઢ, આશ્ચર્ય ચકિત.
સ્તવવું=સ્તુતિ કરવી.
સ્તંભજળ થાંભલા જેવું બની ગયેલું જળ, જળના દેખાતા થાંભલા.
સ્તોત્ર=સ્તુતિ અર્થે ગાયેલું કાવ્ય.
સ્થળી-સ્થળ=જગ્યા ઉપરથી નાનું, નાજુક, એ અર્થમાં વપરાય છે;
સ્થાયી=ટકી રહે તેવું.
સ્થિરા-સ્થિર=કાયમ રહે તે;
સ્નાનપાન=ન્હાવું અને પીવું તે;
સ્નિગ્ધ કૃષ્ણ=ચળકાટ મારતા ભીના કાળા રંગનું,
સ્નેહગર્ભ=સ્નેહ જેના ગર્ભમાં છે તે,
સ્પૃહા=ઈચ્છા;
સ્ફટિક=એક જાતનો પત્થર; સફેત, પાસાવાળો સુંવાળો હોય છે;
સ્ફુટિત=ફુટેલ; ઉગી નીકળેલ;
સ્ફુરંત=સ્ફુરતા-ફરકતા;
સ્ફુરાવવું=ફરકાવવું;
સ્ફુર્તિ=સ્ફુરણા; ચાલાકી, કાંઈ સુઝી આવે તે;
સ્મરવું=યાદ કરવું;
સ્મારક=સંભારી આપનાર, કરાવનાર;
સ્મિત=મ્હોં મલકાવવું તે;
સ્મિતમય=મ્હોં મલકાતાં રહે આનંદમય;
સ્રોત=પ્રવાહ;
સ્વ=પોતે, પોતાનું;
સ્વચ્છંદ=પોતાની ઈચ્છા;
સ્વચ્છંદી=પોતાની ઈચ્છા વર્તનાર; (બીજાને માટે ન જ કરે તેવો;)
સ્વત્વ=પોતાપણું; સ્વાભિમાન;
સ્વર્મન્દ્રાકિની=આકાશ ગંગા;
સ્વરણમયી=સુવર્ણમયી, સોના જેવી, સોનેરી;
સ્વર્ગીય=સ્વર્ગનું; દિવ્ય.
સ્વલ્પ=બહુ ઓછું.
સ્વસુખ=પોતાનું સુખ.
સ્વસા=બ્હેન.
સ્વસ્થ=પોતામાંજ તૃપ્ત રહેનાર, તદ્દન શાંત, સુખરૂપ.

સ્વામ=સ્વામી; પ્રભુ.
સ્વારથસરણિ=સ્વાર્થની સીડી. સ્વાર્થની પરંપરા.
સ્વેદ=પરસેવો.
સ્હાવું=મદદમાં જવું; હાથ પકડી પાસે ઉભા રહેવું.
હકીકત=ખરી બીના.
હઠપાશ=હઠરૂપી જાળ; અમુક હઠ પકડી રાખવી તે.
હતાશ=ભગ્નાશ, જેની આશા ભાંગી ગઈ હોય તેવું.
હબકવુ=બી જવું, ડરી જવું.
હય=ઘોડો.
હરણ=૧. તે જાતનું પ્રાણી. ૨. લઈ જવુ તે.
હરિત=૧. લીલું. ૨. પીળું ૩. ઘાસ.
હરિયાળી=લીલી લીલોતરી.
હર્ષ વર્ષણ=હર્ષને વરસાવનાર.
હલક=ગાવામાં અમુક જાતની મજા—અવાજને ગુંજાવવાથી આવે તે. સુર. કંઠ.
હલે—હલા=સ્ત્રી સખીને સંબોધનમા વપરાતો શબ્દ, સખિ, બ્હેનપણી.
હવાદળ=હવાના દળ—થર પડ.
હવિ=બલિદાન.
હસ્ત સ્થળી=હથેળી.

હીસે-હીસવું=હરખાવું, ખુશી થવું, ખુશી થઇ અતિ આનંદમાં આવી જવું.

હુતાશન=અગ્નિ.

હ્રદ=ઝરો, નાનું સરોવર, સીમા.

હેમ=સોનું.

હેમન્ત=શીયાળો, ઠંડી ઋતુ (માગશર પોષ માસ)

હેલી=અટક્યા વગરની વૃષ્ટિ.

હૈમ=હિમનું બનેલું. હિમના જેવું ઠંડું.

હોલાવવું=ઠારવું; બુઝવવું.

ક્ષણ=પળ.

ક્ષિતિજ=દૃષ્ટિ મર્યાદા.

ક્ષોભ=ખળભળાટ, ગુસ્સો, વ્યગ્રતા.

જ્ઞાતપૂર્વ=પહેલાં જાણેલું હોય તેવું.

નોંધ.

૧. ક્રમમા અનુનાસિકના વર્ગનું ધોરણ નહિ રાખતાં સ્વરને અંતે તે સ્વરના અનુસ્વારવાળા શબ્દો રાખવામાં આવ્યા છે.

૨. ક્ષ, જ્ઞ, એ બે જોડાક્ષર છે, પણ ગુજરાતીમાં મૂળાક્ષર માફક [illegible] હોવાથી તે માટેનો ક્રમ ગુજરાતી મૂળાક્ષર પ્રમાણે રાખ્યો છે.

શુદ્ધિ પત્ર.

	પા.	લી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
અવલોકન	૧૧	૧	શ્રેતાજનને	શ્રોતાજનને
,,	૨૩	૧૮	ઉદ્દેશ	ઉદ્દેશ
કાવ્ય				
૧	૧		વિષધરા.	વિષધરા,
૮	૧૦		કાવ્યના નામમાં ઉપરથા	ઉપરથી
૯	૧૩	૪	સંધિ ?	સંધિ !
૧૩	૨૨	૩	ઉપવનમા	ઉપવનમાં
૧૪	૨૩	૧૫	આકશ	આકાશ
,,	૩૧	૫	પિતૃઓ	પિતૃઓ !
,,	,,	૨૪	તન.	તને.
,,	૩૨	૨	ધર્મસ્સંકૃતિ	ધર્મસંસ્કૃતિ
૧૯ મા કાવ્યમાં એ-			લીટી પછી ૩૫ આંકડો છે તે ન જોઇએ.	
૨૩	૪૨	૨૦	હ્લેલ્લો શબ્દ દિવસ	દિપ સમ જોઇએ
૨૫	૪૫	૧૨	દ્યતિલીલા	દ્યુતિલીલા
૩૬	૬૦	૮	તેવ	તેવા
,,	૬૧	૮	સુધી	સુધા
૩૭	૬૬	૧૧	રેલીને	રેડીને
૩૯	૬૮	૬	લેખાં	લેખા
૪૦	૭૦	૧૭	મીઠા	મીઠો
૪૫	૭૬		ગાંધવ	ગાંધર્વ

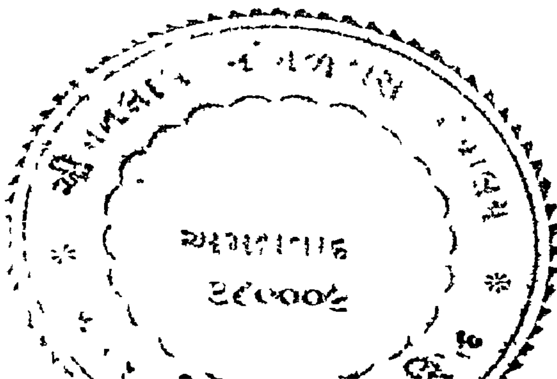
કાવ્ય	પા.	લી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪૬	૭૮	૧	વ્હાલા	વ્હાલાં
૪૮	૮૧	૮	ગઢ	ગૂઢ
૪૯	૮૨	૧	ન હાલે	ને હાલે
૬૦	૯૮	૨	વટોળાની	વંટોળાની
૬૨	૧૦૩	૨	વિપિએ	વિધિએ
૬૩	૧૦૪	૩	ધુરે	ધુવે
૬૪	,, પાનામાં છેલ્લી		વિક્ત	વિરક્ત
૭૫	૧૧૬	૧૩	સમતિયમે	શમ નિયમે
૭૭	૧૧૯	૧૨	તેના દીઠું;	તે ના દીઠું.
૭૭	૧૨૦	૧	'નીરખ્યા કો યુવતાતણું' છે તે 'નીરખી કો યુવતીતણું.' જોઈએ.	
૭૮	,,	૯	તઉરીને	ઉતરીને
૮૮	૧૩૫	૧	વારધિએ	વારિધિએ
,,	,,	,,	હિમગિાર	હિમગિરિ
,,	,,	,,	ઉરમા	ઉરમાં
,,	,,	૧૬	ઉડું ઉડું	ઉડું ઊંડું
૮૯	૧૩૬	૧૬	પ્રિય	પ્રિયે
૯૦	૧૩૭	૪ તથા ૯	ક્વચિદ્	ક્વચિત્
૯૨	૧૪૦	૨	ઉરતણાં	ઉરતણો
૯૪	૧૪૨	૧૭	અસ્થીર	અસ્થિર
૯૫	૧૪૩	૧૩	ખળ છો	ખળ દુષ્ટ છો
૯૬	૧૪૫	૧	ઉઠી	ઉડી
૯૭	૧૪૬	૪	હત	હતાં
,,	,,	૧૨	જહાં	જ્યહાં
૯૯	૧૫૦	૪	ગુજ	ગુંજ
૧૦૦	૧૫૧	૧૫	નજ	નિજ
૧૦૧	૧૫૨	૬	રતા	રહ્યા

કાવ્ય.	પા.	લી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૦૧	૧૫૩	૧૧	મગમાં	મૃગમાં
૧૦૧	૧૫૪	૨૩	મહી	મહીં
,,	૧૫૬	૧૦	પાથિક	પથિક
૧૦૨	૧૫૭	૪	ધન્ધ	ધન્ય
૧૦૩	૧૫૮	૧૧	પારધીએ	પારાધીએ
,,	૧૫૯	૧	શીખ્યા નથી	શીખ્યાં એ નથી
૧૦૪	૧૬૩	૨	રક્તિમાં	રક્તિમા
,,	૧૬૫	૧૩	ઉતુંગ	ઉત્તુંગ
,,	૧૬૬	૪	કે	કૈં
,,	,,	૭	ક્યાંહિ	ક્યહિં
,,	૧૬૭	૧૪	થતી	થાતી
,,	,,	૧૬	જવુ	જવું.
,,	,,	૧૮	નહિં	નાંહિં
,,	,,	૨૪	પલાવી	ઝંપલાવી
,,	૧૬૮	૨	શ્રતિ	શ્રુતિ
૧૦૫	,,	૫	ઓળંગુ	ઓળંગું
,,	,,	૬	ઉચા	ઉચાં
૧૦૭	૧૭૦	૩	જાઉં	જોઉં
૧૦૮	૧૭૧	૯	હશે	હસે
,,	૧૭૨	૪	નદી–એ,	નદી એ.
૧૧૧	૧૭૫	૧૮	સારૂ	સારૂ
૧૧૫	૧૮૧	૨૦	ક	કંઈ
,,	,,	૨૩	ઔદાર્યને	ઔદાર્યનો
૧૧૬	૧૮૨	૧૮	સાંગી	સારંગી
૧૧૮	૧૮૪	૧૧	લૂછાવતાં	લૂછાવંતાં
,,	૧૮૫	૯	ટરે	કરે
૧૧૯	,,	૧	ચંડૂએ	ચંડ

કાવ્ય.	પા.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
૧૧૯	૧૮૫	૭		બળતી
૧૨૩	૧૯૨	૮	અદપું	અદકું
૧૨૯	૧૯૭	૧	છેલ્લો શબ્દ લેખો જોઈએ	
૧૩૧	૧૯૯	૨૧	મૃત્ શરીરને	મૃત શરીરને
,,	૨૦૪	૫	અશ્ર	અશ્રુ
,,	,,	૨૩	કે	કૈં
,,	૨૦૫	૧૦	ને જાણી તે	તે જાણીને
૧૩૨	૨૦૭	૮	મોઘાં લ્હાવા	મોંઘા લ્હાવા
,,	,,	૨૦	પ્રણ્ય	પ્રણય
,,	૨૦૯		પહેલી લીટી નીચે પ્રમાણે વાંચોઃ— ચપલ ચતુરા એવું શું એ હશે, ચમકે ભલા ?	
,	,,	૨	ચંચલા	ચંચલાઃ
,,	૨૧૦	૧૯	સુજ અધમને	મુજ અધમને
,	૨૧૧	૬	મથુ	મથું
,,	૨૧૧	૧૧	સિચી	સિંચી
,,	,,	૨૧	કરે	ફેરે
,,	૨૧૪	૧૭	આ લીટી નીચે પ્રમાણે વાંચોઃ- રસજીવનના ! વ્હાલા ! વ્હાલા ! ન આમ ધરે કદી!	
,,	૨૧૫		કાવ્યની છેલ્લી લીટી વીરલાંઃ	વીરલાં.
૧૩૩	૨૧૬	૧૩	રોપિયા	રોપિયાં
,,	૨૧૭		બીજી લીટી નીચે પ્રમાણે વાંચોઃ- બીજું કાંઈ સૂઝયું નાંહિ;	
,,	૨૧૮	૧૨	સ્વપ્ના ભ્રમણા	સ્વપ્ન ભ્રમણા
,,	,,	૧૪	કં	કંઇ
૧૩૪	૨૨૦	૪	કે	કૈં
,,	૨૨૧	૨	કો ચમાં	કોઈ વચમાં
૧૩૫	૨૨૪	૧૫	વણ કરી	

કાવ્ય.	પા.	લી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૩૫	૨૨૬	૧૦	વાયુના	વાયુનાં
,,	૨૨૯	૨૧	પરેભોમની	પરભોમની
,,	૨૩૦	૧	જલધિતમાં	જલધિ તટમાં
,,	,,	,,	સકીણુ	સંકીર્ણ
,,	,,	૬	યોવન	યૌવન
,,	,,	,,	સર્સ્વ	સર્વસ્વ
,,	,,	૧૬	સુહત	સુહંત
,,	,,	,,	ઈદુ	ઈન્દુઃ
,,	૨૩૧	૨૦	સંપૂતિ	સંપૂર્તિ
૧૩૬	૨૩૨	૬	આપુલતા	આકુલતા
,,	૨૩૩	૧	ઉતાન	ઉત્તાન
,,	,,	૧૭	જણાય.	જણાય,
૧૩૬	૨૩૪	૧	ધ્રુતિ	દ્યુતિ
,,	૨૩૬	૬	ધર્યને	ધૈર્યને
૧૩૭	૨૩૮	૧	તણા	તણાં
,,	,,	૧૮	સૈ બન્યાં	સૌ બન્યાં
,,	૨૩૯	૯	સુદરી	સુન્દરી
,,	૨૪૨	૫	જાદાં	જૂદાં
,,	,,	૨૨	ૂરની	ક્રૂરની
,,	૨૪૩	૧૨	કંઈ	કંઠે
૧૩૮	,,	૪	પ્રસવા	પ્રસરવા
,,	૨૪૪	૬	દિશામાં	દિશામાં.
,,	,,	૨૩	ઘુત	[illegible]ત
૧૩૯	૨૪૭	૧	'બીજી' પછી ગંગા શબ્દ ઉડી ગયો છે	
૧૪૦	૨૪૭	૧	વેણુ વ	વેણુ વાઈ
૧૪૨	૨૪૯	૭	શત્ય સુધાતી	શૈત્ય સુધાથી
૧૪૩	૨૫૦	૧૦, ૨૦	મોંધા	મોંઘા

કાવ્ય.	પા.	લી	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૪૩	,,	૧૬	તત	તત્
૧૪૬	૨૫૨	૧	અક્ષરે	અક્ષરો
,,	,,	૮	વેગળુ.	વેગળું.
૧૪૭	૨૫૫	૫	અણુમા	અણુમાં
,,	,,	૯	નિત્ય	નિત્યે
૧૪૯	૨૫૭	૨	જગતનાં	જગતના
૧૫૧	૨૫૯	૮	તત્વે	તત્ત્વે

વ્યાસ અને પટેલ કૃત

ધી સ્ટેન્ડર્ડ ઈન્ગ્લીશ-ગુજરાતી

ડીક્ષનેરી.

ઘણાજ સુધારા વધારા સાથે તથા ચીત્રો સહિત.

કિમ્મત રૂ. ૧૮-૦-૦. બે વોલ્યુમ (ભાગ) માં બાંધેલી

રૂ. ૧૯-૦-૦.

ધી સ્ટુડન્ટસ સ્ટેન્ડર્ડ ઇંગ્લીશ-ગુજરાતી ડીક્ષનેરી રૂ. ૧૨

ધી કન્ડેન્સ્ડ ઇંગ્લીશ—ગુજરાતી ડીક્ષનેરી ....રૂ. ૬

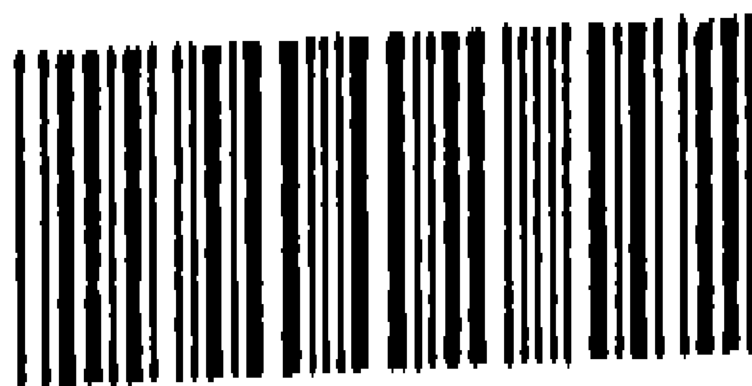

ધી ન્યુ પૉકેટ પ્રોનાઉનસીંગ ઇંગ્લીશ-ગુજરાતી
ડીક્ષનેરી (યાજ્ઞિક કૃત) ... ...રૂ. ૨॥

ધી પૉકેટ ગુજરાતી-ઇંગ્લીશ ડીક્ષનેરી
(યાજ્ઞિક કૃત) .... રૂ. ૨॥

ધી સ્ટાર પૉકેટ ઇંગ્લીશ-ગુજરાતી ડીક્ષનેરી
(કારભારી કૃત) ... ...રૂ. ૨

વી. પી. તથા પોસ્ટેજ જુદું પડશે.

16634